Můj život

MICHAIL GORBAČOV

Vzpomínky a zamyšlení

V dubnu 1943 zemřela matka mého otce - babička Stěpanida. Umírala dlouho, strašně se trápila kvůli synovi. Nedožila se dopisu, který přišel z fronty několik dnů po její smrti.

Babička Stěpanida porodila dědovi šest dětí. Tři zemřeli při hladomoru v roce 1933. Na rozdíl od dědy Andreje byla hodná a starostlivá. vstřícná k dětem. Její starší dcera - moje teta Nasťa - zůstala sama se třemi malými dětmi. když. její manžel odešel na frontu. Babička se těm malým vnoučatům obětovala. Všechna přežila, i když jejich otec zahynul ve válce. Měli jsme s babičkou přátelský vztah. Bylo mi to líto. když zemřela.

Začali jsme dostávat dopisy od otce. Zdálo se, že víc nepotřebujeme: my jsme živi a on také. Matka děkovala Bohu. V těch těžkých časech se většina z nás znovu modlila k Bohu.

Na konci léta 1944 nám byl doručen zvláštní dopis. Po otevření na nás vypadly staré rodinné fotografie, které si otec vzal s sebou na frontu, a krátké oznámení, že staršina Sergej Gorbačov padl v Karpatech...

jsem napsal již dávno. Snese i zjevující mé morové prvky, ale ne tiltak přísnou strukturu. Není to ro ani historické pojednání. Je to výpráv ěnio našem životě. /.../A veřejnost to také moje odpověď na některé událostimělyna mou politickou rozhodujícívolbu.

Těmito slovy charakterizuje ojedinělou biografii sám autor, bývalý sovětský prezident Michail Gorbačov. Dokumentuje v ní dobu svých politických začátků i přelomová mezinárodní jednání. S nebývalou upřímností se věnuje osobním záležitostem, vrací se do dětství, vzpomíná na rodiče i na manželku a uvádí řadu zajímavostí ze svého soukromí. Vzniklo tak jedinečné svědectví jednoho výjimečného života, prožitého ve výjimečné době

Nejvyššího sovětu a první a jediný prezident SSSR, patří k výrazným osobnostem konce 20. století.

Pocházel z chudých poměrů a po válce vystudoval práva v Moskvě, kde se seznámil se svou budoucí manželkou Raisou. Právě Raisa se stala jeho velkou životní oporou a úhelným kamenem jeho pozdější politické kariéry i mezinárodní popularity.

Ve věku 21 let vstoupil Gorbačov do KSSS a rychle postupoval vzhůru. V roce 1985 byl zvolen generálním tajemníkem KSSS a pokusil se nastartovat proces reforem. Pojmy jako „perestrojka" a „glasnost'" se záhy citovaly na stránkách snad všech mezinárodních novin a Gorbačov si na Západě vyslouží pověst osvíceného reformátora. Jako vůbec první sovětský lídr dokázal navázat úzké vztahy s předními západními politiky své doby - s americkým prezidentem Ronaldem Reaganem, britskou ministerskou předsedkyní Margaret Thatcherovou či s německým spolkovým kancléřem Helmutem Kohlem. Úspěchy na mezinárodním poli však kontrastovaly s vývojem situace v samotném Sovětském svazu, kde Gorbačovovy reformy místo požadovaného ozdravění ekonomiky vedly k hospodářskému i společenskému chaosu a nárůstu extremismu. Dosavadní komunistická politická elita se začala obávat o své postavení a v srpnu roku 1991 došlo k pokusu o puč. Po třech dnech internace se sice Gorbačov vrátil k moci, ale jeho pozice už byla natolik oslabená, že koncem roku 1991 na post prezidenta rezignoval. Do vrcholové politiky

Můj život

MICHAIL GORBAČOV

Vzpomínky a zamyšlení

Památce mé ženy

OBSAH

Prolog
Úryvky z deníku - 21. září 2000 11
Úryvky z deníku - 5ledna 2001 13
Vysvětlení..... 17

I. ČÁST

Škola života 19

Kapitola první
Můj rodný kraj 21
Válka 34
Návrat do školy 45
Společně s otcem 48

Kapitola druhá
Alma mater 55
Agitka v Přesné 71
Komsomolská činnost..... 73
První setkání..... 75
Studentská svatba..... 83
Co je před námi? 87

Kapitola třetí
Návrat do Stavropolu....95
Lidé nevěří....102
Kyjev-Moskva 113
Fjodor Kulakov 119
Leonid Jefremov 123

Kapitola čtvrtá
Těžká a šťastná léta 127
Náhoda....134

II. ČÁST

Cesta na vrchol....145

Kapitola pátá
Moje malá perestrojka 147
Skupina „rychlého nasazení" 160
Jak se mají jinde 163
Andropov, Kosygin, Kulakov 167
Kriminalita 176

Kapitola šestá
Jak se žije v jiných zemích 178
Loučení....182

Kapitola sedmá
Boj o život 186
Naléhavá výzva....192
První vystoupení 196
Námluvy....199

Kapitola osmá
Opět v Moskvě....205
Na vrcholu moci: Leonid Brežněv 211

Kapitola devátá
Vpád do Afghánistánu. Potraviny

Agrární sektor - bezedná jáma? 221
Výměna moci 225
„Chléb a obrana!" 228
Andropov-Černěnko: přetahovaná 237
Brežněvova smrt 243

Kapitola desátá
450 dnů generálního tajemníka Andropova 247
„Žiješ se mnou - porozumíš" 253
Projev o Leninovi 260
Cesta do Kanady 262
Rodina 266
Loučení s Andropovem 268
Černěnko: nemocný člověk v čele 273
Černěnkova smrt 289
Tak se dál nedá žít 294

Kapitola jedenáctá
Generální tajemník a první dáma 303
Úmysl 311

III. ČÁST

Jak se dělala perestrojka 317

Kapitola dvanáctá
Čas otevřít dveře změnám 319
Počátek 326
Opět náhoda 329
Glasnosť 332
Rána do zad 338
Poplašné signály 339

Kapitola třináctá
Nový pohled na svět:
lidstvo přestalo být nesmrtelné 347
Ženevský duch v ohrožení 356
Návrat do roku 1986 366

Kapitola čtrnáctá
Rozdílné pohledy na hospodářskou reformu 368
Vyznání..... 375
70. výročí Velkého října..... 376
Jelcinovo dílo 383
Radikálové a odklon od ideologie.
Antiperestrojkový manifest 386
Myšlenková revoluce 391
Národní a stranická diskuze 393

Kapitola patnáctá
Nové myšlení v OSN..... 398
Alexej Levinson: Gorbačov a třetí světová 408
Reforma politického systému..... 410
Přehlídka suverenity a boj zákonů 415
Srpnový puč 427
Poslední pokus o záchranu Svazu 433
Tajná operace dělení Svazu 438
Proč tak spěchali?..... 441
Perestrojka v současném světě..... 450
Hodnocení..... 453

Epilog 458

Jmenný rejstřík 460

Prolog

Úryvky z deníku-21. září 2000

Přešel rok bez Raisy. Dnes jsme se - rodina a blízcí přátelé - sešli, abychom odhalili náhrobek na jejím hrobě z dílny sochaře Friedricha Sogojana. Mramorová deska je barevná jako rozkvetlá louka. Velké kameny. Nápis: „Raisa Maximovna Gorbačovova. 5 ledna 1932 - 20. září 1999.“ Postava mladé ženy na náhrobku se velmi podobá Raise. Naklání se, jako by chtěla na náhrobek položit polní květy.

Uběhl rok, pro mě jeden z nejtěžších. Můj život ztratil smysl. Několik měsíců jsem se nemohl vrátit do starých kolejí. Mou spásou byly dcera Irina, vnučky Xenia a Anastasia, přátelé.

Po smrti Raisy jsem na několik měsíců přerušil svoje cesty a veškerá vystoupení. Všechen čas jsem trávil na chatě. Doposud jsem nikdy tak silně nepocítil samotu.

S Raisou jsem prožil téměř 50 let. Nikdy jsme v tom neviděli žádný problém, naopak, bylo nám ve dvou dobře. Měli jsme se rádi, i když jsme o tom málo mluvili. Zdálo se nám důležité zúročit vše, co začalo v mládí. Naslouchali jsme jeden druhému a kultivovali vztah.

Neopouští mě pocit viny za Raisinu smrt. Neustále přemítám, jak se mohlo stát, že jsem ji nemohl zachránit?

V poslední době jsem pozoroval, jak Raisa těžce nesla vývoj ve společnosti: Proč mají mít navrch lidé nepořádní a nezod-

povědní? Často o tom mluvila, ptala se nahlas a já jsem jí odpovídal, že nemůžeme rozebírat stále totéž. To pak umlkla a uzavřela se do sebe. Bylo mi jí líto. Těžko jsem prožíval její trápení, ale nemohl jsem jí pomoct.

Znovu a znovu se vracím k poslední noci, kterou jsme s Raisou prožili - bylo to z 19. na 20. září. Zemřela 20. září 1999 ve 2 hodiny 57 minut. Moje milovaná odešla bez bolesti, byla v kómatu. Nemohli jsme si tedy říct ani poslední slova na rozloučenou. Odešla dva dny před plánovanou transplantací kmenových buněk, které jí darovala z kostní dřeně sestra Ludmila. Zemřela pět dní před 46 výročím uzavření našeho manželství na matričním úřadě v moskevské čtvrti Sokolníky.

Až do konce jsem věřil v její záchranu a nemohl jsem přijmout její ztrátu. Bezmocní a roztřesení jsme stáli s Irinou v záhlaví její postele: „Neodcházej, Zacharko*. Slyšíš mě?"

Vzal jsem ji za ruku, čekal jsem nějaké gesto jako odpověď na svoje prosby. Raisa mlčela - byla mrtvá.

Ještě před nemocí jsme spolu mluvili o naší budoucnosti. Jednou mi řekla: „Já bez tebe nechci zůstat. Nemohla bych žít. A ty? Co ty? Oženíš se a budeš žít dál." Byl jsem jejími závěry vyveden z míry: „Co to říkáš? Proč mluvíš o smrti? Vždyť jsi mladá. Podívej se do zrcadla. Poslouchej, co říkají lidé... Jsi jen unavená."

„Nechci být stará," ozývalo se často z jejích úst. A když se narodila vnoučata, byla tu otázka, jak nás budou oslovovat. Vymyslela si oslovení „babulka". Vysvětlila nám to tak, že babička je pro staré, ale babulka je ještě plná energie! Taková byla...

Raisa měla ráda pořekadlo o ženském světě: „Děvčátko, dívka, mladá žena, mladá žena, mladá žena, mladá žena - a stařena zemřela."

V posledních letech života se jí často zdávalo, že ztratíme jeden druhého. Stále častěji jsem viděl, jak je Raisa neklidná a tohoto období se obává. Jindy mi říkala: „Budeme méně cestovat." Bylo pro ni stále složitější absolvovat se mnou daleké cesty. Ale na očích jsem jí viděl, že ještě těžší je pro ni zůstávat o samotě.

Rodinné oslovení.

V onu osudnou noc jsme stáli s Irinou u její postele, plakali jsme a už jsme nemohli nic udělat."

Úryvky z deníku- 5. ledna 2001

Den Raisiných narozenin. Bylo by jí 69 let. Během našich hovorů o budoucnosti se nejednou zmínila, že by bylo krásné, kdybychom se dožili nového roku a nového tisíciletí. Chyběly jí tři měsíce. Měli jsme plán, že dvoutisící rok přivítáme tak, aby to navždy zůstalo v našich srdcích. Věděli jsme, že Irina a vnučky do té doby neviděly Paříž. Zrodil se tedy plán přivítat rok 2000 v tomto překrásném městě na Elysejských polích.

Tím jsme žili, dokud nám nezačalo to strašné hoře. I přesto se ale uskutečnila cesta našich děvčat do Paříže: měly ji jako dárek od Raisy.

Dnes jsme byli na Novoděvičím hřbitově. Přinesli jsme mnoho květin. Narozeninové období. V noci padal sníh. Koupil jsem oblíbené Raisiny květy - rudé růže. Před našimi zraky se zjevil nezapomenutelný obraz - rudé květy na bílém sněhu na náhrobní desce.

Po návratu jsme usedli ke stolu. Na stěně visel její velký portrét, všude květiny, hořely svíčky, byla cítit vůně chvojí. Na stole bylo vše, čím Raisa ráda hostila. Jen krátce: ruský stůl se sibiřskými specialitami - pelmeněmi. A dort ‚Avangarď. Ten, který pekli v kremelské cukrárně a kterému dala název sama Raisa. Pozvedli jsme číše, tiše jsme povstali...

Po večeři jsem odešel do pracovny. Bez rozsvícení jsem se postavil k oknu. Lucerny, osvětlující rezidenci, hustý les a stále padající sníh - to vše mi připadalo, jako kdybych ve Velkém divadle sledoval balet Louskáček. Měli jsme rodinnou tradici: vždy na Nový rok navštívit Velké divadlo. Shlédli jsme Louskáčka a vrátili se domů. Následovalo loučení se starým rokem a rozdávání dárků od Dědy Mráze, který ‚přechytračil‘ i .zesílenou ochranku' v prezidentském sídle a dostal se až k našemu stromku. Poslouchali jsme hudbu a byli veselí...

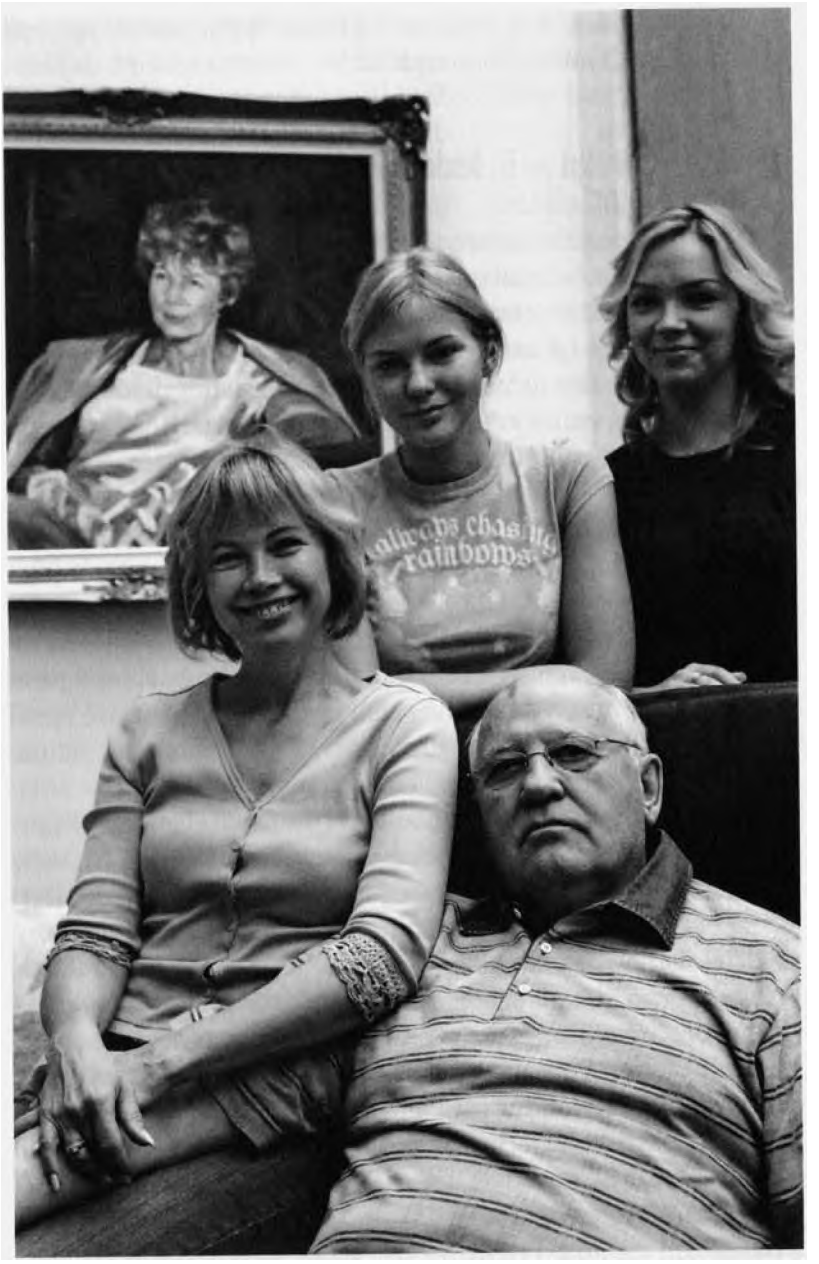

S Irinou, Anastasií a Xenií, 2009

To jsou vzpomínky na minulost, na dobu, kdy jsme byli všichni pohromadě. Raisa milovala ruskou zimu a obzvláště ráda měla procházky v chumelenici. Ráda se procházela, když jsme žili ve Stavropolu - tam jsme dokonce jednou v chumelenici zabloudili - stejně jako v Moskvě. Raisa se narodila na Altaji, dětství a dospívání prožila na Sibiři. A jejich rodina - stavitelé železnic - žila dokonce několik let na Severním Uralu v tajze.

Často vzpomínala, jak je jako děti - ji a sourozence Ženu a Lidušku - zachumlali do kožichů a vezli je na saních do nového bydliště. Za zimních sibiřských večerů dělali pelmeně, nechali je zchladnout a vynášeli je v pytli ven na mráz. Pelmeně patřily k Raisiným nejoblíbenějším jídlům.

Znovu se vracím k jejím posledním dnům... Tvrdě bojovala o život a trpělivě snášela všechna vyšetření, která lékaři doporučili. Bylo velmi náročné prožívat to s ní. V bolestných chvílích hledala v mých a dceřiných očích odpověď na otázku, co s ní bude. Když lékaři 19. července stanovili diagnózu a přivezli Raisů na pokoj, šel jsem okamžitě k ní. Hleděla mi do očí a ptala se: „Co říkali doktoři?"

Cítil jsem její nervozitu a řekl: „Říkají, že jde o akutní nemoc krve."

„Je to konec?" byla její další otázka.

„Ne. Dohodli jsme se, že zítra poletíme do Německa, kde udělají doplňující vyšetření, aby získali ucelenou představu o nemoci. Tam se také určí přesný způsob léčby."

Letěli jsme do Munsteru s nadějí na uzdravení. Ale 21. září jsme se vraceli letadlem zpět s již nežijící Raisou. Tak skončil její pozemský život.

Rozhodl jsem se napsat knihu o našem životě. Dlouho jsem o ní přemýšlel a nemohl začít psát. Bylo to pro mě velmi těžké, stále jsem byl ovlivňován názvem knihy, který chtěla dát své knize Raisa: .Bolesti srdce'.

Svou knihu jsem nazval *Vzpomí nky a zamyšl en*Představuji ji čtenářům a věnuji Raisině památce.

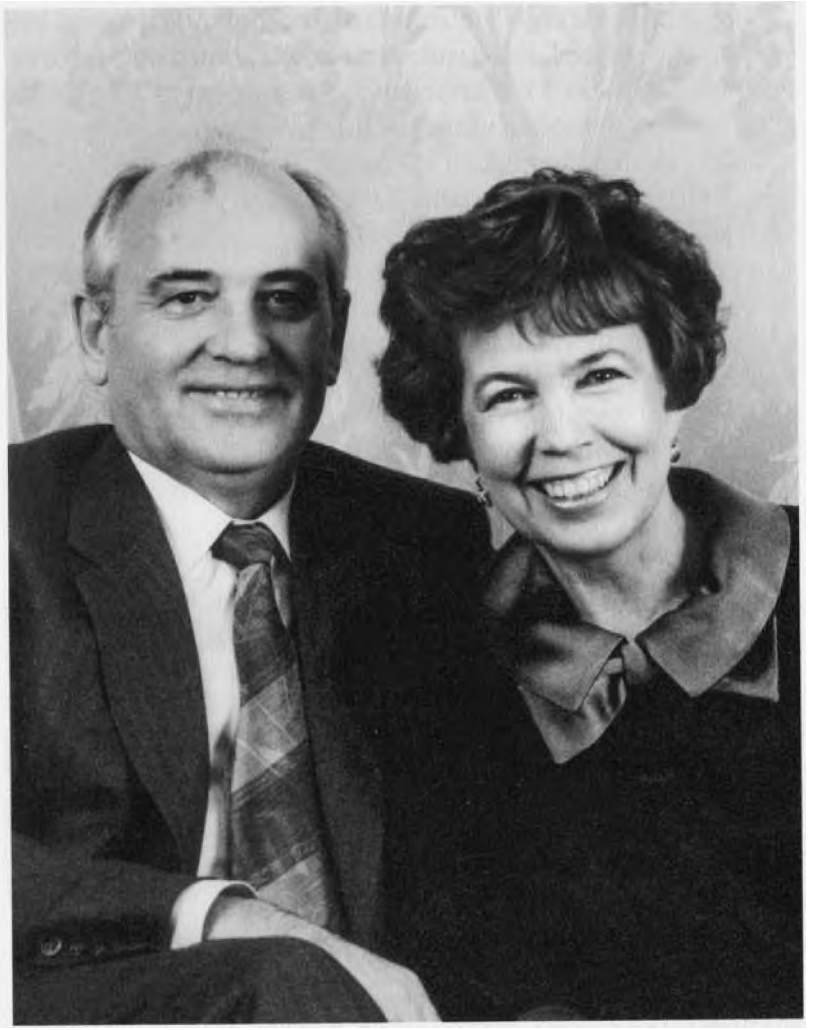

S Rais ou, 1 9 8 6

Vysvětlení

Ještě musím dodat pár vysvětlivek k charakteristice knihy. Odlišuje se totiž od všech mých předchozích. Nejsou to jen paměti, ty jsem napsal již dávno. I zde se objevují memoárové prvky, ale nenajdete tu tak přísnou strukturu. Není to román, ani historické pojednání. Je to moje vyprávění o našem životě.

Ti, které jsem požádal o přečtení knihy a sdělení názoru na ni, mi řekli, že se jim líbí. Pokud by ale neměli žádné připomínky, bral bych to jako projev soucitu vůči mně. Vedle pozitivního ocenění se tedy objevily velmi užitečné postřehy, které jsem (v míře pro mě přijatelné) využil při závěrečné úpravě knihy. Představuji v ní celý svůj život. A zároveň je to také moje odpověď na otázku, které události měly na mou politickou kariéru rozhodující vliv.

I. ČÁST

Škola života

Kapitola první

Můj rodný kraj

Ze svých 80 let jsem 42 roků strávil ve Stavropolu a zbývající prožil v Moskvě. Předkavkazsko, kde Stavropol leží, je křižovatkou mnoha různých civilizací, kultur a náboženství. Jeho zajímavá a pestrá historie mě vždy zajímala.

Kavkazské národy byly v průběhu vytváření ruského státu nuceny svá území chránit před nájezdníky. V srpnu roku 1555 vyslal Ivan Hrozný na Severní Kavkaz Andreje Ščepetova, který se vrátil do Moskvy společně s vyslanci adygejských knížat. Car vyhlásil, že Pjatigorská říše bude navždy začleněna do Ruska. Začalo budování obranných hranic Ruského knížectví. Za vlády Kateřiny II. se začala budovat Azovsko-mozdocká obranná linie se sedmi pevnostmi, z nichž jednu vybudovali ve Stavropolu. Prvními strážci byli choperští kozáci (původem z Voroněžské gubernie) a granátníci Vladimirského pluku (původem z Vladimirské gubernie).

Tak začala vznikat jedna kozácká stanice za druhou. Rolníci kvůli nevolnictví utíkali na jih. Později byli posíláni do těchto končin i nedobrovolně.

Stavropolská gubernie - předchůdkyně Stavropolského kraje, který jsem řídil, patří k mladým administrativním celkům ruské říše. Status gubernie s hlavním městem Stavropolem,

který se nachází na nejvýše položeném místě jinak rovinaté štěpní oblasti (450 km dlouhé a 200 km široké), získala v roce 1848. Od samotného Kavkazu gubernii oddělovalo území Těreckých kozáků (u řeky Těrek) a na jihozápadě kraj Kubánských kozáků, kteří přesídlili na Severní Kavkaz za vlády Kateřiny 11. z Ukrajiny. Na severozápadě se rozkládalo území Donského kozáctva (u řeky Don) a na severovýchodě Astracháňská gubernie.

Stavropolský kraj leží na hranicích Evropy a Asie, v Předkavkazsku. Na východě - na hranicích s Čečenskem - je 14 % půd písčitých, 31 % území tvoří suchá step a zbytek je úrodná kaštanozem a černozem.

Zimy jsou tu kruté. Teplota často klesá až na mínus 30 stupňů Celsia. Hlavním problémem jsou však prachové bouře během suchých roků. Statistika zaznamenala, že za posledních sto let k nim docházelo velmi často. Do historie se zapsala dubnová bouře z roku 1898, která usmrtila 200 tisíc kusů dobytka. Prachová bouře z roku 1948 zničila horní vrstvu úrodné půdy a v roce 1975-76, v letech mého prvního funkčního období ve funkci prvního tajemníka krajského výboru Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS), došlo k nejničivějšímu suchu.

Na počátku 20. století, před Velkou říjnovou socialistickou revolucí, žilo v gubernii asi milion obyvatel. Většina byli Rusové (oficiálně se nazývali Velkorusové), asi třetinu tvořili Ukrajinci (ti se nazývali Malorusové) a další byli Židé, Turkméni, Kalmykové, Arméni, Gruzínci, Estonci, Poláci. Na svých stepních farmách žili izolovaně, v uzavřených komunitách, Němci. Našli bychom tu i bohaté statky Rusů. Jeden takový statek se nacházel ve Stavropolském kraji, mimochodem tenkrát byl docela proslulý, a patřil rodině, ze které vzešel spisovatel Alexandr Solženicyn. Kolem 40 % území patřilo kočovníkům - především Nogajům, Turkménům a Kalmykům. Území horských národů Severního Kavkazu (Karačajevci, Čerkesové a Abazínové) byla včleněna do kraje až za sovětské éry.

V gubernii byla dvě větší města (ve Stavropolu žilo vpředvečer VŘSR necelých 40 000 obyvatel), 130 vesnic, mezi nimi

10 v okolí měst (v každém z nich žilo maximálně 15000 obyvatel), 11 železničních stanic, 9 telegrafních stanic, 21 poštovních oddělení, 22 lékařů placených ze státního rozpočtu a stejný počet soukromých lékařů, několik nemocnic po pěti lůžkách. Pět středních škol a 313 jednotřídek a ve Stavropolu také tři knihkupectví.

Ekonomika této oblasti stojí na zemědělství: pěstování obilovin, chovu dobytka a ovcí. Zemědělské produkty se staly „vývozním" artiklem - do Petrohradu, Moskvy, Paříže.

Průmysl: velkomlýny, výroba vosku a svíček, másla, cihel, palírny alkoholu, obdělávání kůží, zkrátka typický pro agrární gubernii.

Sociální skladba obyvatel byla typická pro provincie té doby: početná vrstva šlechty, bohatí statkáři, církevní hodnostáři, kupci a obchodníci, měšťanstvo (ve služebním poměru, státní úředníci, vlastníci domů), rolníci, kteří tvořili 90 % veškerého obyvatelstva (s půdními příděly od 2 do 5děsjatin, tj. 1 092 ha, pracující lid různých profesí (především množství nádeníků) a prostá chudina. Taková byla Stavropolská oblast před první světovou válkou a říjnovou revolucí v roce 1917.

Historie mého kraje je bohatá na události. O některých se šíří legendy až do dnešních dnů. Časem jsem zjistil, že právě sem bylo posláno 25 vojáků - účastníků Povstání dékabristů v roce 1825 Většina z nich dožila svůj život v bojích během kozáckých válek. Mezi vyhnanými dékabristy byl také básník Alexandr Odojevskij - autor básnické odpovědi na Puškinovu Výzvu děkabristům, básně se znamenitým veršem: „Z jiskry se rozhoří plamen".

V muzeu Michaila Lermontova v Pjatigorsku je uchován Odojevského deník. Na zažloutlých stránkách se objevují jména lidí známých ze školních učebnic. V těchto místech se Odojevskij sblížil s Lermontovem, setkal se s Ogarjovem - přítelem Gercena. Když jsem v učebnici četl větu: „... Děkabristé probudili Gercena," vyvolala ve mně pocit napojení na známé a mně blízké osobnosti, které dříve žily na území mé rodné vlasti. Při návštěvě muzea jsem s potěšením nejednou četl Ogarjovovy verše:

Kdybych měl j ště něj aké roky k dobru,
Do shrbeného stáří , ověnčeného šedi nou,
S radostí ml adí ka bych si pak vzpomněl ,
Na ty dny, kdy byl o vše přede mnou...
Ši roká step i pás horských hřebenů-
Vznešenost vol ného prostoru,
A ml adé přátel ství naděj e a snů
Neměnné spoj enectví ve j ménu taj né ví ry...

Velmi mě znepokojil osud obyčejných vojáků Černigovského a dalších pluků, které byly vtaženy do spiknutí „Spolku spojených Slovanů". Pluky byly odveleny Bélocerkevskou vojenskou komisí do Stavropolu. Šest rot Černigovského pluku prošlo během 75 dnů ohromné území. Při průchodu Salské a Stavropolské stepi míjely také vesnici Letnickoje, kde jsem byl v místním kostele v roce 1931 pokřtěn. Černigovci také prošli místním krajským centrem Medvežje, nyní nazvané Krasnogvardějskoje. A mezi víškou Letnickoje a centrem Medvežje leží má rodná ves Privolnoje. (Po revoluci v roce 1917 byla místní církev pronásledována a kostel bohužel zničen, proto jsem byl pokřtěn ve vedlejší vesnici.)

V úplném centru Stavropolu zůstaly zachovány zbytky pevnosti. Nedaleko od nich dlouho stávala vetchá jednopatrová budova, ve které kdysi byla ubytována posádka. Tady žili Puškin i Lermontov. Při rekonstrukci města byl tento dům i se starou tržnicí stržen, aby bylo centrální náměstí připraveno na stavbu celého komplexu nových budov.

Jako řeka zanechává po jarním tání na březích velká i malá jezírka (u nás se nazývala *močaki*), tak přesídlování národů, které probíhalo na tomto území, zanechalo ve stavropolských stepích a podhůřích mnoho stop. Při cestách po kraji se setkáte kromě typicky ruských názvů jako je Moskovskoje, Kurskaja, Voroncovo, Alexandrovskoje, i s názvy jako Augusta, Džalga, Tachta, které mají mongolské kořeny, nebo Ačikulak či Arzgir, které jsou turecké.

Takovou směs etnik na kompaktním území a takové množství jazyků, kultur a náboženství nenalezneme na mnoha úze-

mích světa. Ve Stavropolské oblasti žili v době mého dětství kromě Rusů, kteří tvořili 83 % obyvatel, také Karačajevci, Čerkesové, Abazíni, Nogajové, Osetinci, Řekové, Arméni, Turkméni... ani je všechny nevyjmenuji. Každý národ měl nejen svůj jazyk, ale také své zvyky, záliby, oděvy, typy stavení i budování usedlostí. Nyní se už vzhled vesnic dost změnil, řekl bych, že se standardizoval. Ale ještě na počátku 20. století bylo možné vidět typickou kavkazskou vísku s chatrčemi z vepřovice i s kamennými stěnami, ale zároveň i kozáckou stanici nebo ruskou vesnici s domečky se slaměnou nebo rákosovou střechou. U každé byla košatina, která se pletla z mladých proutků (tu jsem dokonce uměl uplést, a také jsem věděl, jak pokrýt střechu slámou i jaký má mít nátěr, aby ji ptáci nezničili).

Obyvatelé této oblasti byli schopni velkých kompromisů. Pro přežití mezi různými národy Severního Kavkazu bylo umění najít společnou řeč naprostou nutností. Život v mnohonárodnostním a mnohojazyčném prostředí učil trpělivosti a dobrým vztahům člověka k člověku. Urazit nebo zesměšnit horala znamenalo vytvořit si nepřítele. Ale pokud dal člověk najevo vstřícnost k horským obyčejům, získal věrného přítele.

Takových přátel jsem měl spoustu a tehdy jsem pochopil, že jedině trpělivost, uznání a smíření mohou zajistit vzájemné porozumění a mír mezi lidmi.

Tam na Kavkaze jsem uslyšel přísloví a jednou jsem ho pronesl v přátelském duchu před svými přáteli - horaly: „Tak jako člověk nemůže žít bez vzduchu, nemůže horal žít bez hosta. Ale pokud se host příliš zdrží, horal to nepřežije." Moji přátelé s tím nesouhlasili: „To není pravda."

Já si však myslím, že trochu pravdy v tom bude - není totiž šprochu, aby na něm nebylo pravdy trochu!

Ve své „malé" zemi jsem dostal první lekce internacionální výchovy. Nejde o teorii, ale o fundamentální způsob života Severního Kavkazu. V jedné vesnici tu žili jako přátelé lidé různých národností. Každá si zachovávala svou vlastní kulturu i tradice a její představitelé si zároveň navzájem pomáhali, navštěvovali se, nacházeli společný jazyk a společné i pracovali. Po nástupu do prezidentského úřadu Sovětského svazu přede

mnou stály velké národnostní problémy. Nebyl jsem v těchto záležitostech nováčkem: díky duchovní kultuře Severního Kavkazu jsem byl schopen i ve velmi konfliktních situacích najít kompromis. To není známka slabého charakteru, jak se někteří domnívají.

A čím byl pro nás vlastně Severní Kavkaz přínosný? V těchto místech dávali dohromady svá vojska a začínali své pochody vůdci mnohých skutečně lidových hnutí: Kondratij Bulavin, Ignat Někrasov, Štěpán Razin, Jemeljan Pugačov. 1 pokořitel Sibiře Jermak je podle legendy z této oblasti...

Nevyčíslitelné množství nájezdů ve starých dobách a mnohaleté kozácké války v nedávné minulosti byly vykoupeny mnoha životy. Strašnou krvavou stopu v těchto místech zanechala i občanská válka minulého století.

Sovětská vláda přišla do Stavropolska z Roštová. Na našem území se začaly formovat první vojenské oddíly Rudé armády, je známý Leninův pozdrav „Medvežinskému frontu".

Sovětská vláda byla ve Stavropolu vyhlášena 1. ledna 1918. Byla vytvořena sovětská republika a Rada lidových komisařů. Půl milionu zemědělců získalo od nové vlády půdu. Byla ustanovena osmihodinová pracovní doba, zavedena dělnická kontrola výroby a bezplatná školní výuka. Ale již v březnu se vedly boje v Medvežinském újezdu proti oddílům generála Kornilova, a v dubnu i s Dobrovolnickou armádou generála Alexejeva. Stavropolská republika společně s Kubáňsko-černomořskou a Těreckou vytvořila v červenci 1918 Severokavkazskou sovětskou republiku, která existovala do ledna 1919. Pak vládu převzali bílí generálové Děnikin a Škuro.

Boje na Severním Kavkazu tou dobou dosáhly vrcholu. Část kozáctva společně s „přistěhovalci" vstoupila do Rudé armády. Ve druhé polovině roku 1918 existovalo na jižní frontě 14 rudých kozáckých pluků, ze kterých se rekrutovaly brigády a jízdní oddíly. Místní veteráni tvrdili, že ve vynikající První jízdní, kterou vedli Budbnnyj a Vorošilov, tvořili Stavropolčané téměř 40 procent. Značná část kozáctva však vstoupila do řad bělogvardějců. Po vzpouře na Donu generál Krasnov s pomocí německých vojsk prosadil vojenskou diktaturu, a asi 45tisíc kozá-

ků, stoupenců sovětské vlády, bylo zastřeleno nebo oběšeno. Nicméně ani rudoarmějci se nezastavili před žádnými krutostmi, které použili proti starcům, ženám i dětem. Vzpomínám si na epizodu, kterou vyprávěl generál Vasilij Ivanovič Kniga.

Slavilo se 50. výročí sovětské vlády (v roce 1968). Účastníci občanské války pořádali vzpomínkové besedy. Jezdili po městech a vesnicích. Uskutečnilo se mnoho takových setkání především s mládeží. Generál Kniga - hrdina občanské války - byl pozván na besedu na sever svého rodného kraje, kde se účastnil bojů za sovětskou moc. Generál se nezdráhal, ale požádal o osobní ochranku. To všechny udivilo.

„Proč potřebuješ ochranku, Vasiliji Ivanoviči?"

„Je to nutné. Za války jsme tam zničili celou ves."

„Jak zničili?"

„No... vyvraždili."

„Všechny?"

„Je možné, že ne všechny. A právě: co když někdo přežil?... A co kdyby si vzpomněl?"

Kolik vesnic bylo takhle zničeno - ať už bílými, či rudými? Vyhlazovali sami sebe, svůj národ. Generál Kniga byl profesionálním vojákem - ti hledí na smrt jinak - ale bylo i na něm znát, že neměl klid v duši a svědomí ho mučilo až do konce života.

Ve známé písni *Podesaul* ,která je věnována občanské válce, znějí tato slova:

... Ty j deš boj ovat,
pro svou vl ádu
se svým národem!

Mnohokrát jsem si vyslechl, že při přechodu k nové společnosti bylo násilí nejen oprávněné, ale nutné. Je fakt, že při revolučních změnách se často nedá vyhnout krveprolití. Ale vidět v násilí hlavní nástroj řešení problémů, vyzývat k němu pro dosažení „rádoby velkých" cílů a přistoupit na „vymýcení" národa - to je nelidské.

Rodina Gorbačovova přijela do Stavropolska ve druhé polovině 19. století po zrušení nevolnictví. Můj pradědeček - Mojsej

Gorbačov - se přistěhoval se třemi syny (Alexejem, Grigorijem a Andrejem) na samotný okraj vsi Privolnoje, která vznikla o poznání dříve.

Osídlování vsí Privolnoje, Letnickoje i Medvežje státními rolníky začalo v roce 1825 po vydání Výnosu ze dne 22. března 1824 a ve druhé polovině 19. století bývalými panskými rolníky Orlovské, Tulské, Voroněžské, Černigovské a dalších gubernií. Gorbačovovi žili zpočátku všichni společně. Velká rodina čítala 18 členů. A byli tu také další blízcí i vzdálenější příbuzní. Později byli synům s rodinami postaveny samostatné chalupy. Můj děda - Andrej Mojsejevič - byl ženatý s babičkou Stěpanidou a svou rodinu miloval. V roce 1909 se jim narodil syn Sergej - můj otec.

Na okraji vsi Privolnoje žili kromě Gorbačovových a jejich příbuzných také Pantělej Jefimovič a Vasilisa Lukjanovna Gopkalovi. On přijel z Černigovské oblasti, ona z Charkovské oblasti - byli to Ukrajinci. Do vsi dorazili zhruba ve stejné době jako Gorbačovovi. Měli dceru Mariju - mou budoucí matku.

V roce 1929, když bylo mému otci 20 let a matce 18, se vzali. Podle ústního podání v naší rodině si má matka otce vzít nechtěla, ale svatbu dohodli dědové. Otci se matka líbila. Miloval ji. A staral se o ni celý život. Uměl i odpouštět. Pokud musel odjet, vždy jí z cest přivezl dárky. Dárečky pro Mariju!

Pro naše předky měla ruská národnost jiný význam, než má dnes. Za Rusa byl považován ten, kdo příslušel k našemu státu, k pravoslavné církvi a ruské kultuře. Zvláštní význam se nepřikládal tomu, jestli jde o Ukrajince nebo Rusa, jednoduše všichni byli Rusové. Nebyla to náhoda, že ve Stavropolsku nebo na Kubáni děti odmala znaly jak ukrajinské, tak i ruské písně a plynule přecházely z jednoho jazyka do druhého.

Po svatbě začala má matka žít v domě dědy Andreje, kde kromě mých rodičů žilo ještě pět dětí. Já jsem přišel na svět 2. března 1931. Jak jsem již prozradil dříve, byl jsem pokřtěn v kostele vísky Letnickoje. Matka i otec mě po narození pojmenovali Viktor. Ale při křtu můj děda Andrej na otázku kněze: Jaké jméno mu dáváte? Odpověděl: Michail. Pak mé zabalili do teplého ovčího kožichu a vezli do Privolného. To nebylo proto,

abych neumrzl, ale abych byl bohatý... Takový byl místní zvyk. Chalupa dědy Andreje byla protáhlého tvaru od východu na západ a skládala se ze tří částí: první - světnice, kde spal děda s babičkou. Východní roh místnosti zaujímala stěna s ikonami. Hliněná podlaha byla pokryta cestičkami, udupanými členy rodiny. Druhá - společná rodinná část měla ruskou pec, ke které byla ještě přistavěna „malinká pícka". U oken podél stěny byl společný stůl a lavice. Ve velké peci se pekl chleba, vše ostatní se dělalo v malé. Nejmladší členové rodiny na peci spávali. Po svatbě si otec s matkou oddělili část této místnosti. Za tím byla vnitřní veranda - její význam je znám. A nakonec třetí část - hospodářská, kde se skladovalo v sýpkách zrní, seno, semena. Pod střechou visely tašky se sušeným chlebem. Když jsem povyrostl, líbilo se mi pobývat na půdě této části domu, nacházet tam odlehlá místa, kde jsem nezřídka i usnul. Jednou jsem našel dva sáčky s barevnými papírky. Jak se ukázalo, byly to tzv. kerenky - peníze, které byly vydány v roce 1917 za Prozatímní vlády Kerenského. Byly tam uloženy ještě dlouho. Jak říkával dědeček, třeba se ještě budou hodit. Selský rozum!

A byla tu ještě čtvrtá část - místnost pro chov dobytka. Tam sc* také skladovalo krmení a část toho, co šlo na topení. Byl to velký komplex.

Po mnoha letech vyprávěla matka své první vnučce Irině, jak jsem se dostal na svět. Když začaly porodní bolesti, matku přemístili do hospodářské části. Byla přinesena sláma a ustlána postel. A tam jsem se narodil - mezi obytnou částí domu a chlévem. Irina, již jako dospělá, vzpomínala na toto vyprávění: „Poslouchej, tatí, ty ses vlastně narodil jako Ježíš Kristus."

„Jasně! Měj to na paměti..., ale nikomu to neříkej." (Převedl jsem hovor v legraci.)

Nyní povyprávím o svých dvou dědech. V jejich životě se přímo odrazil osud rolnictva za sovětské vlády. Děda Pantělej se vrátil po první světové válce z turecké fronty, druhý děda Andrej - z rakouské. Obě rodiny byly velmi chudé. Děda Pantělej zůstal ve svých 13 letech bez otce, a s ním ještě čtyři mladší sourozenci. Povahu měl klidnou, ale vlastně byl nositelem ducha změn, které začaly vznikem zemědělské komuny

a později Družstva pro obdělávání půdy (tzv. TOZy) - ve své době proslulé.

„Sovětská vláda nás spasila, dala nám půdu," tato slova jsem od dědy Pantěleje slyšel často. A tím se také vyznačoval jeho vztah k sovětské vládě. Začala kolektivizace. Stal se organizátorem kolchozu a pak jeho předsedou.

Děda Andrej byl chladné povahy, neuznal kolchoz a zůstal samostatným zemědělcem. Můj otec se postavil na stranu dědy Pantěleje, vstoupil do kolchozu a stal se traktoristou. Tím se vlastně „rozkmotřil" se svým otcem.

V roce 1930 se otec s matkou přestěhovali do uvolněné nevelké chatky - ve směru původního bydliště, ale na druhé straně ulice. V tomto roce na podzim se měla rozdělit společná úroda kukuřice. Úroda byla velmi dobrá. Na konečné dosušení odvezli kukuřici na dvůr dědy Andreje. Matka byla již těhotná a velkou část dne trávila doma. Často, obzvláště v noci, si chodila sednout ven na lavici, jednou zahlédla na tchánové dvoře siluetu. Měla podezření, že někdo v podkroví ukrývá kukuřici. Protože ji to rozrušilo, o všem řekla otci.

A skutečně, když šel otec k dědovi, zjistil, že hromada kukuřice se značně zmenšila. Ptal se: „Otče, kam se poděla kukuřice? Vždyť jí bylo mnohem víc."

Děda Andrej zareagoval ostře - prý, to není tvoje věc. Otec, nehledě na dědovu reakci, přešel do hospodářské části, vylezl po žebříku na půdu a objevil tam ukrytou část kukuřice. Děda za ním přímo bleskově vyrazil a začal ho škrtit - svého syna. Když to viděla babička Stépanida, okamžitě utíkala pro mou matku.

„Marijo, pojď rychle k nám. Otec Sergeje zabije."

Ale protože otec již byl dospělým mužem, mezitím se už s dědou vypořádal: zkroutil mu ruce za zády. A tím drama také skončilo. Otec měl mírnou povahu. Postaral se, aby vše zůstalo v rodině. A úroda kukuřice byla „spravedlivě" rozdělena.

Tohle všechno otce ještě víc přimklo ke tchánovi - dědovi Pantělejovi, kterého brzy členové kolchozu zvolili předsedou. Děda Pantělej měl u lidí velkou autoritu a časem vedl místní pozemkový odbor. A to byla v té době velmi důležitá funkce.

Situace u dědy Andreje byla také dobrá. Od státu dostal zadání - kolik plochy může zasít a kolik obilí má sklidit - a v dobré víře ho plnil. Život se v obou rodinách rozdílným způsobem postupně upravoval.

Ale přišel rok 1933 a s ním strašný hladomor. Rodina dědy Andreje se ocitla ve velmi složité situaci. Nebylo čím nakrmit dětí. Tři z nich během zimy zemřely hladem. Nastoupilo jaro a nebylo čím zasít. Nedodržení plánu setí považovaly vládní orgány bez ohledu na okolnosti za sabotáž. Děda Andrej byl poslán na Sibiř na práci v lese. Vrátil se předčasně v roce 1935 s několika oceněními. Měl je pověšené v rámečku hned vedle ikon. Po návratu z vyhnanství vstoupil do kolchozu a pracoval v něm až do konce života. Jeho práce byla téměř vždy hodnocena jako výborná a byl vyznamenán.

V roce 1938 udeřilo nové neštěstí: náhle zatkli a obvinili / trockismu druhého dědu, Pantěleje. Čtrnáct měsíců ho vyslýchali a snažili se z něho dostat přiznání. Po návratu děda pouze jedinkrát vyprávěl, co se s ním ve vězení dělo. Víckrát už se k tomu nevracel. Tvrdil, že Stalin o ničem neví a za vše mohou místní složky NKVD. Děda se tehdy k ničemu nepřiznal, přesto měl být bez soudu zastřelen. Případ byl postoupen krajské prokuratuře, aby bylo získáno povolení k výkonu trestu. Na krajské prokuratuře byla věc zastavena: nebyl předložen dostatek důkazů. A děda byl propuštěn.

Po dědově zatčení se přestěhovala babička Vasilisa k nám, a tím se mnohé změnilo. Přestali k nám chodit sousedé, a pokud někdo náhodou přišel, tak jedině v noci. Dům byl jako v karanténě: „Dům nepřítele národa!". To mi zůstalo navždy v paměti.

V rodině se všichni snažili, aby se na toto strašné období zapomnělo. Nikdy jsem neslyšel žádné podrobnosti. Nesmělo se o tom mluvit. Až mnohem později jsem pochopil, že to nebylo kvůli zapomnění, ale zvítězil strach. Za takové hovory totiž sovětská moc trestala.

Ve vísce Privolnoje jsem prožil bezmála dvacet let. Jen jednou jsem jel nákladákem se skupinou mechanizátorů do Stavropolu, kde jsme obdrželi vládní ocenění za práci. A ještě dříve

S matkou Marijou Pantělejevnou, 1941

s tetou Saňjou (otcovou sestrou) vlakem s obilím a na nádraží Pěsčanokopskaja jsem se svezl výtahem.

Ó, jak to bylo zajímavé: moje první cesta mimo Privolnoje s nocováním ve stepi, kde se všichni utábořili. Společně se večeřelo. Spalo se ve vagónech s obilím. Tehdy jsem poprvé viděl na nádraží parní lokomotivu.

Z hladového třicátého třetího roku si pamatuji jen některé momenty, jen jako jiskřičky paměti. Vidím, jak třeba děda Andrej vaří ve velkém hrnci žáby, aby nakrmil početnou rodinu. Ale už si nevzpomínám, jestli jsem ty žáby jedl nebo ne. Zato

v roce 1976 jsme s Raisou v centru Paříže na loďce za zvuků hudby ochutnali žabí stehýnka!

Tehdy v tom hladovém roce zemřelo v naší vesnici kolem 40 % vesničanů.

My, vesnické děti, jsme rostly a hrály různé hry. Již v předválečných letech jsme si hrály „na válku". Schovávaly jsme se v sadech, ve stozích i v polorozpadlých chalupách, které zůstaly po hladomoru prázdné.

Když mi byly čtyři roky, vážně jsem onemocněl. Můj život doslova visel na vlásku. Jak říkala má matka, v záhlaví mé postele zapálili svíčky, plakali a nevěděli, co dělat. Po mnoha letech jsem se matky ptal, co to bylo za záhadnou nemoc. „Skrofulóza," odpověděla se strachem v očích. V minulosti často končila smrtí.

Podle matčiných slov jim jedna známá paní poradila, aby sehnali řídký med a tím mě krmili. Vzpomínám si, že jsem v záhlaví postele na parapetu měl postavený nevelký čajník, ve kterém byl ten med. Vzal jsem hrneček a celý obsah jsem vypil až do dna. Uslyšel jsem zvuk padající pokličky z čajníku - a víc nevím... Za tři dny jsem se přestal dusit, zmizely otoky a za dalších několik dní jsem byl zdráv. Jediným následkem jsou moje problémy s ušima.

Hodně Času jsem trávil u dědy Pantěleje a babičky Vasilisy, když se přestěhovali do vedlejší vesnice, kde si dědu zvolili předsedou kolchozu. Situace vyhovovala jak mně s babičkou (tou se stala ve 38 letech), tak i mým rodičům. Někdy rodiče chtěli, abych zůstal doma, ale já se chtěl vrátit k babičce s dědou. Všechny pokusy rodičů končily mým vítězstvím. Běžel jsem i kilometr a půl za dědovým povozem, až mě naložil. Babička pak často vzpomínala, jak jsme se „přátelili" - jak jsem ji zamykal v domě, protože mi dávala míň cukru, než jsem chtěl. A co z toho bylo? Zůstal jsem jejím oblíbeným vnukem po celý život.

Váka

Na konci 30. let se život zlepšoval. Stalo se tradicí, že se ve volných dnech vyráželo do stepi, na procházky do lesa, nebo se prostě jen odpočívalo. Rodiny jezdily na výlety na koních, na býcích, nebo chodily pěšky, když to bylo nedaleko. Všem se to líbilo: mírový život. Děti hrály buď pasáka, nebo špačka, nebo si kopaly s míčem, který si samy vyrobily. Matky si povídaly a předávaly si rady. Otcové se zaobírali svými „mužskými" otázkami. Při tom pili a zpívali. Když to někdy s pitím přehnali, došlo i na bitky. Odtrhnout od sebe rváče mohly jedině ženy, pokud se na ně vrhly v houfu.

22. července 1941 (v neděli), během jednoho z pochodů do přírody, přicválal muž na koni a oznámil: „Válka!" A sdělil požadavek: Všichni se ve 12 hodin shromáždí na návsi naší vísky Privolnoje - Molotov vydá prohlášení. Protože ve vesnici nebyl rozhlas, byla dovezena radiostanice.

My děti jsme přijaly tuto zprávu po svém, jinak než dospělí, kteří stáli s kamenným výrazem v obličeji. A my jsme počítaly: „Fašistům to nandáme!" Pak začala mobilizace a na podzim nastaly první pohřby. Mrtvé přiváželi vždy večer. My jsme stáli a poslouchali, u koho kurýr zastaví - u kterého domu. Umírali mladí muži - naši otcové, bratři, sousedé.

Dnes víme: do bojů s fašisty jako první zasáhli pohraničníci. Byli to chlapci narození v letech 1921-22 a o málo starší. Většina se domů nevrátila. Z těchto ročníků zůstalo mezi živými jen asi 5% mužů. Hoře matek, žen, dětí a nevěst bylo bezbřehé.

Otec a několik mechanizátorů byli ponecháni na sklizeň obilí. Do boje byl povolán 3. srpna 1941. Byl jsem v konvoji, který doprovázel skupinu mobilizovaných. Někteří jeti na vozech, jiní šli za nimi, aby si možná naposledy popovídali s těmi, kteří odjíždějí do neznáma. Lidé se loučili a nikdo z nich nevěděl, jestli se ještě setkají.

Z vesnice Privolnoje do okresního centra je to dvacet kilometrů. Po poledni jsme dorazili k náborovému místu. Otec mi koupil zmrzlinu - lepší jsem v životě nejedl. Bylo ale vedro, takže se rychle rozpouštěla. Snědl jsem celou hromadu. A ještě mi

tatínek koupil balalajku. Dočkala se jeho návratu z fronty a ještě dlouho potom se v rodině uchovávala.

Tak skončily klidné předválečné roky. Lidé po všech těch nepokojích první světové a občanské války, kolektivizaci a represích začali přicházet k sobě, život se pomalu zlepšoval, v obchodech se dala koupit prostá obuv, bavlna, sůl, potřeby pro domácnost, sledě, sardele, zápalky, benzín, mýdlo... A najednou Rusko opět stálo před velkou zkouškou: být, či nebýt?

Dodnes si pamatuji ten zmatek v hlavě: jak to, že se naše vojska stahují a fašisté mohou postupovat stále hlouběji do naší země? I my malí jsme tuto situaci těžce prožívali, stejně jako dospělí. Bylo to pro nás velké drama. Jak to, že je tomu tak? V zimě 1941-42 se dostala německá vojska až téměř k Moskvě, byla 27 km před Kremlem a u Taganrogu, zhruba 200 km od naší vesnice Privolnoje.

Otec mnoho let odebíral místní noviny *Pravda* a v té době jsme stále pokračovali v jejich odběru. Často večer, především v podzimních a zimních dnech, se u nás scházely sousedky a já jsem jim předčítal novinky z fronty. Neustále si vykládaly karty a já jsem je pozoroval z pece. Nerozuměl jsem jejich výkladu a o čem „hovořily' karty. Veškerý hovor byl ale o mužích.

Během válečných dnů se vše muselo točit kolem hospodářství. Museli jsme se soustředit na to, abychom přežili další den. Bylo třeba vody, jídla, tepla a krmení pro dobytek.

V roce 1941 byla velmi krutá zima. První sníh na jihu napadl už 8. října - zcela nevídaná věc. Sníh padal a vítr foukal několik dní. Všechny domy, které stály čelem k východnímu větru, byly zaváty sněhem. Vykukovaly jen komíny. Když se počasí zklidnilo, lidé, kteří se dostali z domu, pomáhali vyhrabávat sousedy. Prožil jsem mnoho let, ale takovou zimu jsem již nezažil.

Několik týdnů nechodila pošta a neměli jsme žádný kontakt s okolním světem. A v té době se odehrál u Moskvy krutý boj na život a na smrt. Pak jsme se dozvěděli, že Němci byli u Moskvy poraženi a Moskva odolala. V jednom výtisku novin byla vložena příloha a v ní byl popsán hrdinský čin Zoji Kosmoděmjanské, krycím jménem „Táňa". Mockrát jsem to matkám četl. Byly šokovány krutostí Němců - všechny plakaly.

Pohřby byly na denním pořádku. Válka požírala vše - životy, vesnice i města. Velká území Sovětského svazu byla okupována Němci: Ukrajina, Bělorusko, Pobaltí, Moldávie, západní cíp země.

Sníh ležel do jara - šlo o jasnou „sněhovou nadvládu". Běžný život v této nadvládě byl těžký. S jídlem to ještě nebylo tak hrozné, byl 41. rok a měli jsme zásoby. Těžké bylo pečovat o dobytek. A už zcela špatná situace byla s krmivém pro dobytek z kolchozu: seno zůstalo na polích a cesty byly zaváté. A to vše měly na bedrech mladé ženy, mezi něž patřila i má matka.

Jednoho zimního dne se matka a několik žen z cesty pro seno nevrátily. Přešel den, dva a ony nikde. Až třetí den jsme se dozvěděli, že je zatkli a jsou v okresním vězení. Ukázalo se, že sjely z cesty a naložily saně senem ze stohů, které patřily státní výkupní organizaci. Ochranka je zatkla. V té době je mohli surově potrestat. Zachránilo je jediné - „zlodějky" byly manželkami vojáků na frontě, všechny měly děti a nebraly obilí pro sebe, ale pro kolchoz a nebyl to úmysl, ale omyl.

Je zcela nemožné představit si a zaznamenat všechny obtíže, které se v těch letech na ženy navalily - vyčerpávající práce v kolchozech, domácí hospodářství, nedostatek všeho, polooblečené a polohladové děti, strach o muže. Dodnes nemohu bez dojetí číst báseň Michaila Vasiljeviče Isakovského. Nazval ji *Ruské ženě*:

... Jednou o tom budeš vyprávět -
v jaké době jsi to žila!
Jaká nezměřitelná tíha
na ženská bedra padla!
Ráno sesláučila
se svým mužem, bratrem, synem.
A nyní se svým osudem
samotná jsi tu zůstala.
Se svým slavným údolím
neskliženým z polepobilím.
Setkala ses s válkou...
Na vše jsi byla sama.
A bylo třeba vše zvládat!

Sama doma, sama na pol i ,
sama s pl áčem i zpěvem.
Šl a j si , skrývaj í c své hoře,
krutou těžkou cestou.
Cel ou frontu až po moře
krmi l a j si svým chl ebem...

Otec nám často psal dopisy, o mnohém nás informoval. Odpovídal jsem mu - někdy mi diktovala matka, ale často jsem odpovídal sám od sebe. Myslím, že pochopil naši dopisovou „milosrdnou lež".

Po otcově odchodu na frontu jsem se musel zapojit do chodu domácnosti. Od jara 1942 k tomu ještě přibyla práce v zelinářské zahradě, která sytila celou rodinu. Matka brzy ráno zajistila hospodářství a běžela do kolchozu a v tu chvíli celá domácnost začala ležet na mně. Hlavní a nejtěžší prací pro mě byla příprava krmení pro krávy a topiva pro dům.

Život se krůtě změnil. My, chlapci válečného období, jsme přeskočili dětská léta a stali se dospělými. Skončila zábava a hry, nechodilo se do školy. Celé dny jsme věnovali pracím pro domácnost. Ale někdy... někdy jsem zapomínal na tu tvrdou realitu a s pomocí imaginární sněhové chumelenice nebo víru / listí jsem se přenášel do dalekého, nereálného, vysněného světa. Do říše snů...

V létě 1942 se přes naše území od Roštová převalilo několik vln „emigrantů". První vlna - tisíce evakuovaných z Ukrajiny. I idé šli s batohy nebo taškami, s dětskými kočárky i trakaři. I Inali stáda skotu, koní a ovcí.

Babička Vasilisa s dědou Pantělejem vzali svůj majetek <i odešli neznámo kam. Ve vesnické tankovací stanici byly otevřeny cisterny a všechny zásoby byly vypuštěny do mělké říčky (egorlyk, nesklizená pole s obilím byla vypálena: jen aby nepřátelé nezískali nic.

Druhá vlna přes nás přešla ve druhé polovině června 1942 poté, co naše vojska ustoupila z Roštová. Ústup byl neuspořádaný. Procházely malé i větší skupinky zachmuřených a unavených vojáků. V obličeji - pocit hořkosti a viny. Exploze bomb

a dělostřelecké dunění byly slyšet stále blíž. Společně se sousedy jsme vykopali zákop ve svahu k řece, odkud jsem poprvé viděl salvu raketometů - kaťuší: po nebi letěly se strašným svištěním ohnivé střely...

Pak se rozhostilo ticho. Dva dny ticha. Neozývali se ani Němci, ani naši. 3. srpna 1942, přesně rok po otcově odchodu do války, se dopoledne na motocyklech objevila německá rozvědka. Za tři dny byly německé jednotky v naší vísce Privolnoje. Chtěli se maskovat před bombardováním, a proto pokáceli až ke kořenům stromy v sadech, které tu rostly po desetiletí.

Němci postupovali z Roštová do Nalčiku - hlavního města Kabardska-Balkarska - a nikdo jim nekladl odpor. Sovětské oddíly byly zcela bez organizovaného vedení. Ale za Nalčikem se začaly tvořit nové oddíly, které se řídily Stalinovým rozkazem č. 227 - „zpátky ni krok". Z ustupujících se rychle tvořilo čelo nové bojové linie. Za obrovského úsilí těchto oddílů byla u města Ordžonikidze (dnešním Vladikavkazu) zastavena německá vojska, která se snažila dostat ke kaspické ropě, a jak se ukázalo později, tak definitivně.

Poté, co německá vojska postupovala dále na východ, v naší vesnici Privolnoje zůstala nevelká posádka. Pak ji vyměnili za nějaký oddíl - pamatuji si nášivky na rukávech a ukrajinské nářečí. Začal život na okupovaném území.

Za několik dní se vrátila babička Vasilisa. S dědečkem došli až ke Stavropolu, ale tam už se blížila německá vojska. Dědeček přešel kukuřičným polem frontovou linii a babička se s majetkem vrátila k nám. Kam jinam!

Na výsluní se dostávali ti, co dezertovali z armády. Velká část z nich v policejních řadách sloužila Němcům. Jednoho dne se objevili u nás a provedli domovní prohlídku. Nevím, co hledali. Babička Vasilisa musela jít s nimi na policejní stanici přes celou ves, aby všichni viděli, jak je na tom manželka předsedy kolchozu! Tam ji dlouho vyslýchali. Netuším, co po ní chtěli a co jim mohla říkat. Vše bylo tak jasné: její manžel - komunista a předseda kolchozu - byl v evakuaci, syn a zeť byli na frontě.

Když se matka vracívala z nucených prací pro Němce, nejednou povídala o přímém ohrožení vesničanů: „Ani za bolše-

viků to takové nebylo." Přicházely zprávy o masovém střílení v sousedních městech i o nějakých strojích, které trávily lidi plynem (to vše se po válce potvrdilo). Tisíce lidí, především Židů, bylo postříleno u města Miněralnyje Vody. Do naší vísky Privolnoje se dostala i informace o plánovaném násilí na komunistických rodinách.

Naší rodině bylo jasné, že jsme první na řadě. Matka s dědou Andrejem mě schovávali na farmě za vesnicí, kde pracoval. Masakr byl plánován na 26 ledna 1943. Sovětská vojska naštěstí Privolnoje 21. ledna osvobodila.

Vzpomínám na ty dny. Musím konstatovat, že se naší vesnici vyhnulo zřejmě obrovské neštěstí, je to velká zásluha starosty - přestárlého Sawatěje Zajceva - „dědy Savky", Dlouho a úporně se bránil stát se starostou, ale vesničané ho přemluvili. Všichni věděli, že Zajcev dělal vše proto, aby lidi ochránil před bídou. Když byli Němci vyhnáni, byl odsouzen na deset let za „vlastizradu". Kolikrát vesničané psali, že se nestal starostou ze své vůle, že díky jemu lidé přežili - nic nepomohlo. Tak zemřel děda Savka ve vězení jako zrádce.

Navždy si budu pamatovat, jak jsem s matkou musel opustit domov v noci a jít se schovat na farmu, kde pracoval děda, vzdálenou několik kilometrů od vesnice. Byla neskutečná tma. Tak to bývalo ve Stavropolsku často - to je prostě jih Ruska. Z počátku se zdálo, že máme dobrý směr, ale po nějaké době jsme začali bloudit. Byla tma, nikde ani záblesk ohýnku, žádná cesta. Šli jsme stále dál, doufali jsme, že na něco narazíme, ale jen jsme se stále víc nořili do temnoty. A najednou se v té temnotě ozval hrom a udeřil blesk. Díky tomu jsme v dálce zahlédli farmu, kde jsem strávil několik následujících dnů.

Němci ustupovali rychle. Jejich vedení chtělo, aby se po prohře u Stalingradu již nedostali do nějakého „kotle", takže s ústupem ze severního Kavkazu spěchalo. S jakou radostí jsme vítali rudoarmějce! V tu dobu nám nepřipadaly procházející skupiny tak strašné...

Fronta se tedy naším krajem, tentokrát západním směrem, prohnala ještě jednou. Bylo nutné začít znovu normálně žít a dát dohromady kolchoz. Ale jak? Vše bylo zničeno, nebyla

k dispozici žádná technika, nebyl ani dobytek, ani rolníci. Přišlo jaro. Lidé orali pomocí kravských potahů, které zapůjčili soukromníci.

Potom se shánělo osivo. Každý dal, co mohl. Přesto byla úroda v roce 1943 malá a stejně skončila v dodávkách na frontu. V zimě a na jaře roku 1944 začal hladomor. Matka se společně s ostatními vesničany vydala na Kubáň, kde prý měla být k dostání kukuřice. Ze skříně byly vyndány otcovy věci - dva páry bot a oblek, který neměl na sobě - k výměně za zrní. Mně matka přidělila na každý den hromádku kukuřice z posledních zásob. Namlel jsem ji a každý den si z ní uvařil kaši.

Přešel týden, pak i druhý, a maminka nikde. Až za dalších několik dnů se objevila s pytlem kukuřice.

Otcovy věci se staly dobrým obchodním artiklem a matka jejich prodejem získala pytel kukuřice - celé tři pudy. Ale před odjezdem vznikla dohoda, že na každou osobu připadne 1 pud (16,3 kg) kukuřice. My jsme byli s matkou dva, tedy 32 kilogramů. Matka musela nést „přebytečný" pud pěšky v bezedném blátě na zádech. Nakonec se krajané slitovali a vzali její nůši na povoz! Koupená kukuřice nás doslova spasila. A ještě se otelila kráva, takže jsme měli jak mléko, tak kukuřici. V té době to znamenalo velmi mnoho. Jiné rodiny hladověly a umíraly hladem. Často k nám přicházeli mí malí přátelé - děti ze sousedství - a mlčky stáli ve dveřích. Maminka povzdychla a vždy jim dala něco málo k snědku.

Na jaře, jako boží smilování, začalo pršet. Vše kolem - na polích i v zahradách - začalo růst. Země nás i tentokrát zachránila.

Potkala nás však ještě další bída: do vesnice se prakticky nedováželo žádné zboží. Žádná obuv, oblečení, žádná sůl, mýdlo, petrolejky, zápalky - nic... Nejdříve jsme se naučili oblečení a obuv sami opravovat. A když už se to staré rozpadlo úplně, hledali jsme další možnost - naučili jsme se pěstovat konopí! Sklízeli jsme ho ručně. Vázali jsme snopy, namáčeli je v řece, sušili, pročesávali a získávali surové vlákno. Na „babiččiných" starých tkalcovských stavech, sundaných z půdy, se téměř v každém domě tkalo plátno. A z něho se šily košile. Když si takovou halenu oblečeš, stojí dokola jako zvon.

Ovčí vlnu jsme vymývali, rozčesávali a na vřetenech spřádali vlákno a tkali hrubé plátno, které sloužilo k šití horní vrstvy oblečení. Ze zvířecí kůže, která byla předem spařena, očištěna od srsti, sušena, promnuta a promazána olejem, se vyráběla primitivní obuv. Sůl se dobývala v Solném jezeře, vzdáleném od vesnice Privolnoje asi 55 kilometrů. Neuvěřitelným způsobem se získávala kalcinovaná soda a z ní se vyrábělo mýdlo. Nebyly sirky, oheň se vykřesával z křemene a zapalovala se vata prosypaná popelem, na podomácku zhotovované „zápalky" se bral trinitrotoluen z protitankových granátů. Na osvětlení se využívalo věčné světlo, „čadivé lampy" z granátových náloží. Když se začal objevovat petrolej, sami jsme si vyráběli lampy. Náš národ je obdivuhodné houževnatý a odolný.

V dubnu 1943 zemřela matka mého otce - babička Stěpanida. Umírala dlouho, strašné se trápila kvůli synovi. Nedožila se dopisu, který přišel z fronty několik dnů po její smrti.

Babička Stěpanida porodila dědovi šest dětí. Tři zemřely při hladomoru v roce 1933. Na rozdíl od dědy Andreje byla hodná a starostlivá, vstřícná k dětem. Její starší dcera - moje teta Nasťa - zůstala sama se třemi malými dětmi, když její manžel odešel na frontu. Babička se těm malým vnoučatům obětovala. Všechna přežila, i když jejich otec zahynul ve válce. Měli jsme s babičkou přátelský vztah. Bylo mi to líto.

Začali jsme dostávat dopisy od otce. Zdálo se, že víc nepotřebujeme: my jsme živi a on také žije. Matka děkovala Bohu. V těch těžkých časech se většina z nás znovu modlila k Bohu. Na konci léta 1944 nám byl doručen zvláštní dopis. Po otevření na nás vypadly staré rodinné fotografie, které si otec vzal s sebou na frontu, a krátké oznámení, že staršina Sergej Gorbačov padl v Karpatech.

Po nástupu do prezidentské funkce mi ministr obrany D. T. Jazov vytvořil unikátní dárek - knihu o historii vojsk, ve kterých sloužil můj otec. Vždy s ohromným dojetím čtu o této části naší vojenské historie. Tehdy jsem pochopil, jak těžká byla cesta k vítězství a jak velkou oběť musel náš národ přinést.

Hodné jsem toho věděl od otce: v jakém oddíle sloužil a do jakých situací se dostal. Nyní přede mnou ležel dokument. Po

mobilizaci skončil otec v Krasnodaru, kde se u pěchotního učiliště formovala jednotka pod velením podplukovníka Kolesnikova. Křest ohněm zažila v bojích u Roštová ve stavu 56 armády Zakavkazského frontu v říjnu - prosinci 1941. Ztráty byly obrovské: zabito bylo 440 vojáků, zraněno 120, nezvěstných 651 (ti jsou považováni za mrtvé). Otec zůstal naživu. Do března 1942 drželi obranu u řeky Miass. Opět došlo k ohromným ztrátám. Pak byli posláni do Mičurinska, aby se spojili se 161. střeleckou divizí, a následně s 60. armádou pod velením generála Vatutina na Voroněžském frontu.

Jeho divize se účastnila bitvy u Kurského oblouku, v Ostrogožsko-rossošanské a Charkovské operaci, při obraně Dněpru v Pěrejaslavo-chmelnickém okresu i významného Bukrinského předmostí.

Otec nám vyprávěl, jak se za neustálého ostřelování přesouvali přes Dněpr na rybářských lodkách, na „improvizovaných prostředcích", na ručně vyrobených vorech. Otec velel ženistům, kteří zabezpečovali přepravu minometu na jednom z těchto vorů. Pod palbou se plavili na druhý břeh, kde viděli mihotající se oheň. Otci se zdálo, i když to bylo v noci, že Dněpr je zbarven do ruda krví.

Za přeplutí Dněpru dostal otec vyznamenání „Za odvahu". Byl na to náležitě hrdý, i když dostal ještě jiná vyznamenání, mimo jiné dva řády Rudé hvězdy, V listopadu a v prosinci 1943 se jejich brigáda zúčastnila Kyjevské operace. A v dubnu 1944 to byla Praskurovsko-černovická operace. A v červenci a v srpnu šlo o Lvovsko-sandoměřskou operaci za osvobození města Stanislav. Divize ztratila 461 členů a více než 500 jich bylo zraněno. Někteří prošli touto krvavou bitvou, aby pak položili život v Karpatech.

Tři dny tonula rodina v slzách. A pak... přišel od otce dopis, že je živ a zdráv.

Oba dopisy byly odeslány 27. srpna 1944. Říkali jsme si, asi nám napsal, šel do boje a padl. Ale za čtyři dny jsme obdrželi další otcův dopis, který byl odeslán 31. srpna. To znamenalo, že otec je živ a dál bojuje s fašisty! Napsal jsem mu dopis a v něm jsem popsal své velké rozhořčení nad těmi, kteří nám napsali

o jeho smrti. Ve své odpovědi ale otec spolubojovníky bránil: „Ne, synu, zbytečně osočuješ vojáky - na frontě je možné vše!" Otci jsem věřil.

Až po skončení války nám otec vyprávěl, co se vlastně v srpnu 1944 stalo. V podvečer před nástupem dostali rozkaz: na vrchu Magura vybudovat velící bod. Kopec je pokrytý lesy. Pouze vršek je lysý a tam bylo rozhodnuto vybudovat hlavní bod. Rozvědčíci šli vpředu a otec se svým oddílem postupoval za nimi. Brašnu s doklady a fotografiemi položil na okraj vybudovaného zákopu. Najednou se dole ozval podivně ostiý zvuk a po něm střelba. Všichni se vrhli do zákopu. Zachránila je tma. Neztratili ani jednoho člověka. Byl to zázrak. Jak říkal otec: „znovuzrození". Ze samé radosti rychle psal domů dopis: živ a zdráv, bez podrobností.

A ráno, když začal útok, pěšáci našli otcovu brašnu. V domnění, že otec padl při výstupu na Maguru, poslal některý z vojáků část dokladů a fotografie rodině.

Válka otci zanechala památku na celý život... Po jednom z bojů v týlu nepřítele, zaminování komunikací a několika bezesných nocích dostali nedělní oddech. Odsunuli se několik kilometrů od linie fronty a prvních 24 hodin prospali. Kolem byl les, ticho a klid. Vojáci se rozešli. Ale bylo nutné se opět spojit, protože přímo nad tím místem začal vzdušný boj. Všichni se začali obávat jak to skončí. Německý letoun, který se vzdaloval od stíhaček, shodil veškerý svůj bombový arzenál. Svist, kvílení, výbuch. Vše dopadalo na zem. Jedna z bomb spadla nedaleko od otce a letící kus střepiny rozsekl otci nohu. Stačilo několik milimetrů a odřízlo by to nohu načisto. Ale měl opět štěstí, nebyla zasažena kost.

To se stalo v Československu, nedaleko Košic. A tím skončila otcova účast ve válce. Léčil se v nemocnici v Krakově a tam ho brzy zastihl 9. květen 1945, Den vítězství.

Válka - to byla tragédie pro celou zemi. Zničeno bylo vše, co se velmi pracně vybudovalo. Byla narušena vidina blízkého šťastného života. Všechny rodiny byly zasaženy - děti zůstaly bez otců, ženy bez mužů a dívky bez ženichů. Osudy vojáků byly tragické. Lidé celé země zůstali tomuto pokolení mužů a žen

dlužni. Otec se nemohl do konce života oprostit od válečných prožitků. Hodně o tom mluvil. Jak byl těžký začátek, kdy byl nedostatek zbraní, a pak, když je dostali, jak s nimi neuměli zacházet.

U Taganrogu položilo své životy několik tisíc námořníků Černomořské flotily zřejmě zbytečné. Mladí hoši - krev a mléko. Pronesli: „Tak, pěchoto, my vám ukážeme, jak se to dělá." Vydali se do boje posilněni vodkou a pouze s bodáky. Němci na ně šli s kulomety a minomety. Téměř všichni námořníci na tom poli zůstali. Zem se pokryla těly s černými bundami a vestami.

Bojů u Taganrogu se účastnil i můj otec. V hlavě měl jen jedno: buď já, nebo oni. Žádné jiné myšlenky neexistovaly. Bojuješ a střílíš jako zvíře. Ne každý to vydržel. Někteří se po takto strávených letech těžko vraceli do normálního života. Viděl jsem, že i několik let po skončení války se o ní otci nemluvilo lehce.

Jako mnozí jiní jsem během válečných let prožil různé věci. Ale vždy, když přijde řeč na válku, vidím před sebou strašlivý obraz. Na konci února - počátkem března roku 1943 jsme s kamarády hledali trofeje a ocitli se na pasece mezi Privolným a sousední kubánskou vsí Bílá hlína. Narazili jsme tam na ostatky těl rudoarmějců, kteří tu skončili svůj poslední boj v létě 1942. Popsat to není možné: zbytky rozkládajících se těl, lebky ve zrezivělých přilbách a z hnijících košil vylézající bělavé kosti rukou. Vedle nich pohozený ruční kulomet a granáty. Tak tam leželi, nepochovaní, ve špinavých zákopech a kráterech, zírající na nás černými dírami po očnicích...

Ty bezejmenné vojáky pochovali ve společném hrobě. Nebyli považováni za cizí. V centru Privolného dnes stojí skromný obelisk. Na něm jsou vyryta jména těch, kteří se z války nevrátili. Mezi nimi jsou i Gorbačovovi.

Když válka skončila, bylo mi 14 let. Dodnes vidím před očima chudou poválečnou ves. Místo domů díry v zemi, všude chudoba, nicota. Naše pokolení - pokolení válečných dětí. Válka nás zocelila a měla vliv na naše charaktery a naše jednání. To co jsme my, válečné děti, prožily v dětství, nás ovlivnilo na celý život Na chlapce padla zodpovědnost za přežití rodiny a rychle

se stali dospělými. Životní tragédie nás uvrhla do světa dospělých. Hráli jsme hry jako děti, ale už jsme se na ně dívali dospělýma očima.

Návrat do školy

Školní výuka byla po dvouleté přestávce obnovena v roce 1944. Nepociťoval jsem žádné zvláštní přání učit se. Po všech dosavadních prožitcích se mi to jevilo jako „nevážné" téma. A navíc musím přiznat, že jsem neměl v čem jít do školy. Otec napsal v dopise matce: prodej, co jde, obuj a obleč syna a kup knížky, aby mohl Michail nastoupit do školy. A byl tu ještě děda Pantělej - učení je třeba. Nakonec jsem šel do školy těsně před listopadovými svátky *(oslavami VŘSR)*, kdy už končilo první školní čtvrtletí.

Přišel jsem, sedl si a ničemu jsem nerozuměl - všechno jsem zapomněl. Nevydržel jsem do konce vyučování, odešel jsem domů, zahodil jedinou učebnici a matce jsem důrazně řekl, že už tam víckrát nepůjdu. Matka se rozplakala, vzala nějaké věci a odešla pryč. Večer se vrátila bez věcí, ale s hromadou knih. A já opět potvrdil, že nikam nepůjdu. Pak jsem ale začal knihy prohlížet, začetl jsem se a nadchly mě... Matka už si lehla a já jsem stále četl a četl. Každopádně se v mé hlavě v průběhu té noci něco stalo, ráno jsem vstal a odešel do Školy. Ročník jsem zakončil chvalitebně a následující roky výborně.

O škole té doby, o učitelích i žácích, nelze psát bez dojetí. Škola se nacházela v různých vesnických budovách, které byly určeny k jiným účelům. Zařízení bylo špatné, k dispozici bylo pár map a těžce sehnaná křída. To bylo prakticky vše. Navíc všechno bylo dílem učitelů a žáků. Sešity nebyly. Já jsem psal do otcovy knihy o mechanizaci. Sami jsme si dělali i inkoust. Škola musela zajistit topení, a proto si držela koně k jeho dovozu. Vzpomínám si, že jsme se přes zimu snažili zachraňovat koně od hladu. Byli tak hubení a vysílení, že sotva stáli na nohách. Brali jsme pro ně krmení odkudkoli! Shánění bylo nelehko: vždyť celá vesnice dělala totéž - zachraňovala vlastní doby-

tek. A to ani nemluvím o kolchozu, odkud se denně vyvážela mrtvá zvířecí těla.

Během válečných let se těžce žilo i našim učitelům: zima, hlad, smutek. Velmi chudě. Ale musíme před nimi smeknout - a jen se dohadovat, kde brali sílu - za to, že zůstali věrni svému povolání a dělali, co mohli. A země tak za několik let po válce získala odborníky, kteří poznali skutečný hlad.

Vzpomněl jsem si na další příhodu. Po konci války (v létě 1945), když se otec vyzdravěl, byl služebně nedaleko od nás. Požádal si, jestli by mohl na dva dny navštívit rodinu. Povolili mu to a setkali jsme se.

A bylo to tak. Seděl jsem na dvoře a něco vyráběl. Ozval se výkřik: „Míšo, otec jde!" Bylo to tak nečekané, že jsem se rozklepal. Ale běžel jsem mu naproti. Během několika kroků jsme se oba zastavili a hleděli na sebe. Otec se velmi změnil - navíc měl uniformu s vyznamenáními, a já jsem vyrostl. Ale nejdůležitější v té chvíli, kdy mě otec uviděl nakloněného v ručně vyrobeném oblečení, bylo, že řekl zřetelně slova, která se mi vryla do paměti: „To jsme dopadli!"

Naše vesnická škola byla osmiletá. Přešlo ještě několik let, než byla v Privolném vybudována střední škola. Ukončení 9. a 10. ročníku střední školy bylo možné jen v okresním centru. Žil jsem v podnájmu a jednou týdně jsem chodil na nákup. Ve vyšších ročnících jsem byl naprosto samostatný a mé školní výsledky nikdo nekontroloval. Počítalo se s tím, že už jsem dostatečně velký, abych si svoje záležitosti vyřizoval sám. Pouze jednou jsem těžce přemlouval otce, aby se zúčastnil třídních schůzek.

Učil jsem se se zájmem. Vždy jsem se donutil k tomu, abych se dobral nějakých znalostí. Líbila se mi matematika a fyzika. Zajímal mé dějepis a také literatura.

Nejednou se mě novináři ptali: Kdo měl na vás největší vliv? Odpovídal jsem různé. Jednou ze mě vypadlo: ruská literatura. Dnes jsem přesvědčen, že tomu tak bylo.

Ještě v naší vesnické knihovně v Privolném jsem si půjčil nového Bělinského. Byl jsem nadšen. Přečetl jsem ho mnohokrát. Před odjezdem na studium do Moskvy mi darovali tuto knihu

jako prvnímu místnímu studentovi, který se dostal na Lomonosovu univerzitu. Tuto knihu mám před sebou i dnes: „Vydáno 28. prosince 1946, náklad 100 tisíc výtisků."

Dívám se na poznámky, které jsem si udělal v 7. a 8. třídě. To mi bylo 16 a 17 let. Co mě zajímalo? Podtržené pasáže vypovídají o mém zájmu o kritikovy filozofické myšlenky. Navždy se mi uložila do paměti výzva Bělinského k přijetí skutečnosti v jeho stati o *Hoři z rozumu.*

Jako všichni Rusové jsem obdivoval Puškina, Lermontova, Gogola, později Tolstého, Dostojevského i Turgeněva... V mládí mě okouzlil Lermontov - především jeho romantismus. Pak nastoupila doba nadšení pro Majakovského a Jesenina. Ještě i dnes jsem překvapen tím, jak se tito mladí lidé ve svém díle dokázali dostat k takovým obecně platným závěrům.

V té době byla pro mladé lidi nejčastějším vyžitím umělecká činnost a sport. Pro sportování nebyly prakticky vytvořeny žádné podmínky. Většina z nás se proto účastnila různých uměleckých soutěží. Já jsem byl jak jejich účastníkem, tak i jako tajemník Komsomolu jejich organizátorem. Jevištěm byly tělocvičny a někdy také jen školní chodby. A co nás táhlo do těchto kroužků? Byla to především možnost setkávat se s vrstevníky. Vždyť v té době nám bylo již 18 či 19 let! A možná, že v tom byla i snaha realizovat se v něčem neobyčejném. Zájem byl tak velký, že v naší škole nemohli ani všechny zájemce přijmout - byl dokonce prováděn výběr! Jaké hry jsme hráli? Na rozdíl od profesionálních divadel jsme neřešili otázku - je to vhodné? Hráli jsme různé autory z různých dob, ale nejčastěji asi ruské. Dovedete si asi představit, jak to v našem podání vypadalo. Ale my jsme nepociťovali žádné „tvůrčí" napětí. Mohu jen konstatovat, že jsme hráli ze všech sil. A na naše představení chodili i dospělí. Náš dramatický kroužek dokonce jednou vyjel na „turné" po vesnicích našeho kraje. Za vybrané peníze jsme koupili obuv a oblečení pro 35 dětí, které neměly v čem chodit do školy.

O našem kroužku se nějak dozvěděli v krajském centru - ve Slavropolu a náhle se objevili, jako hosté, herci z krajského divadla. Tak jsme jim zahráli *Maškarádu* od Lermontova a před-

vedli jsme všechny naše „talenty". Profesionálové nás chválili a v jednom takovém hodnocení ocenili náš temperament při výměnách mezi hlavními hrdiny Lermontovova dramatu Arbeninem a Zvjozdičem, ale přece i poradili, jak nemá přítel podrážet přítele - ve vyšší vrstvě prý přece jen probíhají ostrá vyjasňování poněkud jinak.

Společně s otcem

A realita všedního dne mezitím ovlivnila každého, včetně mě. Otec byl demobilizován na konci roku 1945 Vrátil se do STS (strojní traktorové stanice) na pozici kombajnéra. Od roku 1946 jsem s ním každé léto pracoval jako jeho pomocník. V Privolném byla škola od našeho domu vzdálená dva kilometry. Po skončení vyučování jsem zaběhl k dědovi Pantělejevovi, který bydlel ve středu vesnice, převlékl se do pracovního oděvu a utíkal pomáhat otci na kombajn. Večer jsme šli z práce domů společné. Píšu o tom a jsem dojat...

Pak začala sklizeň obilí. Od konce června do konce srpna jsme pracovali daleko od domova. Když se sklizeň kvůli počasí na chvilku zastavila, zůstávali jsme na místě, opravovali techniku a prožívali krásné chvíle. S otcem jsme si v té době „prostojů" hodně povídali. O všem. Neměli jsme jen vztah otce se synem, ale také vztah lidí, kteří mají společný zájem a společnou práci. Otec se ke mně vždy choval důstojně a byli z nás dobří přátelé.

Otec byl hlavní kombajnér a tuto práci mé učil. Během dvou-tří let jsem byl schopen samostatně zkoordinovat práci celého kombajnu. Předmět zvláštní hrdosti - sluchem jsem dokázal určit nesprávný chod stroje. Byl jsem pyšný i na to, že jsem uměl vylézt na kombajn z kterékoliv strany, i tam, kde skřípaly frézy a točil se přiháněč.

Jestliže řeknu, že práce na kombajnu je těžká, jako bych neřekl nic. Byla to obtížná práce, pracovalo se 14, někdy i 20 hodin denně do úplného vyčerpání. Pokud bylo suché počasí a obilí se mlátilo, využilo se vhodného okamžiku - pracovalo

se bez přerušení, jen se u řízení střídali lidé. Nebylo jen vedro, byla přímo výheň, všude prach, pyl, neustálý hluk motoru... Podíváš se na nás ze strany - vidíš jen oči a zuby. Vše ostatní byl prach, smíchaný s potem a mazem. V té době se používaly ještě přívěsné kombajny. Stalo se, že jsem po 15až 20 hodinách práce už nevydržel a usnul za volantem. Na začátku sklizně mi často tekla z nosu krev. Kolem 15 či 16 let se obvykle nabírá na váze i na síle. Sílu jsem nabíral, ale při sklizni jsem vždy zhubl nejméně o 5kilogramů.

Práce rolníků byla opravdu těžká. Všeobecný dostatek to však stejně nepřineslo. Zachraňoval záhumenek. Pěstovalo se na něm vše, ale ne všechno nám zůstávalo, protože na každé hospodářství byla uvalena daň a odvody státu.

Po letech, když jsem vystupoval se svými projevy o agrární politice, musel jsem se pracně ovládat, abych nepoužil ostrá hodnocení a formulace, protože jsem dobře věděl, co vesnický život a rolnická práce obnáší.

Naší rodině se žilo trochu lépe než ostatním, protože rodiny mechanizátorů dostávaly naturální dávky i peníze, je pravda, že platy byly mizerné: pokud bylo potřeba koupit oblečení nebo potřeby do domácnosti, museli jsme prodávat výpěstky domácí produkce. S těmi jsme jezdívali na trhy do Roštová, Stalingradu a Šachty. Zkrátka, tehdy byl nedostatek všeho.

1 v době sklizně nám na pole vozili velmi slabé jídlo. Ale pokud jsi za den dosáhl 30 hektarů, podle daných pravidel ti náležela „zásilka". Speciálně pro tebe bylo něco připraveno - těstoviny s tvarohem, kus vařeného masa, sklenička medu nebo dvě půllitrovky vodky. Vodka mě nezajímala. Ale „zásilky" - to byl dar boží. A ještě byl svátek, když přijela matka s pohoštěním z domova...

Nyní jsem se zamyslel: matka byla ve všem a vždy s námi. Maminku jsem měl rád. A otec ji miloval do konce života. Byla to krásná žena, velmi silná, zdatná. Otec se s ní chlubil, promíjel |i vše, se vším pomáhal. Byl pro nás s bratrem Alexandrem vzorem. Jen jedno jsem odsuzoval - žalování otci o mých prohřešcích. Nyní vzpomínám na rodinu, ze které jsem na tomto světě už jen já. A říkám si, že jsem pro ně pravděpodobně mohl udě-

lat více, zvláště pro bratra. Vystudoval podle mé rady vyšší vojenské učiliště v Leningradu, sloužil jako spojař v raketových vojskách Moskevského okruhu a v posledních letech v kosmickém vojsku. Saša, můj bratr, byl velmi dobrým člověkem.

Když jsem po svém zvolení generálním tajemníkem ÚV KSSS přijel do svého rodného kraje, sešel jsem se vždy s těmi, kdo pracovali v naší brigádě - s traktoristy a kombajnéry, kteří už zestárli. Setkávali jsme se bez jakýchkoli oficialit jako staří přátelé, kteří si mohou otevřeně jeden druhému říct cokoliv. Traktorová brigáda navždy zanechala v mém srdci hlubokou rýhu. Moc si všech těch lidí vážím i dnes, i když už nikdo z nich není mezi živými.

Těžko, velmi těžko se v těchto letech získávalo obilí. Rok 1946 byl neúrodný. V obilnářských oblastech bylo sucho. Jestli se dá věřit dobové statistice, sklidilo se 39,6 milionů tun obilí oproti 95,7 milionům tun válečného roku 1940. Dramatičnost situace byla zřejmá. Na mnoha místech již po několikáté propukl hladomor.

Ve Stavropolsku se také neurodilo. Na jaře 1947 k nám začaly proudit zástupy lidí ze Stalingradu - hnal je hlad - a za obilí chtěli směňovat vše, co měli. I když vlastně směňovat nebylo co, sami ztěží přežívali. A přece měnili.

Rok 1947 byl pro vlast úspěšnějším. Sklidilo se 65,9 milionů tun obilí. Po válce bylo lidem slíbeno, že během roku se změní přídělový systém na lístky. Ale sucho roku 1946 tento systém posunulo ještě o rok. Až v prosinci 1947 byly lístky nakonec zrušeny. Událost skutečně sváteční, ale u nás z tohoto důvodu zvláštní radosti nebylo. Pro Stavropolský kraj byl i tento rok neúrodný. Nějak jsme přestáli zimu. Veškeré naděje byly namířeny k úrodě roku 1948. A najednou na jaře, v dubnu, začaly prašné bouře, nastalo strašlivé sucho. „Opět bída," konstatoval otec, „od konce války už třetí rok za sebou." Ale naštěstí za několik dnů začalo pršet. Teplý déšť padal jeden den, druhý, třetí... A obilí začalo růst.

To byla první skutečná úroda. V našem kolchozu se sklidilo 22 metrických centů z hektaru. V té době, obzvlášť po těch neúrodných letech, to byl nevídaný výsledek. Tehdy v roce 1947

Rodiče se synv Michailem a Alexandrem, 1950

platilo Nařízení prezídia Nejvyššího sovětu SSSR: pokud kombajnem sklidíš 10 tisíc metrických centů obilí - obdržíš ocenění Hrdina socialistické práce, a pokud 8 tisíc - Leninův řád. S otcem jsme sklidili 8 888 metrických centů. Otec obdržel Leninův řád, já - Řád rudého praporu. Bylo mi tehdy 17 let a bylo to pro mé největší vyznamenání. Zpráva o tomto ocenění přišla

na podzim. Ve škole uspořádali mítink. To bylo poprvé v mém životě - byl jsem hodně v rozpacích, ale samozřejmě potěšen. Tehdy jsem pronesl svůj první veřejný projev.

Mohu konstatovat, že rok 1948 byl pro naši rodinu, pokud ne šťastným, tak v každém případě úspěšným. Byl takový i pro celou zemi: první poválečný rok bez lístků. I když po jejich zrušení ceny zboží a průmyslových výrobků vzrostly několikanásobně, přece jen se utvářel dojem, že se život postupně dostává do normálních kolejí..

Během války lidé věděli: je třeba bránit svou zemi a vlast, a uvažovali: válka skončí, zvítězíme, tedy začneme žít. Ale s koncem války, zvlášť v prvních poválečných letech, se toho změnilo málo. Znovu těžká práce a opět sen: znovu vybudujeme a postavíme vše a začneme žít konečně jako lidé. Naděje oduševňovala vyčerpávající, ponižující dřinu, dávala jí smysl a pomáhala překonávat těžkosti.

Je dobře známo, že život spaluje vše rychleji v boji s neutěšitelnými podmínkami, kdy nejsou žádné prostředky k životu, kdy vše stojí proti tobě a ty začínáš od nuly. I tímto jsem si prošel. Nikdy jsem nelitoval, že mnoho mých mladých sil bylo vyčerpáno na překonání „nepříznivých podmínek". Těžkosti z počátku mého samostatného žití a každodenní útrapy mé zocelily. Mluvím o těch těžkostech, které člověka vychovávají natrvalo. Neboť opravdová podstata člověka, to, jak si skutečně stojí, se neprojevuje ve dnech úspěchu a vítězství, ale ve dnech útrap.

Vše v té době bylo těžké i radostné, hoře i naděje. To byly protiklady života. Ti, kdo se dnes obracejí do naší historie, by měli umět jakékoliv období i každou událost předložit v co nejširším kontextu. Jinak nic důkladně nepochopíš. Ani události, ani lidi.

Nyní, když se ohlížím do minulosti, se stále více utvrzuji v tom, že můj otec i děda Pantělej, jejich vnímání povinnosti, samotný život, jednání, vztah k práci, k rodině i k vlasti, na mě měli ohromný vliv a byli mi morálním vzorem. V otci, prostém, venkovském člověku, bylo tolik přirozené inteligence a zvídavosti, rozumu a lidskosti! To ho zjevně vyčleňovalo ze starousedlíků, lidé se k němu obraceli s úctou a důvěrou: „člověk plný

naděje." K otci jsem v dětství nechoval jen náklonnost jako syn, ale byl jsem s ním úzce svázán. Když jsem dospěl, byl jsem otcem stále více a více nadšen. Obdivoval jsem jeho neutuchající zájem o život. Stále ho vzrušovaly problémy vlastní země i vzdálených států.

Naše setkání se často změnila ve večery plné otázek a odpovědí. S léty jsem se hlavním odpovídajícím stal já. Jako bychom si vyměnili místa. Vždy jsem obdivoval (jak už jsem psal) jeho vztah k matce. Ne, nebyl navenek bijící do očí, o to více byl jemný, zdrženlivý, prostý a laskavý. Neokázalý, ale srdečný. Otec hned přijal Raju jako vlastní a těšil se na setkání s ní. Velmi ho zajímalo její studium filozofie. Podle mého na něho mělo magický vliv již samotné slovo „filozofie". Otec i matka se radovali z narození vnučky Iriny, a ona u nich prožila nejedno léto. Velmi se jí líbila jízda na dvojkolce s dědou po poli, sečení sena a nocování ve stepi.

O otcově náhlé těžké nemoci jsem se dozvěděl v Moskvě, kam jsem přijel na XXV. sjezd KSSS. Hned jsme letěli s Raisou do Stavropolu a pak jeli autem do vesnice Privolnoje. Otec ležel v obecní nemocnici v bezvědomí, a tak nám nebylo umožněno, aby přítel příteli řekl poslední slova. Jeho ruka tiskla mou ruku, ale nic víc už nemohl. Můj otec, Sergej Andrejevič Gorbačov, zemřel na masivní krvácení do mozku. Byl pochován v Den Sovětské armády - 23. února 1976 Půda Privolného, kde se narodil, kterou od dětských let oral, zašíval a sklízel, ta, kterou bránil bez ohledu na vlastní život, ho přijala do svého náručí...

Otec celý život rozdával blízkým dobro a odešel ze života, aniž by někoho obtěžoval svými churavostmi. Škoda, že žil tak krátce. V roce 1995jsme vedle otce pochovali matku - Mariju Pantělejevnu. Při každé návštěvě rodného kraje vedou moje první kroky k jejich hrobu.

Vzpomínám si na jeden rozhovor s matkou. Bylo to dlouho před její smrtí. Seděli jsme u jejího domu na lavičce - oblíbené místo pro trávení volného času. Najednou mi z ničeho nic, pod vlivem nějakých prožitků, povídá: „Až umřu, pochovej mě vedle otce."

Řekl jsem jí: „Na co to myslíš? A co my?"

„Už je čas, Míšo," řekla s úsměvem. „Už mnoho let jsem se s otcem neviděla..."

jak jsem se zmínil, bylo to dávno. Poslední rok či dva hodně marodila, proto jsme došli k závěru, že je třeba ji dobře léčit a přemluvit, aby žila s námi. Pak jsme ji dali na léčení do Kremelské nemocnice. Všichni společně i jednotlivě jsme ji pravidelně navštěvovali.

Naposledy jsem za ní zajel sám, dlouho jsme si povídali. Rozloučili jsme se až pozdě večer. Přišel jsem domů v dobré náladě, říkal jsem, že se maminka cítí lépe. A následující ráno ve 4 hodiny zemřela. Lékaři se jí v poslední chvíli ptali: „Co máme vyřídit Michailu Sergejeviči?"

Odpověděla: „On všechno ví."

Kapitola druhá

Alma mater

S Moskevskou státní univerzitou (MGU) je v mém životě spojeno mnohé. Bez univerzity by byl můj život jiný. O tom jsem přesvědčen. Bez znalostí, které jsem na ní získal, a bez zkušeností, které mi přinesl pobyt v hlavním městě s jeho kulturním a duchovním bohatstvím, bych se stěží dostal na takovou životní dráhu, na které jsem se ocitl.

Školu jsem ukončil v roce 1950 se stříbrnou medailí. Bylo mi 19 let - odvodní věk, a bylo třeba jednat. Pamatuji si na rozhovor s otcem po ukončení školy.

„Co budeš dál dělat: půjdeš studovat, nebo budeme pokračovat ve společné práci?"

„Budu studovat..."

Samozřejmě, že jsem měl zcela jasnou představu: pokračovat ve vzdělávání. Představa, charakteristická pro většinu mých vrstevníků. Prakticky všichni absolventi dvou ročníků naší střední školy postoupili na vyšší stupeň vzdělávání.

Toto vše je možné pochopit, jestliže si uvědomíme, že to byla doba, kdy se země vzpamatovávala a znovu budovala, a inženýrů, agronomů, lékařů, učitelů byl všude nedostatek.

Mým přáním bylo dostat se na Moskevskou univerzitu.

Jak už jsem zmiňoval, měl jsem rád matematiku a fyziku,

dějepis a literaturu... Uvažoval jsem o Státní technické univerzitě N. E. Baumana, Energetickém institutu V. M. Molotova a vysoké škole oceli. Zdálo by se, že moje životní zkušenost, spojená s technikou, by měla být oporou při výběru fakulty v tomto oboru. Avšak po rozmyšlení jsem se rozhodl jít na právnickou fakultu MGU a poslal jsem přihlášku přijímací komisi. Nastalo čekání. Dny ubíhaly - žádná reakce.

Pokračoval jsem ve své práci na kombajnu a sklízel obilí. Když už mě to začalo vážně znepokojovat, požádal jsem otce o dovolení, zda bych mohl zajet na poštu a poslat telegram s placenou odpovědí na právnickou fakultu MGU, aby se má situace vyjasnila. Brzy přišla odpověď: „Jste zapsán se zajištěným ubytováním."

To znamenalo, že jsem byl přijat do vyšší kategorie, dokonce bez pohovoru, nemluvě už o zkouškách. Vliv mělo zřejmě všechno: můj „dělnicko-rolnický původ", pracovní stáž i to, že jsem byl kandidátem strany a zajisté i státní vyznamenání. A samozřejmě také to, že jsem již byl aktivním účastníkem společenského života: tajemníkem školní komsomolské organizace a členem krajského výboru Komsomolu. V každém případě jsem byl vhodným kandidátem pro „optimalizaci" sociálního složení studentstva. Takové byly časy.

Radost mě přemáhala. Necítil jsem tíhu fyzické práce na kombajnu. Po celou dobu mi v hlavě znělo: „Jsem studentem Moskevské univerzity!"

Stojí za to si povyprávět o mé cestě do Moskvy. Poprvé v životě jsem jako dvacetiletý jel vlakem. Do té doby jsem nevyjel za hranice Stavropolu. Ta cesta začala opravdu dobrodružně. Do stanice Tichoreckaja jsme s otcem cestovali autem, které zrovna jelo naším směrem. Posadil mě do vlaku a počkal jen, dokud jsem se neusadil ve společném vagónu. Oba jsme byli v tu chvíli tak rozrušeni loučením, že mi otec zapomněl dát cestovní lístek.

Stal jsem se černým pasažérem, a jak se říká, není třeba dlouhého čekání: vpadl tam revizor. Nevím, co by se mnou bylo, ale na moji obranu vystoupil celý vagón a udělal kontrolorovi kázání: „Jeho doprovázel otec - bojovník na frontě, ověnčený

spoustou vyznamenání, a ty děláš co?“ Revizor byl donucen ustoupit, ale vyžadoval, abych si na následující stanici zakoupil nový lístek do Moskvy. To byly nepředvídané výdaje. Ale nebylo jiné možnosti. Tak začalo mé cestování z Privolného do Moskvy a zpět.

Poprvé jsem se nacházel ve shluku různých lidí. Ve vlacích chodilo mnoho lidí, prosících o almužnu. Mezi nimi byli váleční invalidé. Jich se nikdo nesměl dotknout. Pokaždé, když chtěl revizor „zjednat pořádek", cestující hned vystoupili na jejich obranu. Vždyť to vše se odehrávalo hned po válce, uběhlo jen několik let.

Jízdou do Moskvy a nazpět jsem se ocital v Roštově, Charkově, Orlu, Kursku. Všude byly ruiny, zbytky hrozné zkázy, kterou tu zanechala válka. Několikrát jsem jel do Moskvy přes Stalingrad. Schválně jsem jel tak, abych tam byl ráno a do Moskvy odjížděl večer nebo v noci. Chodil jsem po městě, došel k Mamajevově mohyle, pobýval na místech těžkých bojů. 1 po letech byla země doslova prošpikována náboji. Pár jsem si jich sebral a dlouho jsem je nosil u sebe. Byla tu ještě jedna pozoruhodnost, která mě v tomto zničeném, ale neporaženém městě zajímala - bylo to velké nové kino „Vítězství". Pokud jsem měl jen trochu času, šel jsem do kina.

Ale vracím se ke své první jízdě vlakem do hlavního města. Celou cestu ve stanicích přicházeli k vlaku místní obyvatelé a přinášeli cestujícím ve skleničkách smetanu, slané okurky, brambory uvařené v páře. Nic z toho jsem nepotřeboval: zásobami jídla mě zajistila matka. Ale ti, kteří oběd prokládali jednou, dvěma či třemi skleničkami, si brali okurky a kysané zelí.

To vše mi zůstalo v paměti. Vyprávím o tom nyní s rozechvěním. Je jasné, že to, co člověk zažije poprvé - tím spíš, když je to něco významného - navždy mu zůstává v paměti.

Svůj kufr jsem nechal v úschovně Kazaňského nádraží a vydal jsem se k univerzitě na ulici Mochovaja, a byl jsem Moskvou ohromen... Lidé na ulici mi poradili, jak se k MGU dostanu.

První setkání s metrem bylo zajímavé i úsměvné, protože tehdy pro mě vyvstal zásadní problém: jak se vlastně dostanu na ty pohyblivé schody, abych neupadl. Dnes je to směšné, když

chceme použít eskalátor, tak se na něj ani nepodíváme. A nejen v Moskvě, ale kdekoliv na světě. Ale tehdy...

Pozvali mě na děkanát právnické fakulty ještě před začátkem výuky, jak jsem pochopil, kvůli seznámení. Na právnické fakultě mě uvítali dobře, uvedli do záležitostí kurzu. Seznámil jsem se s rozvrhem a se všemi vyhláškami, které se týkaly prvňáků. Udělal jsem si pro sebe poznámky. A právě jsem měl v úmyslu vydat se na koleje na ulici Stromynku, když mě odchytili novináři a požádali mé, jestli bych nemohl jít na pár minut s nimi. Vyšli jsme na Maněžné náměstí. Tam již čekala skupina prvňáků z různých fakult. Vyfotografovali nás na pozadí Manéže a Kremlu. Ten snímek se objevil v novinách *Komsomol skaj a pravda* 1. září. Střežím ho jako památku na začátek svého nového života.

Téměř největší novinkou pro mě byl ale život v hlavním městě: prožil jsem současně další šok. Byl jsem z vesnice, kde nebyla elektřina, rozhlas, telefon, kde jižní noc okamžitě střídal den, kde na obloze svítily obrovské hvězdy jako pověšené lucerny. A vzduch byl nasycený, ať už bylo jaro nebo léto, vůní květin, dřeva, sadů. A najednou - dunění tramvají, metra, uměle osvícené noci a nevyčíslitelné množství lidí. Zpočátku bylo těžké přivyknout tomuto moskevskému shonu. Napsal jsem to a zamyslel se: ano, všechno je to tak, ale nedá se to srovnat s dnešním spěchem v ulicích, přecpaných automobily a proudy lidí.

Mám pocit, že tehdy člověk něco znamenal, ale nyní ho ve městě doslova pronásledují nejrůznější nepříjemnosti. Chce se mu odsud utéct. Vždyť lidé utíkají z města zpátky na vesnici - odkud přišli. Mimochodem, tento proces ve velkých světových městech už dávno probíhá: počet obyvatel mnoha významných měst se snižuje. Ale ne všude. Mexiko se rozšiřuje - třetina obyvatelstva žije v něm a na jeho předměstích. A když jedeš rychlostním vlakem „Hikari" z Tokia do Kjóta, zdá se ti, že Tokio nekončí - vše je zastavěno lidskými příbytky.

Nejdříve jsem se musel naučit svou trasu z koleje do Sokolníků' a odtamtud do stanice Ochotnyj rjad.

* Čtvrť Moskvy, kde se nacházela stanice metra, bezprostředně u kolejí MGU na Stromynce.

A potom jsem se společně se svými přáteli ze skupiny seznamoval s velkoměstem. Atmosféra v ročníku a zvlášť ve skupinách byla výborná, velmi přátelská. Vše bylo pro mě poprvé: Rudé náměstí, Kreml, Velké divadlo - první opera, první balet, Treťjakovka, Puškinovo muzeum výtvarných umění, první projížďka parníkem po řece Moskvě, výlet kolem Moskvy, první manifestace k výročí VŘSR... Pokaždé s ničím nesrovnatelný pocit poznání.

A přece, moje paměť se vrací především k nevzhledné budově studentské koleje v Sokolnikách. Denně jsme jezdili sedm kilometrů na jeden konec - metrem, tramvají, nebo šli pěšky - k naší alma mater a obráceně, během celých pěti let studia na Moskevské univerzitě se nám nepodařilo dokonale poznat ani polovinu Moskvy. Zato všechny uličky a nároží u univerzity, všechny ostrůvky studentského souostroví - kino „Kladivo" na Rusakovově ulici i dělnický klub, nezapomenutelná atmosféra starého náměstí u Preobraženskoj ploščadi (bohužel dnes z ní zůstalo jen málo), staré věže na Buchvostovově ulici a park Sokolniki - zůstanou v paměti navždy. A také samozřejmě Ústřední park kultury a oddechu - tehdy ještě oblíbené místo odpočinku Moskvanů.

Vzpomínám si, jak jsem si na počátku našeho přátelství s Raisou udělal ostudu...

V parku se nacházelo mnoho různých atrakcí. Mezi nimi takové, kde člověk mohl ukázat své fyzické schopnosti. Sílu jsem měl a rozhodl jsem se ji předvést své dívce. Vše šlo dobře, ale v jednom případě jsem utržil ostudu. Zařízení bylo konstruováno tak, že stojíš a nohama ho držíš (podobně jako pumpičky při nahušťování kol), ale rukama, na rozdíl od pumpičky, netlačíš dolů, ale táhneš nahoru: zařízení otestuje tvou sílu. Počítal jsem, že se mi podaří ukázat Raise své možnosti. Ale! Vznikla trapná situace: prasklo mi v kříži - nemohl jsem se narovnat. Raisa se chechtala, ale mně do smíchu nebylo. Stěží jsme došli do metra.

Ve čtvrtém ročníku jsme se přestěhovali do nové budovy MGU v Leninských (dnes Vrabčích) horách a začali jsme tam na koleji bydlet po dvou. Ze „šlechtického hnízda", jak jsme celý studentský komplex nazývali, jsme během týdne, ale někdy

i dvou, často nevytáhli paty. Na Stromynce jsme jako prvňáci bydlívali po dvaceti lidech v jednom pokoji, ve druhém ročníku po jedenácti a ve třetím po šesti.

Zde také byla vlastní jídelna s bufetem, kde jsme si za kopějky mohli koupit hrnek čaje a sníst přitom chleba, který ležel na talířkách na stole, kolik jsme chtěli. A ještě lepší byl s hořčicí a solí. Také tu byla čistírna a prádelna, i když jsem si často musel kvůli nedostatku peněz prát sám. Byla tam i vlastní poliklinika. I to pro mě byla naprostá novinka, protože v naší vesnici nic takového nebylo, existovalo pouze zdravotní středisko. Zde se také nacházela knihovna s mnohamístnými čtenářskými sály a klub se všemožnými kroužky a sportovními sekcemi. Byl to osobitý svět, studentské bratrstvo s nepsanými zákony a pravidly.

Jako studenti jsme žili bídně. Stipendium na humanitních fakultách činilo 220 rublů (v měně platící do roku 1961). Je pravda, že v jednu chvíli jsem měl za výsledky ve studiu a společenský přínos osobní zvýšené stipendium - 580 rublů. Neslo Kalininovo jméno. Na konci měsíce se často přecházelo buď na suché potraviny nebo na fazole, zakoupené v obchodě. To však neměnilo nic na tom, že poslední rubl jsme nevydali za jídlo, ale za lístek do kina.

Od samotného počátku mě studium na univerzitě uchvátilo. Pohlcovalo veškerý čas, učil jsem se s velkým zájmem. Přátelé Moskvané si dělali legraci: mnohé, co pro mé bylo nové, jim bylo známé ze školních lavic. Mně ale nevadilo, že jsem si musel pro sebe mnoho věcí vyjasnit. Moskvané se často báli přiznat svou neznalost čehokoliv. Ve třetím ročníku jsem se už mohl na rovinu účastnit studentských diskuzí s nejschopnějšími spolužáky.

Lekce nám přednášeli významní profesoři, pravidlem bylo, že byli autory skript k právnické problematice, a nejen to. Nejsilnějším zážitkem pro mě bylo setkání s profesorem, který nám přednášel o trestním právu. Byl to vynikající lektor. Od prvního ročníku jsme si tohoto člověka oblíbili. Někdy jsme tajně chodili na jeho přednášky místo jiných. Náš profesor měl jeden problém: zlobil ho krk - vysychal mu během přednášky - nemoc z povolání. Proto vždy stála na stole baňatá karafa

Jako student Moskevské univerzity 1951

a broušená sklenice - „typické" nádobí té doby na schůzích, zasedáních, přednáškách ap. Během dvou hodin byla karafa napůl prázdná. Jednou se stala taková příhoda...

Začala přednáška. Za nějakou dobu se potichu, ale přece jen se zaskřípnutím otevřely dveře, zaměstnankyně přinesla profesorovi karafu a sklenici. Udělala to se zpožděním. My jsme byli ve čtvrtém ročníku a cítili jsme se v postavení pánů fakulty - chovali jsme se jako utržení z řetězu. Proto když se objevila žena s karafou, sál zareagoval: přešel v povyk. Profesor to vystihl a pochopil podstatu vzniklé situace: „Kolegové! Dokonce ani nejlepší přednáška nebo projev nemůže být bez vody!"

Rok a půl jsme se učili latinu. Cvičení vedl docent Saketti. Byl to starší člověk, učitel ze staré školy. S jakým nasazením vedl tento předmět! Na každém cvičení chtěl sdělit více (ale cvičení probíhala po skupinách) než bylo ve vymezeném čase možné. Spěchal, ale měl s námi trpělivost, když jsme něčemu nerozuměli a ptali se. Byl v extázi, když nám deklamoval Ciceronův znamenitý jazyk.

Saketti se nám velmi líbil jako člověk, učitel. Napadlo nás, že bychom mu koupili k narozeninám něco na památku. Někdo řekl: „Podívejte se, s jakou chodí aktovkou!" Skutečně, byla to velká brašna, kožená, stará, ušmudlaná a neforemná. Složili jsme se a koupili mu velkou krásnou aktovku. Byl dojat k slzám.

Ukončil jsem univerzitu na výbornou a obdržel červený diplom. Ale měl jsem dvě dvojky. A jedna byla - z latiny. Byl to jednoduše znamenitý okamžik, jak zareagoval docent Saketti, když zjistil, že mám samé výborné a jen z latiny - „chvalitebně".

„Soudruhu Gorbačove? Ale jakpak se vám to u mě stalo?"

„Nevím. Je to vaše vina."

Oba jsme se tomu od srdce zasmáli.

A tak mi listina se známkami jako dodatek k diplomu uchovala památku na docenta Sakettiho.

Čím byla pozoruhodná naše právnická fakulta? Umožňovala obšírný a vesměs všestranný přehled. Na první místo stavím cyklus historických věd - historie a teorie státu a práva, historie politických učení, historie diplomacie, politická ekonomie téměř v takovém objemu jako na ekonomické fakultě, historie filozofie, dialektický a historický materialismus, logika, latina

a němčina. A celá řada právnických disciplín: trestní a občanské právo, kriminalistika, soudní lékařství a psychiatrie, trestní a občanský proces, administrativní, finanční, zemědělské a rodinné právo, účetnictví. A samozřejmě i mezinárodní veřejné a soukromé právo, stát a právo buržoazních zemí atd.

Studijní plán vycházel z toho, že k osvojení právnických dovedností byly třeba základní znalosti sociálné-ekonomických a politických procesů a proto bylo třeba postupovat v kontextu zvládnutí základů ostatních společenských věd.

Univerzita byla v mých očích chrámem vědy, střediskem mozků, tvořícím naši národní hrdost, centrem mladé energie, zápalu, vzestupu. Zde se projevoval vliv prastaré ruské kultury, zachovaly se, navzdory okolnostem, demokratické tradice ruské vysoké školy. Mnozí významní vědci a akademici považovali za čest vyučovat na MGU, vést tam přednáškové kurzy. Za mnohými z nich zůstával vybudovaný vědecký směr, desítky knih a skript, jejich přednášky odkrývaly nový svět, celé plástve lidského poznání, o kterých jsme dříve nevěděli, uváděli nás do logiky vědeckého myšlení. Dokonce i v nejtemnějších letech byl za zdmi budovy na ulici Mochovaja cítit puls společenského života. I když to bylo do značné míry skrytě, ale zachovával se duch „hledání pravdy" i zdravá kritika.

Reálná situace na univerzitě by se samozřejmě neměla přikrašlovat První tři roky mého studia se shodovaly s dobou „pozdního stalinismu", nové vlny represí, bezuzdné kampaně proti „odrodilému kosmopolitismu" a „poklonkování" před Západem, významného „činu lékařů"...

Atmosféra byla krajně ideologizovaná. Jako všude, i ve společnosti vládla bezvýhradná schémata Stalinových *Dějin všesvazové komunistické strany (bolševiků). Stručný výklad*, které byly uznány měřítkem vědeckého myšlení.

Vedení univerzity a partajní orgány zaměřily vzdělávací proces na to, aby od prvních týdnů vyučování spoutaly mladé mozky, dostaly do nich snůšku dogmat, ochránily je od pokušení samostatně myslet, analyzovat a srovnávat. Ideologické tlaky v různé míře dávaly o sobě vědět jak na přednáškách a seminářích, tak i v debatách na studentských večerech.

Jednou jsem na stranické schůzi udělal kritickou poznámku na adresu jednoho z učitelů o metodologii, kterou aplikoval k analýze problému. Tehdy můj spolubydlící, bojovník na frontě, předseda kruhu (nyní klidný profesor a autor mnoha prací) Valerij Šapko řekl, že s takovými projevy je třeba vystoupit až po zkouškách. Zasmál jsem se jeho prozíravosti. Ale nastal čas zkoušky. Odpovídal jsem přesvědčivě, ale v jednom okamžiku jsem poukazoval na knihu, jejíž název jsem zkomolil. Zkoušející se zatvářil udivené. Vzápětí jsem se opravil, ale bylo už pozdě.

Zkoušející si se škodolibým úsměvem něco poznamenal ve svém notesu a pokračování mé odpovědi již neslyšel. Když jsem skončil, svou škodolibost neskrýval a pronesl: „Tak, Gorbačove, je to jistá dvojka../' A hned mi ji bez otálení zapsal do indexu.

Opravovat tuto zkoušku, i když ostatní jsem měl na výbornou, jsem nešel. Tak jsem přišel o prospěchové stipendium. Zásah do mé samolibosti a obzvláště do rozpočtu byl citelný.

Myslím, že ve vztahu k univerzitě - jak k profesuře, tak i ke studentům - se projevovala zvláštní ostražitost. Podle všeho fungoval systém neustálé všeobecné kontroly nad stavem mozků. Malý odklon od oficiálního postoje, pokus něco nepřijmout za své hrozily v lepším případě projednáváním na komsomolské nebo stranické schůzi.

Doléhaly k nám dozvuky nové vlny čistek mezi univerzitními profesory. Absurdita obvinění byla časem natolik očividná, že vedení bylo nuceno od nich ustoupit. Například profesora S. V. Juškova, významného vědce, který celý svůj život věnoval učení o Kyjevské Rusi, zařadili mezi... „kosmopolity"!

Na zasedání vědeckého sovětu, kde byl Juškov podroben kritice, se on sám v nepříjemné atmosféře na tribuně zvedl a místo argumentů na svou obhajobu řekl jen jedinou větu: „Podívejte se na mé!" Serafim Vladimirovič stál před celou učebnou ve své košili-tolstovce, přepásané šňůrou, v ruce držel obnošený slaměný klobouk a celým svým výrazem představoval starého dobrosrdečného ruského inteligenta.

Sálem se ozval smích. Místo rozboru pseudovědeckých obvinění přišla na rozum celému rozvášněnému shromáždění jednoduchá otázka: „Copak jsme se zbláznili, jaký je to kosmopolita?" Ostrá kritika Juškova pak byla najednou přerušena.

Přednášky Serafima Vladimiroviče se těšily velké oblibě. Vlastně to nebyly přednášky, ale „besedy s pohoštěním", úžasné vyprávění o dávné historii a životě našich předků. Profesor Juškov zvládal svůj předmět brilantně. Ale my jsme se vůči němu nejednou dopouštěli „ideologických hříček", např. jsme se ho ptali: „A proč se, vážený soudruhu profesore, ve svých přednáškách vyhýbáte klasikům marxismu-leninismu?" To pak profesor horečně otevřel svou objemnou a velmi prostornou aktovku, vyndal z ní jednu ze svých knih, nasadil si brýle a hledal v ní odpovídající statě.

Nemluvil bych pravdu, kdybych tvrdil, že masivní ideologické formování, které prováděli univerzitní pracovníci, nepoznamenalo naše vzdělání. Byli jsme dětmi své doby. Jestliže určitá část profesorského sboru, tak jak to vidím dnes, nutně dodržovala „pravidla hry", tak my, studenti, jsme mnohé v učebních disciplínách přijímali upřímně a přesvědčivě jako dané.

Vzdělávací soustava, zdálo se, dělala vše proto, aby byla upřednostněna kritická metoda myšlení. Někdy ve třetím ročníku jsme již věděli dost na to, abychom se začali opravdu seriózně zamýšlet nad tím, co jsme se naučili a co jsme si osvojili.

Volnomyšlenkářství se na právnické fakultě projevilo v roce 1949 v představení zinscenovaného soudního procesu s Ostapem Benderem. V tu dobu byla znovu vydána díla Ilji Ilfa a Jevgcnije Petrova *Dvanáct křesel* a *Zl até tel e*, která byla dlouhou dobu zakázána. Vše se řídilo pravidly trestního procesu. Byl i u soud, žalobce a obhájce, byl tu i sám Ostap Bender. Na základě výpovědí všech stran a zjištění „skutkové podstaty .i všech podmínek", jestli je možné to tak nazvat, bylo konstatováno, že Ostap je nevinný. Totéž potvrdil ve svém vyjádření i sám Ostap, že on „ctí trestní zákoník". Tato hra byla zákon-

čena tím, že všichni účastníci „soudního procesu" byli vyloučeni z univerzity.

Stalin a jeho okolí pod záminkou boje s kosmopolitismem zesílil kontrolu nad společností. Jednalo se o novou vlnu ideologické reakce. Ale proces vzdělávání, tím spíše na Moskevské univerzitě, která se proslavila demokratickými tradicemi, tak či tak ovlivňoval naše mladé mozky opačně. A ani jsme nezpozorovali, že se na základě získávání nových poznatků stáváme odlišnými. Vztah ke společenským disciplínám a obzvláště k učení *Dějin Všesvazové komunistické strany (bolševiků)* měl být dílem státnickým, partajním. Studovali jsme Leninovy práce důkladně. Obohacovaly nás o poznání názorů samotného Vladimíra Iljiče. Ale také nás seznamovaly s úsudky jeho oponentů, které, jak má badatel za povinnost, sám ve svých pracích široce citoval.

Lenin - zapálený marxista s „ruským akcentem", a to znamená - nejzapálenější. „Leninismus" je již jakási korekce prvopočátečního marxismu, jestliže přihlédneme k tomu, co jsme si zapamatovali o počátečním, raném Marxovi s jeho antropologickým myšlením... Pamatuji si na docentku Marii Petrovnu Kazačokovou, která vedla semináře dějin komunistické strany. Po celou dobu se nás snažila přesvědčit o pravdivosti oficiálního marxismu-leninismu ve stalinské interpretaci, rozptýlit veškeré pochybnosti, které se týkaly jakéhokoliv období historie Všesvazové komunistické strany (bolševiků).

Ve mně jako obyvateli vesnice vyvolávaly některé knižní popisy politiky ve vztahu k rolníkům rozpaky. Ve skutečnosti bylo postavení zemědělců v té době otrocké. Neměli dokonce ani cestovní pasy, nemohli svobodně cestovat po vlasti. A co se týká daňové politiky, tak ta byla přímo likvidační. Každá usedlost - nezávisle na tom, jestli měla domácí zvířata nebo ne - musela ročně odevzdat státu 20 kilogramů masa a 120 litrů mléka. A už úplnou absurditou byly zákony, přijaté z iniciativy ministra financí A. G. Zvereva: z každého ovocného stromu se platila daň. Ministr buď nevěděl, nebo spíš nechtěl vědět, že stromy neplodí každý rok. To nakonec vedlo k tomu, že zemědělci začali sady kácet.

Stalinský režim se choval k rolníkům jako k nevolníkům. Ne náhodou se pochybnosti o spravedlnosti existujících pořádků vkrádaly častěji do lidí vesnického původu než do těch, kteří vyrostli ve městech.

Takové termíny jako „kolektivizace" a „zakládání kolchozu" pro mě, na rozdíl od mých spolužáků z měst, nebyly jen pouhou teorií, ale byly realitou, a věděl jsem díky svému předchozímu životu, kolik nespravedlivosti se událo při kolektivizaci i při zakládání kolchozů.

To vše samozřejmě zneklidňovalo naše mladé mozky, neboť podobná pozorování, prožitky a životní zkušenost měli mnozí z nás.

V tom, o čem hovořím, není ani špetka zveličování. Odkážu se na vyprávění Leonida Nikolajeviče Jefremova - 1. tajemníka krajského výboru komunistické strany v Stavropolu. V roce 1952 byl na XIX. sjezdu KSSS delegátem, účastnil se zasedání Ústředního výboru po sjezdu, kde se volilo vyšší vedení strany. Na plénu rozehrál Stalin komedii: oznámil, že už je starý a odejde na odpočinek. Jak Jefremov vzpomínal, Stalin se velmi bedlivě rozhlížel po sálu - jak kdo reaguje na jeho slova. Reakce byla adekvátní: několik lidí (mezi nimi Malenkov) přiběhli k tribuně, začali Stalina přemlouvat, aby pokračoval ve své činnosti na postu vůdce státu: „nevhodný okamžik pro národ". Vůdce mávl rukou: „Tak jste mě přemluvili."

A potom (tak, jak to měl pravděpodobně promyšleno) začal Stalin kritizovat tu jednoho, tu druhého, ale především V. M. Molotova a A. I. Mikojana.

Anastase Mikojana podezříval z toho, že se stal obhájcem rolnictva, a nazval ho „novodobým Frumkinem". Frumkin - starý stranický činovník, vědec, který se postavil proti politice, která se po Leninovi prováděla ve vztahu k rolníkům. A přitom tím Stalin vyjádřil svůj vztah k zemědělství: „My jsme dali mužikům půdu k trvalému užívání. Mužik - náš věčný dlužník." A to byla veškerá agrární politika!

Jak už jsem se zmiňoval: v letech mých studií se odehrála také významná „akce lékařů", zinscenovaná bezpečnostními orgány.

To byl nový podnět k posílení protizápadní propagandy, posloužil k rozdmýchání antisemitských nálad a obviňování Židů ze zrady. Bylo to nespravedlivé, odporné, vyzývalo k protestu*.

Zkrátka, každodenní skutečnost zasahovala do vzdělávacího procesu, znatelně korigovala naše literární představy o „nejspravedlivějším uspořádání", o „neochvějném přátelství mezi národy", i o „rodné a milované". Hluboko v mé paměti zůstala vryta epizoda ze zimy roku 1952-53.

Můj přítel Voloďa Liberman, na jehož bedrech byla znát léta na frontě, jednou nepřišel na první přednášku. Objevil se až za několik hodin. Nikdy před tím jsem ho neviděl v tak zničeném, skleslém stavu. Doslova tělo bez duše. „Co se stalo?" zeptal jsem se. Nemohl se ubránit slzám. Vyšlo najevo, že výsměšně pokřikující lidé, kteří ho zasypali urážkami a nadávkami, ho vyhodili z tramvaje. Byl jsem otřesen.

Jak jsme postupně intelektuálně dospívali a snažili se pochopit, co se kolem děje, formoval se v nás protest proti omezenosti a školometství ve vzdělávacím procesu, který někdy vypadal jako ideologický výcvik. Bylo v tom něco urážlivého, ničícího lidskou důstojnost.

Pamatuji si, jak na jaře roku 1952, po vydání Stalinovy práce *Ekonomické problémy socialismu* v SSSR, jednoho z našich přednášejících nenapadlo nic lepšího než nám na přednáškách číst jednu stranu této knížky za druhou. Nevydržel jsem a poslal jsem mu lístek se zprávou, že jsme s touto knihou seznámeni a její mechanické předčítání na přednáškách svědčí o neúctě k auditoriu.

Reakce byla okamžitá. Rozhněvaný učitel se vyjádřil v tom duchu, že někteří odvážlivci, kteří se bojí podepsat, se domní-

* Proces vedený proti skupině významných sovětských lékařů (z Kremelské nemocnice), kteří byli v roce 1952 uvězněni za spolupráci s americkou rozvědkou, „sionistickou dohodu" a zabití sovětských představitelů. Zpráva o obvinění a uvěznění „lékařů-zločinců" byla oznámena v „Pravdě" dne 13.1.1953. K přerušení došlo v březnu 1953 a uvěznění byli propuštěni začátkem dubna.

vají, že si již osvojili „veškeré bohatství názorů a závěrů, které se nacházejí v dílech soudruha Stalina".

Vstal jsem a řekl, že autorem jsem já. A už to začalo... Informace o tomto incidentu prošla komsomolskými i stranickými organizacemi, dostala se k Moskevskému městskému výboru KS. Byl jsem v té době zástupcem ideologického tajemníka komsomolského fakultního výboru (tajemníkem byl Boris Spiridonov, pozdější tajemník stranického výboru MGU). Nakonec se na vše zapomnělo: zdá se, že opět pomohl můj „dělnicko-rolnický původ".

O mnoho let později, v prosincových dnech roku 1991, pro mne velmi těžkých, jsem se ve své pracovně setkal se spisovatelem Beljajevem, který na MGU studoval ve stejném období. Vzpomněli jsme i na tuto epizodu. A můj společník tvrdil, že Gorbačova považovali, řečeno současným jazykem, téměř za „disidenta". Ale žádným disidentem jsem samozřejmě nebyl, i když kritický vztah k tehdejší situaci se už ve mně rodil.

Znal jsem přece reálný život a věděl i něco o tom, co se dělo v letech stalinského vládnutí. Podobné pocity měli určitě i další, nejen já. Nebyli jsme disidenti v pravém smyslu toho slova. My jsme byli spíše „revizionisté" - stranící obnově „reálného" socialismu.

Kdysi jsem si přečetl dopis akademika Andreje Dmitrijeviče Sacharova, který se vztahoval k březnovým dnům roku 1953. Pouze pár slov z jeho obsahu: „Nacházím se pod vlivem smrti Velikého člověka. Přemýšlím o jeho lidskosti..." Tehdy to ještě bylo možné pochopit. Ale jak porozumět lidem, kteří ačkoliv vše prožili a o všem vědí, přesto nyní znovu hledají odpovědi na své problémy u Stalina a chodí s jeho portréty na demonstrace?!

Tehdy jsme se - skupina studentů právnické fakulty - pevně rozhodli, že se dostaneme do Sloupového sálu a rozloučíme se se Stalinem. Pomalu, pracně jsme postupovali celý den, stáli jsme i hodiny na jednom místě. Postranními uličkami jsme obešli Trubné náměstí, kde byla strašná tlačenice, která stála život mnoho účastníků pohřebního průvodu. Kousek po kousku jsme se posunovali celou noc. Až jsme se dostali k rakvi.

Dříve, v době svátečních manifestací, se mi nejednou na dálku podařilo Stalina spatřit. Nyní ve Sloupovém sále jsem ho poprvé viděl zblízka... mrtvého.

„Co s námi bude?" uslyšel jsem svého spolužáka a přítele Zdeňka Mlynáře*.

„Míšo, co s námi nyní bude?!" - to jsou jeho autentická slova. A jistě to nebylo vyjádření emocionálního stavu, ale pochopení faktu, že Stalin zosobňoval celý systém.

Studentská léta pro mě byla nejen neobyčejně zajímavá, ale také dostatečně usilovná. Bez ješitnosti, řečeno se ctí, nikdy jsem se studiem neměl problém. Vše nové jsem vstřebával dost rychle, ale upevnění některých poznatků vyžadovalo nastudování širokého okruhu doplňkové literatury. Tím se mimochodem studium na univerzitě odlišovalo od jiných škol.

Jsem společenský, se spolužáky i se spoustou studentů fakulty jsem v rámci svých komsomolských povinností udržoval přátelské vztahy. Vytvořil jsem si relativně úzký okruh přátel. Byli to - Jura Topilin, Valerij Šapko, Vasilij Zubkov, Voloďa Liberman, Zdeněk Mlynář, Rudolf Kolčanov, Lena Taraverdijev, Viktor Višňakov, Voloďa Lichačov, Nataša Borovikovová, Naďa Michaljevová, Lij a Alexandro vová, Saša Filipov, Ljusa Rosslovová, Ella Kirejevová, Valja Rilovová, Galja Daňuševská, Voloďa Kuzmin-Velký. S nimi i dalšími, které jsem zde jednotlivě nemohl všechny vyjmenovat, jsem vstoupil do nového, do té doby mně neznámého velkého světa.

* Student z Československa, v roce 1968 byl jedním z představitelů „Pražského jara" a dlouhá léta pak prožil v emigraci.

Agitka v Přesně

Stalo se, že již v prvním ročníku fakulty jsem byl vtažen do společenské práce. Jedna z mých prvních činností byla funkce zástupce vedoucího agitačního střediska v otázkách životních podmínek moskevské Krasnopresněnské čtvrti. Naše činnost probíhala na dvou starších moskevských ulicích - Malaja Gruzinskaja a Bolšaja Gruzinskaja. Byl to pro mě neobyčejně zajímavý a velmi poučný kontakt s Moskvany a Moskvou. Země se připravovala na volby do Nejvyššího sovětu SSSR. Kolik pak ještě bylo v mém životě předvolebních kampaní, obzvláště v době perestrojky, když už jsem stál v čele KSSS! Ale tyto volby a moje první činnost v jednom z agitačních středisek Moskvy mi zůstaly v paměti navždy.

Vzpomínám si na diskuze s voliči, když jsem je zval na předvolební setkání, na odpovědi na jejich nikdy nekončící dotazy. Někdy jsem si musel otázky zapsat, zorientovat se v nich, a terve potom odpovědět.

Ulice Malaja Gruzinskaja a Bolšaja Gruzinskaja té doby nebyly takové, jako jsou dnes. Nyní jsou to ulice s moderními domy a odpovídající vybaveností. Jsou tam obchody, kulturní zařízení, kavárny, restaurace a mnoho dalšího, co je spojeno s životem lidí. Ale tehdy byly v těchto ulicích hlavně obytné domy, jejichž stěny byly... těžko říct z čeho. V každém případě to byly dvě deskové části stěny: jedna - obrácená navenek, vypadala víceméně přívětivě, a druhá - vnitřní, byla udělaná z neopracovaných a nepěkně zprohýbaných desek. Prostor mezi nimi byl zaplněn škvárou. S léty se stěny opotřebovaly a postupně se hroutily. Nebyla to už žádná krása. Navíc bylo nutné udržovat v domě teplo. Trhliny byly zatmelovány nebo se ucpávaly režnou tkaninou. Nejvíce problémů bylo se stropy, značná část z nich potřebovala nutnou opravu.

Téměř pořád byl problém s vodou a topením. Komunální služby měly bídnou organizaci.

Upřímně řečeno, dařilo se nám řešit jen určité lokální potíže. Problém však byl ve velkém opotřebení domů. Všechny besedy s voliči končily stejně: „Tlumočte vedení, že bytní pracují

velice špatně, problémy se léta neřeší. Nejsou to domy, ale chatrče. Jestli nebudou vyslyšeny naše prosby - volit nepůjdeme."

Tehdy jsem viděl reálný život Moskvanů a podmínky, ve kterých žili. Skličující zážitek! Samozřejmě, že jsem během studentských let pobýval v různých částech Moskvy i v různých domech.

Na ulici Gorkého žila rodina mého přítele z Komsomolu Viktora Blinova, jehož otec pracoval v Moskevských automobilových závodech 1. A. Lichačova jako vedoucí dílny. Jejich rodině byl přidělen byt v novém domě v samotném centru Moskvy. Byl to nádherný byt. Podařilo se mi v něm pobývat, když jsem byl Viktorovi na svatbě. Společně s Blínovými tam žila známá herečka Věra Marecká. 1 to svědčilo o tom, že to byl dům elitní.

Z různých důvodů jsem navštívil rodiny dalších spolužáků. Tak jsem poznával různorodý svět Moskvanů a rozdílné životní podmínky.

Po několika letech jsem přijel do Moskvy na sjezd Komsomolu. Hned jak jsem měl chvilku volno, vydal jsem se na Stromynku, do našich prvních studentských kolejí. Vzrušeně jsem chodil po místech, jak se říká, naší „bojové slávy". A pak jsem se zatoulal do svých „svěřených" ulic - Malaja Gruzinskaja a Bolšaja Gruzinskaja - a nepoznal jsem je. Ulice byly do značné míry přebudované.

V našem ročníku jsme zavedli tradici - po ukončení studia na MGU se sejít každých pět let v Moskvě. Mnozí z nás jsme Moskvané, aleje i dost těch, kteří pracovali v provinciích. Moji spolužáci se doslova měnili před očima. A pouze nemnohých jakoby se čas ani nedotkl: vypadali mladé, byli energičtí. Tato setkávání přinášela do duše radost i smutek. Na mne nejvíc zapůsobilo vyprávění našeho předsedy, účastníka bojů na frontě, Valerije Makaroviče Šapka o tom, co se s námi za uplynulých pět let událo.

Naše poslední setkání se uskutečnilo v roce 2007, kdy věk většiny mých spolužáků dosáhl 75 let. Sdělení předsedy bylo zarážející: bezmála 40 % bývalých spolužáků se našeho setkání již nedožilo. Dohodli jsme se, že se budeme vídat častěji. V roce 2010 jsme se sešli znovu.

Komsomolská činnost

Moje aktivita v pro mne památné předvolební kampani let 1950-51 byla ovlivněna přáteli z kurzu, díky nimž jsem se stal tajemníkem komsomolské organizace prvního ročníku právnické fakulty. Právnická fakulta nebyla ve srovnání s ostatními o moc větší. Ale komsomolská organizace byla úctyhodná - více než 1,5 tisíce členů. V následujících ročnících mě zvolili zástupcem tajemníka fakultního výboru pro ideologické otázky. Z této činnosti si toho už moc nepamatuji. Ve středu zájmu byl učební proces. Děkanát jednoduše naléhal na komsomolský aktiv a vyžadoval, aby zajišťoval dobré studijní výsledky. Úkolem komsomolské organizace byla kontrola studentské nálady. Vždyť se jednalo o stalinské období. A na Moskevské univerzitě a v její nejdynamičtější části o to více.

Základní komsomolský život probíhal ve skupinách. Nejen učení, ale i kulturní využití volného času: návštěva muzeí, kin, divadel, společné vyjížďky za město - to vše bylo ve sféře činnosti komsomoiských skupin. V tom smyslu Komsomol velmi mnoho znamenal, byl v té době živou společenskou silou. Univerzitní Komsomol měl ale i ostré zuby. Hodně toho probíhalo v rámci univerzity. A někdy se situace dost vyostřovaly.

V tomto duchu je velmi typický případ, o kterém chci vyprávět. Díky přestěhování studentů přírodovědných fakult i vyšších ročníků humanitních fakult na univerzitní koleje do Leninských hor (dnes Vrabčích) se životní podmínky studentů ve srovnání se Stromynkou výrazně zlepšily. V té době se však také změnilo i chování studentů natolik, že došlo až ke konfliktu s rektorátem. Evidentně byl naší morálkou znepokojen. Studentky totiž ubytovali v jedné zóně (považte, jaký to byl název - „zóna"!), a studenty ve druhé. Ano, skutečně to byly zóny, protože nikdo kromě ubytovaných tudy nemohl projít. Dostat se z jedné zóny do druhé byl velký problém. Pro srovnání mohu říci, že dnes je jednodušší vycestovat za hranice než tehdy projít z jedné zóny kolejí do druhé.

My jsme se s Raisou vzali téměř v předvečer stěhování ze Stromynky do Leninských hor. Raisa se ocitla v „zóně G“, já

v „zóně *Y*" (umístěných v protilehlých křídlech budovy). A přesto, že jsme byli manželé a naše svatba byla zaregistrována, mohl jsem se v jejím pokoji zdržovat pouze do 23. hodiny. Pokud jsem se o 5-10 minut zdržel, ozvalo se zvonění a hlas v telefonu oznámil: „Je u vás někdo cizí, narušujete pravidla." Všechny moje pokusy tuto situaci změnit byly neúspěšné. A tak to měli všichni.

Takové rozmístění obnášelo velké nepříjemnosti při organizaci veškerého života na kolejích, protože studenti nebyli ubytováni podle fakult, ale podle nějakého pravidla, které bylo známo jedině rektorátu.

Musím říci, že jsme měli rádi rektora MGU akademika Ivana Georgijeviče Petrovského, který ve funkci vystřídal neoblíbeného Něsmejanova, jenž byl tehdy vybrán prezidentem Akademie věd SSSR. Petrovskij byl velký vědec, matematik a velmi vnímavý a oduševnělý člověk. A i tento oduševnělý člověk se ocitl v moci určitých pokynů a nutností, které vedly k tak divokým pořádkům.

Tento ubytovací systém fungoval do každoroční volební komsomolské konference univerzity, která se konala v prosinci 1953. To byla nejostřejší konference, kterou pamatuji. Rektorát, děkani i okresní a městští kurátoři byli kritizováni za pokrytectví a neúctu vůči studentům. Během konference byl vydán nový studentský časopis *Osten,* který v satirickém duchu objasňoval diskuzi a celkově komsomolský život. První vydání o přestávce překvapilo delegáty hojností satirických stránek.

Vzpomínám si, jak na jednom ze sloupů ve vestibulu na spouštějící se roli papíru byla nakreslena rektorova noha a pod jeho holínkou se nacházel oddací list. Konference měla za následek skutečnou „porážku" vedení, trvala na změně pořádků, které byly nastoleny v prvních měsících výuky na Leninských horách. Reakce byla okamžitá: když byli studenti na zimních prázdninách, uskutečnilo se přestěhování podle fakult. Začal normální život...

Leninské hory - zvláštní kout Moskvy, velmi krásný. Samotnou budovu MGU mohu těžko posoudit, ale zdá se mi, že stejné jako i několik dalších budov, postavených na příkaz Stalina, vy-

padá dodnes výrazně. Kdykoliv je vidím, pomyslím i na to, že ke stavbě univerzity v rámci našeho „budování komunismu" byli povoláni i vězni gulagu.

V roce 1952 jsem vstoupil do komunistické strany. Přede mnou stál problém: co napsat v dotazníku o svých stíhaných dědech? I když děda Pantělej souzen nebyl, odseděl si 14 měsíců. A také dědu Andreje poslali na Sibiř bez jakéhokoliv soudu. Při vstupu mezi kandidáty to nikoho nepobuřovalo - krajané 0 mně věděli všechno.

Napsal jsem dopis otci, při svém přijímání do strany určitě musel odpovídat na stejnou otázku. Když jsme se v létě setkali, otec mi řekl: „Nic takového jsem nepsal. To na frontě nebylo, když nás přijímali do strany před bojem. Šli jsme na smrt. A to je celá odpověď."

No a já, jeho syn, jsem musel na stranickém výboru a potom 1 na Leninském oblastním výboru KSSS dlouze objasňovat historii svých předků.

První setkání

Moskevská univerzita byla nejen centrem setkávání lidí různého smýšlení, různých životních zkušeností, národností. Zde se protínaly osudy lidí, někdy na okamžik, ale často na dlouhá léta. A místem, kde se uskutečňovala tato setkání, byl náš studentský klub na Stromynce.

Skromná přízemní budova, myslím, že bývalá vojenská kasárna, se pro nás stala ohniskem opravdové kultury. Sem přijížděli významní pěvci a herci - Lemešev, Kozlovskij, Obuchovová, Janšin, Marecká, Mordvinov, Pljatt a další. Výkvět divadelní Moskvy. Samotní umělci považovali svá vystoupení za splnění čestné povinnosti přinášet mladým pocit krásna. Bylo to znamenitou tradicí umělecké inteligence především v porevoluční epoše, bohužel, dnes již téměř zaniklou. A nás, studenty z „různých měst a vlivů", taková setkávání skutečně zasvěcovala do současného umění. V klubu, jak už jsem se zmínil, fungoval bezpočet kroužků, počínaje kroužkem vedení domácnosti, kde

se zájemci mohli naučit smažit míchaná vajíčka a přešívat staré šaty nebo kalhoty, a konče kroužkem společenských tanců, jejichž učení bylo v té době všeobecné spíš neoblíbeným. Čas od času se pořádaly v klubu taneční večery. Býval jsem na nich velmi zřídka - četl jsem knihy. Ale moji přátelé z kurzu tam chodili poměrně často a potom bouřlivě probírali přednosti svých partnerek.

Jednoho podzimního večera v roce 1951 jsem seděl v pokoji a připravoval se na seminář. Najednou ke mně doslova vběhli mí přátelé Jurij Topilin a Volodá Liberman a jeden přes druhého mě začali přemlouvat, abych šel s nimi do klubu: „Přestaň s tím učením. Víš, objevila se tam zajímavá dívka!"

„Je snad na světě málo děvčat? Moc se o ně ještě nezajímám."

„Nech toho!"

„No tak dobře. Hned přijdu."

Zamyslel jsem se, zvedl a šel. Tehdy jsem samozřejmě netušil, že jdu vstříc svému osudu. Uviděl jsem spolužáky a vydal se k nim. Zrovna něco živě projednávali se svými dívkami a smáli se. Jak se ukázalo, centrem posměchu se stal Jura Topilin - bývalý bojovník na frontě, měřící téměř dva metry. Dohadovali se, kdo s kým bude tancovat příští tanec. Jura si prosazoval, že jeho partnerkou by se měla stát studentka, kterou jsem viděl poprvé. Mí přátelé se mu smáli: „To se nehodí. Co to bude za pár?"

Dívka s rezavými vlasy byla půvabná, velmi drobná - jednoduše pravý opak mého přítele. A najednou tato od pohledu skromná, tichá studentka pronesla: „Půjdu tančit s Jurou. Jsme kolegové ze studentského výboru kolejí. Máme o čem diskutovat."

Zůstal jsem pozorovatelem a čekal jsem, až tanec skončí. Jakmile se tak stalo, představili mi Raisů Titarenkovou. Je třeba říci, že tehdy, při našem prvním setkání, o mě neprojevila vůbec žádný zájem. Já jsem se však pokoušel nedávat najevo, že na mne udělala ihned ohromný dojem.

Neměli jsme možnost si spolu popovídat, protože došlo ještě na jeden tanec - a večer skončil.

Za několik dní Jurij Topilin pozval Raisů a několik jejích spolužaček z filozofické fakulty k nám na pokoj. Pili jsme student-

ský čaj a vedli všeobecný hovor. Raisa mi nevěnovala žádnou pozornost. Brzy začala navrhovat, že už půjdou. A najednou začal nesmyslný rozhovor: děvčata si začala ujasňovat, kolik je komu let a na kterých frontách kdo bojoval. Většina mých spolužáků se skutečně účastnila bojů na frontě. Ptali se i mě: „A vy?“

„Ne, já jsem na frontě nebyl."

„Jak to?"

„Když skončila válka, bylo mi čtrnáct let."

A Raisa pronesla: „Nenapadlo by mé, že je vám teprve dvacet."

A já jsem zareagoval naprosto hloupě: přinesl jsem pas a ukázal ho. Pak jsem celou dobu trpěl: před kamarády jsem se styděl. Tehdy jsem se zmohl pouze na: „Vždyť já se také neptám na váš věk. Je to neslušné."

„Ale proč?"

„Myslím, že jsme tak vrstevníci," řekl jsem.

„Ne, jste starší," následovala odpověď.

Vše bylo tak oficiální - vykali jsme si.

Tak se skončilo setkání, po němž jsem cítil, že ztrácím hlavu. Chtěl jsem Raisů vidět a dívat se jí do očí. A to se stávalo, protože pohyb na kolejích byl neustálý a tak nebo tak jsme se potkávali několikrát za den na chodbě, v jídelně, ale nejčastěji v knihovně. Ale i tam: „Dobrý den!" - „Dobrý den!" a nic víc. Raisa byla strohá.

Raisa mé přímo očarovala. Dokonce i v tom jednoduchém oblečení, které nosila, na mě působila velmi silně. Jednou se objevila s malým kloboučkem se závojem. Evidentně se obávala, jak to působí na kolemjdoucí.

Jednou jsem ji potkal s vysokým chlapcem v brýlích. Nabízel jí čokoládové bonbóny. Pozdravil jsem ji. Odpověděla. Tím i toto setkání skončilo. Poprosil jsem Jurije, jestli by mohl zjistit, co je to za muže, se kterým jsem Raisů potkal. Jura za nějaký čas zjistil, že je to student fyziky a jmenuje se Anatolij Zareckij. Jura tehdy řekl: „Víš, Michaile, musím tě varovat. Podle svědectví, která jsem získal, mají velké plány na společnou budoucnost."

„No to znamená, že jsem zaváhal," pomyslel jsem si.

Zhruba za dva měsíce jsem se vydal na koncert do našeho oblíbeného klubu. Sál byl naplněn k prasknutí. Šel jsem uličkou ke scéně, hledal jsem a nenacházel volná místa. A najednou se přede mnou zvedla dívka v šatech s tmavomodrými puntíky. Byla to Raisa.

Zeptala se: „Hledáte místo?"

„Ano."

„Prosím. Pojďte místo mě, já odcházím."

Nevím, co mé postrčilo - zapracoval nějaký vnitřní impulz. Řekl jsem: „Doprovodím vás."

Neodporovala. Cítil jsem, že se s ní něco děje. Zeptal jsem se: „Proč odcházíte?"

„Nějak se necítím."

Bylo zřejmé, že má mizernou náladu. Když jsme vyšli ze sálu, navrhl jsem: „Pojďte, projdeme se."

„Nejsem proti."

„Tak to se musíme tepleji obléct."

Za 10 minut jsme se sešli. Dvě hodiny jsme chodili - od Jauzy k metru v Sokolnikách. To byla naše první společná procházka. Bylo chladno, ale nálada obou se vylepšila: mluvili jsme o studentských záležitostech. Na Stromynku jsme se vrátili asi v jedenáct večer

Naše pokoje byly v různých patrech, ale nedaleko od sebe. Dovedl jsem ji až ke dveřím jejího pokoje a řekl: „Pěkná procházka. Mně se velmi líbila"

„Ano... ano."

„A co budete dělat zítra večer?"

„Nevím."

„Mohli bychom zajít do kina? Vyučování vám končí stejně jako nám."

„Tak půjdeme."

„Vyzvednu vás tedy v pět hodin."

„Dobře."

Následující den jsme šli do kina. Jedli jsme zmrzlinu a mluvili jsme o tom a o jiném, řekl bych - o maličkostech. Myslím, že v těchto případech mají „maličkosti" velký význam: není dobré začínat známost ukázáním pasu, raději s „drobnostmi".

Tak začaly naše procházky, téměř každodenní. Jednou večer mě Raisa pozvala na pokoj, kde už byly všechny její kamarádky. Děvčata byla v bojové náladě a jazyk měla jako břitvu. Vnitřní hlas mi našeptával: lepší je mlčet. Odpovídal jsem na dotazy, ale nic jsem neřekl.

Samozřejmě, že Raisa z jejich středu vyčnívala. Nebyla děvče jako obrázek, ale byla velmi milá, sympatická: živý obličej, oči, ztepilá, krásná postava (na začátku univerzitního studia dělala gymnastiku, dokud nespadla z kruhů) a okouzlující hlas, který mi i nyní zní v uších...

V pokoji bydlely kromě Raisy a Niny Ljakiševové také Lia Rusinovová a další Nina, které se přátelily se studenty filozofické fakulty Jurijem Levadou a Merabem Mamaršadvilim. Jurij Levada se stal později profesorem a také zakladatelem a vedoucím Sociologického centra, které nyní nese jeho jméno. Jeho život vyhasl nedávno.

Merab Mamardašvili - vysoký, krásný Gruzínec. Již tehdy ho provázela pověst člověka, který vzbuzoval velké naděje. Merab během let zaujal významné místo mezi filozofy SSSR. Je smutné, že ze světa odešel příliš brzy.

Hodně se mě na Meraba ptali, ale moje setkání s ním byla letmá, stejně jako i s Jurijem Levadou. Mohl jsem o jejich osobnostech říci jen málo. Když v Gruzii na počátku devadesátých let vypukly bouřlivé události, Merab pronesl proslulá slova, která slyšeli nejen v Gruzii, ale i v celém Svazu: „Jestliže můj národ /volí Gamsachurdiju, půjdu proti svému národu,"

Ale to všechno bylo až po tom, co jsme se postupně všichni t ii oženili s dívkami z tohoto pokoje. Je pravda, že pouze my s Raisou jsme zůstali spolu, věrni své volbě. Nejdříve se rozešli Merab s Ninou, potom Jurij a Lija. Po smrti Raisy jsem obdržel dlouhý, rukou psaný dopis od Niny - Merabovy ženy. Chráním ho jako památku naší studentské mladosti. Nedávno byl otištěn v knize o Raise.

Naše fakulty (právnická a filozofická) se nacházely na ulici Mochovaja, a my s Raisou jsme se často po vyučování scházeli na dvoře pod obloukem a vydávali se odsud na procházky po Moskvě. Cestou byla minimálně dvě, někdy i tři kina. Bylo nám

spolu dobře. Ze začátku jsme chodili vedle sebe, později jsme se drželi za ruce. Pro nás to nebyl jen zvyk, ale díky tomu držení rukou jsme fyzicky stále cítili jeden druhého.

Vše se vyvíjelo velmi dobře. Moji spolužáci z legrace říkali: „Ztratili jsme Michaila." Jura Topilin i Voloďa Liberman se stali i Raisinýmt dobrými přáteli. Vysoce oceňovali svoje „zásluhy" na zrodu našeho citu.

Ale jednoho zimního dne se stalo něco neočekávaného. Jako obyčejně jsme se setkali na dvorku MGU na ulici Mochovaja. Rozhodli jsme se jít na Stromynku pěšky. Celou cestu Raja mlčela, neochotně odpovídala na dotazy. Pocítil jsem, že s ní není něco v pořádku, a zeptal se přímo, co se děje. A uslyšel jsem: „Nemůžeme se vídat. Bylo mi po celou dobu dobře. Jsem ti vděčná. Ale prožila jsem rozchod s jedním člověkem, kterému jsem věřila, a nezvládla bych znovu něco podobného. Bude lepší ukončit naše vztahy nyní, dokud není pozdě..."

Šli jsme dlouho mlčky. Když jsme se blížili ke Stromynce, řekl jsem Ráje, že její prosbu nemohu vyplnit, znamenala by pro mě jednoduše katastrofu. A to bylo vyznání lásky.

Vešli jsme na koleje, doprovodil jsem Raju k pokoji a při loučení jsem řekl, že na ni budu za dva dny čekat na stejném místě na dvorku u budovy MGU.

„Nemůžeme se scházet."

„Budu čekat."

Za dva dny jsme se sešli. A nikdy už se nerozešli.

Brzy mi vyprávěla o své minulosti...

„Dlouhou dobu jsme se přátelili s Anatolijem Zareckým. Domlouvali se o svatbě. Jeho rodiče žili bud v Litvě, anebo Lotyšsku. Otec byl ředitelem pobaltské železnice, .železniční' generál. Matka - dost impozantní, výrazná dáma s velkými ambicemi. Měly se konat zásnuby.

Matka přijela ve speciálním vagónu. Pozvali mě na setkání. Matce jsem se nelíbila. Tolja se jí nemohl vzepřít. Rozešli jsme se. Bylo mi tak hořce a poníženě. Zdálo se, že život skončil. A přítelkyně mi řekla: ‚K čemu je ti takový člověk?'"

Aspiranti, fyzici i matematici věděli, co se mezi Raisou a Anatolijem stalo. Začala masová péče o Raisů. A potom následovalo

naše setkání a vše, o čem jsem vyprávěl. Oba jsme si vybrali. Pro Raisů nebylo lehké navazovat s lidmi kontakty, ale její přátelství byla oddaná. Pro mě se stala věrným druhem, milovanou ženou.

Jednu letní noc jsme s Raisou strávili na lavičce v parčíku u kolejí na Stromynce a povídali si až do rána. Té noci jsme se domluvili, že spolu budeme navždy.

Na letní prázdniny jsem odjel domů do Privolného a řekl o plánované svatbě otci i matce. Rodiče neviděli a neznali Raisů, ale zvláštní námitky nenásledovaly. A již dříve jsem napsal žádost s prosbou řediteli STS, jestli by mi neumožnil pracovat v mé staré profesi - jako pomocník kombajnéra. Vysvětlil jsem mu, že mě v životě čekají velké události a potřebuji peníze. Získal jsem svolení. Raisa odjela na prázdniny do Baškirské oblasti, ale svým rodičům nic neřekla.

Tak jsme, spoléhajíce sami na sebe, řešili pro nás nejdůležitější otázku. Přijel jsem do Moskvy s penězi. Dorazil jsem dříve, abych Raisů přivítal. Bože můj, jak jsme byli šťastni, když jsme se setkali na Kazaňském nádraží. Začaly nádherné, neopakovatelné, společné zážitky... Bylo třeba nechat ušít svatební šaty, poprvé v životě mi objednali oblek z viny temně modré barvy, která se nazývala „Udarnik". Tehdy jsme se ještě před obřadem nechali vyfotit v uměleckém ateliéru u stanice metra Kirovskaja. Jsou to nejkrásnější fotografie v našem rodinném albu.

Svatbu jsme plánovali na říjnové svátky. S jejím obřadem jsme nespěchali. Ale jednou jsme šli přes most říčky Jauzy ze strany Preobraženského náměstí. Hned za mostem se nacházela budova občanského matričního úřadu čtvrti Sokolniki. Navrhl jsem Raise: „Pojď, zajdeme tam."

„Tak jdeme."

Zašli jsme tam, ujasnili si, jaké doklady jsou třeba k uzavření sňatku, a zapsali se. A 25 září 1953 jsme s nejbližšími přáteli znovu překročili práh této úctyhodné budovy, kde jsme pod číslem RV 047489 obdrželi doklad o tom, že došlo mezi občanem Gorbačovem Michailem Sergejevičem, narozeným v roce 1931, a občankou Titarenkovou Raisou Maximovnou, narozenou v roce 1932, k uzavření manželství, což bylo stvrzeno od-

povídajícími podpisy a razítkem. Ne tak, jak to probíhá dnes v obřadních síních. Ale potom nenastal jediný rok, kdybychom tento den neslavili. Ať nás toto datum zastihlo kdekoliv - doma, ve vlaku, na dovolené nebo třeba v letadle. Nejčastěji jsme slavili jen ve dvou. Chtěli jsme to. Bylo nám tak dobře.

Jednou tento náš osobní svátek vyšel na dobu dovolené v Kislovodsku. Dvacáté výročí naší svatby - rok 1973. Objednal jsem stolek pro dva v restauraci za městem, v horách. Překrásné místo. Restaurace byla plná lázeňských hostů. Hudba, tanec, přípitky, přípitky, přípitky! Na mé požádání nám přinesli láhev šampaňského, láhev vodky Stoličnaja a zákusky. Bylo nám tak dobře, že jsem si ani nevšiml, že uběhlo několik hodin. V této náladě jsme vše vypili: Raisa - sklenku šampaňského, a já - vše ostatní. Víckrát už se mi nic takového nestalo.

Na samém počátku 90. let, kdy už jsem „nebyl u kormidla" v Moskvě, jsme se rozhodli, že v tento náš slavnostní den zajdeme do restaurace „Opera". Raisa si chtěla dát skleničku dobrého koňaku. Koňak nám zachutnal. Objednali jsme si další skleničku. Hrála hudba. Bylo dobře. Ale ukázalo se, že pijeme velmi drahý koňak - „Lui XIII", proto tato večeře „přišla pěkné draho". Pracně jsem dal dohromady potřebnou sumu - vše, co jsem měl tehdy s sebou, málem došlo ke skandálu.

V našem rodinném „folklóru" se uchovala vzpomínka na to, že hned během prvních dnů našeho společného života se Raise zdál sen.

My - ona a já - jsme jakoby na dně hluboké, temné studny a někde navrchu záblesk světla. Škrábeme se nahoru, pomáháme jeden druhému. Ruce jsou poraněné, zakrvácené. Nesnesitelná bolest. Raisa klouže dolů, ale zachytím ji, pomalu stoupáme. Nakonec se zcela vysílení dostáváme ven. Před námi je čistá, světlá cesta lemovaná lesy. Vpředu na horizontu - ohromné, jasné slunce a cesta jakoby se vlévala do něho, ztrácí se v něm. Jdeme slunci vstříc. Když tu... z obou stran cesty začnou padat černé stíny. Co je to? Jako odpověď les hučí: „Nepřátelé, nepřátelé, nepřátelé." Zastavuje se nám srdce... Chytáme se za ruce a pokračujeme v cestě k horizontu, za sluncem... Dne 23. září 1953 bylo naše manželství uzavřeno. Ale mužem

a ženou jsme se stali, když jsme se začátkem října přestěhovali na koleje na Leninských horách. V těch dnech jezdili studenti na sběr brambor do Možajské oblasti. Jednoho večera, když jsem se vrátil, Raisa připravila ve svém pokoji večer pro dva - večer, který pro nás znamenal vše a navždy.

Studentská svatba

Svatební večer jsme uspořádali 7. října na kolejích na Stromynce v dietní jídelně. Pozvali jsme své spolužáky, blízké přátele. Pohoštění bylo na tu dobu „tradiční": viněgret - jistý druh bramborového salátu se zeleninou, slaneček, vařené brambory a vodka Stoličnaja. To bylo to hlavní. A něco masitého, snad nějaké karbanátky. Prostě - na co nám stačily peníze. Raisa měla svatební šaty z lehkého šifonu. Neobyčejněji to slušelo. Když si je oblékla, dlouho se „točila před zrcadlem". Zeptal jsem se: „Líbí se ti?“

„Jsem tak šťastná..."

Měla ráda pěkné oblečení. V té ženě bylo cosi úžasného. Byla z prosté rodiny a na univerzitu přijela z daleké periferie. Ale už tehdy vynikala a odlišovala se od ostatních dívek. Často mi přicházelo na mysl přirovnání a doufám, že snad nebude přehnané - byla současnou princeznou. Líbilo se mi, že chce vypadat dobře. Bylo nám těžko, vždyť naše stipendia nám sotva stačila na základní potřeby. Jakmile se však objevily nějaké možnosti, šli jsme a koupili Raise novou věc: sukni, halenku, látku na nový kabát. Vzpomínám si na vypasované paleto z jasně zeleného materiálu se zvednutým, malinkým kožešinovým límcem. Přešívali ho pro ni více než osm let.

Slušelo jí všechno. Stále se pozorovala. Zbytečná kila - začínala činit opatření. Něco se objevilo pod očima - a ona jednala. Nemohu říct, že by to přeháněla s kosmetikou. Ne. Nyní zřejmě čtenáře překvapím - do třiceti let si Raisa nemalovala rty. Ale její tváře vždy hořely. Evidentně to bylo kvůli hustě rozmístěným cévkám. Jednou jeden z profesorů ve školní jídelně pod věhlasným obloukem na ulici Mochovaja, stojící v řadě za Rai-

sou, která si brala sklenici rajčatové šťávy, poznamenal: „Nyní je jasné, od čeho jsou takové tváře."

Vypadat dobře za každé situace - pro Raisů to byla jakási vnitřní nutnost. Během všech následujících společných let se Raisa nikdy ráno neobjevila přede mnou v neupraveném stavu. A to převzala Irina i vnučky. Vnučkám zůstala babička v paměti jako vzor elegance.

Ale vrátím se k našemu svatebnímu večeru. Střevíce si Raisa půjčila od přítelkyně Niny. Samozřejmé, že jsme pili, zpívali, tancovali. Blahopřání, blahopřání a všeobecný pokřik: „Na zdraví!" Problémem bylo Raisů políbit. Domnívala se, že polibek je velmi intimní a má patřit jen nám.

Popili jsme hodně. Nocovali jsme na Stromynce v jednom pokoji. Kolem třiceti lidí - chlapci i děvčata.

S Raisou nám začalo šťastné období - poznávání jeden druhého. Zapomněli jsme na vše... a ukázalo se, že jsme nebyli připraveni, když Raisa otěhotněla. Moc jsme chtěli mít potomka, ale lékaři kategoricky zakázali Raise rodit. Problém byl v tom, že rok před tím prodělala těžkou formu revmatismu. Byly momenty, kdy všechny její klouby, malé i velké, otékaly a ona ležela jak vosková svíčka a nemohla se pohnout. To se stalo také na Stromynce. S přáteli z kolejí jsme ji na nosítkách odnesli do nemocnice. Celkově se to vše - samotná nemoc i léčení - velmi vážně podepsalo na činnosti srdce. Lékaři nám řekli: nemůžeme garantovat, že když Raisa bude rodit, nenastane situace, kdy se budeme muset rozhodovat: zachránit matku nebo dítě.

Nevěděli jsme, co dělat. Raisa celou dobu plakala. Říkal jsem jí: „Vždyť ještě spolu budeme mít děti, ale nyní je potřeba postupovat, jak radí lékaři." Na Šabolovce v porodnici ji operovali.

Byli jsme velmi nezkušení. Nikdo se těmito problémy tehdy aktuálně nezabýval - ani škola, ani univerzita, ani lékařská zařízení. Literatura k těmto záležitostem nebyla. Diskutoval jsem s lékaři již po tom všem, co se stalo, a ptal jsem se: „Co mi poradíte?"

Odpověď byla prostá: „Je třeba se chránit."

„A co mi poradíte nejlepšího?"

„Nejúčinnější je zdrženlivost."

A to byly veškeré rady.

Tak začal náš manželský život: z jedné strany jasno, parádně, veselo; z druhé strany jsme se nacházeli v pasti. Lékaři doporučili: je nutná změna klimatu. Odjezd do mého rodiště (o kterém budu ještě vyprávět), na jih, měl na Raisino zdraví blahodárný vliv a 6 ledna 1957 (ve sváteční večer) pětadvacetiletá Raisa porodila dceru Irinu.

V roce 1954 ukončila Raisa studium univerzity. Mně zbýval ještě rok. Naše rozhodnutí bylo jasné: musíme zůstat spolu - bud v Moskvě, nebo odjet v souvislosti s mým umístěním za rok. Raisa dostala doporučení na aspiranturu. Na filozofické fakultě seji bohužel nepodařilo realizovat, nastoupila tedy k aspirantuře na katedru filozofie Leninova institutu pedagogických véd. V našem rozvrhu byl ještě rok, ale jak se dále budou vyvíjet naše osudy - o tom jsme téměř neuvažovali. Taková je bezstarostnost mládí.

V našich plánech na ten rok byla cesta do Privolného k mým rodičům. Museli jsme začít „diplomaticky" pracovat na zlepšení naší reputace: svým rodičům jsem v dost mlhavé formě oznámil, že jsem se oženil, Raisa svým nesdělila vůbec nic.

V létě 1954 jsme se tedy vydali do Privolného. Nemohu si už vzpomenout, jak přesně jsme se dostali do našeho domu. Dobře si pamatuji jen to, že jsme jeli vlakem, a potom - dostavníkem.

Po příjezdu do Privolného jsme se hned cestou zastavili u babičky Vasilisy Lukjanovny. Nikdy jsem neprojel kolem babiččina domu, abych se u ní nezastavil. Je nutné říci, že v posledním podzimním měsíci roku 1953 zemřel děda Pantělej - matčin otec. Pamatuji si ho, když mé vyprovázeli ke studiu v Moskvě. Skočil jsem na korbu půldruhatunky (nákladní auto s nosností 1,5tuny), ohlédl se a uviděl jsem dědu Pantěleje: stál a plakal. To u něho nebylo zvykem. Byl to zdrženlivý člověk. Vážili si ho všichni místní, moji krajané, a i když v den jeho pohřbu padal chladný, podzimní déšť - doprovázela ho většina rodáků...

Babička Vasilisa měla z našeho setkání velkou radost. Po-

hlédla na Raisů, která jí Šla naproti, objala ji: „Jak jsi hubená! A jak jsi krásná!" Hned si Raisů zamilovala. Když jsme pak v Privolném bydleli, často jsme ji navštěvovali. Raisa jí pokaždé dala peníze, i když ne mnoho, aby babička mohla zajet do kostela, pomodlit se a zapálit svíčku. A na velké církevní svátky jezdila babička k nám do Stavropolu. Dodnes si pamatuji, jak Šla ulicí od domu ke kostelu a zdravila každého, koho potkala - tak, jak bylo zvykem v Privolném.

Když jsme se ale objevili v domě mých rodičů, bylo to trochu jiné.

Otci se Raisa hned zalíbila: přijal ji jako dceru. Jistě proto, že měl jen syny a byl člověk vřelý, klidný. City k Raise, které se zrodily při tomto setkání, se uchovaly navždy. U matky vše bylo jinak: vřelé přivítání se nekonalo. Jednoduše Raisů obviňovala: odvedla jim syna. V těch dnech mi řekla: „Co sis to přivezl za nevěstu, jak nám pomůže?"

Odpověděl jsem, že skončila univerzitu a bude učit.

„A kdo nám bude pomáhat? Měl ses oženit s místní a bylo by dobře."

Neudržel jsem se: „Víš, mami, něco ti teď řeknu, a měla by sis to zapamatovat. Já ji miluji. Je to moje žena. A nechtěl bych již nic podobného od tebe slyšet."

Matka plakala. Bylo mi jí líto. Ale bylo třeba to říct a tím, jednou pro vždy, tuto otázku vyřešit. Raisa byla nevraživým přístupem tchyně samozřejmé rozrušena. Jednou ji matka zakázala brát vodu ze studny a zalévat zahradu. Otec pochopil situaci a řekl Raise: „Pojď, uděláme to spolu." Matka byla vzteky bez sebe. Nepřešlo ji to hned. Teprve potom, co Raisů poznala blíž, se smířila. Narodila se vnučka. Ano, i moje postavení se změnilo. Pomáhali jsme rodičům materiálně. Postavili jim nový dům.

Ale tehdy, když jsem uviděl, jak je Raisa rozrušená, jsem jí v rozčilení řekl: „Nevzala sis za muže moji matku. Domluvme se: otázka je vyřešena. A uklidni se, prosím."

Někdy kvůli nějaké hlouposti vzniklo napětí. Raisa, aby se vyhnula hádce s matkou, odešla z domu a dlouho někde chodila. Šel jsem k řece a tam ji našel.

„Co ty tady?"

„Jen tak."

„To je dobře. Tak je to třeba."

Jednoho dne jsme šli na hrob dědy Pantěleje. Stál jsem dlouho u hrobu milovaného člověka a přemýšlel o jeho těžkém osudu.

Co je přednámi?

Moje studium se blížilo ke konci. V posledním ročníku jsem prošel praxí na Moskvoreckém okresním lidovém soudu a v Kyjevském okresním výkonném výboru Moskvy. Vzpomínám si na jeden případ, který mě hodně zasáhl při náslechu u soudu: o brutálním přestupku skupiny mladých lidí. Projednávání trvalo dlouho a bylo pro mě a mé kolegy skutečnou školou. V paměti mi zůstalo ostré jednání protistran: obžaloby i obhajoby. Hubený, skromně oblečený prokurátor, a proti němu celá skupina respektovaných, sebevědomých advokátů. Neskrývám, že jsem byl zcela na straně prokurátora, advokátům jsem nevěřil. Ale jak skvěle vedli obhajobu!

Patrně nejzajímavějším pro mě bylo seznámení s činností Kyjevského sovětu a jeho výkonného výboru. Za prvé, nasbíral jsem tam část materiálu ke své diplomové práci na téma: „Účast mas ve státních orgánech na příkladu místních sovětů". Za druhé, získal jsem jedinečnou možnost v určité míře srovnat své znalosti o sovětském budovatelství s životem a činností jednoho ze sovětů hlavního města. A konečně, chtěl jsem si vyzkoušet své vlastní síly v praxi - vždyť na okresním soudu nám byla umožněna pouze role pozorovatelů.

Diplomovou práci jsem měl hotovou včas. Obhajoba proběhla úspěšně. Známka - „výborně".

Nemalá část mé práce byla věnována (s odkazem na Kyjevský okresní sovět) ukázce výsad socialistické demokracie nad kapitalistickou. K uvědomění si obecně lidského obsahu základních demokratických principů jsem měl ještě velmi, velmi daleko.

Kdysi byl v „Sovětském Rusku" vydán materiál o tom, že jsem údajně v jednom ze svých zahraničních vystoupení uvedl, že jsme se společně s Raisou Maximovnou během svých mladých let snažili rozložit komunistickou stranu zevnitř. No, to byla grandiózní lež. Všechno je to výmysl, jedna z falší, které během let nezřídka použili moji „souvěrci".

Je pravda, že už tehdy, ve studentském prostředí, v nás vytvářený propagandistický černobílý obraz světa vzbuzoval určité pochybnosti. Neočekávaný impulz jsem v této věci získal v červnových dnech roku 1955, kdy Moskvu navštívil Džaváharlál Néhrú. Účastnil jsem se jeho setkání s učiteli a studenty v aule univerzity na Leninských horách. Tento zvláštní člověk s ušlechtilým držením těla, s moudrýma pronikavýma očima a dobrosrdečným úsměvem na mě udělal velký dojem. Pamatuji si jeho vřelá slova na adresu naší *al ma mater* a vyslovenou naději, že naše univerzita vychová pokolení dívek a chlapců, které bude „veliké rozumem i srdcem" a které bude nositelem „dobré vůle a světového míru".

Indický host spojoval otázku míru s ochranou a pokrokem lidské civilizace, s využitím nových vědeckých a technických vymožeností pro blaho všeho lidstva a se zbouráním všech přehrad a bariér, které narušují růst poznání a duševní rozvoj.

Pro lidi, kteří byli vychováni na třídním postoji k událostem minulosti, přítomnosti i budoucnosti, zněla jeho slova minimálně nezvykle, zneklidňovala. O mnoho let později, v listopadu 1986, jsem na ta slova vzpomínal, když jsem společně s jeho vnukem - tehdejším indickým premiérem Rádžívem Gándhím - podepisoval v Dillí deklaraci O zásadách světa bez jaderných zbraní a násilí.

Raisa skončila o rok dříve než já, nastoupila na aspiranturu a udělala kandidátské zkoušky. Pracovala na dizertační práci a její budoucnost se nesla v naději na vědeckou kariéru v hlavním městě.

Dostal jsem také nabídku - jít na aspiranturu na katedře zemědělského práva, ale nemohl jsem ji z principiálních důvodů přijmout. S takzvaným „zemědělským právem" jsem měl vztah vyjasněný dávno a jednou provždy.

Budoucnosti jsem se však nebál. Jako tajemník komsomolské organizace jsem se stal členem komise pro umísťování a věděl jsem, že je můj osud vyřešen. Společně s dalšími 12 absolventy (liz nich bylo účastníky bojů na frontě) mě poslali na Prokuraturu SSSR.

Začala rehabilitace obětí stalinských čistek a nás bylo třeba v nové ustanovených odděleních, která měla mít dohled nad dodržováním zákonnosti rehabilitací ve státních bezpečnostních orgánech. Bojovat za vítězství spravedlnosti - taková byla představa mé budoucí práce, to by plně odpovídalo mým politickým i životním přesvědčením.

30. června jsem složil poslední zkoušku. Po návratu na koleje jsem objevil v poštovní přihrádce oficiální dopis, kterým jsem byl pozván na místo své budoucí služby - na Prokuraturu SSSR. Jel jsem tam v povznesené náladě. Čekal jsem rozhovor o svých povinnostech a připravoval jsem si návrhy. Ale když jsem vzrušený a usmívající se překročil práh kanceláře, označené v dopisu, uslyšel jsem od přítomného úředníka jen suché, komisní oznámení: „Využít vás k práci na Prokuratuře SSSR není možné."

Jak se ukázalo, vláda přijala tajné opatření, které kategoricky zakazovalo získávat k činnosti v centrálních soudních orgánech absolventy právnických fakult. Objasňovala to tím, že jednou z mnoha příčin masových represí ve 30. letech byla prý i tato: příliš mnoho „zelené" mládeže, která neměla ani profesionální, ani životní zkušenosti, rozhodovalo o osudech lidí. A zrovna já, který jsem vyrostl v rodině, jež se podrobovala těmto represím, jsem se stal, i když to zní paradoxně, obětí „boje za ustanovení socialistické zákonnosti".

To byla rána zasahující do všech mých plánů. Padly během minuty. Samozřejmě, že jsem si mohl sehnat nějaké teplé místečko na univerzitě, abych se uchytil v Moskvě. I mí přátelé probírali možné varianty. Ale já jsem takovou představu neměl.

Nabízeli mi práci ve zvláštní prokuratuře Tomska, v prokuratuře Blagověščenska, v republikové prokuratuře Tádžikistánu, nakonec i funkci zástupce městského prokurátora se zajištěným bydlením ve Stupinu, nedaleko hlavního města. S Raisou jsme

nad těmito nabídkami dlouho nepřemýšleli. Proč jezdit na neznámá místa a hledat štěstí v cizích krajích? Vždyť sibiřské mrazy i letní vedra Střední Asie - to všechno je i ve Stavropolsku.

Řešení se nabízelo samo. A tak v oficiálním doporučení, kde stálo: „být k dispozici Prokuratuře SSSR", jen vyškrtli „SSSR" a nad řádku doplnili „Stavropolského kraje".

Tak tedy - domů, zpátky do Stavropolu. Ještě před tím jsme se rozhodli jet k Raisiným rodičům. Bylo třeba i tam „smazat hříchy".

Krátce k Raisině rodině. Její otec na konci 20. let odjel z Ukrajiny na Altaj, kde se účastnil budování čujské trati. Tam také poznal Raisinu matku - Alexandru Petrovnu, jejíž rodina přišla na Sibiř dříve. Vzali se. Když bylo Alexandře Petrovně 19 let, narodila sejí dcera. V prvních minutách po narození si ji otec pochoval. Přišla mu jemná a růžovoučká jako „rajské jablíčko". A pojmenoval ji Raja. Otec měl Raisů velmi rád - do konce svého života.

Matka i otec Raisy byli Ukrajinci. Rodinné kořeny měl otec v Černigovské gubernii, matka v Poltavské. Matka žila v zámožné selské rodině. Během kolektivizace byl Raisin děda rozkulačen a členové rodiny se rozjeli po různých koutech vlasti: někdo do Kazachstánu, někdo na Dálný východ, jiný na Altaj. Rodina se rozpadla. Děda byl odkázán na sebe, chodil po vesnici a bral jakoukoliv práci. Ale udeřila 30. léta, byl uvězněn a obviněn z trockismu (!?)• „Trojka" ho odsoudila k zastřelení... Všechny jeho děti vyrostly. Syn vedl říční dopravu v Kazachstánu a Marie Petrovna, sestra Raisiny matky, vystudovala medicínu a tomuto oboru se také věnovala.

Raisin otec - Maxim Andrejevič - věnoval 40 let svého života budování tratí: na Sibiři, na Urale, v Baškirsku, potom na Ukrajině, v Nežinské a Doněcké oblasti. Účastnil se elektrifikace železniční tratě na Kubáni, kde jeho pracovní činnost skončila. V Krasnodaru se nachází i jeho hrob. Alexandra Petrovna zemřela a je pochována v Ufě. Přežila asi o tři či čtyři měsíce mou matku.

Je zajímavé, jak se lidé někdy shodnou. Raisini rodiče se setkali s mými, když byli na návštěvě v Privolném. Otcové si hned

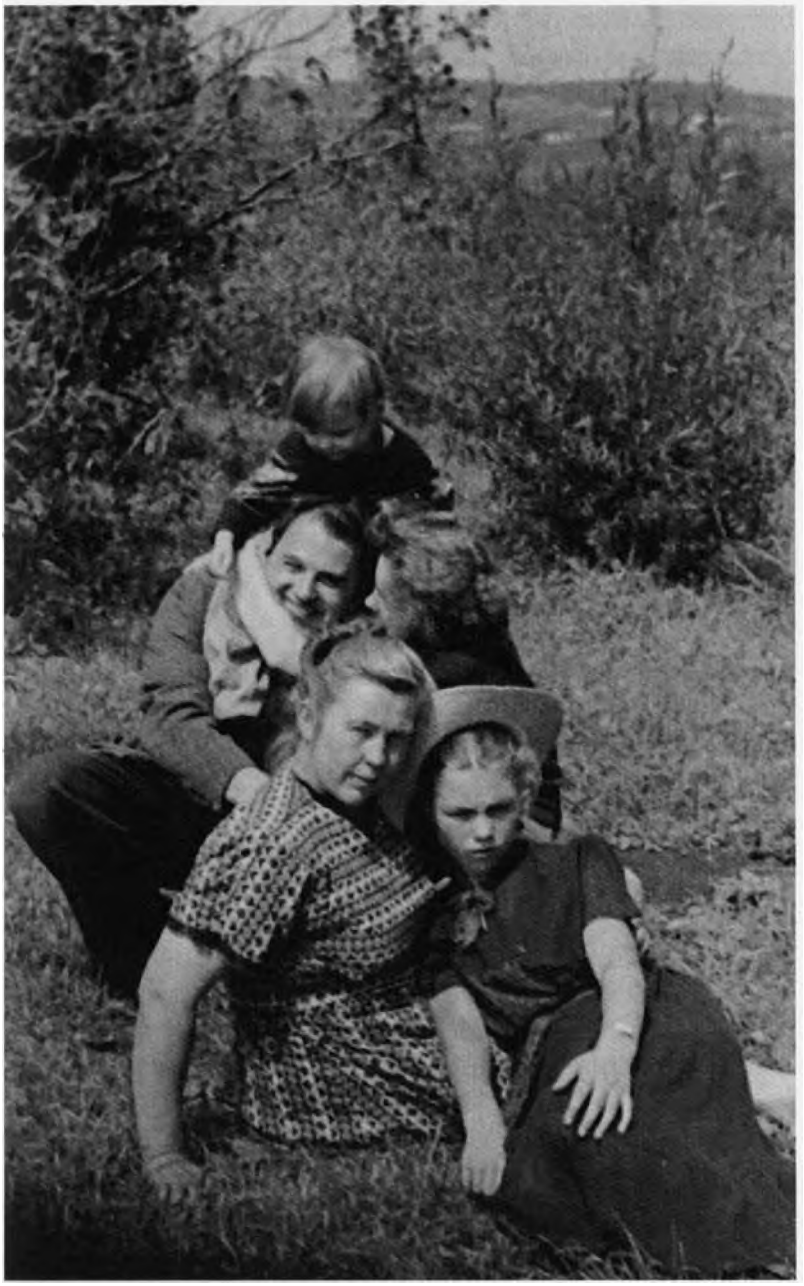

S Raisou, její matkou Alexandrou a sestrou Ludmilou, 1955

porozuměli. Povahy měli stejné. Ihned se spřátelili. A ženy si také rozuměly: hovořily o všem možném, vždyť byly stejná generace - a měly na co vzpomínat. Náš „kousek" s Raisou zůstal za námi. Byli jsme velká rodina. A dnes už bohužel nežijí ani moji rodiče, ani rodiče Raisy. Není tu už ani samotná Raisa.

Tehdy v roce 1955 jsme s Raisou přijeli do Baškirska, do Jermolajevky. Přivítali nás bratr Žena a sestra LjudoČka, která ukončila desátou třídu. Když jsem odjížděl do Stavropolu, zavezl jsem ji cestou do Ufy, kam nastoupila na lékařský institut. Úspěšně institut zakončila a celý život pracovala jako lékařka.

Maxim Andrejevič byl srdečný člověk, ale naše vztahy s Raisinou matkou byly zpočátku složitější. Jednoho dne jsem vstal a šel za ní do kuchyně. Něco tam ťukala, připravovala. Já jsem jí řekl: „Raisa spí." Když pak začal den, vyšli jsme si s Raisou na procházku. Řekla mi: „Padla na tebe stížnost."

„Jaká?"

„Od matky. Prý jsi ji upozornil, aby v kuchyni nerámusila a nerušila mě ve spánku."

Raisa špatně spávala, trápila ji nespavost. Dodala: „A víš, co na to řekla matka? Prý, to sis teda přivedla Žida."

Tato slova jsme nebrali jako kritiku, ale jako nejvyšší pochvalu, neboť židovští muži se ke svým ženám chovají zpravidla velmi pozorně.

Brzy jsem se však stal oblíbeným zetěm. Časem jsem tchyni popichoval a připomínal jsem jí, jak mě přijala poprvé.

Obě matky byly statné, krásné, praktické ženy s charakterem.

Žena, Raisin bratr, absolvoval s vyznamenáním Nachimovovo vojensko-námořnické učiliště a byl poslán na Vysokou námořní školu v Leningradě. Talentovaný člověk, přirozeně svědomitý, čestný ve vztahu k druhým, velmi kritický ke všemu nespravedlivému. Tento charakter ho ve vojenském prostředí dovedl k tomu, že ho vyloučili z námořní školy a převeleli k Severní flotile. Tam začal psát a publikovat. Po demobilizaci nastoupil na Literární institut v Moskvě. Napsal několik povídek a dvě nebo tři knížky pro děti. Napsal ještě dva romány. Jeden z nich - *Zával* - pojednával o katastrofě v šachtě, o smrti lidí a střelbě do demonstrujících dělníků. Četl jsem jeho rukopis.

Pak dlouhou dobu pracoval nad druhým románem *Vyznavačka ohně.* Ani jeden nespatřil světlo světa, rukopisy byly zakázány. Neúspěšný život, kdy od mladých let žil mimo rodinu, a brzký návyk na alkohol ho dostaly do velké bídy. Raisa měla svého bratra ráda a učinila mnoho pokusů ovlivnit ho, zajistit léčení. Nic z toho se nepodařilo.

S bratry jsme měli v tomto smyslu problém oba. Již jsem vyprávěl o svém bratru Alexandrovi, který byl důstojníkem. Těžká nemoc dospěla až k rakovině. Tyto události s bratry působily v našich rodinách velké jizvy na srdci...

Nechal jsem Raisů na měsíc u rodičů a vrátil se do Moskvy. Poslední červencové dny jsem věnoval přípravě k odjezdu. Všechny naše věci byly uloženy ve dvou kufrech. Avšak na hlavní náklad - knihy - jsem opatřil ohromnou bednu, vrchovatě ji naplnil, nákladní taxi ji odvezlo na nádraží a vlak „malou rychlostí" (a tedy levněji) do Stavropolu. V noci jsem měl odjet i já sám.

Vrátil jsem se na koleje na Leninských horách. Osprchoval se, lehl si na postel, zavřel oči a pravděpodobně poprvé se zamyslel nad otázkou, ke které jsem se v poslední době nejednou vracel: co v mém životě znamenala Moskevská univerzita?

je jisté, že v rodině získala moje osobnost důležitý přirozený základ. Samozřejmě, že můj vývoj formovala i škola a učitelé. Jsem vděčný také svým starším kolegům, kteří mi pomohli plně pochopit systém hodnot pracujícího lidu. A přece pouze Moskevská univerzita mi poskytla základní poznatky a duchovní rozhled, který ovlivni! můj životní výběr. Jasně mohu prohlásit: bez těchto pěti let by se nikdy Gorbačov-politik nezrodil. Intelektuální laťka, daná univerzitou, mě nadlouho zbavila ješitnosti a přílišného sebevědomí. Pomohla mi přestát i ty nejtěžší dny.

Na univerzitě v Moskvě jsem se setkal s Raisou. Dokud Raisa žila, často jsem jí napůl z legrace a napůl vážně říkal, že byla úspěšná při výběru muže. Ona byla opačného mínění, že já jsem měl štěstí na manželku. Spor nebyl nikdy ukončen... Doufám v setkání a v to, že v něm budeme pokračovat. Byli jsme spolu šťastni.

Nedávno mi byl v televizním pořadu Vladimíra Poznera položen dotaz: „Kdybyste najednou měl možnost setkat se s někým, kdo už není mezi námi, s kým byste si chtěl popovídat?" - „Samozřejmě s Raisou! O mnohém jsme nestihli pohovořit."

Kapitola třetí

Návrat do Stavropolu

Do města Stavropolu - hlavního města kraje - jsem přijel na samém konci července roku 1955 s doporučením pro krajskou prokuraturu a 5 srpna začala moje odborná stáž. Absolventů právnické fakulty byla celá skupina. Večer jsem chodil po městě: poznával ho a cestou hledal bydlení. Město mě překvapilo nádhernou zelení a svým klasicky provinčním vzhledem. Málo tří- či čtyřposchodových, většina jedno- až dvoupatrových domů, na kterých byly přilepeny různé přístavby a nadstavby téže nepochopitelné architektury, která je charakteristická pro mnoho ruských provinčních měst té doby.

Od centra dolů na východ se táhl široký pruh zeleně, který kdysi končil pevnostní bránou (Stavropol přece vznikl jako pevnost). Nazývala se Tbiliská.

A nakonec ještě jedna místní „pamětihodnost", na kterou se zapomíná: ohromná louže u Pedagogického institutu. Problém byl v tom, že horní část města se rozkládala na kamenné desce a v době dešťů voda bud stékala, nebo skapávala do děr desky. Louže se podařilo zbavit při budování kanalizace, když jsem pracoval jako tajemník stavropolského městského výboru strany. Vedle restaurace Elbrus, kde jsem se zastavil, se nacházela Dolní tržnice. Byla vyhlášená pohádkovou ladností zeleniny

a ovoce. Za kopějky se tu dalo koupit půl védra pomerančů. Ale s penězi jsem zacházel hospodárně, šetřil jsem: do příjezdu Raisy jsem musel najít aspoň nějaké bydlení.

Začal jsem ho hledat hned, ale moje pochůzky po různých domech v prvních třech až pěti dnech skončily neúspěchem. Spolupracovníci mi poradili, abych se obrátil na makléře. Prokuratura a milice je měla v evidenci. Proto mi předali adresu známé makléřky, která bydlela na ulici Ipatova 26 Po mém příchodu záhy pochopila, že nejdu bojovat se zakázaným byznysem, ale že potřebuji pomoc. Vzala si ode mě 50 rublů a předala mi adresu tří domů. Jeden z nich se nacházel na ulici Kazaňská. Právě ten se stal na několik let naším domovem.

V domě žili sympatičtí, inteligentní učitelští manželé, kteří byli v důchodu, jejich dcera a zeť - Ljuba a Voloďa. A pak se objevil také jejich vnuk. Majitelé mi předali jedenáctimetrovou místnůstku, v níž zhruba třetinu zabírala kamna. Ze tří nevelkých oken byl výhled na starý vzrostlý sad. Okna šla zavírat velmi těžce - tak byla zkroucená. Z nábytku jen dlouhá, úzká kovová postel s drátěnou síťkou prověšenou až skoro na zem. Takové to bylo bydlení. Ale o něčem lepším se nám s mým příjmem mohlo jen zdát S majiteli jsem se dohodl, že budu platit 25rublů měsíčně (v cenách do roku 1961). O dřevo, uhlí a plyn jsme se museli starat my obyvatelé. Jako stůl a knihovna zároveň posloužila stejná překližková bedna s knihami, kterou opravdu „malou rychlostí", ale přece, dopravili v celku z Moskvy. Vyrobil jsem věšáček na oblečení. A těsně před tím, než přijela Raisa, jsem koupil dvě židle. A tím naše zařizování domova skončilo.

Naši nájemci se snažili dělat všechno možné, aby nám pomohli se v této díře zabydlet. Ale mohli dělat jen málo. Chápali jsme to, oceňovali jsme dobrý vztah k nám. Někdy o víkendech jsme společně sedávali u stolu a vedli jsme neuspěchané rozhovory o minulosti, přítomnosti i budoucnosti. Hlava rodiny Grigorij Vasiljevič, který nebyl v pracovních dnech příliš hovorný, po několika panácích vodky většinou ožil. A prakticky pokaždé v těchto případech, již podnapilý, učil Raisů „dívat se na svět střízlivýma očima". A zeť Volodá - zaměstnanec místních novin, novinář -, a Ljuba - jeho žena - učitelka chemie, si začali

vyjasňovat vztah mezi sebou. Voloďa se v opilém stavu choval jako hlupák: na protest vylézal na strom. Majitelé se za svého zetě styděli, ale my jsme to chápali. V sousedním domě bydlel Štábní kapitán, bývalý bělogvardějec, pokročilého věku, s důstojnickým držením těla, se šedými vousy a aristokratickými způsoby chování. Byl to galantní sukničkář. Raisa v něm ale vyvolávala silné emoce. Patrně mu připomínala minulost a nesplněné naděje.

Začala naše první zima ve Stavropolu. Místnost byla velmi chladná. Vyžít z mého příjmu a platit majitelům za místnost, to bylo opravdu těžké. Snažili jsme vyjít do každé další výplaty, abychom mohli nakoupit to nejnutnější: teplé oblečení, obuv, uhlí do našich nenasytných kamen.

Familiárnost, přístup pracovníků Prokuratury SSSR, nezájem o moji rodinnou situaci a veškeré dění kolem mého umístění ve mně vyvolaly vážné pochybnosti o práci v oboru. Ani sedmidenní stáž na stavropolském soudu mě nepřesvědčila. Rozhodl jsem se prokuraturu opustit.

Navázal jsem kontakt s krajským výborem Komsomolu. Potkal jsem známé, kteří si mě pamatovali z dřívějška. Svěřil jsem se jim se svými úmysly. Známka Moskevské univerzity a povést o mé společenské činnosti na právnické fakultě evidentně sehrály svou roli. Byl jsem pozván na pohovor k prvnímu tajemníkovi krajského výboru Komsomolu Viktoru Mironěnkovi: seznámili jsme se, pohovořili, a já přijal nabídku přejít na krajský výbor - na funkci zástupce vedoucího oddělení agitace a propagandy.

Vypadalo to, že vše půjde dobře. Ale bylo to jen zdání. Jako mladý odborník, který ukončil univerzitu, jsem měl povinnost nastoupit na umístěnku k prokuratuře a plnit práci, kterou mi určí. Nyní tedy bylo potřeba dát nějak věci na krajské prokuratuře do pořádku. Mou situaci ulehčilo to, že tajemník Mironěnko otázku mého přestupu na komsomolskou práci projednal s krajským výborem komunistické strany. Ale nechtěl jsem obcházet hlavního prokurátora a objednal jsem se k němu na pohovor. Vasilij Nikolajevič Petuchov měl velkou autoritu s reputací samostatného a zásadového člověka.

„Vy máte právo rozhodnout, jestli mě uvolníte, nebo ne. Ale žádám vás, abyste mi vyšel vstříc," těmito slovy jsem zakončil své jednání s krajským prokurátorem.

O tomto jednání jsem napsal v dopise Raise Maximovně: „S krajským prokurátorem to byl dlouhý, nepříjemný rozhovor." A druhý den jsem v následujícím dopise sděloval: „Ještě jednou se mnou promluvili, řekli mi ostrá slova, ale souhlasili s mým odchodem na krajský výbor Komsomolu."

Po několika desetiletích, v 80. letech, jsem dostal od Vasilije Nikolajeviče dvě z jeho knih s věnováním a dopis: „Dnes s ohromným zadostiučiněním myslím na to, že jsem tehdy postupoval správně a nezastavil vás na vaší životní cestě."

Otázka Raisiny práce se nijak neřešila, a přitom v celém kraji byli pouze dva lidé s filozofickým univerzitním vzděláním, filozofii učili historikové. Raisa tak nejdřív začala pracovat v krajské knihovně v oddělení zahraniční literatury.

Moje práce obnášela služební cesty po různých částech kraje. Že jsme ale strávili času, než jsme se přesunuli do nějaké vesnice na setkání s místními komsomolskými aktivisty! Byly dva způsoby přesunu: auto jedoucí stejným směrem, nebo pěšky. Ve vesnicích dokonce ani nebyly domy pro hosty, nemluvě už o hotelech. Komsomolci - zdejší obyvatelé - nám nacházeli místo pro přenocování v soukromých domech. A už úplná bída to byla s jídlem: i když jsi měl nějaké peníze, nebylo kde se najíst.

Deset let po válce lidé žili na pokraji chudoby, a mnozí - v bídě. Část mládeže, která nesnesla tyto poměry, souhlasila s vysláním prostřednictvím organizovaného náboru na různé práce: stavby elektráren, závodů, silnic, kanálů. Ale hlavní masa obyvatel neměla kam odejít - bylo třeba žít zde, přečkávat těžkosti, doufat ve změny.

Moje první cesta v říjnu roku 1955 vedla do vesnice Gorkaja Balka ve Voroncovo-alexandrovské oblasti. Táhla se dvacetikilometrovou roklí. Nebyly tam prakticky žádné cihlové domy s taškovou nebo železnou střechou. Chalupy z vepřovice, pokryté rákosem. Následujícího rána jsem se s místním komsomolským pracovníkem vydal na chovatelskou farmu. Po výstupu na vršek jsem uviděl daleko od sebe chaoticky rozeseté chalupy,

na nich kouřící komíny. Jakýsi nehybný, chladný svět. Ticho, které narušovalo jen vytí psů. Zeptal jsem se svého průvodce: ‚A kde se schází mládež? Máte tu něco jako vesnický klub?"

„Ne. Je tu jen jedna neobydlená chalupa. Tam se konají schůze. Někdy se tam schází i mládež. Ale většinou se chlapci a děvčata setkávají na večerních sedánkách. A čekají na jaro a léto: tehdy se procházky a vše ostatní odehrává - v přírodě."

Na farmu jsme se dostali ne snad brzy, ale úspěšně - děvčata odpočívala po několikahodinové ranní práci. Představil jsem se, sdělil jim, kdo jsem a proč jsem přijel.

„Podívat se, jak žijete a pracujete."

Řekl jsem jim, že je to moje první cesta po ukončení univerzity. Můj důvěrný tón v rozhovoru s nimi je hned přiměl k náklonnosti vůči mně. Jedna z dívek - zjevně neformální vůdkyně - řekla vážně, se smutkem a také ukřivděně: „Tady není co k vidění: každý den, každý rok jedno a totéž."

„To, co děláte je užitečné, bez toho se nedá žít."

„To chápeme."

A přece byla jejich nálada všeobecně veselá a bezproblémová. V mládí může být jen jedna odpověď: vseje krásné. Mladost - šťastné období v lidském životě. Ale je pravda, že má také jeden velký nedostatek: rychle uteče.

„Vyprávějte: odkud jste a jak jste se dostal do Moskvy?"

Řekl jsem jim, že jsem Stavropolčan. Z vesnice Privolnoje, která leží na severozápadě kraje. Skončil jsem školu a odjel studovat. Vyprávěl jsem o životě a studiu v Moskvě.

„Řekli mi, že většina z vás po skončení sedmiletky už nechtěla dále studovat."

Vyšlo ale najevo, že ony by pokračovat ve studiu chtěly.

„A proč jste nechtěl být prokurátorem?"

„Mám právnické vzdělání, ale po celou dobu jsem se v Moskvě zajímal o komsomolskou práci. Přijel jsem nejen s univerzitním diplomem, ale také se ženou. Chtěli jsme žít samostatně a vše dokázat ve dvou. Žijeme v těsné komůrce, nedostává se nám peněz. A žena je nyní bez práce."

Byly krajně udiveny: takže člověk s diplomem Moskevské univerzity nemá práci?

A vy nám tady říkáte, že je třeba studovat?! A k čemu pak je vzdělání?"

„Všechno se bude měnit, i život se bude měnit. Vzpamatováváme se po té strašné válce. Mnohé už se změnilo. Některé z vás - moje vrstevnice (bylo mi 24 let) - si pamatují, jak bylo těžce. Ale nyní už je lépe. 1 když k dobrému životu je cesta ještě dlouhá."

Slova o tom, že jsem přijel se ženou, zasáhla citlivé místo. Dívky byly prakticky všechny svobodné. V jejich věku v té době bývalo pravidlem, že se vdávaly, rodily děti. Těmto dívkám se to nedařilo. Nechtěl jsem, ale přece jen jsem se zeptal: A ženichy máte?"

Odpovědí mi byl smích.

„Ale vy jste ještě mladé. Vaši vrstevníci jsou živi a zdrávi."

A kde je vzít? Všichni se rozutekli: někteří do armády a jiní na závody a stavby na sever a na Sibiř."

Nechtěl jsem končit tento rozhovor ve smutném duchu. Při loučení jsem pronesl, že bych jim rád s něčím pomohl. Ale nevím, co pro ně mohu udělat.

Jejich odpověď mě vyvedla z míry: „Přijeďte k nám znovu."

A to bylo vše: ony chápaly neméně než já: takový byl život, taková byla doba a z ní nebylo kam vyskočit. Bylo nutné to prožít. Žít a doufat, že postupně bude lépe.

V zimě začátkem roku 1956 jsem se vydal do Georgijevské oblasti do významného kolchozu „Komunistický maják". Jeho základy položila komuna, založená v roce 1921. Desítky let jej vedl Andrej Vasiljevič Čuch no, kterého všichni zbožňovali. Všechno stálo na jeho autoritě. Společně s ním pracovali odborníci, mnoho mladých lidí. Osady už byly jiné - zařízené. Pěkné domy. Kvalitní cesty. Škola, mateřská škola, pohostinství pro návštěvníky, i hotelový dům, ve kterém jsme se ubytovali.

Společně se mnou tu byl tajemník krajského výboru Komsomolu s dobře zapamatovatelným příjmením - Nikolaj Zolotopup. Zaujalo nás oznámení, že se druhý den uskuteční komsomolská nedělní brigáda, kdy se bude vozit organické hnojivo na pole.

Tak jsme se tam ráno s Nikolajem vydali. A společně s komsomolci jsme se zúčastnili brigády. Během ní jsme se seznamovali. Přišlo na to říci, kdo jsme.

„Proč jste k nám přijeli? Na brigádu asi ne, že?"

„To samozřejmě ne. Přijeli jsme proto, abychom se poučili a vyprávěli ostatním, jak pracuje vaše komsomolská organizace."

„Podporujeme našeho předsedu kolchozu, účastníme se veškerého dění. On pro nás dělá také hodně. Mladých je v našich osadách dost: nikdo z kolchozu neutíká, posílají je studovat. Oni se vracejí jako odborníci a pracují tady. Často sem přijíždějí herci, kolchoz hradí pojízdné kino, bezplatně tak sledujeme filmy - ne často, ale přece."

Když jsem se zeptal: co si myslí o místní komsomolské organizaci, nastal skutečný povyk. Nevole byla namířena proti Grigoriji Dobroskokinovi - tajemníkovi komsomolské organizace.

„Zamotal se do milostných pletek, ten náš tajemník. Stydí se před mládeží ukázat. A to je celá naše historie."

Následující den jsme se setkali s Dobroskokinem. Když jsem mu řekl, že jsme včera byli na brigádě a komsomolci nám toho hodně vyprávěli, Grigorij se dostal do úzkých a nemohl nic říct.

„Budeš muset odejít. Jaký to jsi komsomolský vůdce?! Bud odejdeš sám, nebo budeš odvolán."

„Odejdu sám."

Když jsme při setkání s A. V. Čuchnem vyprávěli, proč jsme přijeli a o besedě s komsomolci na brigádě, Andrej Vasiljevič nás poprosil: „Pomozte nám najít tajemníka komsomolské organizace. Mladých je tu hodně, je nutné je zabavit, organizovat. Jsem nakloněn dobré práci komsomolské organizace."

A obrátil se přímo na Nikolaje Zolotopupa: „Pojď k nám, Nikolaji. Budeme pracovat společně."

A tak se během několika dnů stalo.

Do Stavropolu jsem se vrátil nejen s materiálem o nejlepších zkušenostech, ale také s návrhy, jak pomoci komsomolské organizaci tohoto vynikajícího kolchozu.

Během prvních výjezdů jsem pocítil, jak se místním stranickým bossům nelíbí moje otevřené závěry o problémech mlá-

deže. Někteří z nich o mých cestách „vysílali signály" krajskému výboru KS. Následovala pozvánka k pohovoru na krajský výbor. Když jsem jim sdělil své dojmy a čím jsem se zabýval, vzali to na vědomí a podpořili mě.

Lidé nevěří

Na počátku roku 1956 došlo k události, která zneklidnila celou komunistickou stranu: XX. sjezd KSSS, vystoupení N. S. Chruščova s kultem osobnosti. Na všechny místní stranické orgány byly doručeny rudé knížečky s podrobným výkladem tohoto projevu a s materiálem, na jehož základě měli ideologičtí pracovníci provést objasňující práci. Reakce na projev a závěry sjezdu byla nejednoznačná.

Byl jsem mezi těmi, kdo měli lidem vysvětlovat závěry sjezdu. Hned od začátku svého pobytu v Novoalexandrovské oblasti jsem cítil, že lidé - byli to většinou kozáci - nevěřili tomu, co jim říkám, i když jsem se odvolával na fakta, na projev Nikity Chruščova. Se svými pocity jsem se svěřil tajemníkovi krajského výboru strany Nikolaji Veretěnnikovovi a uslyšel jsem od něho: „Michaile, přátelsky ti říkám: my sami nevíme, co máme dělat. Lidé nevěří."

Domluvili jsme se, že v následujícím týdnu budeme pracovat s malými skupinami - v montážních dílnách, na farmách, v brigádách. Postupoval jsem tak. Byl to správný krok. Lidé se začali zajímat, vznášeli dotazy, divili se - to není možné?!

Na jednom setkání jsem řekl: „Ale vy vše víte. 1 v našem kraji byli ve 30. letech nevinní lidé podrobeni represím. Jména? Vy je znáte. Někteří zemřeli a jiní byli dlouhá léta uvězněni."

Jedna z žen, která obhajovala Stalina a represe, řekla: „Všichni, kdo nás násilím naháněli do kolchozů a sužovali národ, za to pykali. Stalin u toho nebyl."

Informace, které přicházely zdola do centra, donutily ke korekci hodnocení Stalinovy činnosti: nahoře pochopili (někdo intuitivně, někdo s plným vědomím), že kritika Stalina je kritikou celého systému, ohrožením jeho existence. A to nejhlav-

nější - lidé se začali ptát těch, co se drželi u moci: A kde jste byli vy?

Když jsem se po mnoha letech setkal s Jurijem Andropovem na Kavkaze, kde byl na dovolené, hovořili jsme o Maďarsku a událostech roku 1956. A on se se mnou podělil o jednu vzpomínku. Hned po XX. sjezdu KSSS ho jako velvyslance v Maďarsku neočekávané pozval na lov tehdejší maďarský představitel Mátyás Rákosí. V jejich rozhovoru o samotě (Rákosí uměl dobře ruský) zaznělo: „To, co jste natropili na svém sjezdu *(myslel tím XX. sjezd KSSS)* je neštěstí. A to ještě nevíme, co z toho bude u vás a co u nás."

V situaci neporozumění, která vznikla ve straně, zařadilo vedení KSSS zpátečku: v převzatém článku z čínského časopisu *Žen-min ž' -pao* sovětská *Pravda* uvedla, že Stalin „představoval vůli národa a byl hlavním bojovníkem za marxismus-leninismus".

Na konci června vydal Ústřední výbor prohlášení „O překonání kultu osobnosti a jeho následků", ve kterém se uvádělo, že Stalin „byl oddán marxismu-leninismu" a že žádný „kult" nemohl změnit „podstatu našeho společenského zřízení".

Nyní se nezřídka ozývají hlasy, píšou se články a knihy o chybách N. S. Chruščova. Ony byly, myslím si ale, že jeho zásluhy jsou tak znatelné, že převládly nad chybami. Položil základ k boji se stalinismem, vytrvale pozvedal politiku mírového soužití, uskutečnil rehabilitace miliónů neprávem obviněných lidí, odsoudil stalinské rozhodnutí o vystěhování celých národů na Sibiř - Karačajevců, Balkarců, Ingušů, Čečenců, Kalmyků i Krymských Tatarů.

Byl jsem bezprostředně vtažen do procesu obnovy některých regionů, především samozřejmé na území Stavropolského kraje. To se týkalo Karačajevců. Vraceli se na území, kde dříve žili. Nebylo to jednoduché, protože volná území, a obzvláště obydlí, neexistovala. Bylo nutné vše vybudovat znovu, lidi zaopatřit. Abychom tento problém vyřešili, rozšířili jsme území Karačajevsko-Čerkeska. Vláda přidělila každé rodině peníze na stavbu domu a na nákup dalších materiálů k zajištění životních podmínek.

Obzvlášť mnoho času jsem musel věnovat splnění úkolu založit kalmyckou komsomolskou organizaci, která zpočátku spadala pod Stavropolský kraj.

S Kalmyky byli Stavropolčané po mnoho desetiletí spojeni společným životem. Kalmykové jsou národ klidný, pracovitý - opravdoví štěpní lidé. Většinou byli rozeseti po zemědělských krajích, a tak byla jejich láska k chovu koní, ovcí a skotu, zejména chov kalmyckého plemena, zachráněna.

Tehdy jsem se seznámil se spoustou mladých lidí. Naše přátelství bylo zachováno i poté, kdy vznikla samostatná Kalmycká autonomní republika.

S Kirsanem Nikolajevičem Iljumžinovem - bývalým kalmyckým prezidentem, velmi aktivním a zajímavým člověkem jsem se blíž seznámil až v současnosti. Při našich setkáních jsme vždy vzpomínali na jezero Manyč, které je teď státním vodním rezervoárem. Domluvili jsme se s Kirsanem, že budeme jezdit do Kalmycka koncem dubna - začátkem května. To je období, kdy Kalmyckou a s ní sousedící Stavropolskou step pokryje koberec tulipánů: můžeš jet 10, 20 i 30 kilometrů a na všech stranách před tebou - moře květů. Bohužel, doteď se nám to nepodařilo.

Kirsan teď věnuje všechen svůj čas rozvoji šachového sportu po celém světě. Jeho zásluhy jsou velké. Je ceněn za to, co dělá pro lidi. Je mi líto, že nemohu být jeho dobrým Šachovým soupeřem.

Mimochodem, o šachách, té skvělé hře, jsem poprvé slyšel za války, když se ze Salska vrátila rodina Gorbačovova - naši příbuzní. S nimi přijel i Viktor Mjagkich. Mě i ostatní chlapce seznámil s touto chytrou hrou. Nejprve jsme všichni společně vyřezali několik sad šachových figurek, narýsovali šachovnici, a pak se učili hodnotu a možnosti každé figurky. Ale hlavně - poté, co jsme přišli šachové hře na chuť, nemohli nás od ní dostat: hráli jsme celé hodiny i dny. Šachy mé velmi zaujaly.

Když jsem pak začal studovat na univerzitě a bylo přede mnou mnoho problémů, přestal jsem se šachům věnovat. A následný život byl ještě náročnější, takže jsem svůj potenciál v této hře nemohl prohlubovat.

Když jsem se nedávno s Kirsanem setkal, sehráli jsme jednu šachovou partii. Samozřejmě, že jsem prohrál, i když se mi zjevné přizpůsoboval.

Celkem nedávno, po návratu Kirsana z jeho nekonečných cest v rámci Mezinárodní šachové federace, jíž je prezidentem, jsme se znovu sešli a vzpomínali na minulost. Rodná místa jsou nezapomenutelná. Dohodli jsme se, že následující jaro pojedeme do Stavropolské a Kalmycké stepi.

XX. sjezd tedy položil základy k přehodnocení jak vnitřní, tak i vnější politiky, pochopení smyslu historických faktů, ale tento proces probíhal protichůdně a velmi bolestně.

Jestliže za Chruščova pokračoval v různých formách boj s následky kultu osobnosti, za Brežněva nastalo jeho znovuzrození a začala vznikat ideologie poststalinismu. Stalin začal být opět vyzdvihován. A i když se pod vlivem XX. sjezdu zformovalo „pokolení šedesátníků", které má velké zásluhy na rozvoji naší společnosti, samotný proces obnovy, demokratizace a nalezení nových politických postojů se zpomaloval a na počátku 70. let byl zcela svržen.

V této atmosféře, v plné míře charakteristické i pro Stavropolský kraj, začala moje politická činnost. Mimochodem, poslední dobou jsem ve svých vystoupeních nejednou zdůraznil, že moje společensko-politická činnost začala již v roce 1948, kdy jsem, společně s ostatními, kteří zakončili osmiletku v různých částech mého Krasnogvardějského kraje, přijel ukončit středoškolské vzdělání do krajského centra. Střední škola, ve které jsem pokračoval ve vzdělávání, se nacházela v budově bývalého gymnázia. Byla to velká škola, studovalo tam víc jak 1000 lidí. Měla dobrou pověst.

Na schůzi Komsomolu se měl zvolit tajemník komsomolské organizace. Každá ze sedmi skupin, které přijely studovat, vybrala svého kandidáta. Naše skupina z Privolného vybrala mě. Schůze rozhodla: ať se každý kandidát „velké sedmičky" představí. Každý vystupující něco řekl - někdo z legrace, někdo vážně. Přišla řada na mě. Také jsem něco řekl, už si nepamatuji co. Když jsem si chtěl zpátky sednout na místo, při dosedání mi sebrali židli. Vší silou jsem sebou praštil o podlahu. Sál se otřásl

S kamarády ze školy, 1949

smíchem. Potom jsem byl tajným hlasováním zvolen tajemníkem komsomolské organizace. Tak začala moje společenská činnost. Od té doby všem radím: není nutné podléhat panice, když jsi zakopl nebo upadl. Je třeba se zvednout, vyvodit závěry a jít dál. Život potvrdil pravdivost tohoto rčení. Ale to všechno je ještě před námi!

Ve Stavropolu se můj život po XX. sjezdu začal rychle měnit. V srpnu roku 1956 jsem byl zvolen tajemníkem Stavropolského městského výboru Komsomolu. Za uplynulý rok jsme se s Raisou seznámili s mnoha mladými lidmi. Ale byl jsem v krajském centru nováčkem, takže mé zvolení bylo nečekané pro mě samotného, nemluvě o druhých.

Největší novinkou pro nás s Raisou bylo její těhotenství. Míchaly se pocity radostného očekávání a velkého strachu. Před námi stála otázka: jak to vyřešit? Raisa se ve Stavropolu cítila dobře. Rozhodli jsme se: bude rodit tady. Starosti mi přibývaly.

Žili jsme bez elementárních prostředků: vodu jsme brali ze studny na ulici, sekali dřevo, uhlí jsme nosili ze sklepa. Zakázal jsem Raise dělat jakoukoliv těžkou práci a vše jsem dělal po večerech sám. Dům, kde jsme bydleli, byl sice nedaleko centra, ale nebylo tak jednoduché se do centra dostat: dům byl umístěný pod kopcem. Jeden pád při stoupání, či ještě hůře - při sestupu z kopce dolů, by mohl pro Raisů špatně skončit. Tehdy jsem si pomyslel: přece jen je dobře, že nyní pracuji ve městě a nemám žádné služební cesty. Práce samozřejmě zabírala mnoho času. Ale nyní jsem se mohl mnohem více věnovat Raise.

Největším problémem v těch letech byl nedostatek práce. Mladí lidé - komsomolci i ostatní - s prosbami chodili na městský výbor. Komsomolské výbory se staly „burzami práce" pro mladé. Upřímně řečeno, na naše oslovení ohledně práce málokdo reagoval. Často bylo slyšet: „Na mou duši žádné možnosti." Ukázalo se, že se objevuje, ale rozděluje se potají, za jistý úplatek. Začal jsem přemýšlet, jak zastavit hospodářskou a stranickou byrokracii týkající se městského Komsomolu. Výsledkem bylo vytvoření oddílu „lehké kavalérie" po vzoru komsomolců z počátků sovětské vlády. Byla to mládežnická iniciativa kontroly toho, co se děje ve městě. Přirozeně, v mezích zákona a bez přisvojení si cizích funkcí. Hlavním prostředníkem se staly noviny s názvem *Nebuďte mi mo.* Kontroly „lehké kavalérie" doprovázelo fotografování a publikování nedostatků v nejrůznějších sférách života v novinách. Noviny jsme vyvěšovali v centru města, na křižovatce ulic. Nikdo se v nich nechtěl objevit. A vedoucí začali s městským výborem spolupracovat.

Ale objevovaly se i výhrůžky ze strany úřadů. Při různých příležitostech nás obviňovali, že se nevěnujeme hlavní náplni Komsomolu - výchově a organizování volného času mládeže (která údajně kvůli zahálce nejednou narušila občanský pořádek): na ulicích města, v parcích, ve společných prostorech hospodaří bandy chuligánů, ale Komsomol nekoná. Bylo třeba i tady něco udělat. Rozhodli jsme se vytvořit operativní komsomolský oddíl OKO, který vedl boj s chuligánstvím. Po našem naléhání ho městské orgány zabezpečily dopravně: v aktuálním pořadí, podle rozhodnutí vedení města se automobily posílaly k dispozici.

Komsomolci jednali rozhodně a hlavně včas, protože měli k dispozici přepravu. S antikonfliktním oddílem zasahovali vždy pracovníci městského výboru Komsomolu a milice. Stát se členem OKO nebylo jednoduché: bylo třeba mít dobrá doporučení. Situace se začala zlepšovat.

Nutnost změn v obsahu i metodách práce v mládežnickém prostředí byla očividná. Vše probíhalo pod vlivem XX. sjezdu strany. Tehdy se zrodila idea založit diskuzní klub při městském výboru Komsomolu. Později, v 60. letech, se podobné kluby objevily na mnoha místech. Když jsme se ale společně s vedoucím katedry Pedagogického institutu Illarionem Anisimovičem Ruděnkem snažili o vytvoření takového klubu u nás ve Stavropolu, byla to v každém případě v našem kraji novinka neslýchaná. A na ni reagovala nejen mládež, ale většina přemýšlející části obyvatel. Stačilo vyvěsit na desce informaci, ve které se oznamovalo téma diskuze „Hovoříme s chutí", reakce následovala okamžitě. Bdělí občané volali na městský výbor strany: „V samotném centru... Jakési oznámení... Jasná provokace!"

První diskuze předčila veškerá očekávání. Dohadovalo se velmi živě, hašteřivé, někdy nešetřili lidé hlasivky. Probíhala jedna diskuze za druhou. Zájem o ně narůstal. Lidé přicházeli a seděli v chodbách i na schodech. Musela se hledat prostorná místnost. Tou se stal Klub milicí.

Předsedal jsem všem jednáním klubu. Jedno jsem si obzvlášť zapamatoval. Bylo věnováno kultuře. Probíraly se různé aspekty problému. A tu se jeden chlapec strašně rozčiloval nad socialistickou kulturou. Mluvil o tom, že kultura - to je především sám člověk s jeho mnohaletou historií, ale myji vedeme pouze k jedné formě - k ideologii. A to, co je nám vtloukáno ideologicky do hlavy, zkresluje samotné pojetí kultury.

To bylo mimořádné. Ruděnko i já jsme se vrhli „bránit socialismus", dokazovat, že teprve socialismus využil veškeré duševní bohatství lidstva, že otevřel cestu ke kultuře miliónům. Předkládali jsme spoustu dalších argumentů, o jejichž pravdivosti jsme byli přesvědčeni. Sál to vše poslouchal s velkým napětím. Náš „ideový protivník" byl ve veřejných diskuzích nezkušený

a kvůli své mladosti ještě nevěděl, a ani nemohl vědět, o síle uzavřenosti země a totální kontroly, kterou uskutečňovala komunistická strana. „Vítězství" tedy bylo na naší straně.

V tomto okamžiku jsem začal mít strach, aby náš diskuzní klub, kterého jsme si tak považovali, nebyl uzavřen. Pro přemýšlející mládež města se stal oblíbeným místem k setkávání. Podobné diskuze začaly probíhat ve studentských i pracovních kolektivech. Rozšiřoval se okruh probíraných problémů. Komsomol neměl formální právo se tím zabývat, ale my jsme se účastnili s pocitem odpovědnosti před společností. I když stranické oko stále, dnem i nocí, sledovalo, co se děje mezi mládeží a čím se my - komsomolské výbory - zabýváme, hledali jsme a nacházeli způsob, jak se udržet.

Nový rok 1957 jsme s Raisou přivítali doma. Městský komsomolský výbor společně s odborem vzdělávání a se studentskými výbory připravily a provedly mnoho svátečních večerů, koncertů a vycházek. Ale my jsme s netrpělivostí a strachem očekávali narození potomka. To mělo proběhnout v nejbližších dnech. 5 ledna jsme Šli na návštěvu ke známým, tam Raise začaly porodní bolesti... Po několika dnech jsem přijel s květinami za Raisou do porodnice, abych šiji s dcerkou odvezl domů. Byi jsem šťastný: nyní jsme rodina. A jak byla šťastná Raisa! Naše obavy - jestli vše proběhne normálně - zůstaly za námi. Nyní začal nový život, nové zážitky - i ty, které potvrdily, že jsme na nový život nebyli připraveni.

Požádal jsem svou matku, aby k nám na pár dnů přijela. Vzpomínám si, jak poprvé koupala naši malou. Zdálo se nám, že to dělá velmi rázně, že to tak nelze. A my, zvláště Raja, jsme běhali kolem vaničky. I když bylo jasné, že nemůžeme nadávat člověku, který věděl, jak to vše dělat. Matka u nás pobyla týden a odjela do Privolného.

A Raisa se musela brzy vrátit do práce: žít jen z mé výplaty jsme nemohli. Museli jsme rychle najít chůvu. Našli jsme ji s pomocí známých na předměstí. Ach, jak těžké to pro Raisů bylo!

Aby dítě nakrmila, musela běžet během dne domů a nechat tam jednu dávku mateřského mléka na další krmení. Žádná

umělá dětská výživa nebyla tehdy k dostání. Měli jsme nedostatek všeho. Z dnešního pohledu jsme žili v bídě.

Naši kolegové v Komsomolu, když viděli všechny naše problémy, rozhodně naléhali na úřady, aby nám přidělily bydlení. A brzy jsme dostali přiděleny dvě místnůstky v tzv. administrativně-bytovém domě. Nazýval se tak proto, že dvě horní patra byla určena k bydlení, a tam byly pěkné, na tehdejší dobu slušně vybavené byty. Dolní patro tvořily kanceláře. Když se městu nedostávalo bytů, první kancelářské patro přebudovalo na devítipokojový byt se společně používaným příslušenstvím a jednou kuchyní.

Život v bytě se společným příslušenstvím je dobře znám Moskvanům a obyvatelům velkých měst, ale nejen jim. V naší komunálce žili s rodinami svářeč, plukovník ve výslužbě, mechanik textilní fabriky, starý mládenec-alkoholik se svou matkou, čtyři osamělé ženy, a každý vedl svůj život. Unikátní svět, kde se vše prolínalo - podrážděnost, zlost na nedostatek místa, nehostinnost, nepořádek, i opravdová vzájemná výpomoc. Dohromady to byl sovětský kolektivismus: přátelili jsme se, hádali, vyjasňovali vztahy, usmiřovali, společně slavili narozeniny, svátky, Častokrát večer hráli domino.

V tomto bytečku jsme prožili tři roky. A pak jsme dostali samostatný dvoupokojový byt s rozlohou 38 metrů čtverečních, s kuchyní 12 metrů čtverečních, a také s vanou, záchodem a předsíní. To byla událost! Zdálo se, že víc nepotřebujeme. Jak se říká v jedné pohádce: „Začalo se žít, ne přežívat." Dcerka rostla. Když byl problém s chůvami, museli jsme ji přes den nechávat zpočátku v jeslích, později ve školce.

A v té době došlo ještě k dalším změnám: stal jsem se druhým tajemníkem krajského výboru Komsomolu a Raisů přijali jako učitelku na katedře filozofie Lékařského institutu. Byli jsme doslova na roztrhání, ale na to v první řadě doplácela naše dcera. Vyzvedávali jsme si ji domů až večer. Jednou, když jsem se vrátil pozdě z práce, zastihl jsem Raisů v slzách: následující den měla mít přednášku, na kterou se musela připravit, a nemohla uklidnit Irisu, aby usnula. Stalo se, že se zdržela v institutu na schůzi a dcerka celou tu dobu čekala ve školce. Než

Raisa s mou matkou a malou Irinou, 1957

Raisa konečně dorazila, dcera tam brečela. A nikdo ji nemohl uklidnit. Když Raisa doběhla do školky, uviděla na skle dveří rozpláclý nos a od slz smáčený obličej. To ji vždy vykolejilo. Snažil jsem se Raise co nejvíc pomáhat. Ale ne vždy se mi to dařilo, protože jsem znovu začal jezdit na služební cesty.

Rok 1958 byl bohatý na události. Stavropolčané odevzdali státu 102 milionů pudů obilí, zejména pšenice. Stavropolský kraj byl oceněn Leninovým řádem.

Na předávání vyznamenání kraji přijel v říjnu Nikita ChruŠčov. Tehdy jsem měl poprvé možnost vidět Nikitu Sergejeviče. Působil na mě jako otevřený člověk. Ocenil jsem jeho demokratičnost a snahu být v kontaktu se všemi. Pak jsem byl na sjezdu, mohl jsem ho sledovat a musím konstatovat, že jsem měl zážitky vesměs pozitivní. Později jsem se o N. S. Chruščovovi dozvěděl víc, a to i špatného.

„Styl Chruščov" vytvářel ve své době určitý standard. Mnoho vedoucích představitelů pod ním se ho snažilo napodobit. Smůla byla v tom, že často šlo jen o vnější nápodobu a kvůli celkově nízké kulturnosti nabíral mnohdy tento vůdčí styl vulgární formy.

Bezprostřednost a lidovost přecházely časem v chamtivost, nemluvě o vulgárnosti a opilství.

Po rozbití „protistranické skupiny" v roce 1958 byl Bulganin odvolán z postu předsedy Rady ministrů, člena Prezídia ÚV KSSS a byl poslán k nám na Stavropolsko jako předseda krajského Sovětu národního hospodářství. Stavropolčané ho přijali dobře. Když Bulganin přijížděl ráno do práce, čekala na něj u budovy Sovětu národního hospodářství skupina - někdy čítající až několik stovek lidí. Tato situace přiváděla k šílenství tajemníka krajského výboru Lebeděva, který Chruščovovi podlézal.

„Hraješ si s národem?" křičel na krajské schůzi stranického aktivu z tribuny na Bulganina. „A co ty, přijel jsi sem rozbít demokracii?"

Lebeděv ho doslova nesnášel, čekal na sebemenší Bulganinův prohřešek, aby mohl rozhodnout o jeho odvolání z funkce předsedy Sovětu národního hospodářství a převést ho na post ředitele nevelkého podniku. Pouze zásah samotného Chruščova zachránil Bulganina před tímto přemístěním.

Lebeděva zahubila bezohledná horlivost. Na konci roku 1958, kdy euforie z prvních zemědělských úspěchů zamotala Chruščovovi hlavu, veřejně vyhlásil zadání dohnat a předehnat USA v živočišné produkci na jednoho obyvatele. Nikita Sergejevič před vedoucími stranickými představiteli neskrýval, že očekává výsledky rychlé a citelné. Ale protože to byl úkol absolutně nereálný, nezávisle na subjektivních úmyslech stimuloval přímé zastírání pravdy.

Ti, kdo chtěli vyniknout, museli začít hned. Pod nátlakem docházelo ke skupování dobytka, nakupování i v sousedních regionech. V tom obzvlášť vynikal rjazaňský tajemník Larionov. V roce 1959 splnila Rjazaň tři roční plány v produkci masa, Stavropol jeden a půl. Ale za jakou cenu! Pod kudlou skončila stáda ovcí, tažní volové, stáda koní. Šlo doslova o osobní oběti rolnických družstev.

Tisk spustil povyk o „prvních vlaštovkách", vyzýval ostatní, aby ty první následovali. Larionov dostal vyznamenání Hrdina socialistické práce. Na podvod se však brzy přišlo. Larionov se zastřelil a Lebedéva v lednu 1960 odvolali z funkce tajemníka krajského výboru a poslali ho do penze - bylo mu 52 let. Otřesný fakt: Lebeděv byl za tyto necelé tři roky vyznamenán třemi Leninovými řády a pak byl za vážné chyby sesazen ze svého postu. Co se týče „masné kampaně", ta dala zemi takovou ránu, že její následky jsou pociťovány do dnešní doby.

Lebedéva vystřídal N. 1. Beljajev - do té doby člen Prezídia ÚV KSSS, první tajemník ÚV KS Kazachstánu. Přišel k nám po dramatických událostech v Témirtau, kam jako odpověď na nespokojenost a nepokoje pracujících byla vyslána vojska, vedená tanky. Beljajev k nám byl poslán jakoby do vyhnanství. Měl výraz ztraceného člověka, zcela vykolejeného, a po půl roce Stavropol opustil. Po něm se stal prvním tajemníkem krajského výboru KSSS Fjodor Davydovič Kulakov, který do té doby pracoval jako ministr pekárenského průmyslu RSFSR.

Jako mnozí jiní i já jsem sdílel očekávání, která se v naší společnosti probudila po XX. sjezdu KSSS, přijal jsem je jako novou životní šanci pro sebe i své vrstevníky. Zároveň jsem viděl, jak jsou změny prováděny jen s velkým úsilím, nesystematicky, impulzivně.

S příjezdem Fjodora Kulakova se situace ve Stavropolsku měnila k lepšímu. Změny čekaly i mě.

Kyjev-Moskva

V roce 1961 jsme museli i v rodině řešit jeden bolestný problém. Raisů Maximovnu vyslali do Kyjeva na kurz doškolování učitelů společenských věd. Její postavení se v té době stabilizovalo. Pracovala na katedře marxismu-leninismu Zemědělského institutu. Jako učitelka neměla špatnou reputaci, ale musela si zvyšovat kvalifikaci: ostatní učitelé už kyjevské kurzy absolvovali. Dcerce byly čtyři roky. Raisa ji nechtěla opouštět, ale neměla žádná vysvětlení ani argumenty, které by

omluvily její účast na kurzu. Musela odjet a dcerku jsme odvezli na několik měsíců k babičce Mariji do Privolného.

Po celou dobu, co byla Raisa v Kyjevě, mě prosila, abych jezdil za dcerou co nejčastěji. Ne vždy se mi to podařilo. Jednou, když jsem přijel k rodičům, zastihl jsem irinu nemocnou planými neštovicemi: celý obličej měla osypaný pupínky. Celý jsem se roztřásl. Raise jsem o tom nechtěl psát, i když jsem měl. Za nějakou dobu jsem do Privolného zajel ještě jednou a dcerka už byla zdravá, vše dobře dopadlo.

Po letech jsme zjistili, že v době toho dlouhého pobytu u babičky a dědy v Privolném byla Irina pokřtěna. Proč tajně? Protože komunisté se nesměli účastnit křtu, církevního sňatku a veškerých bohoslužeb - při narození, při pohřbu. Komunisté za to byli vylučováni ze strany. Národ však žil a pokračoval v udržování tradic.

V tomto roce se také uskutečnil XXII. sjezd KSSS. By] jsem poprvé ve svém životě zvolen delegátem sjezdu.

Požádal jsem Kulakova, jestli bych mohl odjet o dva či tři dny dříve a zastavit se cestou do Moskvy v Kyjevě za ženou, kterou už jsem několik měsíců neviděl. Povolil to. Jel jsem poprvé do Kyjeva. Byla půlka října, teplé dny zlatého podzimu.

Po příjezdu jsem vyhledal hotel, pak jsem se vydal hledat Raisů. Měla ještě vyučování, ale o mém příjezdu věděla. Setkali jsme se. Počítal jsem s tím, že následující tři dny budeme spolu v hotelu. Ale to nebylo možné. Tvrdá sovětská moc! Kontrolovala vše a všechny - od mateřské školy a hotelu až po poslance a členy ÚV. Přestože Raisa měla povolení, i když dočasné, pro pobyt v Kyjevě, nemohla se mnou bydlet na pokoji. Rozhořčil jsem se, že jedu na sjezd a cestou se zastavím za ženou, která je tady na kurzu zvyšování kvalifikace. Nevím, možná, že chtěli, abych jim dal úplatek. Dnes jsem přesvědčen o tom, že tomu tak bylo. Ale tehdy mé to ani nenapadlo. Řešil jsem to přes prvního tajemníka ÚV Všesvazového komunistického svazu mládeže Jurije Jelčenka.

Raisa se dostala na pokoj, kde jsem byl ubytován. Prožili jsme šťastné tři dny. Měli jsme pocit, že jsme se neviděli půl života. Toulali jsme se po Kresčatiku, po Vladimirském vršku,

Raisa s Irinou, 1961

těšili jsme se pohledem na Dněpr, pobývali v domě, ve kterém univerzita najala Raise pokoj.

Samozřejmě, že v těchto dnech jsme hodně mluvili o Irišce. Musel jsem Raise přiznat, že onemocněla planými neštovicemi, ale nyní je vše v pořádku. Manželka se na mé ze začátku zlobila,

ale já jsem ji o své pravdě přesvědčoval ve svém pevném objetí. To byl pádný argument, a na ženy platí víc než jakékoliv jiné důkazy.

Raisa mi vyprávěla o životě na kurzech.

„Tady život probíhá bouřlivě... Mnozí nepřijíždějí poprvé. Zjistili, jak to chodí, a čekají na další možnost .zvýšení kvalifikace'. Šest měsíců svobodného života, bez dětí, bez manželů."

Nakonec jsem odjel na XXII. sjezd KSSS. Ústředním momentem sjezdu byla kritika kultu osobnosti. Byla předvedena ve velkém stylu. Sjezd měl schválit kroky navržené Chruščovem na XX. sjezdu a pokračování linie tohoto sjezdu, ale něco nás znepokojovalo. V sále znovu zněly chvalozpěvy v duchu kultu osobnosti, zvláště se to projevilo při projednávání nového programu strany.

Nemálo známých osobností společenského i stranického života doslova soutěžily ve vychvalování a vyzdvihování Chruščova. V. J. Achundov - první tajemník ÚV KS Ázerbájdžánu - přirovnal projev Chruščova k tónům „ohromující symfonie". Šaraf Rašidov - první tajemník ÚV KS Uzbekistánu - mluvil o Chruščovovi jako o „vynikajícím leninovci, znalci hlubokých životních procesů a bojovníkovi za mír". A co na to my, delegáti? Tleskali jsme. 1 když někteří z nás se cítili trapně.

Lidská paměť je vesměs vrtošivá, obzvláště když je manipulována sdělovacími prostředky. Všichni si pamatují „kukuřičnou epopej"* nebo to, jak Nikita Sergejevič bušil botou do stolu na zasedání OSN**. A samozřejmě je i připomínáno setkání s umělci na výstavě v Manéži***. Ale historie nikdy nezapomene Chruščovovo pojmenování „kultu osobnosti Stalina". Zajisté

* Na konci 50. let, po návštěvě amerických farmářů ve státě Iowa, Chruščov rozběhl v SSSR kampaň za všudypřítomné pěstování kukuřice.

** Epizoda se odehrála 12. 10. 1960 (na znamení nesouhlasu s řečníkem).

*** 1.12.1960 Chruščov navštívil výstavu abstraktních umělců a kritizoval její účastníky.

nelze, tak jak to tvrdil on, svalovat problém totality na vnější příčiny a hloupou povahu diktátora - to není moc chytré, i když snad efektivní, ale bohužel neobjasňuje pravdivé kořeny tohoto jevu.

Tím se ale nesnižují významné Chruščovovy reálné politické činy pro historii a velkou politiku. Kritika Stalina, který zosobňoval celý režim, ukázala nejen těžké postavení naší společnosti celkově, s pokřiveným charakterem politického boje, ale také úplný nedostatek elementární zákonnosti. Tato kritika vlastně morálně diskreditovala totalitní charakter sovětského zřízení, zrodila naději na jeho reformování, dala impulz ke zrodu nových procesů jak ve sféře politické a ekonomické, tak i duchovním životě. Především toto mělo být vyzdviženo jako zásluha Chruščova a těch, kdo ho podporovali.

V odhalení Stalina se nejjasněji projevila protichůdnost Chruščovovy historické role - z jedné strany smělost a mužnost, rozhodnost, připravenost jít proti proudu, ale ze strany druhé ohraničenost stereotypního politického myšlení, neschopnost a neochota odkrýt hluboké základy jevů, se kterými bojoval.

Chruščov se nechtěl ponořit do analýzy příčin totality, a pravděpodobně by ani nemohl, protože to vyžadovalo překonání dogmat, která pro něho byla symbolem víry.

Podle mého názoru by mohl Chruščov se svými názory a úmysly zajít znatelně dále, jestliže by to bylo v jiné situaci, než v jaké musel fungovat. I přes protichůdnost své povahy je pro mě Chruščov činitelem v hlavní linii svých skutků vesměs pochopitelným. Chruščov by se samozřejmě nikdy nedotkl vedoucí role komunistické strany, on ji jednoduše chtěl modernizovat a oslabit její monopol na vše a všechny. Ale právě v tom narazil na mohutný odpor, který nakonec znamenal jeho porážku.

Když o tom mluvím, zaběhnu v myšlenkách trochu dopředu a napadá mě, že ne vše z Chruščovových zkušeností jsme v letech perestrojky vzali v úvahu.

Argumenty ve prospěch odvolání Chruščova plné stačily, aby se mohl zdůvodnit „palácový převrat" roku 1964. Ale za slovy

o „blahu národa" bylo především přání stranických „generálů" a „důstojníků" zůstat u moci. ÚV KSSS, který v roce 1957 podržel Chruščova v boji s protistranickou skupinou, ho sesadil v říjnu 1964.

Zevšeobecním a řeknu: hlavní osobitost Chruščovova období tkví v tom, že Nikita Sergejevič chtěl zastavit práci systému s využitím stejných metod. Ale systém nepřijal jeho novátorství, naopak se proti němu postavil. O tom budu ještě hovořit, až se dostaneme k mé činnosti na postu generálního tajemníka ÚV KSSS. Společně s tím, vlastně díky Chruščovovi, byl udělán první krok k odstranění totalitního režimu, byl podniknut první pokus posunout naši společnost k demokracii.

Nikitu Sergejeviče Chruščova nespasil ani jím předložený návrh nového programu strany - Program budování komunismu. To byl ústřední moment XXII. sjezdu KSSS. Je jisté, že tento dokument poukazoval na potřeby člověka a jeho zainteresovanost v zabezpečení světa. Ale již tehdy mnozí, a já také, vycítili v tomto projektu přetvářku, lehkovážnost v souvislosti s řešením složitých celospolečenských problémů.

Zákonitá čtenářova otázka: No, a vy, Gorbačove, hlasoval jste pro program? - Ano, hlasoval. Vysvětlení může být pouze jediné. Počítal jsem, že pokud by byla z tohoto programu naplněna alespoň třetina, tím spíš polovina, byl by to velký posun při řešení životně důležitých problémů.

Během konání sjezdu jsem od Raisy dostával dopisy. Ptala se: „Co tam řešíte? Společnost vře. Mám novinku, která tě bude zajímat. Po rozhodnutí sjezdu, že budou Stalinovy ostatky vyneseny z Mauzolea, někdo sebral jeho bustu z parčíku Ševčenkovy univerzity. A na tentýž podstavec dal bustu Tarase Ševčenka. Za dva dny se na piedestalu objevily verše:

Oj, vy chlapci, chlapci,
co jste to udělali.
Na gruzínskou zem
jste mě postavili.

Ano, pracovaly nejen propagandistické struktury KSSS. Hned po sjezdu se objevily anekdoty s návodem na budování komunismu v SSSR. Pamatuji si dvě z nich. Obě se týkají výkladu závěrů sjezdu, zvlášť obsahu programu strany. Bylo mnoho těch, kteří si přáli tyto projevy slyšet.

První anekdota je tato: Stařenka po skončení jednoho z projevů společně s ostatními tleská. Pak se obrátí na lektora s dotazem: „Synku, správně jsem pochopila: brzy se bude moct jezdit a létat zadarmo z našeho města do jiného?"

„Ano."

„Ó, tak to je dobře."

„A proč?"

„No, tak! Můžeme letět tam, kde si koupíme máslo, maso a další zboží."

Ve druhé anekdotě je hlavní postavou děda.

„Děkuji za tak dobrou přednášku. Snad se i my dožijeme komunismu. Mám pouze jeden dotaz. Na konci jste řekl: ‚Záře komunismu je už viditelná nad horizontem.' Řekněte mi, prosím, co je to horizont?"

Lektor odpovídá: „To je pomyslná linie, kde se spojuje nebe se zemí. Nutno dodat, že zvláštností této linie je, že čím víc se k ní přibližujete, tím víc se vzdaluje."

A děda: „Á, tak teď je vše jasné!"

Fjodor Kulakov

Kulakov odpracoval ve Stavropolu téměř čtyři roky. Když byl zvolen prvním tajemníkem Stavropolského krajského výboru strany, bylo mu 42 let. Zanechal na sebe pěkné a dobré vzpomínky. Dal jiný tón životu a činnosti stranických a hospodářských kádrů. Pracoval s nasazením, se znalostí práce. Jeho styl byl náročný a zároveň i laskavý. Charakterem byl typ člověka schopného reagovat na dobré, pronikat do problémů druhých. Dokázal se příkře ptát na nedbalosti v práci.

Sám jsem to zažil, když na schůzi krajského stranického aktívu, kde bylo přítomno asi 800 lidí, jak se říká, zatopil mně

a mým kolegům z vedení Teritoriální správy kolchozů a sovchozů, která spojovala družstva tří regionů kotem Stavropolského kraje. Byla to rychle se rozvíjející a nemalá oblast, protože vedle byl Stavropol. V ní se začal rozrůstat průmysl a mnoho lidí do něj odcházelo pracovat. A proto se začal v zemědělství projevovat velký nedostatek lidí, především mladých.

Kritika byla nespravedlivá. Nedostal jsem prostor k vyjádření. Byl jsem samozřejmě rozčílený. Můj starší kolega, dříve „modroblůzák"*, zasloužilý agronom Čačin Vladimír Petrovič, který se se mnou vracel z tohoto zlověstného aktivu, viděl, že jsem zadumán, což mě obyčejně nepotkávalo. Zeptal se mě: „Vidím, že se zlobíš."

„Ano. Nechápu motiv toho veřejného napadání."

Moje kariéra ve značné míře závisela na Kulakovovi. Myslím si, že to byl jeho úmysl: zdůraznit veřejně můj nedostatek - pro mě prospěch, pro ostatní lekce. Jestli své osvědčené pracovníky náš tajemník nešetří, tak... Čačin jako zkušený člověk, o 24 let starší, mi řekl: „Pusť to z hlavy! Kdyby ti dali slovo, tak by ses obhajoval a začal bys otevřený spor s prvním tajemníkem krajského výboru strany. No, a jak by to dopadlo? Kulakov, který zná tvou horkou hlavu, udělal dobře, že ti neudělil slovo. Pochop, Michaile, nemůže to ve straně být tak, že první tajemník strany nemá pravdu, a ty - mladý člověk, i když kandidát na člena krajského výboru strany, všemu rozumíš. Ve svém životě si nepamatuji na žádný takový případ. Tak. Uklidni se."

To jsem nestrpěl: „Poslechni, ty už jsi zapomněl na mládí a teď tady radíš."

Kulakov byl celkově velmi trpělivý ve vztahu k lidem, podporoval aktivní a vyzdvihoval nové, nadějné, mladé pracovníky. Mluvím o tom proto, že jsem s ním pracoval ve funkci vedou-

* Z názvu, rozšířeného ve 20. a na počátku 30. let v SSSR, agitačních divadelně-estrádních mládežnických představení. Repertoár „Modré blůzy" se skládal z literárně-uměleckých koláží, pásem, scének, pěveckých a tanečních čísel, které odrážely pracovní a společenský život i mezinárodní události.

čího organizačního oddělení zemědělského odboru krajského výboru strany dva ze Čtyř roků, které Kulakov působil ve Stavropolu. Hodně jsme se sblížili. Často jsem dostával nejrůznější úkoly, které daleko přesahovaly hranice mých povinností. Doprovázel jsem ho při jeho cestách po kraji. To byla velká škola, bez debat.

Rychle nacházel společný jazyk s pracujícími, s odborníky i s vedoucími. Dokonale se vyznal. Odborností byl vědec-agronom. Ale v tom to nebylo, důležité byly jeho vrozené schopnosti.

Měl také své slabiny, ale ty mu všichni promíjeli. Podle mého názoru časem příliš zjednodušoval své vztahy s vedoucími kádry, rád hýřil v kruhu jemu blízkých lidí. Někdy se to zvrtlo ve skutečné flámy. Ale, jak se říká, vedení vše projde.

První tajemník krajského výboru strany je car i bůh. Je víc než v určité době gubernátor, a to mnohem víc. Musel se vždy radit jen s generálním tajemníkem a členy politbyra. Protože oni vybírali první tajemníky oblastních výborů strany. To byla ta hlavní síla, o kterou se opírali ve všech svých činnostech - ať už správných či nikoliv. Ani já si nepamatuji případ, že by doporučující stanovisko politbyra nebylo akceptováno plánem regionálních výborů strany. Kromě případu v běloruské KS, kde komunisté neschválili doporučení politbyra ÚV KSSS na post tajemníka ÚV KS Běloruska. Ale to mohla udělat pouze stranická organizace, ve které měli silný vliv bývalí partyzáni.

Značná část pracovní doby odpovědných pracovníků krajského stranického výboru spočívala v cestách po kraji. Držet pod kontrolou vše, co se dělo ve stranických organizacích, v ekonomice, v sociální a kulturní sféře, prostě vše - to byl prvořadý úkol. Nemyslím si, že to bylo nesmyslné. Držet pod kontrolou - znamenalo dělat vše proto, aby systém fungoval. A to znamená, že je potřeba všechny vzniklé otázky řešit včas, vidět souvislosti, korigovat místní politiku, personální otázky.

Je samozřejmě také jiná možnost, která není o nic méně přesvědčivá a efektivní - důvěřovat lidem, podporovat je, nezaskakovat za né a nerušit je v práci. Z mé zkušenosti - a o tom ještě bude řeč - tato možnost v konečném důsledku přinese pozi-

tivní výsledky - i praktické, co se týká atmosféry, která vznikne při tomto stylu vedení. Lidé nepracují ze strachu, ale svědomitě. Je samozřejmě důležité mít na paměti, že tento styl přináší také nekompromisnost a čestnost v řešení otázek, především kádrových, když je to nutné. Mně je bližší tento styl. Já osobně jsem ho ve své politické činnosti používal.

Fjodor Kulakov se dostal do velké skupiny tajemníků oblastních a krajských výborů strany, která byla tajně pozvána na ÚV KSSS nedaleko Kremlu, kde zasedalo prezídium ÚV, které projednávalo Chruščova a na němž byl odsouhlasen návrh na jeho odvolání z postu prvního tajemníka a jeho odchod do penze.

Když byl v prosinci 1964 Kulakov převeden na práci v ÚV KSSS, uchovali jsme si dobré vztahy i do následujících let. Ale došlo k události, která se týkala Kulakova a mé rodiny, a chtěl bych se o ní zmínit. Protože se to týká lidských slabostí, které byly mezi vedoucími představiteli rozšířené. O čem je řeč? Jak už jsem zmínil, strávil jsem spoustu času na cestách po kraji. Někdy to byl týden, v době vedení významných výrobních kampaní někdy i dva. Vrátil jsem se z jedné z nich domů. Nejdříve do sprchy. Vzal jsem si volno a na krajský výbor hned nešel. Chtěl jsem si dát emoce do pořádku, ano, otevřeně řečeno, odpočinout si a v první řadě se vyspat.

Raisa se mě dlouho vyptávala na všechno, co bylo... Vyslechla mě a potom řekla: „U nás jsou také novinky."

„U koho - u vás?"

„U mě."

„Jaké, například?"

Bylo léto a měla dovolenou.

„Volal mi Fjodor Davydovič Kulakov."

„Zajímavé, co jste řešili?"

„Zval mé na schůzku."

„A co ty na to?"

„Řekla jsem mu, že snad ví o mém vztahu s tebou. ‚Vím, však v něm můžete pokračovat,' řekl Kulakov. - Jak to je pro mě nepřijatelné,' odpověděla jsem a položila sluchátko."

„Zajímavý rozhovor. Musím se ho zeptat, co to mělo znamenat."

„Ale jdi! Jemu jsem odpověděla a tobě jsem to řekla. Není to pro tebe novinka."

Přesto jsem se při setkání s Kulakovem zeptal: „Vy jste nedávno volal Raise?"

Trochu se zarazil, ale zareagoval: „Hledal jsem tě. Věděl jsem, že ses vrátil, tak jsem se chtěl zeptat, s jakými zážitky jsi přijel."

O této epizodě našeho života vyprávím poprvé. Je to dávno a Fjodor Kulakov již není mezi živými.

Leonid Jefremov

Po odchodu Kulakova na ÚV KSSS vyvstala v našem kraji otázka nového prvního tajemníka krajského výboru. Do této funkce k nám poslali Leonida Nikolajeviče Jefremova. Plénum ho samozřejmě zvolilo. Jefremov byl člověk známý ve straně i v celé zemi. Byla za ním mnohaletá zkušenost druhého tajemníka a předsedy oblastního výkonného výboru v Kujbyševě (dnešní Samara), prvního tajemníka oblastního výboru v Kursku a Gorkém (dnes Nižnij Novgorod). V roce 1962 se stal prvním místopředsedou byra ÚV KSSS pro RSFSR. V čele stál Chruščov, ale veškerá tíha běžné práce ležela na místopředsedech - Jefremovovi a Kirilenkovi. Oba byli na stejné úrovni, oba členové prezídia ÚV KSSS.

V přípravách říjnového „palácového převratu" (roku 1964) Jefremov účast nepřijal. Později mi vyprávěl, že tato situace ho zastihla na služební cestě, myslím, že v Ulan-Ude. O plénu ÚV ho neinformovali, a když to zjistil a odjel na letiště, sdělili mu, že jeho letadlo není v pořádku a let se odkládá. Není pochyb, že se jednalo o naplánované zadržení: Jefremov měl reputaci Chruščovova horlivého příznivce. Nedlouho před těmito událostmi uskutečnil Chruščov cestu po mnoha oblastech Ruska. Jefremov ho doprovázel. O cestě stihli natočit dokumentární film, kde se v pozadí za Nikitou Sergejevičem tyčí postava Leonida Nikolajeviče. Takové lidi si všichni zapamatují...

Vyprávělo se také, že když bylo nutné jít s jakýmkoliv pracovním dotazem za Jefremovem do kanceláře, hned bral ze sto-

lu přesně rozestavěná Chruščovova díla s mnoha záložkami a spoustou výrazných podtržítek a začínal citovat. Jednání obyčejně končilo takto: „To by k vašemu dotazu řekl soudruh Chruščov. Z toho vycházejte."

Z vyprávění samotného Jefremova vyplynulo, že když se vrátil z cesty po regionech do Moskvy, přidal se ke kritice Chruščova, ale stejně jako Mikojan chtěl, aby Chruščov zůstal na vedoucím postu. Z toho patrně vycházeli v prezídiu ÚV, když jednali o přesunu Jefremova do Stavropolského kraje s tím, že zůstane kandidátem na člena prezídia ÚV. V listopadu 1964 rozhodl ÚV KSSS, že dojde ke spojení průmyslových a zemědělských oblastních a krajských stranických organizací. A 1. prosince se postavil Jefremov do čela organizačního výboru, který byl pověřen řešit tento úkol ve Stavropolu. Začaly „strastiplné" týdny. Každý bojoval sám za sebe, byla to záležitost nejen osobního zájmu, pracovního místa, ale také postavení a moci. Státní zájmy byly mnohým zcela lhostejné.

Jefremov mě vyzval, abych mu jako vedoucí organizačního oddělení zemědělského krajského výboru strany dodal návrh na obsazení míst úřadu a aparátu spojeného krajského výboru. Podíval se, co jsem mu přinesl a zeptal se: „A kde budeš pracovat ty?"

Odpověděl jsem, co je mým přáním - vrátit se do regionu, nebo do města.

„Dobře, uvidíme," odpověděl Jefremov a navrhl mi, abych se všemi materiály odjel do Moskvy.

Sotva jsem přijel do Moskvy, zastavil jsem se v organizačním oddělení ÚV, kde mi sdělili: „Jefremov vás prosí, abyste mu zavolal - do jakýchkoliv besed i jednání."

Vzal jsem si číslo.

„Ještě jsi nikde nebyl?" zeptal se mě okamžitě. „Velmi dobře. Prosím tě, měj na paměti: dohodli jsme se tu, že se staneš tajemníkem Stavropolského městského výboru strany."

„To plně odpovídá mým představám," odpověděl jsem.

Po skončení rozhovoru jsem začal koordinovat nové jmenování.

Ale pozdě večer se znovu rozezvonil telefon.

„Michaile Sergejeviči, poslouchej, my jsme se tu dohodli, tedy já jsem navrhl, že přece jen budu pracovat společně s tebou."

„Zajisté," nerozuměl jsem tomu, „budeme pracovat společné."

„Ale ne," přerušil mě Leonid Nikolajevič. „Mám na mysli, že budeš pracovat jako vedoucí organizačního oddělení na krajském výboru."

„Proč?"

„Rozuměj, tady je taková situace, komplikace ze všech stran..."

Živě jsem si představil, co se dělo v kancelářích krajského výboru, jak naši aparátčíci tlačili na Jefremova a ten po každém jednání začínal váhat.

„Leonide Nikolajeviči," řekl jsem, „to nemusíte dělat. Prosím vás, neměňte pozici."

„To je všechno!" křikl Jefremov. „Otázka je uzavřena, už jsem se se všemi dohodl."

Dne 22. prosince 1964 se konala krajská stranická konference. Jefremov byl zvolen prvním tajemníkem Stavropolského krajského výboru KSSS. Bývalý první tajemník průmyslového krajského výboru Bosenko se stal druhým tajemníkem. Mě zvolili členem byra a potvrdili ve funkci vedoucího oddělení stranických orgánů.

Počátek naší společné práce byl ve znamení vzájemného poznávání, „obrušování" - a řekl bych - sbližování. Jefremov se vyznačoval Šíří politického rozhledu, erudicí, všeobecnou vzdělaností a kulturou. Osobností byl nepochybně velkou a ve své době - rafinovaný produkt systému a zdatný představitel aparátnické školy KSSS. V tomto smyslu byla pracovní léta s ním pro mě velmi poučná. Čtenář se může zeptat: v jakém smyslu?

jefremov svůj přesun do provincie prožíval velmi těžce. Zčásti i proto šlo jeho zapracování do krajských záležitostí ztuha. Evidentně si ještě uchoval iluzi, že si ho Brežněv povolá zpátky do Moskvy. Proto ho ze začátku zajímaly více události v hlavním městě než stavropolské problémy.

Obyčejné jsem mu před tím, než jsem se k němu vydal s nějakými návrhy a dokumenty, volal. Ale jednou se stalo, že jsem k němu do kanceláře vešel bez ohlášení. Seděl za stolem, pěst-

mi podepřenou bradu a hleděl přímo před sebe. Posunul jsem se blíž, čekal, ale tíživá pauza pokračovala. Byl zcela ponořený do myšlenek, prosté mě nevnímal.

„Leonide Nikolajeviči, co je s vámi?" zeptal jsem se potichu.

Zvedl oči, ale stále pokračoval ve svých úvahách, a začal hovořit: „Jak se to tak mohlo stát? Rozumíš, vystoupil jsem přece na obhajobu Kirilenka, bránil jsem ho a on se ani slovem za mě nepřimluvil."

„O čem to mluvíte, Leonide Nikolajeviči?" nerozuměl jsem.

Jakoby se konečně probudil, usmál se a mávl rukou.

„Ale tak... Vzpomněl jsem si najednou na zasedání ÚV KSSS v říjnu 1964... Ale tak to v životě chodí, Michaile."

Po Stalinové smrti probíhaly změny v životě strany i země dramaticky, s otřesy, jedna za druhou.

Zvolení Leonida Brežnéva generálním tajemníkem ÚV KSSS bylo velmi neočekávané. Většina tehdy počítala s tím, že se jedná o kompromis a o dočasné řešení. Uvnitř strany i v zahraničí se mluvilo o osobnostech jako Alexej Nikolajevič Kosygin nebo Michail Andrejevič Suslov. Když však nastane situace, v níž proti sobě bojuje mnoho návrhů (nebo přesněji ambicí), bývají většinou nakonec jmenovány kompromisní figurky.

Přesně taková situace nastala na konci října roku 1964. Element prognózy nebyl k dispozici: z členů ÚV KSSS se nevytvořila dostatečná skupina podpory.

Kapitola čtvrtá

Těžká šťastná léta

Roky 1955-70 byly pro nás neuvěřitelně těžké. Mám v první řadě na mysli samozřejmě sebe a Raisů, a obecně celou naši rodinu. Lpím na slově těžká, spíš bych zdůraznil velmi těžká. Bez jakéhokoliv zveličování musím konstatovat, že to byl v podstatě náš boj o přežití. A samozřejmě také o naše místo ve společnosti.

Sedm let jsem věnoval politické práci s mládeží a mnoho jsem se zde naučil. Je jisté, že ten, kdo se prokáže schopností v této sféře něco udělat a něčeho dosáhnout a dokáže přinést nějakou oběť, měl by získat právo na pokračování kariéry ve vysoké politice.

Následujících osm let jsem pracoval v různých funkcích stranických orgánů. Šlo nepochybně o nenahraditelnou zkušenost, která v konečném účtování určila horizont mojí kariéry.

Tyto roky byly zvláště složité pro Raisů. Zpočátku se prostě ocitla bez práce - v řadách nezaměstnaných. Ale díky její trpělivosti a mé podpoře se nakonec podařilo uskutečnit její přání učit filozofii na vysoké škole. Je možné hovořit i o její úspěšné kariéře. Úspěšně zakončila aspiranturu a připravila se na dizertační práci k získání vědecké hodnosti, aby se stala kandidátkou filozofických věd. V moskevském Pedagogickém institutu, kam

Raisa postoupila na aspiranturu po ukončení univerzity, svou dizertační práci úspěšně obhájila. Týkala se podmínek života, především obrazu života současných (sovětských) zemědělců. Ta léta byla výsluním pro vlasteneckou sociologii, která po mnoha letech útlumu prožívala svou renesanci. Jejími zakladateli byli člen Ruské akademie věd Gennadij Vasiljevič Osipov a profesor Institutu sociologie Vladimír Alexandrovič Jadov. Akademik Osipov reagoval s pochopením na Raisino oslovení a vzal na sebe vědecké vedení její dizertační práce. V roce 1967 se Raisa stala kandidátem filozofických věd. A za dva roky jí Státní komise pro vědecké hodnosti přiznala titul docenta. Ještě později sdělím, co obnášela Raisina dizertační práce.

Jak jsme postupovali po kariérním žebříku, získali jsme normální byt. Změnila se finanční situace rodiny. V našem životě bylo i období, kdy se Raisa stala docentkou a měla větší výplatu než já. Díky svému služebnímu postupu jsem ji však brzy předhonil. Naše životní cíle se posunuly: zařizovali jsme byt, lépe se oblékali a také naše strava byla pestřejší. Vrcholnou událostí této doby se stalo pořízení televizoru.

jinak řečeno, utekli jsme bídě ze spárů. Rostl i hlavní malý člen naší rodiny - dcera Ira. Po celou dobu byla s námi.

Měli jsme velké štěstí na přátele. Víc než třicet let jsme se přátelili s Alexandrem a Lídou Budykovými a s Michailem a Innou Varšavskými. Alexandr i Michail - oba inženýři - přijeli do Stavropolu po Chruščovově zářijovém plénu ÚV KSSS (v roce 1953), kde byl schválen návrh, že 20 tisíc průmyslových odborníků bude převedeno do zemědělství. Saša a Lída pocházeli z Donu, Michail z Oděsy. Společně jsme prožívali velkou část volného času a mohli se ve všem spolehnout jeden na druhého. Byli to dobří lidé a odborníci - lékaři a inženýři.

Alexandr Budyka byl jediný, koho jsem pozval do Moskvy, aby pracoval na odboru zemědělství ÚV. Pracoval úspěšně. A když bylo potřeba zodpovědného člověka na post ministra na ministerstvu obilných produktů, na tuto velkou státní funkci jsem ho doporučil. Přátelství pokračovalo i tehdy, když nás osud rozdělil. V té době jsme byli velmi zaneprázdněni. Říkal jsem si, že není nutné hovořit o všech podrobnostech. Bez

Na 1. máje, 1964

úplného obrazu mého života v těch letech by ale bylo těžké pochopit, jak se mohlo stát, že se člověk z nejprostších společenských poměrů dostal do nejvyšší státnické funkce. Údiv nad tímto faktem mě neopouští ani nyní.

Moje kariéra je spojena s prací v krajském centru, ve městě, které se do 60. let minulého století rozvíjelo ve všech směrech velmi pomalu. Zaostávání ve vývoji způsobilo až vyostření celkové sociální situace, zvláště v oblasti pracovních míst pro mladé lidi. Byli nuceni opouštět město. Můj příchod do vedení městského výboru strany v krajském centru se odehrál v době uplatňování závěrů XXIII. sjezdu KSSS (roku 1966). Jedním ze společenských úkolů, které vzešly ze závěrů tohoto sjezdu, byl rozvoj malých a středně velkých měst, v nichž žilo nejvíce obyvatel.

Situace se začala pomalu měnit k lepšímu. A pro Stavropolsko měla nemalý význam i geografická poloha. Jižní klima

a dobré přírodní podmínky přitahovaly zájem ministerstev a dostaly k nám budoucí zákazníky. Moje město začalo pociťovat změny. Nastala nutnost zpracovat plán rozvoje, a to na následujících 25let. Byl vypracován a potom schválen v Moskvě.

Práce tajemníka městského výboru se mi líbila: byla totiž do určité míry samostatná. Ale právě jen do určité míry! O velké samostatnosti nebylo možné uvažovat. Míru samostatnosti objasňuje například tento fakt: abychom mohli postavit moderní veřejný záchod v centru města, museli jsme jet do Moskvy - do Státní plánovací komise Ruské federace.

Snažili jsme se o vytvoření základních podmínek pro stavební rozvoj. Především kvůli rekonstrukcím a rozšíření bytového fondu, protože bylo třeba nejen rekonstruovat byty, ale také realizovat další projekty spojené s inovací velkého množství bytových domů. Postupem času se naše úsilí začalo projevovat. Ve městě vznikaly jeden za druhým podniky elektrotechnické, elektronické, významný závod na zpracování fosforu a chemických činidel, strojírenské podniky.

Vyvstala také naléhavá otázka přípravy odborníků pro práci v těchto podnicích. Bylo třeba se zabývat i tímto. Město za nějakou dobu získalo vzhled staveniště. Z jedné strany to byla radost, ale z druhé strany vznikalo mnoho těžkostí v běžném životě: pokládala se vodovodní potrubí, budovala kanalizace, pokládaly se trolejbusové a telefonní kabely. Celé město bylo rozkopané. Stavropolčanům však postupně začala docházet trpělivost, začali se pohoršovat, že městské orgány spravují svěřené hospodářství nesmyslně. Zároveň to však byla jedinečná doba, plná vytváření nového a velkých změn v životě města. V tomto složitém procesu byl hlavní hybnou silou stranický systém. Městský výbor KSSS se v podstatě změnil v ohromný budovatelský štáb. Jiné struktury na to neměly dostatek sil, jedině stranická moc mohla pozvednout lidi a nést zodpovědnost za chod změn. Takový byl systém.

Budovali jsme školy a učiliště k přípravě odborníků, byla otevřena pobočka Polytechnického institutu, která se později osamostatnila. V centru města byly zbourány staré budovy. Objevila se moderní, krásná budova knižního obchodu, divadla, bazén, cirkus, bylo zrekonstruováno krajské muzeum a zároveň s ním vyrostlo místo starého trhu širokoúhlé kino. Byly postaveny kryté tržnice. Tak se formoval nový vzhled města. Když jsem se vrátil z univerzity, žilo ve Stavropolu 127 tisíc obyvatel, nyní je to více než 350 tisíc. Pro město se považuje za optimální počet obyvatel do 500 tisíc.

I v životě mé rodiny pokračovaly změny. Přestěhovali jsme se do třípokojového bytu, zařídili ho moderním nábytkem a ledničkou. Doslova jsme unikli minulému životu. Irina nás těšila svými výsledky ve škole. Byla velmi zvídavá, hodně četla. V té době jsme už měli ohromnou domácí knihovnu. Ve dnech XXII. sjezdu jsem se přihlásil k odběru desetidílného vydání Světové historie, dvacetidílné Světové literatury a pětidílného vydání Plechanovových prací.

Rozhodli jsme se s Raisou, že budeme organizovat dceřinu četbu hodnotné literatury. Nastal čas, říkali jsme si. Ale dopadli jsme směšně. Když jsme s Irinou na toto téma zavedli rozhovor, ukázalo se, že jsme přišli pozdě. Vyslechla nás a řekla: „Ano, to už jsem všechno přečetla."

Vyšlo najevo, že Irina četla ve dne v noci, i poté, co jsme šli s Raisou spát. Ve svých patnácti letech měla přečtenou veškerou uměleckou literaturu naší knihovny.

Neobtěžovali jsme ji domluvami. Viděla náš život a to byl nejlepší učitel. O tom jsem byl přesvědčen.

V té době se však zkomplikovaly naše vztahy s prvním tajemníkem Leonidem Jefremovem. Někdo Jefremovi předal informaci, že Gorbačovovi často volá vládním telefonem tajemník ÚV, člen politbyra Fjodor Kulakov, a není jasné, o čem spolu hovoří. Po každém našem rozhovoru poručil Jefremov některému z tajemníků krajského výboru, aby zjistil, o čem byla řeč a proč o těchto rozhovorech Gorbačov neinformuje.

Jednoho dne jsem musel Jefremovi říct, že vlastně není o čem. Naše rozhovory s Kulakovem jsou vedeny z jeho inicia-

tivy, mají osobní charakter a žádné problémy a otázky, které by se týkaly práce krajského výboru stranické organizace či Jefremova, se nikdy neprobíraly. Tato odpověď ho ještě více rozzlobila. Já jsem ale opravdu nemohl říct nic jiného, protože ty hovory byly skutečně čistě osobního charakteru.

Naše vztahy se zvlášť vyostřily v době řádných volebních kampaní do stranických orgánů. Vyslovil jsem na byru krajského výboru svůj kritický postoj k některým kandidaturám na funkce tajemníků městského a krajského výboru. Moje názory byly podloženy znalostí situace: všechny jsem dobře znal a věděl jsem, co se odehrává v jejich organizacích. Diskuze nabrala na obrátkách. Jefremov prohlásil, že si to moc beru. Mluvil ostře, snažil se v přítomnosti všech členů krajského výboru nekřičet. Řekl jsem, že všechna ta obvinění musím odmítnout. A pokud tajemník krajského výboru a členové byra nepotřebují znát můj názor, není třeba zvát mě na zasedání a nechat mě veřejně ponižovat.

Jefremov byl najednou skleslý: pochopil, že to přehnal. Naše vztahy byly po tolika letech společné práce narušeny. Znovu jsem začal přemýšlet, že jsem patrně přece jen na nesprávném místě, že ve stranické práci jsou třeba jiné hodnoty. Bylo to období (za Brežněva), kdy podlézání a patolizalství dosáhlo neuvěřitelných rozměrů. Neříkám, že nejsem diplomat a nejsem ohebný. Ale když se někdo dotkl mojí důstojnosti a na mou adresu se dopouštěl ponižujících výpadů - to jsem nikdy nestrpěl. A sám jsem se celý život snažil neponižovat lidi, pouze tehdy, bylo-li třeba zbavit se jich jako ničemných pracovníků.

Když jsem nad vzniklou situací přemýšlel, rozhodl jsem se, že budu pokračovat ve své práci na přípravě dizertace a dokončím si kandidátské minimum. Zdálo se mi, že se ve vědě budu mít lépe, že tam mohu využít svou energii, umění analýzy, i zvídavost ve prospěch svůj i díla.

V té době bylo postavení diplomovaných učitelů, docentů a profesorů - společenské i materiální - o něco pohodlnější než u jiných profesí. Vedli svobodný život, jak jen to bylo v té době možné.

Musím říct, že post prvního tajemníka městského výboru mi poskytoval velkou možnost projevit se. Na druhou stranu ale kontrola práce kádrů ze strany vyšších stranických struktur, plánování, fondy, centrálně přidělované finanční investiční prostředky - to přesně vymezovalo hranice svobody, které by bylo třeba mnohem více. Systém byl všude, ve všech záležitostech, i v maličkostech. Je to tak. Pokud by bylo možné větší projevit iniciativu a vytrvalost, mohlo se uskutečnit víc.

Moje práce ve Stavropolském krajském výboru rezonovala s počátkem ekonomických reforem, které národ nazýval „kosyginské"*. Opravdu hodné mě zaujaly: zdálo se, že se odkrývají reálné možnosti nového způsobu vládnutí: nesázet na vedení, ale využít ekonomické stimulace k práci, vyslyšet potřeby a zájmy pracujících i podniků. Odkrývaly se nové možnosti, například za získané daně vybudovat sociální objekty, v první řadě domy. Nutno říct, že přes naprostou neorganizovanost, která provázela počáteční etapu reformy, se setkala s ohromnou podporou.

Připravili jsme speciální plénum městského výboru strany, na kterém jsme probírali otázku role technicko-inženýrských pracovníků v reformních podmínkách. Provedli jsme různé průzkumy a mnoho setkání. Plénum mělo velký ohlas.

Náhoda

Moje práce ve funkci prvního tajemníka městského výboru strany byla nečekané přerušena. Opět náhoda. Na samotném vrchu krajského stranického vedení došlo ke skandálu. První tajemník Karačajevsko-čerkeského oblastního výboru (Karačajevsko-čerkeská oblast spadala pod Stavropolský kraj) Nikolaj Lyžin opustil rodinu, sbalil si kufr

* Pokus A. N. Kosygina uskutečnit reformu řízení průmyslu a vnést do plánované ekonomiky prvky tržní stimulace. Návrh byl předložen na zářijovém plénu ÚV KSSS roku 1965, prakticky však nebyl uskutečněn.

a přenesl ho na druhý konec města k jiné ženě. Jednání tajemníka všechny pobouřilo: bylo okázalé a opovážlivé. Po bouřlivém jednání krajského výboru byl kategorický závěr: odvolat z funkce. Lyžin se snažil obhájit svůj krok před členy krajského výboru tvrzením, že nemá intimní život. Jeho výmluvy ještě více otázku vyostřovaly. Rozhodnutí o jeho odvolání z funkce bylo jednomyslné.

Tehdy kolovala jedna „bajka", trochu skutečný příběh, trochu anekdota. V budově jednoho z krajských výborů strany v Leningradu se projednávalo jednání komunisty-vedoucího, který se rozhodl rozvést se svou ženou. Příčina - přestal ji milovat.

Bylo mu přímo řečeno: „jestli to uděláš - odevzdáš stranickou legitimaci. Přijdeš o práci."

On však stále tvrdil: „já ji ale nemiluji. No tak mě pochopte!"

Jeden z členů byra krajského výboru se rozčílil: „Co to meleš pořád dokola: nemiluji, nemiluji. A my co? Všichni snad milujeme?! Ale žijeme tak!"

Na místo Lyžina byl doporučen druhý tajemník krajského výboru Fjodor Burmistrov. Bylo třeba najít jeho nástupce. Vše se odehrávalo uprostřed léta. Já už jsem pro nás s Raisou zajistil pobyt v Soči, měli jsme tam v nejbližších dnech odjet, ale Jefremov mě zadržel. Příčina byla jediná: výměna ve vedení. Čekal jsem jeden den, druhý, třetí. A pak jsem se vydal za Jefremovem.

„Propadnou mi poukazy, Leonide Nikolajeviči. Pusťte mě." Nakonec jsem mu otevřeně řekl: „Předem souhlasím s vaší kandidaturou. Dovolte mi zítra odjet."

„Dovolenou stihneš!"

Po několika letech jsem se dozvěděl, že Jefremov úzkostlivé navrhoval jiného člověka. Ale ÚV KSSS rozhodl: druhým tajemníkem krajského výboru se stane Gorbačov, jako člověk perspektivní, možná budoucí první tajemník krajského výboru - a to znamená budoucí člen ÚV KSSS a poslanec Nejvyššího sovětu SSSR atd.

Dne 5 srpna 1968 jsem byl zvolen druhým tajemníkem krajského výboru strany. Jefremov pronesl „přesvědčivou" řeč, proč je dobré vybrat právě mě: ÚV podporuje výběr zkušených a mladých kádrů.

Z mé dovolené nebylo nic. Jefremov sám na dovolenou odjel, mě nechal napospas, ale je pravda, že se mnou udržoval pravidelný kontakt po telefonu. 21. srpna došlo k napadení Československa vojsky Varšavské smlouvy. Z ÚV byla doručena rudá knížečka, ve které byla informace o procesech, které v Československu probíhají. Vysvětlovalo se to tak, že naši protivníci ze Západu hledají slabý článek mezi státy Varšavské smlouvy a to vedoucí představitele spřátelených zemí donutilo jít do této akce. Náš ideový protivník, který se bál provést frontální útok proti socialismu, se pokoušel využít všechny možnosti, aby vyvolal vnitřní erozi mezi socialistickými státy.

Netušil jsem, že to bylo pouze ničím nepodložené tvrzení. Avšak v celé zemi tento vstup vojsk do spřátelené „bratrské" země vyvolal nejednoznačnou reakci. Zavolal jsem Jefremovovi a konzultoval s ním potřebné kroky. Jefremov, jako zkušený řídící pracovník, doporučil, aby bylo svoláno jednání výboru, na kterém by měla být vyhlášena podpora linie ÚV KSSS a jejího vedení. Já jsem s tím souhlasil a během 24 hodin jsem zasedání byra krajského výboru strany svolal a provedl. V téže době i u nás ve Stavropolu bylo nemálo těch, kteří odsuzovali vstup vojsk na cizí území jako vměšování se do vnitřních záležitostí. Ale k masovým vystoupením nedošlo. Stranické výbory konaly energicky: již na jednom z nejbližších zasedání byra jsme i my řešili protest jistého novináře a učitele filozofie a přísně jsme je pokárali za „ideové chyby". Avšak brzy jsem se začal vážně zamýšlet nad tím, nakolik jsem měl v hodnocení Pražského jara pravdu. Již jsem říkal, že pochybnosti jsem začal mít, když jsem v roce 1969 navštívil Československo a viděl vztah prostého lidu k akci pěti států. Tehdy poprvé jsem ucítil veškerou hloubku rozhořčení našich bratrů, Čechů a Slováků.

Ve svých úvahách jsem, stejně jako i jiní - vždyť se o tom mluvilo i ve stranickém prostředí - došel k závěru, že duch reformátorství, který se probudil v 50. a 60. letech, začíná slábnout, i když disponoval značnou zásobou síly a setrvačnosti. Leonidu Brežněvovi se obratně dařilo lavírovat mezi různorodými skupinami politbyra. Svoji náklonnost ke konzervativním ideálům velmi šikovně maskoval.

Skeptický postoj k inovacím se v této situaci nejvíce projevil v práci místních orgánů. Ve Stavropolu se to jasně ukázalo na osudu I. I. Barakovova - vedoucího Georgijevského zemědělského podniku.

Innokentij Barakov byl člověk energický a samostatný. Přátelil se s reformním ekonomem Lisičkinem a byl jeho jednoznačným obdivovatelem. Snažil se uvést do života ideu „změkčení" státního plánování, rozšíření práv kolchozů při realizaci koncového produktu a za určitých podmínek možnost jeho vlastního prodeje. Když vše začalo přecházet od slov k činům, byl Barakov náhle předvolán na byro krajského výboru, obviněn z „hrubých chyb v základních politických otázkách" a ze svého místa odvolán.

Barakov bojoval proti větrným mlýnům. Postavil se proti systému - a to se neodpouštělo.

Po nějaké době se na zasedání krajského výboru probíraly vážné chyby, které se objevily v knize F. B. Sadykova, docenta katedry filozofie stavropolského Zemědělského institutu. Ta kniha byla projevem nadějí, které vzbudily Chruščovovy a částečně i Kosyginovy reformy. Ve své knize Sadykov zformuloval řadu myšlenek, které mohly být realizovány až na počátku perestrojky, od níž nás dělilo ještě víc než 15 let. Tehdy se však považovaly za „pobuřování".

Z Moskvy přišel rozkaz, abychom autora „zpracovali". Konalo se zasedání byra krajského výboru, kde nebyl Sadykov vystaven jen prosté kritice, byl to skutečný „gril". Ostře kritické bylo také moje vystoupení. I když Sadykov nebyl vyloučen ze strany - Jefremov i já jsme byli proti, ale byly i jiné názory -, byl přesto odvolán z funkce vedoucího katedry a odjel ze Stavropolu.

Duch reformátorství hasl před očima. Nejen ve stranickém prostředí, ale v celé společnosti vládl znovu strach ze slov i činů.

V té době jsem se služebně dostal do Moskvy. Tam mi důvěrně řekli, že se řeší přesun Jefremova do Moskvy na jeho vlastní žádost. Když jsem se vrátil do Stavropolu, zeptal jsem se Leonida Nikolajeviče: „Tak vy se chystáte od nás odjet?"

Jefremov se podivil: „Kdes to vzal?"

„Slyšel jsem o tom v Moskvě."

„V Moskvě se toho povidá..."

Řekl to s určitou nespokojeností. Věděl jsem, že jsem zbytečně zavedl řeč na jeho bolavé téma. Jistě, po Moskvě koluje nemálo všelijakých řečí!

Ale neuběhlo mnoho času a Jefremov se stal prvním místopředsedou Výboru pro vědu a techniku SSSR.

Rád bych se zde zmínil o výzkumech, které Raisa prováděla ve Stavropolsku, když sbírala materiál ke své dizertaci. Je to zajímavá historie. V Sovětském svazu bylo napsáno hodně prací o rodině a životě sovětských zemědělců. V té době ze 250 milionů obyvatel SSSR žilo 100 milionů na venkově. Bylo krajně důležité a zajímavé získat informace přímo od samotných lidí, abychom pochopili a ocenili jejich rozpoložení a životní podmínky.

Sebrala ohromný statistický materiál, uskutečnila mnoho rozhovorů s obyvateli vesnic. Na celý život zůstaly Raise v paměti cesty v GAZu (auto z Gorkovských automobilových závodů) a na motorce po vesnicích.

Výzkumy katedry, kde Raisa pracovala, pro knihu se zvučným názvem „Kolchoz - škola komunismu pro zemědělství", trvaly několik let. Tuto knihu vydalo Ústřední vydavatelství v Moskvě. Samozřejmé, že tato práce mohla být provedena pouze přímo v konkrétních místech. A to se neobešlo bez mojí podpory. Práce na této knize dala Raise velmi mnoho: s životem lidí na vesnici se setkala v bezprostředním kontaktu.

Souvislý sociologický průzkum probíhal ve dvou významných, hustě osídlených vesnicích - v kozácké stanici Grigoripolisskaja a ve vesnici Otkaznyj, jedna se nacházela na východě, druhá na západě Stavropolska.

Před revolucí měla kozácká stanice Grigoripolisskaja 20 tisíc obyvatel. Po občanské válce se jejich počet snížil téměř na polovinu: část zemřela v bojích občanské války, část zahynula hladem a část odjela jinam. Zmíním se o dvou setkáních, která Raise navždy zůstala v paměti.

Jednou večer, když už pomalu končilo dotazování, přišla Raisa k osamělé ženě. Její nápadník zahynul ve válce a ona zůstala sama. Byla velmi potěšena Raisinou návštěvou: nejdříve ji nakrmila a pak začala vyprávět o svém životě. Když už Raisa zakončila vyptávání, uzavřela své poznámky k anketě, žena jí řekla: „A teď se budu ptát já.“ Začalo vynikající interview, které Raisa popsala ve své knize *Ží t znamená doufat:*

„Děvče, jak to, že jsi taková nemocně hubeňoučká?"

„Ale ne, jsem přece normální..."

„Muže asi máš?"

„Ano."

Vzdechla: Asi pije."

„Ne..."

„Bije tě?"

„Co si to myslíte?! Ne. Mám dobrého muže."

„Ale děvenko, mě neošálíš! Vždyť mám za sebou celý život a vím - dobráci po světě nechodí!"

Tak se uskutečnil vzájemný „sociologický průzkum". Žena patrně Raise stejně neuvěřila.

Raisa ještě vyprávěla, jak si na jedné z mléčných farem po večerním dojení krav povídala s jednou dojičkou - plnou života, bystrou a bojovnou. Raise se velmi líbila. Skutečná kozácká žena! Evidentně pro slovo nechodila daleko. Když Raisa vyplňovala anketu, došly k bodu: „Co vás spojuje v rodině, v manželství s mužem?" Byly tam různé možnosti: láska, přátelství, láska k dětem ap., mezi nimi i „fyzická přitažlivost". Když došly k této variantě, žena se zeptala: „Co to znamená?"

Raisa Maximovna začala vysvětlovat: „Řeč je o intimních vztazích s mužem."

Zřejmě to jen ztížilo situaci.

. „Ale u muže a ženy přece mohou být osobní vztahy. No, nevadí..."

Raisa už chtěla rozhovor ukončit.

Ach tak, no jasně. Napiš tam: K čemu jinému je k čertu muž dobrý?"

Neméně zajímavý byl materiál, který Raisa sebrala o životě rolnictva v době před revolucí, zvláště v kozácké vesnici. Najed-

nou byla možnost srovnání. Kozáci získali od cara úlevy - ať se to týkalo přídělů půdy, koní, dobytka. Děti z kozáckých rodin měly úlevy ve vzdělávání. Ale doba byla přísná: kozák si nesměl vzít dívku z jiného rodu. Pokud tento zákaz porušil, byl vyloučen z kozáctva.

V kronikách občanského života se zachovalo minimum jakýchkoliv záznamů, které by svědčily o úrovni medicíny té doby. Dochovaly se většinou jen krátké zápisy: „zemřel z boží milosti", „na kašel", „kvůli břichu". V jedné studii předrevolučních vědců se objevují poznatky o opakujícím se suchu ve Stavropolské gubernii. Ukázalo se, že každý druhý rok byl suchý. Jindy se nad krajem přehnaly prachové bouře, které zničily osev. Několik let za sebou se stalo, že v zimě pomrzla zasetá pšenice, v dubnu se prohnala prachová bouře a nakonec přišlo sucho. Tehdy rolníci opouštěli své domovy - často navždy. V určitých letech se osídlení snižovalo až o dvacet procent.

Raisin výzkum přinesl spoustu materiálu, který by stačil na doktorandskou dizertaci. Ale čas na to nebyl. Sebraný materiál umožnil Raise srovnat životní, pracovní a kulturní podmínky města a vesnice. Byty to materiály, které byly potřebné i pro mou práci.

Práce na dizertaci byla náročná. Bylo také zapotřebí několika cest do Moskvy - kvůli konzultacím s vedoucím práce, ve spojitosti s představením vlastního výzkumu a dokončením před obhajobou.

V době Raisiny nepřítomnosti nastal v rodině svérázný režim. Dcerka přicházela ze školy v době oběda. Tehdy jí bylo deset. Plánoval jsem si práci tak, abych mohl zajet domů. Připravovali jsme oběd spolu. Irina se účastnila všeho. Já jsem jí zadával speciální úkoly. Byla šťastná. A o sobotách a nedělích jsme spolu chodili do kina na dvě až tři filmová představení.

Dizertační anabáze byla ukončena dvěma oslavami. Jedna proběhla v restauraci za městem, kam byli pozváni Raisini kolegové z katedry. Druhé posezení s nejbližšími přáteli se konalo u nás doma. Ve slavný den se Raisa vrátila z práce. Požádala dvě přítelkyně - Lídu Budykovou a Nelli Sokolovovou - jestli by jí nepomohly s přípravou večerního stolu. Rozhodly se

udělat pelmeně, saláty, všelijaké jídlo. Maso a další potraviny koupily v obchodě, který byl naštěstí nedaleko. V obchodech bylo všeho dostatek. O sedmé hodině večer byl připraven nazdobený, přepychový stůl. Nemohlo to být přece jinak: taková událost - obhajoba dizertace!

Když jsem se zmínil o zásobování obchodů, musím vzpomenout na jeden zážitek z pozdějších let, kdy jsem na ÚV KSSS pracoval ve funkci tajemníka ÚV pro agrární otázky. Tehdy se na politbyru probírala otázka zásobování obyvatel potravinami. A Leonid Brežněv se tenkrát zeptal: „U nás v obchodě je to čím dál horší, obzvlášť co se týče masných výrobků. Kam všechny mizí?" Očekával odpověď. Já jsem se pokusil tuto otázku zodpovědět a řekl jsem, že v 60. letech vznikl problém, kde se bude maso a masné výrobky uchovávat. Chyběly lednice. Města přestala přijímat produkty od podniků zpracovatelského průmyslu. Věc došla tak daleko, že podnikaví obchodníci maso nechávali na severu u Elbrusu v ledu.

Nyní už se nechce věřit, že tomu tak bylo. Ale bylo. A mimochodem, ne proto, že by se spotřebovalo více masa než za Brežněva. Ne. V 80. letech se spotřebovalo 52-54 kilogramů masných výrobků všech možných druhů na jednoho obyvatele. V 60. letech to bylo necelých 30 kilogramů.

Pamatuji si, jak se Brežněv s údivem zeptal: „A v čem je problém?"

Problém byl v tom, že poptávka značně převyšovala nabídku. Bylo třeba se těmito procesy zabývat.

Ted ale zpět k našemu památnému večeru. Společně s námi bydleli v domě naši krajané z Krasnogvardějského regionu - Pavel Andrejevič a Marija Sergejevna Larionovovi, ti, u kterých jsme byli v lednu roku 1957 na návštěvě, když Raise začaly porodní bolesti. Nyní jsme s nimi žili v jednom domě. Oba byli starší než my. Pozval jsem je na oslavu, když už naše skupinka byla veselejší... Pavel Andrejevič ihned zapadl do všeobecného veselí. Ale Marija Sergejevna, když se ocitla v kruhu mladých, alkoholem posilněných lidí, podotkla: „Raiso Maximovno! Jak to? Poprvé vás vidím v takovém stavu. Míšo, že se nestydíš, cos to udělal se ženou?!"

V 70 letech

„Marijo Sergejevno! To je prostě život a chvíle, kdy lidé pociťují ohromnou radost. Vypijte si se mnou skleničku!"

Podlehla. Ale druhý den nám řekla: „Tak na takovém setkání jsem ještě nebyla."

V témž roce, 1967, jsem ukončil studium na agrárně-ekonomické fakultě Zemědělského institutu. Začal jsem tam studovat v roce 1961 na radu a posléze i na naléhání Kulakovova. Tehdy byla po linii krajského výboru strany rozvinuta velká iniciativa, aby se kádry, které už pracovaly v zemědělství, dál vzdělávaly. V této souvislosti se podporovalo ve velké míře dálkové studium. A tak jsem i já nastoupil k dálkovému studiu - na sotva otevřenou fakultu. Protože na této fakultě neměli ještě jasnou vzdělávací strategii, v prvním ročníku postupovali jednoduše: spojili agrární a ekonomický program. Museli jsme zdravě zabrat. Učil jsem se s velkým zájmem. Kulakovova rada byla správná. Tehdy jsem se velmi zajímal o ekonomiku a na nějakou

Raisa, 1973

dobu jsem odsunul svůj zájem o filozofii, teorii státu a práva - o to, co mě zajímalo dříve.

To byl další důležitý krok na cestě životem.

Byli jsme v těch letech tak zaneprázdnění, že jsme si dlouho nekupovali televizor. Úmyslně nekupovali.

Můj běžný denní režim v těch letech vypadal asi takto: vstával jsem v pět hodin a pustil se do učení, osvojoval jsem si agrárně-ekonomickou vědu. V sedm hodin jsem dělal rodinný budíček. Raisa i dcerka si rády přispaly.

. Po snídani v osm hodin jsem odcházel do práce. Na oběd jsem domů nechodil. Často jsem se musel bez něho obejít úplné. To vedlo k tomu, že večer, když jsem se mezi 21. a 22. hodinou vrátil domů, jsem snědl, na co jsem přišel. Brzy se to projevilo na mé váze. V roce 1971 jsme s Raisou a ostatními členy ÚV - já už jako tajemník krajského výboru strany - jeli na dovolenou do Itálie. Můj velký zájem o špagety se odrazil na mé

S Irinou na konci školního roku, 1974

váze. Po návratu jsem pohlédl do zrcadla, zděsil se a rozhodl s tím něco udělat. První rok jsem shodil 10 kilogramů, druhý - 7 a třetí - 3. Dvacet kilo za tři roky. A byl jsem v normě. To ale bylo později.

Téměř všechny soboty jsem měl plné - pracoval jsem. Ve volném čase jsme vyjížděli za město na horu Strižament nebo na její menší sestru Nědremannuju - jsou středem Stavropolské vrchoviny. Když to situace umožnila, zůstávali jsme tam celé dny. Pravidelně jsme vyjížděli ve třech - s Raisou a Irinou, méně často s přáteli. Někdy jsme za den ušli 20-25kilometrů a pěkně se unavili.

II. ČÁST

Cesta na vrchol

Kapitola pátá

Moje malá perestrojka

Dne 10. dubna 1970 se konalo plénum Stavropolského krajského výboru KSSS, kde mě jednomyslně zvolili prvním tajemníkem krajského výboru. Bylo mi 39 let. Členové krajského výboru mě přirozeně dobře znali a mimo jiné byli potěšeni tím, že poprvé po letech tento post nezaujme „přivandrovalec", ale místní, Stavropolčan.

Mé zvolení vytvořilo zvláštní situaci: všichni ostatní tajemníci krajského výboru byli starší než já. Někteří z nich určitě očekávali, že budou zvoleni oni. Ale na ÚV se probírala jen jedna kandidatura.

Chtěl bych se na tomto místě podělit o své úvahy o zvláštní roli prvních tajemníků republikových ústředních, oblastních a krajských výborů strany. Prakticky byli vybíráni na samotném vrcholu - generálním tajemníkem ÚV KSSS a politbyrem. Byli jednou z hlavních opor stávajícího režimu. Přes ně, při veškeré odvětvové a administrativní rozdrobenosti, se spojovaly do jednoho systému všechny státní a společenské struktury. Představovali většinu v ÚV KSSS, jejich hlasy fakticky mohly zvolit generálního tajemníka a to je samo o sobě stavělo do zvláštního postavení. Systém důkladné odebíral nejaktivnější a energické vedoucí všude - v průmyslu, zemědělství, ve vědeckých a stát-

nich institucích, v různých sociálních skupinách a vrstvách společnosti. A jestliže ses dostal do nomenklatury, musel jsi dodržovat daná pravidla hry.

Veškerá místní moc byla prakticky soustředěna do rukou prvních tajemníků. Pod né spadal celý regionální aparát. Bez nich se neobešlo jediné rozhodnutí. Všechny vedoucí funkce, i na nižších úrovních, spadaly do nomenklatury oblastního nebo krajského výboru strany. A dokonce i v těch případech, kdy podnik nebo institut spadal pod svazové ministerstvo, nemohl ministr obejít prvního tajemníka a jmenovat kohokoliv bez jeho vědomí.

První tajemník - to byl zvláštní fenomén, klíčová figura mocenské struktury SSSR. Svou funkci a ohromnou moc nezískal od lidí, díky výsledku voleb, ale z Moskvy - od politbyra, sekretariátu a osobně od generálního tajemníka ÚV KSSS. V tom byla zranitelnost a dvojakost postavení prvního tajemníka. Každý dobře věděl, že o funkci i moc s ní spojenou může přijít pouze tím, že se změní názor na jeho osobu v daných institucích, a především, pokud ztratí důvěru u generálního tajemníka.

Konečné řešení kandidatur na první tajemníky připadalo pouze generálnímu tajemníkovi ÚV KSSS. Co se týká mě, hovořili se mnou Kapitonov, Kulakov, Kirilenko a Suslov. A potom poslední, klíčový pohovor u generálního tajemníka. Jedině on mohl pronést slova: „My vás doporučíme."

Velmi dobře si vzpomínám na to první setkání i na rozhovor s Leonidem Brežněvem, na jeho důvěrný tón. Setkání, které trvalo tři hodiny, se mi líbilo. Musíme si uvědomit, že Brežněv konce 60. a počátku 70. let se od nemocného Brežněva posledních let velmi lišil.

Hned na začátku besedy mi sdělil, že ÚV mě doporučuje na post prvního tajemníka krajského výboru strany: „Doposud u vás pracovali cizí, ale teď tam bude místní člověk."

Brežněv vzpomínal, jak byl v době Velké vlastenecké války, když ustupoval přes naše kraje směrem na Novorossijsk, překvapen naprostým nedostatkem vody.

„Tehdy jsem poprvé viděl, jak lidé za deště chytají vodu ze střech do speciálních nádob. Bylo to v červenci a srpnu

roku 1942. Bylo tak nesnesitelné vedro, že nebylo čím uhasit žízeň."

V této chvíli jsem projevil nezkušenost a řekl jsem: „V minulém roce byla v našem kraji špatná úroda. Milion hektarů obilí uschlo. Zachránit dobytek stálo obrovské úsilí. A nyní se neobejdeme bez pomoci. Prosím za prominutí, že před vámi tento problém zmiňuji."

Jeho reakce byla zajímavá. Zavolal Kulakovovi a řekl jakoby v legraci: „Poslouchej, Fjodore, koho jsme to vybrali do funkce prvního tajemníka ve Stavropolu?! Ještě jsme ho nezvolili a on už přichází s prosbami, prý potřebují krmivo."

Kulakov odpovídal stejným tónem: „Tak, Leonide Iljiči, ještě není pozdě na zrušení jeho kandidatury. Ostatně, Gorbačov má pravdu, kraj potřebuje pomoc."

Musím dodat, že po jeho rozhodnutí pomoci nám přežít zimu bylo pracně získáno 70 tisíc tun píce.

Na konci července roku 1955 jsem přijel do Stavropolu a v roce 1970, tj. přibližně za 15 let, jsem byl zvolen do vysoké funkce nejen v kraji, ale i v celém státě. Pak následovalo zvolení do Nejvyššího sovětu SSSR a další rok na sjezdu strany do ÚV KSSS.

Otevřely se mi ohromné možnosti. Na má bedra byla naložena velká zodpovědnost. Na jednom z prvních zasedání byra krajského výboru jsem kolegy informoval o obsahu svého rozhovoru s generálním tajemníkem ÚV KSSS. Přednesl jsem dva vlastní návrhy základního charakteru. První - každý z vás má svůj konkrétní úsek, za který zodpovídá, proto všechna neodkladná operativní rozhodnutí, která nepotřebují souhlas prvního tajemníka a krajského výboru, jsou na vás. Já vás nebudu úkolovat: lidé, kteří jsou ve vedení kraje, mají důvěru, měli by pracovat přesvědčivě a svobodně. Pokud jsou pochybnosti - račte prosím, budeme se scházet jednou týdně k výměně informací.

Je možné, že vše se zpočátku nedařilo podle mých představ, ale brzy se dostavily výsledky. Podobně jsem postupoval i mnohem později, když jsem byl v ÚV KSSS a potom i prezidentem SSSR, pokud se neobjevily skutečnosti, které potřebovaly přijetí rychlých rozhodnutí. Ale o tom až později.

A můj druhý návrh: navrhl jsem, aby bylo započato rozpracování programu rozvoje zemědělství s využitím průmyslových technologií, specializací a koncentrací výroby, aby došlo ke zlepšení postavení vesnických obyvatel. Nastal čas ke změně životních podmínek a lidské práce - do života totiž vstoupilo nové pokolení.

Nejdříve vznikla diskuze, ale pak byl akceptován návrh předsedy výkonného výboru krajského sovětu Nikolaje Bosenka: po hlubokém rozpracování projednat návrhy prvního tajemníka krajského výboru.

Touto epizodou začal proces kolektivních hledání za účasti odborníků, vědců, lidí z praxe. Vzniklý program rozvoje zemědělství v kraji byl schválen na plénu krajského výboru strany na podzim roku 1970. Jeho uvedení do života jsem obětoval téměř deset let. Přesto jsem při odjezdu ze Stavropolu viděl, kolik je toho ještě třeba udělat.

Zveřejněné závěry zonálních studií vědecko-výzkumného institutu ukázaly, že v našem kraji bylo za posledních sto let 52 let suchých a 75let s malou úrodou. Zóna riskantního zemědělství.

Vzpomínám si na jednu příhodu. V roce 1974 se očekávala výborná úroda. Jak bylo v době sklizně ve Stavropolsku zvykem, přijížděl do našeho kraje Kulakov, aby se setkal se svými voliči (byl tu zvolen do Nejvyššího sovětu SSSR). Vezli jsme ho po stepním území, kde dozrávalo naše obilí. V této zóně byl i jeho volební okruh. Když uviděl nevídané lány obilí, s jakousi výtkou řekl: „Ale, přátelé, proč přede mnou skrýváte obilí?"

„jak skrýváme, vždyť vám ho ukazujeme?! A jak to bude s touto úrodou, se ještě neví - je třeba ještě vyčkat, Fjodore Davydoviči. Vždyť sám víte, že ve Stavropolsku stačí dva dny na to, aby bylo vše zničeno."

Ale Kulakov byl přesvědčen: obilí je prakticky zralé, na sklizeň je do kraje třeba poslat nejméně 10 tisíc vozů. Po návratu do Moskvy Kulakov řekl: „V tomto roce musíme od Stavropolčanů získat hodně obilí."

Bohužel se ukázalo, že jsme měli v našich obavách pravdu: během čtyř dnů - od 29. června do 2. července - prošel krajem

déšť a pak nastalo vedro, zaduly prachové větry. Z hektaru jsme sklidili všeho všudy 15%. Takže bylo třeba řešit problém, kde získat dostatek zrní a krmivá.

Začali jsme tím, že jsem k nám pozval Jevgenije Jevgenijeviče Alexejevského - ministra meliorace a vodního hospodářství SSSR - a seznámil ho s našimi plány na urychlení vybudování vodních ploch a zavodnění kraje. Chtěli jsme vybudovat kanál z Kubáně do Kalmycké stepi v délce 480 kilometrů, ze kterého by se dalo zavlažovat 800 tisíc hektarů půdy a zavodňoval by 3 miliony hektarů.

„No dobrá," řekl Alexejevskij poté, co se seznámil s našimi návrhy. „Nyní je třeba získat přijetí u generálního tajemníka, já vás budu podporovat."

Pomohla náhoda. (Opět náhoda!) V Baku se slavilo 50. výročí vzniku SSSR. Byli pozváni hosté ze všech republik a já jsem se v delegaci RSFSR oslav také účastnil. Přijel i Brežněv. Ázerbájdžánci ho nejen milovali - přímo ho zbožňovali. Mám před očima tu obrovskou lidskou řeku, která se několik hodin pohybovala před tribunami. Společně s dalšími hosty jsem byl na tribuně, kde se nacházel i generální tajemník ÚV KSSS Brežněv s představiteli Ázerbájdžánu. V jistém okamžiku, kdy Leonid Iljič odcházel a chtěl si odpočinout, jsem se k němu otočil: „Mohl bych vás vyrušit? Potřebuji pět minut."

„Co že tak málo?" řekl s úsměvem.

„Mám návrhy, které se dotýkají našeho prvního rozhovoru o problémech sucha ve Stavropolsku. Máme konkrétní představy, které jsme již rozpracovali. Naše návrhy jsme předali ministerstvu Alexejevského."

Dostal jsem termín přijetí. Setkání se konalo v prosinci. Brežněv mé bedlivě poslouchal. Probral všechny výpočty a nákresy, vznesl spoustu otázek a požádal mě, abych mu ponechal všechny podklady, včetně tabulky „O suchu a úrodě za posledních 100 let". Brzy se konalo zasedání politbyra, na které mě nestihli pozvat, ale sám Leonid Iljič měl projev o našem problému. Jak mi bylo tlumočeno, v něm oznámil: „Je třeba podpořit nové, mladé vedoucí, kteří řeší problémy ostře, po státnicku." Dne 7. ledna 1971 schválil ÚV KSSS a Rada ministrů SSSR návrh

na urychlení stavby Velkého stavropolského kanálu a zavodňovacích systémů. Byly uvolněny velké prostředky. Stavbu zajišťovala Všesvazová úderná komsomolská. Do kraje se přesunuly tisíce mladých lidí a velké množství techniky. Zvláštní úkol - stavbu tří tunelů - řešila specializovaná firma. Tempo práce bylo vysoké, už v roce 1974 jsme slavili první úspěchy: v dubnu proražení prvního tunelu a v listopadu spuštění druhé etapy budování Velkého stavropolského kanálu.

Plány se stávaly realitou. Bylo důležité vyřešit výběr optimálního pěstování plodin v naší oblasti. Stavropolčané jsou v mnohém vděčni místnímu institutu a jeho vedoucímu, později prezidentovi Leninovy Všesvazové zemědělské akademie, Alexandru Alexandroviči Nikonovovi. Průkopníkem nového přístupu k využití zavlažovaných půd v suchých stepích byl však přece jen předseda kolchozu Neftékumské oblasti Nikolaj Téreščenko.

Jen jsem vyslovil jeho jméno a hned jsem si vzpomněl na jeho minulost. Seznámili jsme se, když se řešila jeho personální otázka. Ještě za Kulakova se na kraji probíralo Těreščenkovo vyloučení ze strany kvůli používání nedovolených metod při řízení kolchozu. V této záležitosti šlo o to, že mladý odborník-agronom byl umístěn do zaostalého hospodářství a ze všech sil se snažil ho zachovat a zvýšit úrodu v suchých stepích, kde se rozkládal kolchoz. Obyvatelé vesnice však měli jednu slabost: jelikož kolchoz neuspokojoval jejich potřeby, začali krást, rozkrádat kolchozní majetek. Těreščenka obzvlášť rozčilovaly noční krádeže krmivá. A použil krajní řešení: jezdil v GAZu a malorážkou střílel do oslů, které rozkradači používali.

Na byru vznikly rozpaky. Všichni tvrdili, že je nutné ještě vše vyšetřit a projednat, než se přijme konečné rozhodnutí.

„Zajeď tam, Michaile Sergejeviči, a na místě to projednej," dal mi za úkol Kulakov.

Zajel jsem do toho družstva a pobyl tam několik dnů. Fakta byla pravdivá. Těreščenko opravdu používal zvláštní metody, když krádeže přesáhly únosnou míru - ten člověk se jednoduše neudržel. Učinil jsem však závěr, že je potřeba zmírnit situaci a mladého předsedu podržet.

„Ale jak podržet?" zeptal se Kulakov, když jsem na kraji dokladoval zjištěné závěry své cesty. „Je vůbec v tom družstvu něco dobrého?"

„Ano, je: snaha o zavlažování suché půdy." Má odpověď byla okamžitá, bez zaváhání.

Bylo přijato rozhodnutí, které by mě nenapadlo: v nejbližších dnech uskutečnit krajský seminář regionálních představitelů k výměně zkušeností efektivního využívání zavlažovaných půd. Bez pozornosti nezůstala ani zkušenost zavádění úhoru, což se kladně projevilo na stabilitě obilné produkce a zvýšení výnosů.

Téreščenko postupoval velmi prostě: převáděl pěstování obilovin ze zavlažovaných půd na nezavlažované pozemky (tzv. „bogar"*). Přitom tyto půdy napřed dostaly základní vylepšení aplikováním úhoru a hnojiv. Uvolněné zavlažované půdy se použily na pícniny.

jeho metoda byla úspěšná. Problém byl v tom, že takový závěr neodpovídal představám ÚV KSSS roku 1966 o zemědělském hospodářství. Předpokládalo to probádat a doložit správnost výsledků, kterých se v tomto družstvu dosáhlo. A tím mít doklady k opatřením v kraji.

Když se budoval kanál, získali jsme zároveň reálnou zkušenost, jak v našich podmínkách lépe zacházet se zavlažovanými půdami. Vyzbrojil jsem se veškerými analýzami a výpočty a vydal se na ÚV za Fjodorem Kulakovem. Velmi pozorně vše vyslechl, prohlédl papíry a řekl: „Co ti mohu říci? Pokud se dohodneš s Leonidem Iljičem a on se zeptá na moje mínění, podpořím tě v tom, co se týká změn systému pěstování plodin."

Důležitým argumentem v mých výkladech bylo sucho v letech 1975-76

Po setkání s Kulakovem jsem napsal Brežněvovi na Krym, kde byl na dovolené. Uběhl den, dva... Třetího dne večer - telefon z krajského výboru strany. Volala služba: „Michaile Sergejeviči, důležitý šifrovaný telegram." Nebylo v něm však to, co jsem očekával, spíš naopak. Zpráva skupiny akademiků Leninovy

* Půdy v zóně zavlažovaného pěstování plodin, na kterých rostou zemědělské plodiny bez závlahy.

všesvazové akademie zemědělských věd byla určena všem tajemníkům oblastních a krajských výborů. Akademici spočítali, že se zlepšily podmínky pro rozšíření osevu ozimů. Skutečně, letní deště této situaci pomohly, ale já jsem poslal Brežněvovi informaci o snížení osevu ozimů z důvodu zavedení úhoru. Vznik zprávy akademiků se pochopitelně neobešel bez Kulakovovy účasti. Co naděláš, takový je život!

Uběhl ještě den, dva. A volá generální tajemník: „Pročetl jsem tvůj záznam, Michaile Sergejeviči. Přemýšlel jsem o tom, radil se. A víš, vzpomněl jsem si na Kazachstán, kde jsem kdysi pracoval. Tehdy mi Těrentij Malcev *(významný agronom z Kurganské obl asti)* řekl, že bez úhoru se neobejdeme. Tak dělej, jak myslíš. Máš mou podporu."

V centrálních orgánech předsudky proti úhoru silně zakořenily. Myslím si, že pro Brežněva nebylo jednoduché Stavropolčany podporovat.

Znovu jsem letěl do Moskvy. Sešel jsem se s vedoucím odboru zemědělství ÚV KSSS Vladimírem Karlovem a ministrem zemědělství a vytvořili jsme návrh rozhodnutí politbyra i vlády o zavedení systému suchého zemědělství plodin ve Stavropolském kraji. A brzy byl schválen. Ale jak se říká, ještě na něm neuschl inkoust, a už ho kdosi zablokoval. Jako první svou „bdělost" prokázali aparátčíci ruské Rady ministrů a pak, čímž jsem byl velmi překvapen, vydalo prohlášení o dalším rozšíření osevu obilovin ve všech regionech i politbyro. Ale dokud byl na straně Stavropolčanů generální tajemník ÚV KSSS, nehodlal jsem ustoupit ani o píď.

V následujícím roce 1977 byla úroda dobrá, v neposlední řadě díky úhoru a sklizni pomocí nových technologií. V roce 1978 byla ale sklizeň nebývalá - dvě tuny na každého obyvatele Stavropolska - to vše dokázaly postupy a metody suchého pěstování plodin. Tento systém se používá i nyní: nedávno jsem pobýval ve svém rodném kraji a měl jsem radost z toho, že v kraji vyprodukují 7,8 milionů tun obilí. V roce 2009 bylo dosaženo dokonce rekordní sklizně - 9 milionů tun. Nikolaj Těreščenko se časem stal Hrdinou socialistické práce a na sjezdu KSSS byl jmenován členem ÚV strany.

Tyto úspěchy byly důležité, ale staly se pouze součástí komplexního programu. Veškeré úsilí se upíralo ke zvýšení produkce krmných pícnin. Proto bylo při pokračování nárůstu produkce obilí v rámci nového systému nutné rychle dokončit budování kanálu a přemístit produkci krmivá na zavlažované půdy. A Stavropolčany opět zachránil generální tajemník ÚV KSSS. Po celou dobu sledoval, jak pokračují práce, a já jsem dokladoval, že jsme v normě. Ale jednou, když ode mě uslyšel tutéž odpověď, se zeptal: „Poslouchej. Michaile Sergejeviči, Stavropolský kanál bude největší na světě?"

„Ne. Samozřejmě, že nebude největší, Leonide Iljiči."

„Takže vy stavíte a stavíte a konec je v nedohlednu?"

To mé prostě rozpálilo. Ale rozhodl jsem se rýpanec generálního tajemníka využít v zájmu věci. Nejdříve jsem se s rozhovorem svěřil Kulakovovi. Jeho reakce mě překvapila: „Nečekej, že bys to od Leonida Iljiče ještě někdy uslyšel." Pochopil jsem smysl jeho poznámky a hned se vydal za předsedou Rady ministrů RSFSR M. S. Soloměncevem a potom na ruské a svazové ministerstvo meliorace. Podpořili nás. Bylo očividné, že postupujeme správně. I když je pravda, že mi kdosi během té spousty rozhovorů řekl - měli byste se učit u Šibajeva *(tehdejší první tajemník Saratovského oblastního výboru)*, jak se řeší problém zavlažování: u vás je to 2,5krát až 3krát dražší než u Saratovců. Řekl jsem, že děláme vše podle plánu a nic nešidíme.

A jakpak Saratovci budovali zavlažovači plochy? Seznámil jsem se s tím, když jsem byl tajemníkem ÚV KSSS pro agrární otázky. Saratovci tehdy požádali o odpis velkého množství zavlažované půdy kvůli nepotřebnosti. Jejich postup byl jednoduchý: postavili sací stanice na náběr vody z Volhy a tu pak přesunovali nahoru k zalití polí a pastvin. Ano, na těch zavlažovaných polích rostlo krmivo, ale celé to bylo „dobrodružství". Skončilo to brzy zničením půdy. Část byla podmáčená, další část zasolená - nakonec se musely odepsat. Na jejich rekultivaci se pak muselo vynaložit mnoho práce.

Vracím se k otázce, kterou položil Brežněv: kdy bude kanál dokončen? S velkým úsilím jsme mohli stavbu o rok zkrátit. Tam, kde voda z Kubáně vytékala z Velkého stavropolského ka-

nálu do suché Stavropolské stepi, se objevilo heslo: „Voda z řeky Kubáně poteče tam, kam zavelí bolševici!"

Nečekali jsme na úplné dokončení kanálu, ale spouštěli jsme ho po hotových částech. Konečně jsme měli naději, že budeme mít dostatek krmení pro skot. To bylo ohromné vítězství.

Stavropolsko se mohlo chlubit svým chovem jemnovlnných ovcí. Abych přiblížil velikost tohoto odvětví, musím říct, že v kraji se produkovalo 27 % objemu výroby jemné vlny celé Ruské federace. Při jarním vyvedení ovčích stád na pastvu se na loukách páslo až 10 milionů kusů ovcí. Nevím proč, ale Brežnév si tato čísla, která evidentně patřila ke zvláštnostem našeho kraje, dobře pamatoval. Pokaždé, když jsme se viděli, ať už sami nebo ve skupině tajemníků, nezapomněl se mě zeptat, jak jsme daleko se stavbou kanálu. A následovala druhá otázka: jak je na tom naše „ovčí impérium"? Takže jsem byl vládcem „impéria" ještě před tím, než jsem se stal generálním tajemníkem.

V našem kraji se lidé zabývali šlechtěním nových plemen a plnili úkol zajišťování dalších regionů plemenným chovem. Ovce z plemenných stavropolských družstev, které se dostávaly do dalších oblastí, dávaly 1,5až 2krát více vlny než místní druhy. Nebudu zacházet do detailů, ale podařilo se nám zpracovat tuto problematiku a dosáhnout schválení rozhodnutí ÚV KSSS a Radou ministrů SSSR „O dalším rozvoji a upevnění materiálné-technické báze v produkci plemenného chovu jemnovlnných ovcí ve Stavropolském kraji".

Na konci 70. let se za hranice našeho kraje prodávaly stovky tisíc plemenných ovcí. Vynikající kusy se, kromě jiného, dostaly do Indie, do zemí střední a východní Evropy, do arabských a asijských států. To přinášelo dobré zisky. Produkce vlny se významně zvýšila a chov ovcí se stal celkově výnosným.

Co nás ještě trápilo, byl masný problém. Stavropolsko bylo zatíženo plány zásobování dalších regionů masnými produkty. Situace na trhu s masnými produkty se tehdy vyostřila až do krajnosti. Trpěly nejen industriální regiony, ale i taková místa jako Kubáň, Don, Stavropolsko, nejvýznamnější pěstitelé a do-

davatelé obilí, masa, mléka, zeleniny a ovoce. Náš kraj posílal za své hranice téměř 75 % zpracovaného masa, Krasnodarci - 80, Rostovčané - 56 Plány byly takové, že kvůli jejich splnění se musel využívat i dobytek, koupený v soukromých pomocných hospodářstvích. Kontrola byla přísná a neustálá. Zásobování vlastních obyvatel masnými produkty tedy bylo čím dál slabší a slabší. Stále častěji jsme na svých cestách po městech a vesnicích museli toto téma lidem vysvětlovat. V něvinnomysském chemickém závodě mě pracující obvinili, že chci mít zásluhy u ÚV, když nechávám všechno vyvážet do jiných krajů a zapomínám na svou odpovědnost před obyvateli Stavro polská

Nespokojenost obyvatel se stupňovala. Promyslel jsem situaci a rozhodl se napsat na ÚV KSSS - vznesl jsem dotaz na sjednání pořádku v rozdělování potravinových zásob. Totéž udělali na Kubáni.

Sekretariát ÚV pod vedením předsedy Michaila Suslova přijal oba návrhy a přizval Radu ministrů RSFSR, aby se složitou situací zabýval. Při diskuzi se Soloméncevem mi bylo řečeno: ,Vaše prosby jsme vzali na vědomí, ale vláda nemůže nijak pomoci." Tím se kruh uzavřel.

Museli jsme si nějak poradit sami. Zrodila se idea - za 1,5až 2 roky vytvořit novou mocnost v drůbežářské produkci, když ji soustředíme do 28 významných družstev. Splnit část dodávek plánu drůbežářským průmyslem. A to, co by se vyprodukovalo v soukromých pomocných hospodářstvích, by kooperačně zůstávalo obyvatelstvu kraje. Můj úmysl byl takový - získat podporu programu na rozvoj drůbežářského průmyslu, a tím pádem bude následovat krmení, pokud bude drůbežářský průmysl - výsada Ruska. Chytrý manévr? Možná. Ale s vládou jsem do konfliktu nešel, protože Stavropolsko nadále státu dodávalo obilí ve velkém.

Velmi nás podpořil Nikolaj Vasiljev - místopředseda Rady ministrů. Stranil přechodu zemědělství na průmyslové technologie. Dva roky rozpracovaný program se začal uskutečňovat. Krajský výbor svými rozhodnutími podpořil budování nových průmyslových objektů: stavební kapacity byly využity na budo-

vání drůbežářských komplexů. Pomoc při těchto stavbách poskytla města celého kraje. Do mého odjezdu do Moskvy se produkce drůbežářského průmyslu zvýšila z 11 na 44 tisíc tun masa, a pak až na 75tisíc tun. Současně se začal uskutečňovat program podpory soukromých pomocných hospodářství a vytváření příměstských zemědělských družstev. Jejich výpěstky zůstávaly v kraji. Situace se na mnoho let zlepšila.

V té době jsme se také museli zabývat industrializací kraje: Stavropolsko se stalo regionem s elektronickým, elektrotechnickým, chemickým průmyslem s výrobou cementu, a strojírenstvím. Budování nových elektráren a opravy těch stávajících zbavilo kraj neustálého deficitu energie, později se dokonce posílala i do sousedních oblastí. A to ještě zdaleka nebylo vše - pokračovala plynofikace vesnic, budování cest, spojující nejen města, oblastní centra, ale i většinu vesnic mezi sebou. Byly realizovány plány modernizace lehkého a potravinářského průmyslu.

Ve Stavropolsku se najednou objevilo mnoho žadatelů z ministerstev a správ o vydání souhlasu ke stavbě nových podniků nebo rozšíření těch stávajících, a my jsme vůči nim přitvrdili požadavky v oblasti řešení sociálních otázek. Projevila se nutnost ucelených programů. Tehdy jsme navázali spolupráci s vědeckými centry hlavního města. To zvyšovalo veškerou pracovní úroveň, činilo naši regionální politiku srozumitelnou a zbavilo omylů v práci.

V té době jsme se také museli zabývat kavkazskými lázněmi Minerální Vody. Přijmout a obsloužit jeden a půl milionu lázeňských hostů s poukazy a dvakrát více těch, kteří přijížděli jako samoplátci, to opravdu nebylo lehké.

Lázně nemohly uspokojit velký zájem nemocných a celý lázeňský komplex potřeboval opravy a rozšíření. S podporou Kosygina, Mazurová a Všesvazové ústřední rady odborů bylo možné přijmout důležitá rozhodnutí o této oblasti, což významně změnilo vzhled lázeňského města Miněralnyje Vody, úroveň lázeňské péče, a poté následovala skutečná „lázeňská horečka". Jako houby po dešti začala růst nová sanatoria a turistické ubytovny, začala se vytvářet moderní infrastruktura.

Letiště prošlo nákladnou rekonstrukcí a stalo se významným letištěm země.

Píšu o tom všem a přemýšlím - neotrávil jsem čtenáře zbytečnými podrobnostmi: úroda, sucho, zavlažování, cesty, lázně? Nekonečné plány, rozpracování, pléna, dopisy na ÚV, obcházení vysokých představitelů, spory s krajními zpátečníky... Již tehdy mě stále častěji přepadaly myšlenky: proč se jakýkoliv počin, i když plně odpovídá společenským zájmům, setkává s podezíravostí, a každá iniciativa jsou přijímány nepřátelsky? Čím vysvětlit, že systém je tak málo vstřícný k oživení, zavrhuje vše nové?

V hlavě se mi honily další „kacířské myšlenky", ale vážně se zamýšlet nad tím vším nebyl čas. Dnem i nocí jsme se Stavropolčany probírali realizaci nápadů a plánů dynamického rozvoje kraje. Chtěli jsme hlavně vytvořit základy pro budoucnost. Na mém jednání záviselo mnohé, ale všechny moje myšlenky a plány by byly liché, kdybych je měl realizovat sám.

Můj přístup k práci s kádry znamenal každému dát šanci, aby se mohl projevit. Jedni se mohli realizovat, jiní, když zjistili, že tu práci nezvládají, mohli požádat o přesun na jinou činnost, nebo mohli odejít do penze. Nemohu mluvit za každý případ, ale obnova kádrů zasáhla všechny sféry života kraje a myslím, že probíhala dynamicky a bez zbytečné dramatičnosti.

Život rychle ukázal, že se nelze obejít bez významné obnovy v sestavě prvních tajemníků oblastních a krajských výborů strany. Nepřestával jsem očekávat volby do krajské stranické organizace. Nebyl to jednoduchý proces: ze začátku se to projevovalo na činnosti, ale úsilí se pak vrátilo i s úroky. Tajemníci stranických výborů si se mnou rozdělili těžkosti hledání, mnozí se mi stali oporou nejen v práci, ale lidsky blízkými lidmi.

Ve stranické hierarchii byla funkce prvního tajemníka městského a krajského výboru nejtěžší a nejzodpovědnější. Vyžadovala od člověka, aby byl politikem i praktikem, duchovním vůdcem i organizátorem, kompetentním hospodářem i taktikem a také stratégem, i když jen v krajském měřítku. Zarážející je, že se nikde nikdy neučilo to nejdůležitější - a to je psychologie komunikace, umění pracovat s lidmi. Musely přijít na řadu

přirozené lidské vlastnosti vedoucího, musel porozumět tomu, že lidé udělají více z vlastní vůle než z donucení a pouze tehdy, chováte-li se k nim lidsky. Tajemník krajského výboru musel být obdařen celou řadou předností. Najít takové lidi bylo opravdu těžké.

Skupina „rychlého nasazení"

V KSSS existovaly alternativní informační kanály a všichni samozřejmě věděli o existenci uzavřených, vlivových skupin. Mezi nimi byla svého druhu ojedinělá „skupina rychlého nasazení", která se těšila zvláštní důvěře generálního tajemníka. Do ní patřil volgogradský tajemník Kuličenko, saratovský Šibajev, tuíský Junák, krasnodarský Medunov, kustanajský Borodin, altajský Georgijev, orenburgský Kovalenko a sachalinský Leonov. Většina z nich byla osobně spjata s Kulakovem. Pokaždé, když potřeboval Brežněv podporu nebo se objevila nějaká intrika, nastoupila skupina „rychlého nasazení". Měla jasnou převahu ve sporech na plénech a sjezdech strany, a když se z úst jejích členů ozvala nějaká kritika nebo byly předkládány nějaké návrhy, bylo všem jasné, odkud přicházejí a v zájmu koho.

S těmito lidmi mě hodlal seznámit můj soused - tajemník Krasnodarského krajského výboru KSSS G. S. Zolotuchin, předchůdce Sergeje Medunova. Setkání proběhlo v restauraci „Moskva". Jen jsme se Zolotuchinem vešli do luxusního prostoru, bylo mi jasné, s kým mám tu čest. Známost jak z dob Petra Velikého začala tím, že mi nalili velký pohár, po okraj plný vodky. Tímto způsobem mi nabídli, abych se přidal ke společnému stolu. Já jsem z poháru lehce upil a postavil ho na stůl, čímž jsem vyvolal všeobecnou pozornost.

„Co to má znamenat?" neskrýval nespokojenost Kovalenko.

„Mám svůj vlastní systém," odpověděl jsem. „Pomalu, ale jistě."

Všichni se zasmáli vtipu a hned se jaksi uklidnili. Ale mezi námi, můj „systém" byl velmi jednoduchý: neměl jsem alkohol

příliš v lásce, přestože jsem - pokud byla nálada - dokázal pít jako ostatní.

Rozhovor u stolu se znovu rozproudil. Položili mi první otázku: „Jak vycházíš s Leonidem Iljičem?"

Pro zúčastněné to bylo evidentně hlavním kritériem důvěry.

„Myslím, že normálně."

Pak mě přijali do svého kruhu jako celonárodně nejmladšího prvního tajemníka oblastního výboru strany. Debata dále pokračovala o vládě, hlavně o Alexeji Kosyginovi, i o Nejvyšším sovětu, to je o Nikolaji Podgorném. Očividně pokračoval hovor, který byl přerušen mým příchodem. Byla to doba politického „pohřbu" Kosygina a v Brežnévově okolí se kritika vlády všelijak podněcovala.

V těch letech docházelo neustále ke konfrontacím se systémem rozhodování v podmínkách centrálně řízené ekonomiky a byrokratické společnosti. Kvůli jakémukoliv dotazu se muselo jít na státní plánovací komisi, zajistit si souhlas desítek ministerstev a úřadů, stovek funkcionářů. Nekonečné cesty do hlavního města, setkání, spory... Záležitosti brzdily zástupy úředníků nejrůznějšího druhu. Bylo zapotřebí leccos udělat jen proto, aby se „oblažili" moskevští činovníci. Byla to země žadatelů a prosebníků, i když by se zdálo, že díky systému plánování by se všechno dalo dělat rozumně. V životě ale bylo všechno jinak.

Příliš centralizovaná moc, která rozhodovala v naší ohromné zemi úplně o všem, vysávala životní energii celé společnosti. Sebemenší odklony a pokusy vyjít za rámec tohoto systému se okamžitě utínaly.

Po válce se začala vytvářet průmyslová družstva, která byla potřebná tam, kde státní podniky moc nedělaly - drobná malovýroba, služby obyvatelstvu nebo komunální hospodářství. Mnohé jejich výrobky šly na export. Ale zrovna tuto pohyblivost, pružnost, vesměs relativní hospodářskou a finanční samostatnost nechtěl systém přijmout - průmyslová kooperace byla zlikvidována rozhodnutím svazového centra.

V paměti mnoha lidí zůstal smutný konec experimentu s výplatami prémií za úkolovou práci na celinách Kazachstánu z počátku 60. let. Ač se novináři *Komsomol ské pravdy* a další spole-

čenské kruhy snažili podpořit novátorství a obhajovat iniciátory, část z nich stejně skončila ve vězení. Dlouho potom se nikdo neodvážil tuto zkušenost zopakovat. Podobný osud postihl experiment v ščekinském chemickém závodě. Ministerstvo nepovolilo pokus o rozšíření pravomocí podniku a projekt hned v zárodku zadusilo.

Podobná fakta o rušení inovací systémem jsem považoval za symptomy těžké nemoci naší ekonomiky, kterou je nutné vážně léčit. A nahoře? Ve vyšších patrech moci uvažovali mnozí podobně, ale nechtěli nic riskovat. Úvahami nad „prokletými" otázkami začalo mé druhé období ve funkci prvního tajemníka krajského výboru strany. Zpočátku jsem si myslel, že překonávání složitých úkolů nepřináší očekávaný efekt kvůli nekompetentnosti kádrů, nedokonalosti určitých vládnoucích struktur a chybám v zákonodárství. A důkazů o tom bylo plno. Ale postupně jsem se utvrzoval, že příčiny malé efektivity jsou mnohem složitější.

Většina lidí v té době viděla, jak se reálné podmínky k životu stále zhoršují, zatímco ti nahoře a propaganda se chvástají úspěchy. Ústředí očekávalo rychlé a uspokojivé výsledky. Přece - kde je poptávka, je i nabídka! Na začátku každého roku uveřejňovaly oblastní výbory strany v celostátním tisku ocenění pracovních kolektivů ze svého regionu. Závazky byly deklarovány a zapomínány - jak na ústředí, tak i mezi těmi, kdo je přijímali. Drzost vítězila: na ty, co dřeli, se pohlíželo se soucitem a byli považováni za hloupé...

Vzniklo mnoho zmatků, které měly počátek na ústředí. Pokud jsi náhodou něco sám vymyslel - buď připraven nést následky. Při všech těch výmyslech a instrukcích shora bylo prakticky nemožné udělat něco užitečného. Ne náhodou bylo populární pořekadlo: „Iniciativa se po zásluze trestá."

Jeden známý předseda kolchozu mé dlouho vozil po jejich polích.

„Líbí se ti zavlažování?" zeptal se jen tak mezi řečí, když jsem se chystal k odjezdu.

„Ano, jisté. Ale vždyť vodojem je tak daleko. Odkud máte potrubí?"

Předseda se odmlčel, a potom neochotně řekl: „No, koupil jsem ho na *vol ném trhu..."*

„Může být kradené?" podivil jsem se.

„Je to možné..."

Stávalo se, že se takto postupovalo a vedoucí se dostali do potíží. Žádali nás, abychom je hájili. Jediné, co mohl tajemník udělat - říct prokurátorovi: „Nebuď formalista, vezmi v úvahu realitu."

Tato slova tehdy mohla hodně znamenat. Slušní a čestní vedoucí se často dostávali do postavení lidí, kteří porušovali zákony, a pak se objevovali na lavici obviněných. Systém, který se ve všem, i v sebemenších maličkostech, řídil plánem, nedával absolutně prostor lidem iniciativním a podnikavým. Tehdy se nespokojené ústředí pokoušelo napravit situaci výměnou kádrů nebo vytvořením nových řídících struktur. I proto se už tak těžkopádná řídící struktura stávala stále ještě nepružnější.

Čím blíže jsem poznával skutečný život, tím více mě posouval k úvahám o těchto problémech a k hledání odpovědí na podobné otázky a pochybnosti.

Jak se mají jinde

Během práce tajemníka se mé zájmy měnily. V průběhu prvního období byly spojeny s místní problematikou, později s věcmi celospolečenskými, vnitřními i vnějšími. Měl jsem stále větší potřebu získat rozsáhlou a objektivní informaci o společnosti a tu jsem hledal ve výměně názorů se svými kolegy, vědeckými a kulturními pracovníky.

Abych mohl vidět, jak to chodí v jiných regionech, využíval jsem různých příležitostí: cesty na přednášky, semináře, konference, jindy oslavy, a to i ve volném čase. Bohužel, z kraje jsem mohl vyjet pouze na základě povolení ÚV KSSS. Pobýval jsem v Leningradě, Baku, Taškentu, Alma-Atě, Krasnodaru, Roštové, Doněcku, Jaroslavli a dalších městech a regionech země. Obzvláště významné pro mě bylo seznámení s leningradským pokusem o sociální plánování, v Rybinsku - s vě-

dečkou organizací práce, a v Doněcku - s patronátní pomocí zemědělství atd.

V době dovolené roku 1975jsme s Raisou na pozvání Šarafa Rašidova navštívili Uzbekistán. V Taškentu nás přivítalo teplo, naše turistická cesta dostala polooficiální charakter. V den příjezdu uspořádal Rašidov večeři se všemi členy byra a tajemníky ÚV KS Uzbekistánu. Bylo to pro mě nečekané. Na večeři se vše točilo kolem Rašidova. A vzhledem k tomu, že nás s Raisou usadil vedle sebe a své manželky, byli jsme v centru pohostinnosti. Poprvé jsme ochutnali velmi dobré uzbecké placky, čerstvé i sušené ovoce, pražené solené ořechy a uzbecký pilaf.

Následující den byl věnován poznávání Taškentu - ohromnému, krásnému, modernímu městu, které začalo svůj nový život po strašném zemětřesení v roce 1966 Velkolepé komplexy staveb, fontány, květiny... „Sviť, Taškente, hvězdo Východu - naděje míru i práce." Ale tehdy jsem zjistil, že existuje i jiný Taškent. Staré, zchátralé domy. Tíseň, nedostatek jídla, zanedbanost a špatná hygiena.

Naše cestování po republice začalo v Buchaře a v Samarkandu. Přátelé, mezi nimi i můj starý známý z Komsomolu Kajum Murtazajev, který v té době pracoval jako tajemník Bucharského oblastního výboru, nás seznamovali s historií. Nezapomněli zmínit samostatnou existenci bucharského státu, který získal od cara zvláštní status. V Samarkandu jsme poprvé na vlastní oči viděli východní tržnici: hromady melounů a dýní, hroznové víno, rajčata, sušené meruňky, rozinky, různé druhy ovoce, zeleniny a rostlin.

Murtazajev se nám věnoval, ale stále velmi opatrné pohlížel na tajemníka ÚV, kterého zaúkoloval Rašidov, aby nás doprovázel. Pak Kajum získal minutu bez jeho dohledu a řekl nám, jaká je situace v Uzbekistánu: Rašidov je nebezpečný člověk, s rozdvojenou osobností, na kterého je třeba dávat si pozor. On i jeho poručníci vynášejí rozsudky nad lidmi schopnými, projevujícími samostatnost... A Murtazajev, ve kterém vůdce viděl soka, mu padl brzy za oběť. Nechal ho převést do Taškentu, kde ho udělali předsedou Výboru pracovních rezerv, a tím byl odsunut z politické sféry. Potom se Kajum celkové dostal do izo-

láce, vzalo mu to hodně sil a poměrně brzy zemřel. Po mnoha letech jsem poznal jeho syna Akrama Murtazajeva, který společně s Dmitrijem Muratovem budoval *Novuj u gazetu.* Tak to je: jablko nepadá daleko od stromu.

Po Buchaře a Samarkandu jsme pobývali v Zarafšánu a Navoji - nových městech, kde se nacházejí obranné a zvlášť důležité podniky. Navoji, která stojí v poušti, vdechl život kombinát na zpracování zlata. Provedli nás po technologických linkách a ukázali nám rudu, ze které se žlutý kov dobývá. Letěli jsme nad pouští a pak se vezli po poušti Kyzylkum (po rudých píscích). Místy jsme navštívili malinké zelené oázy: studna, primitivní příbytek a pár ovcí.

Během této cesty se nám podařilo bydlet přímo v uzbeckých domech. Uzbekové žili velmi skromné, velké rodiny pohromadě. Pravidlem bylo, že se stavěly dva domy se střechou z asfaltové lepenky nebo hlíny. Domy byly spojeny verandou, v jednom žili staří, ve druhém mladí. Mnoho domů stálo na pilotech, aby při vedrech mohl pod nimi proudit vzduch.

Z hovoru s prostými lidmi jsem se dozvěděl, že nemohou pochopit, proč nedostávají dodávky potravin, když zásobují bavlnou celou zemi. „My celou zemi zabalíme do bavlny, ale ona se o nás nezajímá!"

Ještě když jsem byl ve Stavropolu, setkal jsem se s tajemníkem Donéckého oblastního výboru Vladimírem Ivanovičem Degťarevem. Degťarev - to byla zvláštní postava na tehdejším politickém nebi. Ve svých názorech neustoupil Ščerbickému a dlouhá léta byl členem politbyra KS Ukrajiny. Měl však blízko k Šelestovi, jak jsem zjistil, a s jeho pádem skončila i jeho kariéra. Nejdříve byl převeden na průmyslovou práci a pak byl poslán do penze.

Každé naše setkání se zvrhlo v jeden dlouhý rozhovor „duší", kterým nebylo nic zapovězeno. Jeho, stejně jako mě, trápily tytéž problémy. Cítili jsme téměř fyzicky, jak společnost ztrácí energii. Je třeba něco udělat, ale my máme svázané ruce dogmaty a instrukcemi.

„Víš," řekl mi Degťarev, „já naprosto vědomě porušuji některé hloupé příkazy, jinak bych umřel."

Na dovolenés Jurijem Andropovem, 1976

To se dalo pochopit. Doněcká oblast - to byl v podstatě stát ve státě: 5milionů obyvatel, 23 milionů tun oceli, 100 milionů tun uhlí, významné strojírenství, rozvinuté zemědělství, paroplavba. Problémů nepočítané - byty, potraviny, ekologie, osud starých nepoužívaných šachet. A k tomu žádná možnost využít alespoň určité části produkce, kterou tento mohutný region vyrobil.

Jednou mě Degťarev pozval o přestávce zasedání pléna ÚV na procházku po Kremlu. Během rozhovoru se najednou zeptal: „Poslouchej, Michaile, k čemu to všechno je: sověty, výkonné výbory, nekonečné svazové a republikové orgány? Vždyť všechno stejně projednává ÚV a republikové a oblastní výbory strany. Je potřeba jim předat veškerou vládu a všechny ostatní struktury zlikvidovat."

Sdílel jsem jeho pocity ohledně stále těžkopádnějšího způsobu řízení země: nové instituce rostly jako houby po dešti a řešení nejjednodušších problémů se dalo přirovnat k utrpení. Ale Degťarevovy závěry se mi přece jen zdály příliš radikální.

Andropov - člen politbyra, předseda KGB a armádní generál - pořizuje snímek Raisy a Michaila Gorbačovových ve Stavropolsku, 1976

„A jak by to tedy bylo?" zeptal jsem se zaraženě. „Což pak moc a vládu nezískávají ÚV a oblastní výbory od celého národa? To by byla uzurpace moci, diktatura strany. Když se zruší sověty, musel by stranické orgány volit národ. Jak by bylo něco takového možné?"

Andropov, Kosygin, Kulakov

Andropovem jsem se seznámil v době, kdy jsem byl druhým tajemníkem krajského výboru strany. Srpnové události roku 1968 mu zřejmě nedovolily odjet na dovolenou v obvyklé době, tak přijel do Železnovodska nečekaně v dubnu 1969. A protože Andropov zdvořile odmítl návštěvu prvního tajemníka Jefremova, poslal s touto misí mě.

Předseda KGB se ubytoval v lázeňském domě „Dubový háj" ve třípokojovém luxusním bytě. Přijel jsem přesně načas a byl

jsem požádán, abych počkal. Uběhlo čtyřicet minut. Pak Andropov vyšel, mile pozdravil a omluvil se za zdržení, ale měl piý „důležitý hovor s Moskvou".

„Mohu vám sdělit skvělou novinku: na sjezdu ÚV KSČ byl prvním tajemníkem zvolen Gustav Husák."

To bylo podle názoru Andropova znamením, že se situace v Československu stabilizuje.

Později jsme se setkávali ještě častěji. Dvakrát jsme měli dovolenou ve stejné době: on v zámečku sanatoria „Rudé kameny", já přímo v sanatoriu. Společné s rodinami jsme chodili na procházky v okolí Kislovodska, vyráželi do hor. Jindy jsme seděli do noci u ohně a opékali šašliky. Andropov, stejně jako já, nebyl nakloněn hlučné zábavě u stolu. Stačila nám krásná jižní noc, ticho, oheň i příjemný rozhovor.

Ochranka přinesla magnetofon. Až později jsem zjistil, že Jurij Vladimirovič hudbu velmi miloval. Na dovolené s potěšením poslouchal písničkáře šedesátých let. Zvláště si cenil Vladimíra Vysockého a Jurije Vizbora. Měl rád jejich písně, sám dobře zpíval, stejně jako jeho žena Taťjana Filippovna. Jednou chtěl soutěžit - kdo zná více kozáckých písní? Lehkomyslně jsem souhlasil a utrpěl těžkou porážku. Dětství totiž Jurij Vladimirovič prožil v prostředí těreckých kozáků.

Stali jsme se blízkými? Patrně ano. Říkám to se špetkou pochybnosti, protože později jsem se utvrdil, že na vrcholu mocenské struktury jsou obyčejné lidské pocity nemožné. Ale i přes Andropovovu zdrženlivost jsem pociťoval, že naše vztahy jsou dobré, zvlášť když na mou adresu pronášel dobrosrdečné poznámky. Lépe než ostatní ve vedení znal situaci v zemi a věděl, co společnosti hrozí, ale podle mého názoru stejné jako ostatní se domníval, že je třeba postavit se za kádry, nastolit disciplínu, a tím se vše vrátí do normy. Jurij Vladimirovič ostře reagoval na jevy ideologického charakteru a málo na ekonomické problémy, především na otázku: proč krachuje jedna reforma za druhou?

S Kosyginem se naše vztahy vyvíjely jinak. Byl to rozhodně významný politik a zajímavý člověk. Mé vyváděla z míry jeho paměť - zacházel s ohromným množstvím cifer a faktů, které se týkaly reálné situace v zemi i ve světě. Když přijel do Stavropolska, sešel se s vedoucími kolchozů a sovchozů, projevoval velký zájem o život vesnic. Měl jsem pocit, že chce zjistit, v čem je problém, proč agrární sektor chronicky zaostává. Nestrpěl, aby mu při cestách po kraji místní vedení podstrojoválo, neměl rád „rituální" oficiality. Nepotrpěl si na hostiny a zbytečné tlachání za stolem. Upřednostňoval setkávání s lidmi, práci nad plány, čtení, procházky...

Alexej Nikolajevič se choval velmi skromně, řekl bych, že až přespříliš, svým asketismem mi připomínal Suslova. Když přijel na odpočinek, nikdy nebydlel na zámečku, ale vždy v hlavní budově sanatoria „Rudé kameny". To by sice svědčilo o jeho skromnosti, ale svérázné, neboť v těchto případech se svým doprovodem zabral celé patro. Kontaktům s jinými lázeňskými hosty se Kosygin nevyhýbal, choval se nenuceně.

A přece vždy, když jsme se ocitli s Kosyginem ve dvou, zůstával ještě více než Andropov ve své skořápce, mezi ním a kolegou i při velmi otevřeném hovoru zůstával odstup. Tuto ostražitost a zdrženlivost je možné pochopit: ve vrcholné politice už se pohyboval dlouho, jistou dobu pracoval s Voznesenským a Kuzněcovem, kteří byli zastřeleni v „leningradském případu". Kosyginovi se podařilo, patrně jako jedinému z této skupiny význačných činovníků, zůstat naživu.

O stalinských časech mluvil nerad. Ale jeden rozhovor na toto téma se odehrál: „Řeknu vám, život byl v té době těžký. Především morálně, nebo přesněji řečeno - psychicky. Vždyť nad námi byl v podstatě neustálý, trvalý dohled. Ať jsem byl kdekoliv," uzavíral s hořkostí Alexej Nikolajevič, „nikdy jsem nemohl zůstat sám." To říkal člověk, který vstoupil do vyššího politického vedení strany kolem Stalina.

Během prvních setkání začal mezi námi dialog, který s přestávkami pokračoval po veškeré následující roky. Týkal se mnohokrát zmiňovaného tématu - fungování ekonomiky, mechanismů, které stimulují činnost člověka.

S Alexejem Kosyginem ve Stavropolsku, 70. léta

„Vždyť já jsem člen ÚV, poslanec Nejvyššího sovětu, na mých bedrech leží velká zodpovědnost. A přitom nemám právo a ani finanční prostředky na řešení jednoduchých problémů. Základní daně od podniků a obyvatel jdou do ústředí. Já nemohu v mezích pevně daného schváleného mzdového fondu změnit stav a mít několik dobře placených specialistů. Místo nich držím 15 nízkopříjmových pracovníků, ze kterých nikdy nebude produktivní skupina. Takový rámec stanovila Moskva. Ve výsledku dochází k tomu, že vůdčí aparát se stává stále více nekompetentní." Tak jsem se vyzpovídal ze svých emocí.

Alexej Nikolajevič mě mlčky vyslechl, někdy se mému výlevu smál, ale nijak to téma nerozebíral. Kosygin vždy uměl mlčet jaksi po svém. Viděl jsem, že o mém názoru přemýšlí, a i když jsem z jeho úst neslyšel ani slovo, byl jsem rád, že mě vyslechl.

V době, kdy jsme začali zavlažovat půdu, vešli s námi v jednání Korejci a navrhli, že by u nás pěstovali cibuli. Podle dohody dostane kolchoz a sovchoz 45tun cibule, zbytek brigáda. Sami Korejci si vytvářeli pracovní skupiny z lidí, co přijeli. Celou sezónu žili ve stanech na polích, pracovali ve dne i v noci a za jakéhokoliv počasí. Jejich výdělky byly opravdu vysoké. Někteří Stavropolčané se do těchto skupin pokoušeli dostat, ale déle jak týden to nevydrželi. Brzy se do toho vložila prokuratura SSSR a kontrolní komise ÚV KSSS: prý narušení socialistických principů, chamtivost. Představitelé těchto institucí některé naše hospodáře důrazně napomenuli. Nakonec Korejce vyhnali, vztahy s nimi zpřetrhali, cibuli jsme začali pěstovat sami.

A jednou, po tom všem, k nám přijel na odpočinek Alexej Nikolajevič. Přiletěl ráno, kolem dvanácté přijeli do Kislovodsku. Nabídl jsem mu snídani. Sedli jsme si za stůl a vzali jsme si zeleninu, mezi níž byla čerstvá cibule.

„A jak u vás dopadla ta cibulová záležitost?" zeptal se najednou Alexej Nikolajevič.

„Skončila velmi úspěšně," odpověděl jsem ironicky. „Nyní je u nás naprostý pořádek."

„A co znamená pořádek?"

„Když tu byli Korejci, Stavropolsko nejenže uspokojovalo vlastní spotřebu cibule, ale ještě 15až 20 tisíc tun posílalo do jiných oblastí. Teď tu nemáme Korejce a zavedli jsme pořádek. Cibuli vozíme z Uzbekistánu - naší je nedostatek."

Kosygin si dlouho vychutnával cibuli a další otázky nekladl. Nebyly třeba. Chápal, že mi nejde o divoký „korejský způsob práce", ale že se pokouším o nalezení skutečných, avšak civilizovanějších pracovních stimulů.

Jindy se naše hovory týkaly určitých praktických záležitostí. Chtěl poznat chemický komplex v Něvinnomyssku. Přijeli jsme do kombinátu, prošli jsme ho a potom se sešli v úzkém kruhu s odborníky. A tam si stěžovali na předsedu svazového vedení - především za podporu negativního postoje ministra chemického průmyslu vůči realizaci experimentu ve Ščekinu. Když jsme se vrátili, navázal jsem tematicky na další sféry národního hospodářství.

‚Alexeji Nikolajeviči, složitá je situace i ve zdravotnictví. Za tak mizernou výplatu, kterou stanovili v Moskvě, nikdo z lékařů a zvláště sester a sanitářek na poliklinikách a v nemocnicích nebude pracovat. Není, kdo by chodil za pacienty. Problém potřebuje rychlé řešení, a ono tu je. Dejte ředitelům nemocnic právo, aby mohli v mezích daného mzdového fondu sami řešit otázku výplat nemocničního personálu, a oni ji vyřeší. Vždyť 30 % fondu se vůbec nevyužije - lidé za tak malou mzdu nechtějí pracovat. Někteří hlavní lékaři se strachem riskují a porušují pravidla, aby problém vyřešili."

O několik měsíců později, když jsem byl v Moskvě, zašel jsem pracovně za Kosyginem.

„Představte si," usmál se a pokračoval, „že tady v mé kanceláři nedávno seděli dva moskevští lékaři, muž a žena, oba ředitelé významných nemocnic. Zeptal jsem se jich: váš ministr zvedne plat střednímu zdravotnickému personálu o 10 až 20 rublů, ale je tu ještě jeden návrh: dá se možnost vedoucím lékařům, aby sami řešili mzdy v mezích daného mzdového fondu. Jakou možnost byste upřednostnili? Žena se okamžitě přiklonila k druhé variantě, muž po chvilce přemýšlení také. Ukázalo se, že jejich nemocnicím chybí 25% zaměstnanců a přitom jejich fond nikdy nebyl zcela využit. Mluvil jsem už s tajemníkem moskevského městského výboru Grišinem, pokusíme se tento způsob realizovat v Moskvě."

Viděl jsem, že měl z tohoto malého vítězství radost, i když šlo jen o hlavní město. Přenést tento způsob odměňování na nemocnice v celé zemi se stejně nepodařilo. A to mluvíme o zdravotnictví! Co teprve chemický průmysl, který je těsně propojen s všemocným vojensko-průmyslovým komplexem? A kde jsou kořeny neochoty svazové vlády pomoci? Zřejmě ve strachu ze spuštění řetězové reakce. Tu systém nemohl dopustit.

Pamatuji si ještě jeden rozhovor. Řeč byla o provedení práce. Vyprávěl jsem o tom, co jsem viděl při návštěvě jednoho francouzského podniku: pracovalo v něm méně odborníků než v podobném u nás.

„My neprohráváme v prodeji," řekl Kosygin. „Náš prodejce

se od zahraničního neliší. My ztrácíme mnohé kvůli špatné organizaci vnitřní dopravy, skladového hospodaření a obecné výrobní kultuře. Hlavní je automatizace pomocných a inženýrských prací. K tomu jsou však potřeba velké změny. A v tom je problém."

A najednou ze mé vypadla zásadní otázka: „Tak proč jste ustoupili a nechali pohřbít reformy?"

Alexej Nikolajevič se odmlčel a po chvíli odpověděl otázkou: „A proč jste vy, jako Člen ÚV, na plénu nevystoupil na obranu reforem?"

A tím náš rozhovor skončil. K tomuto tématu jsem se ale nejednou vracel, stále více a více mne pohlcovalo. A proto, když jsem na podzim roku 1977 měl pětihodinovou diskuzi s Kulakovem a on mi navrhl, abych vytvořil pro politbyro analýzu problémů agrární politiky, souhlasil jsem a snažil se vypíchnout hlavní problém - vzájemné ekonomické vztahy zemědělství s jinými odvětvími a otázky jejich řízení.

Každému člověku je i bez ekonomického vzdělání jasné, že vzájemná spolupráce není možná bez určení paritních cen. Jinak přidušené straně hrozí kolaps. A to právě probíhalo v zemědělství. Nákupní ceny byly takové, že čím více kolchozy a sovchozy produkovaly, tím větší měly úbytky.

Pamatuji si dvě situace, kdy došlo k zlepšení - v roce 1953, po Stalinově smrti, a v roce 1965, po Chruščovové sesazení. Tehdy kolchozy a sovchozy získaly velkou samostatnost, nákupní ceny byly blízké reálným distribučním nákladům a zemědělská produkce se zvyšovala. Ale v obou případech šlo o krátkodobé impulzy. Uběhl rok, dva, někde maximálně tři až čtyři a ekvivalentní směna byla znovu narušena, zemědělci prodávali svou produkci téměř za nic a za průmyslové výrobky platili trojnásobek. Ekonomika kolchozů a sovchozů upadala a chřadla.

Připravil jsem do zprávy podrobné výpočty, ze kterých bylo zřejmé, že za dobu téměř deseti let (1968-77) se ceny za palivo zvedly o 84 %, cena traktorů a secích strojů 1,5až 2krát, někde až 4krát, a nákupní ceny zemědělských produktů zůstaly stejné. Takže ve výsledku, i když došlo ke zvýšení úrody a snížení

nákladů na pracovní sílu, se cena obilí a produkce hospodářských zvířat neustále zvyšovala a většina družstev se změnila v nerentabilní.

V této situaci však nedošlo na žádná zásadní opatření, nicméně za účelem udržení obyvatelstva na vesnici byla zavedena garantovaná mzda. A to definitivně pohřbilo zbytky ekonomických, chozrasčotných vztahů na vesnici a zničilo veškerou stimulaci k práci.

Naléhavost zprávy spočívala v nutnosti neodkladné změny zakořeněného pohledu na vesnici jako na „vnitřní kolonii", jinak dojde ke katastrofálním následkům pro celou zemi. Kulakov s mým souhlasem rozeslal tuto informaci členům komise, která připravovala plénum k zemědělství na rok 1978. Kosyginova reakce byla výstižná: „To je ale bomba!"

Při zpracování zprávy a na jejím základě bylo rozhodnuto, že vystoupím na plénu. Někteří mí kolegové mi radili, abych nešel hlavou proti zdi, ale já jsem byl rozhodnutý vystoupit. Stál jsem si za tím, že jde o vážnou věc. Očekávání se nenaplnila. Závěry pléna se týkaly pouze zemědělské techniky a ekonomická stránka zůstala zcela bez povšimnutí. „Hora porodila myš."

Plénum skončilo 4. července 1978 a hned následující den slavili manželé Kulakovovi 40. výročí svatby na své chatě. Byli jsme s Raisou na toto výročí také pozváni. Ten večer bylo vše jako obvykle, všichni manželům blahopřáli a každý si dal s hospodářkou i hospodářem po skleničce s kategorickým „až do dna". Zdraví Fjodora Davydoviče již nevydrželo jeho nestřídmý život a jeho následky (v roce 1968 mu odebrali kus žaludku). Zemřel náhle dva týdny po jednání pléna: selhalo mu srdce. Říkalo se, že těsně před tím došlo v jeho rodině k nějakému skandálu. V noci s ním nikdo nebyl. Mrtvého ho našli až ráno.

Kulakov odešel ze života sotva šedesátiletý. Byla to velká ztráta. Nepochopitelným je pro mě fakt, že Brežněv a jeho kolegové v den jeho pohřbu nepřerušili dovolenou a nezúčastnili se posledního rozloučení s ním. Tehdy jsem si zřejmě poprvé uvědomil, jak neuvěřitelně vzdálení jsou si lidé, které svedl osud na vrchol moci.

Za léta mého působení na postu tajemníka krajského výboru se můj okruh známých značně rozšířil. Největším přínosem těch let bylo vzájemné porozumění a přátelské vztahy s mnoha lidmi. Pravda, stalo se i to, že z různých příčin byly vztahy i přerušeny, někdy třeba jen z principiálních důvodů, jako to bylo s N. A. Ščolokovem - ministrem vnitra.

V roce 1973 vznikla ve Stavropolsku vážná kriminální situace. A přitom při pohledu na statistiku vše vypadalo vesměs docela dobře: v úspěšnosti vyřešení přestupků jsme byli na 11. místě z více než 72 oblastí. V podzimních měsících však došlo k několika brutálním vraždám a znásilněním. Situace se vyhrotila. Lidé byli znepokojeni a oprávněně se ptali: Je v kraji vláda, nebo ne? Rozbory situace ani požadavky na trestně-právní orgány nic nepřinášely. Tehdy jsem na kraji vytvořil skupinu právníků-penzistů - spolehlivých a nezávislých lidí: požádal jsem je, aby situaci prověřili. Jejich práce brzy přinesla výsledky: byla objevena hrubá porušení právních předpisů v krajských orgánech vnitra. Vše vyplavalo na povrch: blamáž, krytí trestných činů a zneužívání pravomoci. Prověrka zjistila více než 2500 nezaregistrovaných přestupků.

Falešné ukazatele zločinnosti - výsledek blamáže - ukolébaly představitele ministerstva vnitra v pocitu úspěšnosti, ale jen do té doby, než beztrestnost přinesla ohromný nárůst zločinnosti.

Tady si musíme uvědomit následující. Ščolokovem byla s přímou podporou Brežněva provedena reorganizace celého ministerstva vnitra, jeho služby byly zajištěny prověřenými lidmi a zlepšilo se materiální zabezpečení. A to se na situaci projevilo. Avšak nezdravě ctižádostivý ministr vnitra chtěl rychle demonstrovat významné úspěchy v boji se zločinností. A náhle vyšlo najevo, že Ščolokov se rozhodl „korigovat" statistiku přestupků a vstoupil na cestu blamáže a krytí zločinů přesunutím do kategorie málo významných.

Na základě výsledků naší komise byly přijaty kruté tresty: funkci museli opustit tři generálové ministerstva vnitra, pro-

vedla se čistka v oddělení trestního práva, na odboru boje proti rozkrádání majetku, na odboru vyšetřování a dalších. Vše mělo i své vnější následky. Vedoucí odboru vyšetřování, který zodpovídal za těžké služební přestupky, se pokusil zastřelit. Ve třetině měst v oblasti došlo k výměně vedoucích milicí. Byla to významná operace, která měla sloužit k znovuzavedení zákonnosti především v orgánech, které samotné mají dohlížet na dodržování práva. K ochraně společenského pořádku byly přizvány pracovní kolektivy, Komsomol, a za měsíc bylo v obcích klidněji. Ale podle počtu zaregistrovaných přestupků se kraj propadl z 11. místa na 67. v celém Rusku.

Stavropolčané šlápli Ščolokovovi na „kuří oko". V aparátu ÚV ho neměli rádi, vždyť se na nikoho neohlížel. Prokuratura SSSR a Nejvyšší soud pro něho nic neznamenaly. Ministr byl rozčilen a začal horečně jednat. Zpočátku volal, pak na kraj vyslal kontrolní brigádu ministerstva vnitra v čele se svým známým Šumilinem. já jsem ho znal z té lepší stránky. Tím překvapivější pro mé byly jeho závěry, v podstatě vydírání: „Jak je to možné? Kolem pořádek, a co se to děje u vás? Budou se ptát - kde byl krajský výbor?' [1] Moje odpověď byla ostrá: „Měj na paměti, Borisi Tichonoviči, že já ze své pozice neustoupím. A to vyřiď i Ščolokovovi!" Šumilinovi bylo nepříjemně, ale nepřestal mě přemlouvat. Tohoto setkání se také zúčastnil zástupce prokurátora SSSR Viktor Najděnov, který mě podpořil. Když začal boj se zločinnými elementy na Kubáni, byl v jeho čele. Kvůli tlaku vysokých ochránců Medunova byl ale Najděnov odvolán z prokuratury. Když jsem se stal generálním tajemníkem, nabídl jsem mu, aby vedl Arbitráž SSSR. Souhlasil, ale než tu práci začal, bohužel náhle zemřel.

Není bez zajímavosti, že když ruská prokuratura (ne svazová!) podle naší zkušenosti provedla prověrku v dalších oblastech, odhalila, že tam skrývali ještě mnohem těžší zločiny, dokonce i vraždy. A šlo to... Skončila epocha prázdných Čísel, zrušil se „Ščolokovův systém".

Kapitola šestá

Jak se žije v jiných zemích

Moje první zahraniční cesty se uskutečnily ještě před mým zvolením krajským tajemníkem. V roce 1966 mě zavedly do Německé demokratické republiky, v září roku 1969 do Bulharska a v listopadu do Československa.

Ve Východním Německu tehdy začali využívat nové metody ekonomického plánování a řízení, zkoušeli stimulační systém, dali podnikům velkou hospodářskou samostatnost. Během dvoudenního setkání nám o tom přednášeli a o přestávkách na oddech jsme si prohlíželi Berlín.

Ocitl jsem se v tomto městě více jak 20 let po válce a cítil jsem vnitřní chvění. Poznání Berlína vzrušovalo duši a stimulovalo paměť. Rozbité domy a památníky, hroudy kamenů na prázdném pozemku, kde kdysi stála budova kanceláří Reichstagu. Braniborská brána a za ní Berlínská zeď - symbol poválečného rozdělení světa. Vpravo od brány ponurá budova poničeného Reichstagu. Vlastně celé město, jak jsem ho tehdy viděl, se mi zdálo ponuré a chladné. Ale tam, kde jsme byli - ve městech, v podnicích, v zemědělském kraji - probíhala setkání s lidmi v příjemné atmosféře.

Mnohé už zmizelo z paměti, ale několik živých zážitků zůstalo. V Drážďanech nám ukazovali svědectví dramatu tohoto města, které na konci války zažilo masivní bombardování Spo-

jenců. Na pozadí této tragédie bylo impozantní setkání se Sixtinskou madonou v Drážďanské galerii.

V neděli jsme byli na návštěvě okresu Chotěbuz u Lužických Srbů, kteří již dlouho žili v jižním Sasku. Tam jsme se dostali do problému, jako všechny turisty, tak i nás posadili do vyjížďkových loděk, kde veslujícími byly Srbky, oblečené do národních krojů. Vseje to velmi pěkné, ale dostali jsme se do hloupé situace: zdraví, vesměs dobře živení chlapi na dovolené, a u vesel - ženy. Protože byla neděle a kanál byl zaplněn spoustou loděk, stali jsme se terčem ironických poznámek a posměchu. Požádali jsme o co nejrychlejší vysazení na břeh.

Na programu byl také zájezd do Postupimi. Navštívili jsme palác Sanssouci a pobývali jsme na místech setkání osobností vítězných mocností. Ukázali nám, kde kdo seděl, nezapomněli perličku, jak si jeden novinář na památku uloupl kus dřeva z křesla, kde seděl Stalin, a také samozřejmě reakci Trumana na tomto setkání, když dostal telegram o výrobě atomové bomby: „Dítě se narodilo zdravé."

Byli jsme v NDR pět let před výměnou Waltera Ulbrichta za Ericha Honeckera. Druhý jmenovaný již tehdy projevoval při jednání s naší delegací velké sebevědomí.

Po našem návratu jsme ÚV předávali záznam se závěrem, že provádění reformy v NDR si vyžaduje stálou pozornost.

Do Bulharska jsem jezdil v rámci regionální spolupráce mezi Stavropolem a Pazardžikem. Přijeli jsme na oslavy 25 výročí vzniku socialistického Bulharska. Proběhlo mnoho setkání, mítinků a vystoupení. Moře vřelých citů a vzájemného utvrzování o přátelství na věčné časy. Dohodli jsme se na vzájemné spolupráci. Nezapomínali jsme na práci: hodnotili jsme možnosti spolupráce. Vyšlo najevo, že Bulhaři mají v rámci okresu mnoho pravomocí, a my jsme museli o vše, i o nejmenší záležitosti, žádat souhlas Moskvy. Upřímně se tomu divil i budoucí tajemník okresního výboru KS Bulharska Dimitr Žulev, který přijel na návštěvu Stavropolska. Potom se stal bulharským velvyslancem v SSSR, měli jsme spolu velmi přátelské vztahy.

V roce 1974 jsem znovu pobýval v Bulharsku - v Sofii, na Šipce, v Plovdivu a mnoha dalších městech a vesnicích. Vzhled země se jednoznačně změnil, nové obytné čtvrtě, zvláště soukromých domů, podniky, skleníky, cesty, vinohrady, plantáže zeleniny, zpracovávané pomocí nových technologií, nadvláda sadů a květin. Země se měnila před očima. Napadlo mě: Bulhaři nabrali správný směr. Tehdy jsem ale netušil, že země nežila z toho, na co měla, a pak zákonitě nastoupilo období odplaty.

Nejtěžší byla cesta do Československa v listopadu 1969. V delegaci byl Ligačov, tehdy tajemník Tomského oblastního výboru strany, tajemník ÚV Všesvazového leninského komunistického svazu mládeže Pastuchov a zástupkyně ministra školství a vzdělávání SSSR Žuravlevová. Stál před námi úkol změnit mínění o perspektivách mládežnického hnutí v Československu. V době našeho příjezdu tam existovalo 17 mládežnických organizací a žádná z nich neuznávala vedoucí roli KSČ.

Proběhlo mnoho setkání a plamenných diskuzí v Praze, Brně, Bratislavě, o tom, jak by měla vláda získat důvěru mládeže. Ale bylo možné vytrhnout tento problém z kontextu celkové situace ve společnosti, která vedla až k 21. srpnu 1968? Říct, že jsme se cítili nepohodlně, je slabý výraz. Pocítili jsme, že vojenskou akci pěti států odsuzoval celý národ.

Praha se nacházela ve stavu poloviční paralýzy, jakési strnulosti. Kolegové nepovažovali za možné vést nás do pracovních kolektivů, sami nedělali nic. Ptali jsme se, proč nejdou „mezi lid"? A slyšeli odpověď: „Uděláme analýzu a půjdeme." Oni nejen nevěděli, s čím jít mezi lidi, ale jednoduše se jich báli.

V předvečer Dne studentstva jsme jeli do Brna, kde se rozhodli zajistit nám návštěvu významného podniku Zbrojovka Brno. Když jsme přišli do závodu, nikdo s námi nechtěl mluvit, zaměstnanci neodpovídali na pozdrav a demonstrativně se otáčeli - bylo to velmi nepříjemné. Velká část členů stranického výboru ostře odsuzovala postoj sovětské vlády. Vyšlo najevo, že zaměstnanci vyjádřili v roce 1968 podporu vládě v čele s Dubčekem, a za účelem zlomení jejich postoje vstoupila na půdu

podniku svazová vojska. V srpnu 1969 došlo v Brně znovu k masovým vystoupením proti stávajícímu režimu a proti sovětskému vměšování do vnitřních záležitostí. Situace byla velmi vypjatá, po celou dobu naší návštěvy jsme měli ozbrojený doprovod.

V Bratislavě nás překvapil celkový vzhled města: domy měly díry po střelách, na zdech byly nápisy - bez výjimky protisovětská hesla. Delegaci přijal první tajemník KSČ Václav Slavík. Vše začalo klidně, ale když někdo z naší delegace zmínil, že Lenin, který vystupoval za federalismus ve společnosti, ale kategoricky odmítal takové pojetí v budování strany, první tajemník se zvedl a odešel. Druhý den ráno se nikdo neobjevil, tak nás zachránil známý z ÚV KSČ. V poledne jsme šli na vrch Děvín, kde jsou pochováni sovětští vojáci, kteří padli při osvobozování Slovenska, poklonili jsme se, tiše postáli. Byl slunečný, teplý den. Dole se třpytil Dunaj, v dálce se zablýskla kupole vídeňského chrámu. Odjížděl jsem z Bratislavy zamyšlený a neklidný.

V 70. letech jsem také navštívil Itálii, Francii, Belgii i Německou spolkovou republiku. Někdy jako člen delegace, jindy v době dovolené na pozvání komunistických stran.

Cesty o dovolené trvaly déle, proto jsme měli více možností seznámit se s navštívenou zemí a s životem jejích občanů.

Všechny tyto výjezdy pro mě byly zajímavé především proto, že zahraniční informace jsme dostávali velmi kusé a ještě upravené. Vydávání novin, časopisů, knih a filmů se přísně kontrolovalo, rádiové vysílání se rušilo. Zahraniční turistika byla možná jen do východoevropských zemí, kvůli cestě na Západ se muselo projít tvrdou prověrkou ideologické spolehlivosti. Protože „železná opona" - to nebyla jen literární metafora: byla spuštěna z obou stran.

Loučení

Nepřeháním, když řeknu, že loučení se Stavropolem bylo pro mne velmi těžké. Ano, měl jsem a mám rád ten kraj, jeho stepi, rokle, háje a samozřejmě také podhůří a hory, kam jsme s rodinou při každé vhodné příležitosti rádi vyjížděli. V první řadě na Archyz, Dombaj, do Pjatigorska, Kislovodska a Železnovodska. My jsme prostě k tomu kraji přirostli. Chce se říct, co by v této suché stepi, která zabírá 44 % území kraje, mohlo být dobrého? Pro zemědělce je to jednoduše bída.

Ale step na jaře, v raném létě a na podzim - to je neskutečná podívaná: barvy, vůně, klid a nekonečnost. V předvečer května se celá step směrem k Salské, Kalmycké až k Votžské stepi pokrývá kobercem kvetoucích stepních tulipánů, které se ve Stavropolsku nazývají *l azori ky*A kolikrát jsem na těch stepních cestách za vánice uvízl ve sněhové závěji se svým terénním autem!

Ve Stavropolsku je i mnoho malých říček, kde se vždy najde příjemné místo a může se posedět v rákosí nebo rybařit.

Velmi zvláštním přírodním úkazem je jezero Manyč, jehož přítoky mizí v písku. Tato vodní rezervace je oblíbené místo odpočinku stěhovavých ptáků přilétajících ze severu.

O letních večerech jsme s Raisou rádi ve dvou vyráželi do lesoparků nedaleko Stavropolu. V červnu se v jejich okolí rozlévají celá moře pšenice. Rádi jsme poslouchali noční zpěvy křepelek. I když tyto koncerty nebyly na objednávku, musím říci, že mnohé dnešní koncerty mají do těch křepelčích daleko.

Velkou část života jsem prožil ve štěpní oblasti. Samotné město Stavropol se nachází ve Stavropolské vrchovině. Její nejvyšší hora Strižament měří 831 metrů nad mořem. Starý kozácký horký nápoj, vyrobený ze 17 bylin, které rostou na této hoře, nese stejný název.

Svůj kousek Stavropolska si ve svém srdci chráním navždy. Každý máme svou malou vlast. Pro mě je to na mapě světa malá tečka - moje rodná vesnice Privolnoje. Už přešlo mnoho let. Nezůstaly žádné stopy po naší chalupě na samém okraji Privolného, kde po 50 krocích začínala Salská step.

Marija Pantěejevna Gorbačovová, Privolnoje, 80 léta

Při psaní svých prvních memoárů jsem tolik chtěl slovy vyjádřit vzpomínky, které jsou v hloubi mé duše a srdci, na sad a dům, kde jsem vyrostl. Jednou, když jsem znovu byl v Privolném, zajel jsem na okraj vesnice. Nyní je tam vše rozoráno, roste tam obilí a tráva. Není už ani naše stará chalupa, ani kouzelný sad mého dětství...

Na místním hřbitově jsou hroby mých dědů Andreje a Pantěleje, babiček Vasilisy a Stěpanidy, jejich synů a dcer, i mých rodičů. Matka zemřela v Moskvě 18 let po smrti otce. Splnil jsem její přání a nechal jsem ji pohřbít vedle otce. To bylo v roce 1994. Umřela před paschou, v předvelikonočním týdnu. Pohřební obřad se konal v Privolném, v malém kostelíku, který postavili vesničané s mou účastí.

V posledních letech, když přijíždím do Privolného, znám už osobně málo lidí, i když dobře znám jejich matky, otce, dědy a babičky. Nastoupila nová generace. Je to pochopitelné, vždyť je mi 79 let. Nikdy mě nenapadlo, že bych se takového věku do-

žil. A ještě nehodlám umírat. Ale to nezávisí na mně. Kdesi „tam nahoře" je „můj harmonogram" a není jasné, kolik mi ještě zbývá. Ale vycházím z toho, že je třeba dnes žít tak, jako by to byl den poslední. Proto tak spěchám se zakončením této knihy, třebaže jsem o ní uvažoval hned po Raisiné smrti.

Možná se mýlím, ale zdálo se mi, že se Irina a její první muž Anatolij loučili se Stavropolem lehčeji než my. Moskva je lákala: podle šepotu a netrpělivých pohledů bylo poznat, že už jsou myšlenkami tam, v hlavním městě. Ukončili čtvrtý ročník Lékařského institutu, bylo pro ně zajímavé prodloužit si studium a získat diplom Moskevského lékařského institutu. Jejich život teprve začínal.

Roky prožité ve Stavropolu znamenaly v mém životě mnoho. Nejen zemědělství, průmysl, ale také lázně, vzdělávání, medicína, kultura - to vše se stalo objektem mého úsilí.

Všechno, co se podařilo udělat pro modernizaci agrárního sektoru, jeho kooperaci, využití moderních technologií, se projevilo mohutným rozvojovým růstem. K roku 1990 v kraji prakticky nezůstala žádná nerentabilní družstva. Kolchozy a sovchozy měly na účtech 10 až 15milionů rublů.

Svou pracovní činnost jsem začal po ukončení univerzitních studií a v období velkých společenských změn po Stalinově smrti. Přijal jsem v nich bezprostřední účast. Toto období nazývám svou malou perestrojkou. Uvěřil jsem ve své síly a pocítil, že mohu na svá bedra vzít velkou zodpovědnost. Přidávalo mi to na sebedůvěře a dovedlo mé to až k odhodlání přijmout práci ve vedení ÚV KSSS.

V den našeho odjezdu ze Stavropolu jsme se s Raisou rozhodli, že se musíme s městem rozloučit: sedli jsme do auta a projeli město od historického centra až k novým čtvrtím, kde se Stavropol rozrůstal za původní hranice u lesa. Pak jsme se rozjeli k Ruskému lesu, který jsme měli prochozený křížem krážem. Raisa se mnou sdílela můj vztah k přírodě. V těžkých životních momentech mi příroda přicházela na pomoc: vždy jsem cítil, jak odchází zloba, únava a smutek a navrací se duševní rovnováha. Pro mě nebyla příroda nikdy jen obklopujícím prostředím a místem pro odpočinek. Vždycky jsem cítil vnitřní,

nepopsatelné spojení s ní a mohu jednoznačně potvrdit, že mé neformovali jen lidé a společnost, ale i ona - příroda.

Zřejmě ne náhodou se na mé v roce 1992 obrátili účastníci světového fóra, abych se stal prezidentem-zakladatelem Mezinárodního zeleného kříže. Dlouho jsem se nerozmýšlel - jakýsi vnitřní hlas mi napověděl a já jsem přijal. Fórum proběhlo v Riu de Janeiro paralelně s konferencí OSN o ochraně ovzduší a životního prostředí. Od roku 1993 až po současnost se zajímám o globální ekologické problémy a tato činnost mi přináší nemenší uspokojení než všechny moje nejvyšší posty a funkce. Co může být lepšího než zasvěcení vlastního života ochraně přírody a jejímu zachování pro současné i budoucí pokolení?

Své ekologické krédo jsem vyjádřil v knize *Můj manifest*. Vyšla v několika jazycích. S přibývajícím věkem jsem chtěl svou činnost v Mezinárodním zeleném kříži (MZK) značně omezit, ale to se mi podařilo v menší míře, než jsem plánoval. V ústavě MZK je bod, ve kterém je navždy uvedeno moje spojení s touto organizací. Prezident-zakladatel MZK - tak je určeno mé postavení po zbytek života.

Kapitola sedmá

Bůh oživ

Znovu a znovu se vracím do posledních Raisiných dnů i k tomu trápení, které jí osud připravil. Co jsem měl nebo neměl v životě udělat, abych oddálil toto neštěstí? Nevím, nevím... Dva dny před plánovanou transplantací kostní dřeně zemřela. Raisa, která tak prožívala hoře lidí s touto nemocí, zvláště dětí s rakovinným onemocněním, jimž se snažila pomoci v jejich utrpení, se sama stala obětí rakoviny.

Vše začalo a rozvíjelo se velmi rychle, prostě bleskové. V květnu 1999 jsme se vrátili z Austrálie. Cesta byla náročná, ale zajímavá. Byli jsme spokojeni, že se nám ji podařilo uskutečnit. Zvali mé houževnatě, i vláda i ekologové, ale několikrát jsem odmítl. Mým rozhodným postojem otřásla odpověď australských obyvatel na otázku: koho považují za největší osobnost 20. století. Více než 75% obyvatel odpovědělo, že Gorbačova. Byl jsem překvapen. Při následujícím pozvání k návštěvě Austrálie jsem měl pocit, že musím odpovědět celé Austrálii, a rozhodl se jet.

Program našeho pobytu zahrnoval můj projev v parlamentu v Sydney a návštěvu významného města na západě Austrálie - Perthu. Pak jsme pobývali v Melbourne. Spousta setkání, vystoupení. Na cestu zůstalo plno vzpomínek. Jeden den jsme vy-

jeli za Sydney do eukalyptového lesa, kde žije roztomilé zvířátko koala - australský medvídek. Koaly se nám líbily také proto, že nám připadaly, jako kdyby byly trochu opilé. A to nám připomínalo domov.

Zpáteční přelet byl dlouhý a únavný, ale nakonec proběhl dobře. Dodnes se však nemohu zbavit myšlenky, jestli právě tady nezačal ten proces, který se u Raisy pak rozběhl. Ještě začátkem roku prošla preventivní prohlídkou a nic nenaznačovalo nastávající problémy. V červenci, kdy jsme začali uvažovat o dovolené, se začala Raisa cítit špatně: stěžovala si na bolesti zad. Mysleli jsme si, že jde o nachlazení nebo zánět míšních nervů. Ale potom jsme se tím museli začít vážně zabývat: provedli vyšetření a stejně nemohli najít příčinu neustálého ubývání na váze. Bolesti narůstaly, pohyb jí činil značné potíže.

Punkce kostní dřeně ukázala na rakovinu krve v málo rozšířené formě, se kterou nebyly velké zkušenosti. Obrátil jsem se o pomoc na prezidenta Clintona a kancléře Schródera a ještě tentýž den jsem od nich dostal pozvánku na léčení. Rozhodli jsme se letět do Německa, protože Raisa se necítila dobře a dlouhý přelet byl nežádoucí. V Můnsteru, ve světovém onkologickém centru, se k léčbě rakoviny využívají nejnovější lékařské metody. Všichni jsme věřili, že se podaří Raisů zachránit.

Po důkladných vyšetřeních celého organismu a především krve začala léčba - chemoterapie. Raisa vše snášela statečně. Je pravda, že někdy nemluvila a byla uzavřená do sebe. Nenechávali jsme ji ani na chvíli samotnou. Ráno za ní šla lrina a pomohla jí se vším potřebným. V druhé polovině dne jsem přicházel já a byl jsem s ní až do pozdního večera. V noci společně se sloužícím personálem přebýval v nemocnici náš přítel Karen Karovič Karagezjan, který uměl německy, a naše bývalá krajanka, která bydlela v Drážďanech. Dva měsíce bez odpočinku s námi v Německu ještě byla naše ochranka Valerij Pestov a Oleg Klimov. Jsme jim všem velmi vděční.

Klinika v Můnsteru - to je zvláštní zařízení, které klade na pacienty, návštěvníky i lékaře specifické požadavky. Při léčení rakoviny se neničí jen nemocné buňky, ale i ty zdravé: člověku se vlastně narušuje imunita a on zůstává zcela bezbranný proti

jakékoliv infekci, taje pro něho smrtelná. Proto v nemocničním pokoji musí být sterilní čistota, neustálá podpora všech nepostradatelných parametrů vzduchu, jejich plná kontrola a ochrana nemocného. Návštěvníci, než jdou k pacientovi, si musí nasadit sterilní roušku, dekontaminovat oblečení a umýt si ruce. Lékařské přístroje neustále kontrolují nejen činnost srdce, ale stav celého organismu.

Raisa byla ráda, že jsme s ní. Stále ji trápily šílené bolesti. Nemohla udržet vlastní tělo. Prosila mě, abych jí nějak pomohl. Když jsem ji držel na rukou, trochu se uklidnila a zdřímla si. Někdy jsem se snažil potichu vyndat ruku. Raisa poprosila

„Nedávej ji pryč. Ještě mě drž."

Řekl jsem: „Musím si trochu odpočinout, necítím záda."

Ona reagovala se svým ironickým humorem: „Gorbačove, Gorbačove, nosil jsi mé kdysi na rukou a teď nemůžeš ani přidržet."

„Všechno je to pravda. Ale to je dávno. Ty jsi byla lehčí a já silnější."

Raisiny zájmy v běžném životě byly čtení knih, přípravy na přednášky ap. Na klinice už to nebylo možné. Nemohla nic dělat. V prvních dnech se snažila něco napsat. Zápisky byly stručné, krátké. Během dvou dnů už nezvládla ani to. Nemoc postupovala...

Ke zhodnocení výsledků první etapy léčby a rozvaze o dalších krocích se na můnsterské klinice sešla skupina německých specialistů. Situaci hodnotili tři hodiny. Bylo to setkání špiček onkologie. Profesor Bůchner - Raisin ošetřující lékař - chtěl probrat s kolegy detaily první etapy léčby: jaké byly komplikace a co dělat dále. Chtěl s nimi zvlášť probrat plán činností. Profesor mě požádal, abych se této debaty, která, jak už jsem se zmínil, trvala několik hodin, zúčastnil.

Když jsem se vrátil do pokoje, viděl jsem, že je Raisa velmi rozrušená: netrpělivé očekávala, co řekli lékaři.

„Co tak protáhlo váš hovor? Je moje situace špatná? Ty přede mnou určitě něco skrýváš. Oni patrně nevědí, co se mnou dál."

Přerušil jsem ji a řekl: „Počkej. Vždyť se cítíš lépe."

„Ne, řekni mi, o čem jste tři hodiny mluvili."

„Sešli se největší odborníci. Po první etapě léčby zvažovali otázku transplantace kostní dřené. Došli k závěru, že je potřeba ji provést. Je nutné se na to připravit, okamžité posílit organismus a vše ostatní, co je třeba. A především je nejnutnější sem rychle dostat tvou sestru Ljudmilu: máte stoprocentní shodu všech parametrů krve."

„Ale proč tedy plýtváme časem?"

„Není to tak jednoduché. Musel se zhodnotit tvůj stav a dobře se připravit, a především tě posílit. Léčení se neobešlo bez problémů. Ale hlavně - musíš pochopit, že pokud by nebyla šance, rozhodně by o transplantaci neuvažovali. Pochybnosti ti nesmějí brát sílu."

Uklidnila se, zavřela oči a promýšlela náš rozhovor. Seděl jsem u okna a byl jsem také plný emocí. Potom Raisa náhle otevřela oči, nechala náš rozhovor někde vzadu, a řekla: „Pojď ke mně, dej mi ruku."

Sama vzala mou ruku, jak to dělávala vždy, položila si ji na břicho a téměř hned usnula. Proseděl jsem u ní ještě několik hodin... a ona spala.

Následující ráno šla Irina jako obvykle za Raisou a s mediky udělali vše, co bylo třeba. Když jsem přišel já, zdálo se, že je Raisa klidná. Ale jakmile jsme zůstali sami, objevily se v jejích očích slzy: „Já chci domů. Ať vše dopadne, jak má..."

Takovou reakci jsem nečekal. V těchto několika slovech byla vyjádřena veškerá tíha jejího stavu.

Naléhala: „Slyšíš mě, chci domů. Budu ležet v naší ložnici, v naší posteli. Nenávidím to všechno!"

Sedl jsem si k ní a vzal ji za ruce. Mlčela, stále plakala.

„Raječko, moje milá! Nejdřív se musíš uzdravit. Víš dobře, jak já sám nesnáším nemocnice. Ale momentálně jsme na klinice, kterou nemůžeme vyměnit za nic jiného, ani za náš dům. Naše společná cesta domů vede přes dokončení této léčby a provedení transplantace. Vzpomeň si, jak to bylo nedávno se mnou. Ale podařilo se nám dostat z nejhoršího."

Zhruba rok před těmito událostmi mi začala alergie, která trvala rok a tři měsíce. Rozvíjela se rychle a celé tělo - od nohou až po hlavu - se pokrylo červenými skvrnami. Bylo období, kdy

jsem se nemohl ukázat mezi lidmi. Bylo to doprovázeno mnohými nepříjemnými komplikacemi. Pouze silné preparáty bránily úplnému propuknutí nemoci, příčina však nalezena nebyla. Potom, v určitém okamžiku, alergie zmizela. Řekl jsem Raise, že jsem jí vděčný, že udělala vše, aby mě dostala z toho neštěstí...

A stejně jako tehdy, prožívám to dnes znovu: nemohl jsem ji zachránit. Cítím nejen bolest, ale také určitý stud. Stydím se za to, že jsem se někdy v našich sporech dopouštěl hrubosti. Ona prostě nemohla jinak: její nervová soustava nemohla vydržet všechno, čím jsme museli projít. Stydím se, že jsem jí říkal urážlivá slova, která bolela, káral ji, i když jsem viděl, jak těžce to přijímá. Nemohu bez bolesti vzpomínat, jak se v slzách ptala: „Zač je ten trest?"

Byla otřesena skutky některých lidí, obzvlášť z řad inteligence. Málokdo našel odvahu, aby se otevřeně postavil proti kampani, která nebyla namířena jen proti mně, ale i proti ní. Snad pouze režisér Stanislav Govoruchin - člověk otevřený, přímý, kategorický ve svých názorech - na jednom mnohohlavém setkání v kinocentru na Krasnoj Přesně řekl: „Vím, že je přítomen prezident Gorbačov i Raisa Maximovna. Chtěl bych se před všemi omluvit za to, že jsem se ve svých úsudcích dopustil ukvapených závěrů. Prosím, abyste mi odpustili!"

Napsal jsem o Govoruchinovi a vzpomněl si na jiné setkání. V tomtéž sále oceňovali Josifa Kobzona za zásluhy. V jeho případě bylo skutečně co oceňovat. Na tomto setkání mé překvapil projev Lůžková. Jurij Michajlovič byl během projevu přímo v extázi. Patrně cítil „teplotu" sálu, která byla dána typem účastníků: sál zaplnili především „spřízněné duše". Lužkov hovořil o lidech, kteří vedou zemi do budoucnosti. A celý sál mu vestoje aplaudoval.

Probíhala už asi čtvrtá hodina tohoto „vydatného" večera, když se Josif jen tak mezi řečí zmínil, že je v sále přítomen prezident Gorbačov s manželkou. S rozvernou manýrou se obrátil do sálu a z plna hrdla zvolal: „Prosím vás, Michaile Sergejeviči, abyste vstal. Čeho se bojíte?"

V takových okamžicích se dostávám do ráže. Zvedl jsem se, šel k pódiu a již na schodech jsem pronesl: „Zaprvé: nikoho se

nebojím, aby bylo jasno. A to se týká jak Josifa Davydoviče, tak celého sálu. Zadruhé: rád bych teď něco řekl."

Vyšel jsem na scénu a vzal mikrofon Kobzonovi, který mi ho nechtěl dát. Byl člověk vnímavý pochopil, že by Gorbačov mohl „zkazit" večer. Ale to jsem neměl v úmyslu.

Do mikrofonu jsem řekl: „Chtěl bych se přidat ke všem gratulacím, které tu zazněly. Blahopřeji ti, Josife, a patří ti velký dík za to, co jsi udělal a děláš. Je to skutečný počin a ten oceňují lidé i celá vlast. A ještě něco bych ti rád řekl. Znáš film *Ivan Vasiljevič mění povolání*. Chtěl bych tě poprosit: neměň povolání."

(V té době se v Moskvě šířily zprávy o tom, že Kobzon chce odejít do byznysu).

Bylo vidět, jak znervózněl. Ale neřekl nic.

„Ještě bych chtěl vyzdvihnout tvé umění, umění spojovat lidi. Tak například s Jurijem Michajlovičem, který tu přednesl svůj projev, se vídáme málo - jen při jistých oficiálních událostech. Ale zde, v souvislosti s tvým výročím, jsme tu společně. Poslední dobou vedeme s Jurijem dialog přes soudy. Už třikrát na mě Moskevská správa podala trestní oznámení v souvislosti s mými kritickými vyjádřeními, zvláště o korupci v Moskvě. Všechny soudy, i ten poslední, jsem prohrál. Ale je to pochopitelné - korupce přece v Moskvě není!"

Sál mlčel. Lužkov reagoval na má slova ironicky: „Potřebujeme peníze. V Moskvě je třeba řešit spoustu problémů*."

Josif chtěl změnit téma a obrátil se na mě: „Michaile Sergejeviči! Chtěl bych vám předat květiny."

„A já je předám Raise Maximovně. Děkuji!"

Ne každý by vydržel všechno to, čím jsme museli projít my s Raisou během posledních let. Nemohu si odpustit jediné, že jsem nedokázal ochránit mně nejbližšího člověka - zahnat neštěstí...

Nedávno byl Lužkov odvolán. Jistě, důvody byly vážné.

Na lé na vávýzva

Z kliniky v Múnsteru najednou zavolala Irina: „Matka prosí, abys přijel dříve." Znepokojilo mě to: snad se nestalo něco, co mi chtěla sdělit jako prvnímu - tak to v našem společném životě chodilo.

Vydal jsem se na kliniku jak nejrychleji to šlo. Když jsme zůstali v pokoji sami, Raisa řekla: „Chci, abychom se více viděli a povídali si."

To mě rozrušilo: k tomu ji určitě vedly nepěkné představy.

Tak začaly naše hovory o životě. Vzpomínali jsme na naše první setkání na univerzitě a na kolejích na Stromynce. Vzpomínali jsme, jak nás vyprovázeli před cestou na univerzitu: ji ze Stěrlitamaku a mě z Privolného. Ona jela s dřevěným kufrem, kde polovinu místa zabíralo jídlo a druhou půlku její „bohatství". Kufr byl těžký a téměř tak velký jako Raisa. Mě vyprovázel otec. Moje zavazadlo bylo podobné, ale s jedním rozdílem: téměř celý kufr byl zaplněn jídlem.

Vzpomínali jsme na naše cesty vlakem: vždyť letadly tehdy prakticky téměř nikdo nelétal. Lepší místa ve vlacích byla místenková, ale ve společných vagónech. Mnoho se toho událo na nekonečně dlouhé železnici Ruska. Celá historie. Tehdy jsme se poprvé stali součástí ohromného, pulzujícího světa.

Jednou se zeptala: „A vzpomínáš si, kdy jsi mě poprvé políbil?"

„Ano, vzpomínám. Na to je těžké zapomenout. 1 když musím říct, že jsem to udělal s velkým zpožděním. A kdo za to může?"

„Přece ty," usmála se.

Proběhlo to takto. Často jsme chodili do parku Sokolniki (to už byl rok 1952), jako obvykle jsme se procházeli a jedli zmrzlinu. Ten večer se nám nechtělo odejít. Byl dusný den. Dobře si to pamatuji. Nečekané se objevily mraky. Zatáhlo se. Lidé běželi k východu z parku. V parku jsou Jelení rybníčky.

Navrhl jsem: „Vykoupeme se!"

„Blázníš?"

Ale bylo dusno a to vyřešilo vše. Sundali jsme šaty a šli do vody. Neuběhlo ani deset minut a ozvala se rána a z nebe se

spustily proudy vody. Opět burácení hromu! Ten mě v životě pronásleduje, nebo snad doprovází? Vzpomínám na Raisin obličej v záři blesku, vystrašené a vykulené oči. Objal jsem ji a nemotorně, ale vřele jsem ji začal líbat.

Pokračovali jsme v našem „kvízu" a já se zeptal: proč chtěla v samotném počátku známosti naše schůzky ukončit?

„Začaly do mě hučet moje spolubydlící. Prý, sotva ses rozešla s Toljou, už se scházíš s jiným. Pamatuješ si na Elvíru - děvče z Ázerbájdžánu?"

„Jistě, vzpomínám."

„Ona si na tebe dělala zálusk. Já jsem jí ale vstoupila do cesty."

„A ty by ses nechala zviklat?"

„Jak vidíš, ne: jsem s tebou."

„Ale jestliže bych se tehdy tak nezachoval a poslechl tě?"

„Já jsem očekávala, že se zachováš tak, jak ses zachoval."

„Tak tomu se říká ženská logika."

„Ano, a vy muži si myslíte, že vše jde podle vašich plánů."

„Nyní se tě zeptám: řekni, kdy jsme se stali mužem a ženou?"

„25 září - úředně."

„To je správně. Ale fakticky?"

Odpověděla: „Na Leninských horách."

„Ale kdy?"

„To už si nepamatuji."

„No, vidíš. 5 října 1953."

Ano, naše vztahy byly vřelé a nechtěli jsme se rozloučit. Přátelé nám říkali: „Přestaňte blouznit ve dvou jak šílenci!" Ale mužem a ženou jsme se stali až po svatbě.

Po celý život, ať už jsme byli kdekoliv, nepřerušili jsme s Raisou dialog. I v době, kdy jsem se stal generálním tajemníkem a pak i prezidentem, jsem v průběhu 12 až 14hodinového pracovního dne Raise volal nebo ona volala mně.

Každé ráno jsme měli rozcvičku (na chatě): ona podle svého programu, a já podle svého. Ona ve své pracovně, já vedle. Najednou jsem uslyšel (dveře byly otevřené): „Mi, Mi, pojd sem!"

„Ano?"

„Tohle cvičení mám moc ráda."

Dělala jakousi stojku na hlavě s podivnou deformací krku. Říkal jsem si, že to může špatně skončit.

„Poslouchej, vždyť si můžeš zlomit vaz."

„Dělám to i za tebe. Lékař říkal, že tvými zkrácenými kombajnérskými svaly je třeba se vážně zabývat."

A potom: „Dej mi ruku."

Pomohl jsem jí vstát.

„Obejmi mě. Máme ještě spoustu času: Ty to stihneš, i já to stihnu."

Šli jsme spolu do koupelny a pak do ložnice ...

Vždy ji zajímalo moje mínění k různým otázkám. V době perestrojky jich bylo stále víc a víc.

Nebo: Raisa si usmyslela obnovit šatník a začal čas přehlídek. Já byl porota o jedné osobě. Oblékla se a objevila se přede mnou. Ráda se pěkně oblékala. Snažil jsem se ji v tom podporovat, i když ze začátku to moc nešlo. Pokud se po její otázce: „Tak jak, líbí se ti?" objevil v mém obličeji jen stín pochybnosti, Raisa si ten kus oděvu již nikdy nevzala na sebe, a co víc, většinou se ho zbavila.

Nejenže byla v mých očích krásnou ženou: elegantní, okouzlující, žensky jemná, milá. Byl v ní určitý, přirozený aristokratismus. Člověk s velmi rozvinutým citem vlastní důstojnosti. Ten, kdo se s ní setkal jednou, jen tak mimochodem, měl možná pocit, že je namyšlená. Ti, co ji znali lépe, si cenili její delikátnosti, vnímavosti, pozornosti a viděli v ní důležitého a zajímavého společníka.

Sama Raisa si vážila a měla ráda lidi s osobitým humorem. Byla nátura citlivá na vše, co se v životě událo, na vztahy vůči ní i mezi přáteli, obecně na kontakty s lidmi. Byla připravena na diskuzi, ale nesnášela pomluvy a těžko je nesla.

Mám ještě další vzpomínku. Naši dceru Irinu pronásledovala v dětských letech stálá febrilní teplota: každý den měla 37,8 stupně Celsia. Všechny pokusy o objasnění problému ve Stavropolsku i v Moskvě nevedly k ničemu. Podle zkušeností jiných jsme ji každé léto vozili k moři a mysleli jsme si, že koupání, slunce a mořský vzduch její stav zlepší.

Raisa s dcerou pravidelně jezdily na Krym. Jednou byly na výletě v chrámu chána Gireje. Průvodce jim vyprávěl legendy a různé detaily o historii chrámu a životě v něm. A pak došli k místu, kde byl harém. O to byl přirozeně velký zájem, zvláště u žen. Jak říkala Raisa, všichni byli překvapeni počtem chánových žen. Možná to byla kritická narážka na dnešní muže nebo něco jiného. Nebudu spekulovat.

Po cestování a pojídání výborných čeburekŭ se obé vrátily do sanatoria. A najednou se Irina, které bylo deset let, zeptala: „Mami, proč měl chán Girej tolik žen a tatínek má jen tebe?"

Raisa byla vyvedena z míry, ale nedala na sobě nic znát a řekla: „Až se vrátíme domů, zeptej se tatínka. Ať ti řekne, jestli má jen mě a proč!"

Naše dítě na tento rozhovor nezapomnělo a po návratu se mě zeptalo: „Tati, my jsme byli na výletě a prohlédli si chrám chána Gireje. Měl mnoho žen. Řekni, proč je máma pro tebe jediná?"

Dostal jsem se do těžké situace. Dítěti bylo třeba odpovědět. V naší rodině bylo zvykem: když víš, řekni pravdu. Jestliže je pravda taková, že by ji dítě nemuselo pochopit, je třeba mu podat přece jen nějakou informaci. Pokud jsme já nebo Raisa odpověď neznali, přímo jsme řekli: nevíme, zjistíme - a pak řeknem.

A Irina zadala dotaz a dívala se na mé. Já jsem odpověděl. Podle mě, to byla jedna z povedených odpovědí na mnohačetné dotazy, na které jsem musel v životě odpovídat. Řekl jsem: „Víš, dceruško, chán měl mnoho žen. Ale mezi nimi nebyla žádná, která by byla filozofkou."

Jasně, že se tato moje humorná odpověď zapsala do letopisné klenotnice naší rodiny.

První vystoupení

Mému zvolení tajemníkem ÚV pro zemědělství a přestěhování rodiny do Moskvy předcházelo několik událostí, které osvětlovaly situaci v politbyru i to, jak se řeší kádrové otázky a jaké intriky se vedou v řadách vyšší moci.

Na počátku mé činnosti ve funkci prvního tajemníka krajského výboru se stala taková příhoda. Přijel jsem služebně do Moskvy na ÚV KSSS. A setkal jsem se s Kulakovem. Dali jsme se do řeči. Ještě jsme ani pořádně nezačali a už se mě Fjodor Davydovič ptal: „A už jsi byl u generálního tajemníka?"

„Ne, nebyl," odpověděl jsem.

„A proč?"

„Nemám na něho žádné otázky, tak proč ho okrádat o čas?"

„Poslouchej, jak je možné, že nově zvolený první tajemník Stavropolského kraje, který sotva začal pracovat, nemá žádné otázky, které by chtěl položit generálnímu tajemníkovi? A kromě toho, je možné, že by se chtěl generální tajemník na něco zeptat tebe. Soudruzi z přijímací kanceláře Leonida Iljiče mi sdělili, že jsi ani jednou nepožádal o přijetí."

„Fjodore Davydoviči, vždyť to říkám: neměl jsem potřebu."

„No, dobře si to rozmysli."

To bylo vážné upozornění. V této práci byl kontakt s generálním tajemníkem základ všeho. Brežněv přitom pravidelně volal prvním tajemníkům, takže i mně. A jistě, pokud pobýváš na ústředním výboru, měl by ses pokusit sejít se s generálním. Takže od té doby jsem se už „nafoukaného postoje" vůči generálnímu tajemníkovi nedopustil. A tak se konaly důkladné kontakty: po telefonu i osobně, když jsem potřeboval podporu projektů, které jsme iniciovali ve Stavropolsku.

Na konci roku 1977 proběhla velmi nepříjemná debata s Fjodorem Davydovičem Kulakovem. Přišel jsem k němu, stejně jako ostatní tajemníci, na jednání o běžných otázkách.

Na tomto setkání Kulakov hovořil o tom, že v nečernozemí je Špatná situace.

„Je tam potřeba velkých investic," sdělil Fjodor Davydovič.

Kulakov si očividné chtěl zajistit pochopení a podporu kraj-

ských a oblastních představitelů, a proto začal tuto diskuzi i se mnou.

Řekl jsem, že v tomto případě je zapotřebí hledat další zdroje: nelze je přece brát na Kubáni, v Roštově, na Ukrajině. Tam jejich také nedostatek, i když jejich výnosy jsou tam mnohem rychlejší a mnohem vyšší.

Kulakov se na mě obořil: „Ty říkáš věci, se kterými nemohu souhlasit. Ne vždy se posílají investice tam, kde je vysoká rentabilita. A existuje tady dějinná souvislost. Vždyť v nečernozemí se vytvářely základy našeho státu. A ty těžké podmínky, ve kterých teď tamní lidé musejí žít, nemůžeme nechat bez povšimnutí."

A na tom jsme se shodli. Hlavním tématem našeho rozhovoru se staly ekonomické problémy zemědělství. Říkal jsem, že nelze nákupní ceny zemědělské produkce držet na dosavadní úrovni. Nakupujeme obilí v zahraničí za několikanásobně vyšší ceny, než platíme našim zemědělcům, kolchozům a sovchozům. Mělo by to být tak, že s pomocí technologií a snížení nákladů na pohonné hmoty budou vyšší výkony, ale výsledky nikde.

A co se děje po skončení deváté pětiletky - dobré a úspěšné pětiletky? Zvyšují se ceny za hnojivá, paliva i maziva, strojírenské materiály a novou techniku. Zemědělství bylo „vnitřní kolonií" k rozvoji průmyslu, a tak to i zůstává.

Fjodor Davydovič se mračil. Vlastně jsem litoval, že jsem tuto otázku před ním otevřel tak napřímo a ostře.

Jako členové ÚV jsme věděli, že příští rok má proběhnout plénum věnované zemědělství. Uvědomil jsem si, že náš rozhovor proběhl opravdu ve správnou chvíli. Při zakončení naší diskuze mi Kulakov určil: „No, ty jsi takový rozumný - napiš mi poznámky ke všemu, o čem jsme tu hovořili."

Nevím, jestli si myslel, že to odmítnu, ale já jsem odpověděl: „Dobře. Okamžitě se tomu začnu věnovat."

K 1. lednu 1978 jsem připravil a osobně Kulakovovi předal záznam o 72 stranách textu. Uběhl nějaký čas a Fjodor Davydovič mi volal: „Souhlasil bys, kdybych tvé poznámky rozeslal členům komise pro přípravu pléna?"

To jsem nečekal. „Ale Fjodore Davydovyči, ty poznámky jsem dělal pro vás osobně. Pokud chcete, aby záznam byl proveden pro členy komise, musím je trochu přepracovat."

Otevřené řečeno, v práci pro Kulakovova jsem směle kladl dotazy a ty by mohla komise vzít jako nepřijatelnou aroganci. Zápis jsem přepracoval, zkrátil, zpevnil jsem argumentaci a ubral nepřesnosti a emoce.

Těch 54 stran bylo zasláno Kulakovovi a ten je rozeslal členům komise. Tato zpráva sehrála v mém životě důležitou roli. Sám jsem byl spokojen, že jsem postavil před členy ÚV velmi důležité otázky. Objevily se i návrhy od dalších kolegů. Vytvořil se základní soubor materiálů, jenž měl posloužit plénu, aby navrhlo přijetí důležitých rozhodnutí.

Ptali se mě, jestli se nechystám veřejně vystoupit. Svou roli sehrál uvedený materiál. Musím popsat podivnou situaci ve straně, kterou jsem nepochopil a kterou jsem nedokázal objasnit ani já, ani ostatní. Téměř devět let jsem byl ve funkci tajemníka krajského výboru a členem ÚV. Mnohokrát jsem měl přání vystoupit s různými dotazy v diskuzi. Ale nikdy jsem nedostal slovo.

Myslím - ale nevím, jestli tomu tak je doopravdy -, že mě tím „vychovávali", zadržovali. Nemohu říct, že by mě přehlíželi. Ale drželi zpátky. Myslím, že nebudu daleko od pravdy.

Kádrové problémy na vrcholu moci se podle všeho přiostřily. Před plénem se mě ptali, vystoupím-li, nebo ne, jako by mě chtěli na něco upozornit. To nikdy nebylo. Něco bylo očividné tzv. předřešeno. Řekl jsem, co bych chtěl. Dále jsem řekl: na bázi myšlenek a idejí, které jsem uvedl ve svém materiálu. Odpověď byla jednoduchá: ano, ano, ano. Připravoval jsem se na plénum zodpovědně.

Probíhal velký boj nad obsahem celého pléna a jeho rozhodnutím. V sále jsem seděl vedle ministra zemědělství Ruské federace Leonida Florentěva. Dal jsem mu přečíst text svého vystoupení. A on mi řekl: „Podle mě je to dobrá řeč."

Ale poradil mi ubrat některé, podle mého názoru, důležité pasáže.

„Proč by sis měl pohoršit?"

„Proč pohoršit? To není rétorika, to je vyjádření naší osobní zkušenosti, která by měla být prospěšná."

Ministr si stál na svém: „Já ti to neradím."

Když jsem vyšel na tribunu a začal mluvit, vše bylo jako obvykle: členové ÚV si četli noviny, členové politbyra seděli za mými zády a poslouchali. Najednou sál začal utichat a slyšel jsem, jak se za mými zády odvíjí nějaký rozhovor a slyším - Brežněv se ptá: „O čem to mluví?"

Blesklo mi jen hlavou: Florentěv měl asi pravdu. Ale přesto jsem řekl, co jsem chtěl. Jedněm se moje vystoupení líbilo, jiní nebyli schopni nějakého hodnocení. Plénum skončilo a závěry byly takové, jaké jsem očekával: byly zaměřeny na upevnění materiálné-technické báze zemědělství.

Vracím se ke svým „oblíbeným" poznámkám z předvečera červencového pléna ÚV KSSS roku 1978. Vzpomněl jsem si na né a chtěl jsem vědět už tehdy, když jsem se stal generálním tajemníkem, kde skončily. Kopii jsem samozřejmě měl ve svém osobním archivu. Ale chtěl jsem vědět, kde skončil originál a co se s ním stalo. Začali jsme hledat a nalezení nebylo zas tak jednoduché. Podklady skončily ve filiálce archivu ÚV KSSS v Čitě, v „sibiřském vyhnanství". Pak jsem je vložil do *Sebraných spi sů.*

Námluvy

Uběhly sotva dva týdny. Náhle umírá Kulakov. Obrátil jsem se na ÚV a požádal, abych se mohl zúčastnit pohřbu Fjodora Davydoviče. Dostal jsem svolení. Začal jsem si připravovat řeč. Byl pochován za Kremelskou zdí, ale poslední rozloučení probíhalo u Mauzolea. Tehdy jsem byl poprvé u Mauzolea a pronesl jsem svůj první projev.

Už jsem psal o tom, co mi přišlo divné: proč se Suslov ani další členové politbyra, kteří byli na dovolené, nezúčastnili Kulakovova pohřbu. Dodnes jsou slyšet některé hlasy, jak se někdo chtěl Kulakova zbavit, poněvadž se mohl dostat na post vedoucího vlády. O tom, že na toto téma existovaly různé názory,

jsem se přesvědčil při jednom rozhovoru s Andropovem. Když jsem se zmínil o možnosti Kulakovova postupu na vyšší pozice, bylo mi řečeno: „Víš, Kulakov je člověk na svém místě."

A z toho bylo zřejmé, že nepřipouštěl žádnou možnost postupu, že nahoře byly nějaké překážky.

Po Kulakovově smrti začalo hledání: kým ho nahradit na této velmi zodpovědné funkci. Osobitost tajemníka pro zemědělské otázky byla v tom, že vedl mnoho odborů, neustále byl v kontaktu s celou zemí, na různém stupni udržoval styky s tajemníky ÚV KS jednotlivých republik, krajských a oblastních výborů. Kulakov byl důvěrnou osobou generálního tajemníka a spolehlivým člověkem v jím uskutečňované politice.

V létě o dovolené k nám do Stavropolu přijel na návštěvu tajemník ÚV a člen politbyra Andrej Pavlovič Kirilenko. Jezdili jsme po kraji a diskutovali o různých tématech. Pochopil jsem, že mu nejde ani tak o kraj, jako o mě, i když jsme se znali a udržovali jsme kontakty již dříve. Otevřeně řečeno, jeho styl práce a názory se mi moc nelíbily. A to, že jsem se tím netajil, se nelíbilo zase jemu.

Během toho léta mi najednou zavolal Andropov a ptal se, kdy a kde budu trávit dovolenou. Já jsem mu odpověděl: „V Kislovodsku, jako obyčejně, po skončení sklizně."

„No dobře. Já tam taky v tu dobu přijedu. Setkáme se tam."

„Dobře. S radostí."

Nikdy před tím mi před dovolenou nevolal, i když jsem se s ním vždy setkal. Bylo to pravidlem: místní představitelé se s členem politbyra setkávali a doprovázeli ho (své vlády si musíme vážit a podporovat ji!).

V tomto případě jsme se s Jurijem Vladimirovičem setkali vícekrát než obvykle, byli jsme na procházce a hodně diskutovali. Problémy, které jsme rozebírali, byly velmi různorodé. Z hovoru mi došlo, že nediskutujeme, ale že jsem zkoušen. 1 když o mně věděl všechno. V té době jsme měli velmi dobré vztahy. Ke konci naší dovolené mě uprostřed dne zavolal: „Poslouchej, Michaile. Leonid Iljič pojede do Ázerbájdžánu. Tam bude velký svátek. Cestou se setká s tajemníky oblastních výborů. Určitě by ses měl také zúčastnit."

„Samozřejmě. Ale nikdo mi to nesdělil, ani netelefonoval."

„Říkám ti to já. Pojedeme spolu."

Přijeli jsme na stanici Miněralnyje Vody kolem deváté večer. Na jihu se rychle smráká a den přechází v noc. Jasné hvězdy, hory: Zmejka, Mašut, Železnaja. Ticho, všude ticho. Večer raného podzimu.

Zastavil speciální vlak. Z něho vystoupil Brežněv a Černénko. Ve čtyřech jsme se, podle mě asi 30-40 minut (možná to bylo kolem hodiny), procházeli po perónu a povídali si. Šlo o zcela obyčejný hovor. Vykládal jsem Leonidu IljiČi, jak dopadla sklizeň (ten rok byl velmi úrodný) a jak pokračují práce na kanálu, o který se vždy zajímal. Zeptal jsem se ho: jak to, že přerušil dovolenou - bylo třeba si déle odpočinout. Jen mávl rukou. Potom prohodili ještě pár slov s Andropovem a rozloučili jsme se.

Bylo to obyčejné setkání: Brežněv se scházel se všemi tajemníky. Ale později na to mnozí upozorňovali. V určitý moment se na vlakovém nádraží sešli Brežněv, Andropov, Černěnko a Gorbačov. Všichni čtyři generální tajemníci, kterými končila „éra generálních tajemníků" v naší zemi.

Andropov byl spokojen. Ani tehdy, ani později mi neřekl, že to byly ještě jedny námluvy. Velké přání stát se tajemníkem ÚV pro zemědělské otázky měli Medunov (z Krasnodarského kraje) a Bondarenko (z Rostovské oblasti). Proběhl také rozhovor s Fjodorem Morgunem - tajemníkem Poltavského oblastního výboru.

Plénum ÚV KSSS se v tomto roce konalo docela pozdě - 27. listopadu, v pondělí. Do Moskvy jsem přijel v sobotu. Měl jsem v plánu jedinou věc - navštívit svého přítele Marata Gramová, který slavil 50. narozeniny. Byl to krajan ze Stavropole a byli jsme přáteli již od komsomolských let. Zastával funkci předsedy Státního výboru SSSR pro tělovýchovu a sport.

Objednal jsem si auto a na dvanáctou přijel k Maratovi domů. Potom se zjistilo, že mě hledají: z hlavního oddělení ÚV volali do garáže a zjistili, ke komu mě vezli. Zavolali k Maratovi domů a chtěli Gorbačova. Maratův syn řekl, že tam nikdo takový nebydlí. Myslím, že se prostě rozhodl mě nevolat k telefonu. Teprve kolem šesté večer mé spolupracovníci přijímací kance-

láře Černěnka našli, a já jsem se vydal na Staré náměstí. Omluvil jsem se, že jsem byl u přítele na oslavě.

Černěnko mi řekl: „Leonid Iljič na tebe čekal, ale už odjel."

„Měli jste mě upozornit dopředu."

„Budeme kvůli tobě radit generálnímu tajemníkovi, jak má postupovat?! Leonid Iljič mě požádal, abych ti vyřídil, že zítra na plénu tě bude navrhovat na funkci tajemníka ÚV pro zemědělství."

„Nevím, toužím-li po ní. Třeba se najde někdo jiný."

„Něco ti poradím. Tvá odpověď musí být jednoduchá a jasná: poděkování za projevenou důvěru, to je vše. Jestli toužíš nebo netoužíš - o tom není řeč, ale Leonid Iljič ti důvěřuje. Rozuměl jsi?"

„Zajisté, Konstantine Ustinoviči."

Tak jsem se dozvěděl, že zítra ráno mě bude generální tajemník ÚV KSSS navrhovat na tak důležitou funkci. A druhý den po předložení návrhu členové ÚV hlasovali pro moje zvolení.

O přestávce po svém zvolení jsem Šel za Leonidem Iljičem a poděkoval mu za projevenou důvěru. Odpovědí bylo kývnutí hlavou.

Následující den jsem šel k němu do Kremlu. Přijal mě hned, ale zvláštní zacházení jsem nepocítil. Jediné, co řekl, bylo: „Škoda Kulakova: byl to dobrý člověk."

Patrné mé mu přece jen vnutili - pomyslel jsem si tehdy. Na plénu ke mně přišel Alexej Nikolajevič Kosygin: „Blahopřeji. Jsem moc rád, že jste v našem kruhu."

Jurij Vladimirovič Andropov mi stiskl ruku a řekl: „Ted už nejsi podrost, ale les." *(Vzpomněl tí m j eden z naši ch rozhovorů, který popí šu později .)*

Po skončení pléna jsem jel na vládu. Tam už byla připravena kancelář a ochranka, přidělili mi automobil. Sdělili mi, že mi ukážou, kde budu bydlet do té doby, než mi zajistí nové bydlení. Vše se řešilo velmi rychle. Ani jsem na nové bydlení dlouho nečekal!

Seděl jsem v kanceláři a zazvonil telefon. Volal Jurij Vladimirovič: „Jsi zaneprázdněn?"

„Ani ne."

„Mohl bys přijít za mnou. Jsem v práci."

Vsevolod Murachovskij a Jurij Andropov ve Stavropolsku, 70. léta

Vydal jsem se za Andropovem na Lubjanku. Dostalo se mi od něho ponaučení: „Jsme přátelé a chtěl bych, aby naše přátelské vztahy zůstaly zachovány. Ale chci ti říct: Moskva je Moskva, Michaile. A pro nás je hlavní Leonid Iljič a jeho podpora."

„To je jasné: i já zaujímám tento postoj."

„Dobře. Jen ti připomínám, co je pro tebe nyní nejdůležitější - je to podpora generálního tajemníka ve všech otázkách. A přitom vidím: Kosygin ti s úsměvem plným sympatií blahopřeje."

Andropov mi dal hned najevo, co a jak...

Tři dny po mém zvolení tajemníkem ÚV jsem se vydal do Stavropolu, kde proběhlo plénum krajského výboru, na němž byl zvolen prvním tajemníkem Vsevolod Serafimovič Můra-

chovskij - můj dobrý přítel jak v komsomolské činnosti, tak i ve stranické, velmi seriózní a silný člověk, účastník války v klíčové etapě - na Dálném Východě.

Zjistil jsem, že všichni mí přátelé a spolupracovníci - tajemníci krajských a oblastních výborů - se najednou obracejí k novému tajemníkovi krajského výboru. Pochopil jsem: Gorbačov - to je tajemník ÚV KSSS, vzdálené vedení, ale Murachovskij - to je pro ně nyní hlavní člověk. Bylo to logické ...

A co se týká Vsevoloda Murachovského, tak ten pracoval s velkým nasazením, pokračoval v cestě, kterou jsme společně s ním a se členy krajského výboru vykročili, časem to přineslo své plody - jak ve finančních záležitostech, v úrodě, v chovatelské produkci, tak i ve vzdělávání, vědě i kultuře. S Murachovským jsme byli a zůstali přátelé.

Kapitola osmá

Opět v Moskvě

A tak jsem se po téměř pětadvacetileté přestávce znovu ocitl v Moskvě. Bydlení s Raisou nám bylo zajištěno v nevelkém domku na předměstí Moskvy. Takových domů bylo několik: sloužily k dočasnému pobytu těm, kterým bylo souzeno pracovat v sestavě vedení země.

První pocity: byli jsme „vystěhováni" na neobydlený ostrůvek jako ztroskotanci. Později jsme častokrát vzpomínali na ten domek, náš dočasný přístav, a také ještě na třeskuté mrazy, které v zimě roku 1978-79 srazily rtuťový sloupec na 40 °C pod nulou. Takové mrazy byly pro Moskvu vzácnost.

Večer jsme chodili na procházky, jak jsme byli zvyklí. Museli jsme se teple obléct. Mráz v obličeji pálil, špatně se dýchalo. Procházky jsme uskutečňovali také proto, abychom si o samotě mohli sdělovat své dojmy.

Myslel jsem si, že zvyky „carského dvora" jsou mi známy. Ale teprve až v hlavním městě jsem se přesvědčil, že vše je mnohem složitější, než jsem si představoval. Až časem se mi podařilo rozpoznat jemnosti a odstíny vztahů ve vrcholové politice. Své postavení bych nenazval příliš šťastným.

Raisa v těch dnech často opakovala dotaz: „Jak se nám to stalo?"

A já, abych ji uklidnil, jsem odpovídal: „Vzpomínáš si, jaké to bylo, když jsme přijeli žít do Stavropolu? Při všech těch složitostech a nejasnostech, co s námi bude, bych rozhodně dnešní život s živobytím prvních deseti let ve Stavropolu neměnil."

Souhlasila: „já bych také neměnila. Ale v poslední době se tvá práce upravila a mnohé se ti podařilo prosadit. Já jsem se pomalu připravovala k doktorandské práci. A teď nevím, co bude s mou prací. Je zrovna nyní vhodný čas na dizertaci? Co myslíš?"

Řekl jsem upřímně: „O tom jsem zatím neuvažoval. Budeme mít nové bydlení. A to bude potřebovat spoustu tvého času, aby se stalo útulným místem pro naši rodinu."

Brzy jsme dostali byt na ulici Ščuseva v domě, který Moskvané nazývali „šlechtické hnízdo". Vyměnili nám i domek. Z přistěhovalců jsme se dostali do kategorie stálých obyvatel. Byla to vila na Sosnovce - na křižovatce okružní silnice, nedaleko Krylatských vrchů. Naproti, přes řeku Moskvu, byl Serebrjanyj bor. Tehdy to byl skutečně „háj". Dnes je to čtvrť, přes kterou jezdím do práce ve Fondu - zastavěná vysokými domy. Z dálky připomíná obrysy Manhattanu.

Ve vile, kterou nám přidělili, žil ve 30. letech Sergo Ordžonikidze a těsně před námi Konstantin Černěnko. Byl to starý dřevěný dům, pořádně velký, ale architektonicky zajímavý a útulný. O jeho stáří svědčilo hlasité vrzání schodiště vedoucího do patra: připadalo nám, že se schody musejí každou chvíli propadnout.

Koncem prosince odjela Raisa do Stavropolu, aby se pak vrátila s Irinou, Anatolijem a se vším, co bude považovat z našich věcí za nezbytné pro náš současný život.

Radil jsem jí: „Většinu vyhoď nebo dej sousedům. A knihy věnuj knihovně."

Řídila se tím. Mezi věcmi byly dvě židle - už staré, ale pevné, které jsem koupil před jejím příjezdem do Stavropolu v roce 1955. Měl jsem velkou radost, když je přivezla: „Jsi pašák, že jsi vzala ty židle."

A ještě přivezla malý, velmi barevný, veselý kobereček, který

jí darovala matka. Židle už někam zmizely, ale kobereček se zachoval dodnes.

Raisa okamžitě začala zařizovat byt i vilu. Neměla ráda koberce, mluvila o nich jako o „lapačích prachu". Stejně tak se jí nelíbily těžké záclony, mohutný nábytek - vše, co připomínalo starorežimní vkus.

Na Nový rok přijela do Moskvy Raisa s mladými. Začínal rok 1979. Vítali jsme ho v rodinném kruhu: při odbíjení hodin jsme společně zvedli sklenky, popřáli si navzájem k novému bydlení a s nadějí očekávali, co přijde.

Od prvního dne jsem trávil v práci 12 až 14 hodin. Irina s Anatolijem si vyřídili přestup na Lékařský institut. Prorektor přes školní záležitosti si prohlížel Irinin index se známkami ze stavropolského lékařského institutu se samými výbornými a řekl: „Máte vše na výbornou. U nás to tak patrně nebude."

Na to Irina odpověděla: „Uvidíme."

Studium pak ukončila s červeným diplomem. Byla doporučena na aspiranturu, tu úspěšně dokončila a na tomtéž institutu začala přednášet. Irina napsala zajímavou výzkumnou práci, která propojovala sociální a zdravotní problémy. Téma její dizertační práce bylo „Příčiny smrti mužů produktivního věku v Moskvě". Toto téma však zakázali, a následně i celou její dizertaci. Dodnes se to myslím nezměnilo. Ale to vše se událo později. Moc předbíhám.

Raisa se zajímala o mou práci, o mé pocity i náladu. Sama se starala o zařízení našeho moskevského bytu a také jezdila na místa naší mladosti. V první řadě se setkala se svou kamarádkou, se kterou se přátelila po celý život - Ninou Ljakiševovou. Už jsem o ní hovořil: je to tatáž Nina, která Raise půjčila krásné (samozřejmě na poměry té doby) bílé boty. Zastavila se také na filozofické fakultě, setkala se s vyučujícími. Táhlo ji to znovu k vědecké práci. Ptala se mě: „Myslíš, že bych měla zkusit doktorát? Vždyť mě všichni znají, i mou sociologickou práci."

Odpověděl jsem jí realisticky: „Uvidíme za nějakou dobu."

Souhlasila. Skutečně jsme se museli mnohé naučit, přehodnotit, porozumět našemu novému životu. A i když moje práce

obnášela mnoho povinností a málo času na rodinu, neboť jsem musel pracovat i v sobotu, přesto jsme se pokoušeli dostat do života v hlavním městě a vyhledávat nové kontakty. Přirozeně jsme si přáli pochopit atmosféru, ve které žily rodiny mých kolegů, a seznámit se s nimi. Bohužel se ukázalo, že to není tak jednoduché: setkávání a návštěvy, třeba i u těch, které jsem znal už dlouho, se nenabízely. Málokdy...

Věděl jsem, že Leonid Brežněv se stýká pouze s určitou skupinou spolupracovníků z politbyra: Gromyko, Ustinov, občas - Andropov a Kirilenko. Pro mě bylo naprosto neočekávané pozvání pro celou naši rodinu na počátku léta 1979 od Míchaila Andrejeviče Suslova strávit společně volný den v jedné z opuštěných Stalinových vil. Pobyli jsme tam téměř celý den: procházeli se, povídali si, pili čaj. Bylo to setkání Stavropolčanů. Moskevský starousedlík jakoby projevil pochopení pro mladšího kolegu, který pocházel ze stejných míst.

Zajímavé bylo, jak se tvořily vzájemné vazby uvnitř kruhu vedoucích představitelů. Brežněv, Kosygin, Suslov, Gromyko, Ustinov si tykali i na oficiálních zasedáních. Všichni ostatní Brežněvovi i starším členům politbyra vykali.

ještě jsem zaregistroval jednu věc. Když jsem byl tajemníkem krajského výboru, se Suslovem jsme si vykali. Z mé strany to bylo zcela pochopitelné, ale i Suslov mi vykal. A když jsem se stal tajemníkem ÚV, začal mi tykat a já jemu samozřejmě postaru vykal. Ten obrat k tykání znamenal, že patřím do blízkého kruhu.

A ještě mám jednu vzpomínku k tomuto tématu. Uběhlo několik let. Stal jsem se členem politbyra a přestěhovali jsme se do jiného domu, vedle vily Andropova. Jednou jsem byl iniciativní - rozhodl jsem pozvat ho k nám na oběd. Když si vzpomenu, jak to dopadlo, cítím se dodnes trapně. Zavolal jsem mu a pozval ho i s Taťjanou Filippovnou: „Máme dnes stavropolský stůl jako za starých dobrých časů."

Vyrovnaným, klidným hlasem Jurij Vladimirovič odmítl: „Ano, byly to skvělé časy. Ale nyní musím, Michaile, tvé pozvání odmítnout."

Divil jsem se: „A proč?"

„Protože by zítra, co zítra, hned teď, jak bychom se vydali k vaší vile, začaly drby: kdo, kde, proč a co se probíralo."

„Ale co, Juriji Vladimiroviči...," pokoušel jsem se naprosto otevřeně protestovat.

„Je to tak, Míchaile. Jen bychom s Taťjanou Filippovnou vyšlí, že půjdeme k vám, a Leonida Iljiče už by informovali. Chci, abys ses zorientoval."

Od té doby už žádné přání pozvat někoho k nám, nebo být pozván k někomu ze členů vedení nevzniklo. Dále jsme se stýkali se svými starými přáteli, navazovali jsme nová přátelství, zvali se k sobě a navštěvovali se - ale rozhodně ne s kolegy z politbyra a sekretariátu ÚV.

S novým systémem vztahů se těžko sžívala Raisa, která se nemohla najít ve specifickém stylu života, jak se dnes říká, „kremelských manželek". Blízké vztahy se nenavazovaly. Svět žen - to byl odraz mužské vládnoucí hierarchie s některými ženskými doplňky. Když se Raisa zúčastnila nějakého ženského setkání, bývala překvapena atmosférou: byla to směs namyšlenosti, netaktnosti a patolízalsťví.

Nastaly i kuriózní situace. Na Mezinárodní den žen 8. března 1979 proběhlo jako každý rok setkání se zahraničními hosty a vynikajícími pracovnicemi. Raisa dorazila na toto první oficiální setkání dříve než ostatní manželky vládních představitelů a stoupla si tam, kde bylo volné místo - netušila, že existuje přísná subordinace. Poté, co se objevila jedna z „hlavních" dam, Kirilenkova manželka, nekompromisně Raise ukázala prstem: „Vaše místo - tam na konci!"

Raisa pak opakovala: „Co je to za lidi?"

Za hranicemi „výběrového" kruhu bylo vše jednodušší. Irina i Anatolij zapadli do studentského prostředí bez problémů a rychle se obklopili přáteli. Raisa obnovila své vztahy s kolegy z univerzity a Institutu filozofie. Začala se zúčastňovat různých konferencí, pobývala na přátelských setkáních a začala studovat anglický jazyk, jak se ukázalo, ne zbytečné. V prvních měsících našeho nového života jsme ve veškerých volných chvílích sedali do auta a vyjížděli na prohlídku města. První výlety se samozřejmé konaly do známých, našemu srdci blízkých míst: Mochovaja,

Krasnoselskaja, Sokolniki s památnou požární věží, Rusakovův klub a samozřejmě Stromynka... Přejeli jsme přes jauzu a vydali se na Preobraženskuju ploščaď. Cestou jsme zašli do budovy, kde se nacházel matriční úřad čtvrti Sokolniki.

Vše se tam změnilo. Již jsem zmiňoval změny na ulicích Malaja Gruzinskaja a Bolšaja Gruzinskaja. Také Preobraženskaja ploščaď byla jiná. Změnil se i ráz krajiny Leninských hor: během našeho mládí vypadala univerzita a opodál postavený lyžařský skokanský můstek u řeky Moskvy mezi malými staveními tak nějak osamoceně a syrové. Na místě bývalé vesničky Čerjomušky, kde tehdy žili stavbaři a kde jsme na poště vyzvědali zásilky od příbuzných, vyrostla komfortní čtvrť.

Pociťovali jsme nejen pocit radosti ze změn, ale také jakýsi pocit stesku, že tu již nejsou staré, vetché domy, vše to, co patřilo k našemu životu ve studentských časech. Samozřejmé pro lidi bylo důležité zlepšení životních podmínek - to je pochopitelné, ale my jsme jaksi tesknili po staré Moskvě.

Nedaleko od staré univerzitní budovy na ulici Mochovaja byl vynikající Starý Arbat. Často jsme těmi malými, křivolakými uličkami prolézali. Dnes v těch místech stojí Nový Arbat s vysokými domy, s východem na Kutuzovskij prospekt. Básník Vozněsenskij výstižně nazval tento nový komplex „umělý chrup Moskvy".

Jezdili jsme po hlavním městě spontánně. Chtěli jsme lépe poznat Moskvu dnešní, i tu starou. Časem se zrodilo přání „osvojit si“ Moskvu podle období: 14. až 16 století, 17. až 18. století atd. Většinou nás doprovázel některý z moskevských historiků, se kterými se seznámila Raisa Maximovna.

Později se naše poznávací výlety rozšířily do okolí Moskvy. Největší zážitek pro nás byla krajina kolem břehů řeky Moskvy. Věděli jsme o areálu Kolomenskoje, ale to, co jsme uviděli, nás doslova vyvedlo z míry. Chrám Nanebevstoupení Páně - vhled do výše, do nebe, k Bohu! Tato slova pronesl o chrámu francouzský skladatel Berlioz.

A jestliže vzpomínám na využívání našeho volného času, nesmím zapomenout říci, že jsme mohli v plné míře naplnit naši dávnou zálibu v divadle, i když již dříve, při našich krátkých

cestách do hlavního města, jsme se snažili zhlédnout všechna zajímavá představení. Tehdy jsme si obzvlášť zapamatovali *Deset dní , které otřásl y světem, Anti svět* a Tagance a ve Velkém divadle jsme s úžasem sledovali balet *Spartak.* Brzy se z nás stali náruživí milovníci divadla.

Na vrchdumoci: Leonid Brežněv

Největší překvapení mě Čekala na ústředním výboru. Místem mé současné práce byl sekretariát ÚV. Každý týden se konala jeho zasedání a jejich obsahem byla kontrola plnění úkolů, výběr a rozmístění kádrů - prosté nomenklatura. Byl to účinný mechanizmus. Jestliže politbyro dělalo politiku, přijímalo rozhodnutí, která připravovala oddělení ÚV, vláda a některé orgány, tak sekretariát byla přísná kontrola všeho a všech a samozřejmě - nesmím zapomenout - obzvláště všeho, co se vztahovalo k ideologii.

Mé počáteční energické zapojení do práce sekretariátu ÚV při projednávání dotazů na jeho zasedáních nevyvolalo u mých kolegů příliš pozitivní reakci. Téměř každý na mě vrhal příkré pohledy. Někteří na mě hleděli jako na „šplhouna". Ale já jsem přišel z velké stranické organizace a efektivitu jejích veškerých rozhodnutí prověřoval život.

Vždycky jsem se snažil neuvíznout v rutině subordinace. Protivilo se mi to. Lehko se to řekne, ale udržet tuto linii nebylo vůbec jednoduché.

Blížila se doba, kdy budu muset přijímat rozhodnutí, která budou nezbytná pro perestrojku, a kdy budu muset říkat, proč se házejí ze srázu některé důležité dokumenty. A bude nutné odvolávat z funkcí dříve aktivní představitele, kteří však nezvládnou novou situaci. Ale to vše je ještě před námi.

Často mi bylo na zasedáních sekretariátu dusno a neútulno. Ve Stavropolu, jako první tajemník krajského výboru, jsem měl více svobody než tady, ve vyšším patře moci.

Téměř devět let jsem pracoval v řadách krajského výboru strany ve Stavropolu. Na samém ostří politiky. Jestliže v počá-

tečních letech své partajní kariéry jsem mél pochybnosti a pronásledovaly mé myšlenky, jestli by nebylo lepší vrhnout se na vědeckou dráhu, při práci prvního tajemníka krajského výboru jsem si uvědomoval, že mé rozhodnutí bylo správné. Politika nakonec zvítězila nad všemi vášněmi a touhami.

Politice jsem obětoval nejlepší léta svého života. Cítil jsem její chuť. Tento svět mé zcela pohltil. Ale nikdy jsem se nestal jejím otrokem.

A zpět k sekretariátu. Když jsem se stal jeho členem, byl vedoucím sekretariátu Suslov. Bylo to jeho výsadní postavení. Pouze pokud byl nepřítomen - a to z důvodu služební cesty nebo dovolené - zastupoval ho Andrej Kirilenko.

Myslím, že Suslov skvěle zastával svou odpovědnou funkci. Byl za ním vidět kus práce. V ÚV KSSS se objevil ve svých 44 letech za Stalinovy éiy a po celý život zůstával v řadách vedení strany. Věnoval se ideologickým otázkám a zahraniční politice. Byl velmi skromným člověkem, nezištným, s vlastním stylem oblékání. Říkalo se o něm: „Je to člověk, který chodí v galoších." Vždy, když přijel na ÚV a šel do své kanceláře, sundával si galoše u výtahu.

Druhým poznávacím atributem jeho oblečení byl dlouhý šedivý plášť. K 20. výročí rozorání celin (v roce 1974) se uskutečnilo v Kazachstánu setkání, na které se sjeli první tajemníci oblastí spojených s využitím celin (a to nebyl jen Kazachstán a Sibiř, ale i Rostov, Stavropolsko a další). Leonid Brežněv přijel do Kazachstánu pozdě v noci po setkání s francouzským prezidentem Georgesem Pompidouem. Kazachstánské vedení a tajemníci oblastních a krajských výborů ho vítali na letišti v Celinogradu. My, Severokavkazci, jsme stáli na samotném konci řady. Brežněv všem podal ruku. Přišla řada na nás.

„Tak jak se máte?" zeptal se Brežněv.

„Dobře. Zhlédli jsme film, který dělali Kazaši."

„Jaký?"

„Nový, dokumentární. Je v něm mnoho vašich setkání s pracujícími na celinách. Máte tam šedý plášť."

„Stejný jako má Michail Andrejevič Suslov?"

Všichni tajemníci souhlasné pokývali.

Účastnici oslav dvacátého výročí rekultivace celin v Kazachstánu: Š. R. Rašidov, M. S. Gorbačov, V. V. Ščerbickij, A. A. Gredo, L. I. Brežněv, P. M. Mašerov, V. V. Grišin a D. A. Kunajev, 1974

Mimochodem, Leonid Brežněv si Suslova velmi vážil a měl k němu naprostou důvěru. Při přípravě projevů pro Brežněva na pléna nebo jiná důležitá vystoupení byly koncepty zasílány všem členům politbyra a tajemníkům ÚV - kvůli jejich případným poznámkám a přáním. Zpracovatelům konceptu projevu bylo známé Brežněvovo nařízení: „Poznámky Michaila Suslova musí být plně zapracovány, na sto procent. Poznámky dalších soudruhů - projednejte."

V době mého příjezdu do Moskvy se odehrálo přeskupení sil uvnitř vyšších stranických orgánů. Problém byl v tom, že

jmenování Brežněva na nejvyšší post v říjnu 1964 bylo kompromisem mezi různými skupinami, které svrhly Chruščova. Brežněv se jevil jako nevýrazná figurka, se kterou se bude lehce manipulovat. Jenže jejich předpoklady se nenaplnily. S pomocí promyšlené politické taktiky uměl upevnit svoje postavení a stal se nedotknutelným.

Následující odstranění Podgorného a Kosygina jen prakticky potvrdilo osobní Brežněvovu moc.

Ironie osudu: po utvrzení „osobní moci" začalo jeho pracovní nasazení upadat a jeho skutečná moc se zmenšovala. Měnil se před očima. Dříve byl nejen energetičtější, ale také demokratičtější, nevyhýbal se normálním lidským vztahům, vybízel k jednáním, na zasedáních politbyra a sekretariátu probíhaly živé diskuze.

Po zhoršení jeho zdravotního stavu v polovině 70. let měl ze svého postu odejít. Bylo by to humánní vůči němu a tvůrčí z pohledu potřeb celé země. Podle vyprávění Andreje Gromyka se sám Brežněv pokoušel několikrát nastolil otázku svého skončení ve funkci generálního tajemníka. Ale osobnost, kterou by podporovala většina, tu nebyla. Brežněv musel na svém postu zůstat.

K udržení křehké rovnováhy sloužilo přísné dodržování subordinace: každý člen politbyra a sekretariátu ÚV KSSS měl vědět, kde je jeho místo a že se nemá snažit dostat se výš. Bylo to dovedeno ad absurdum. Projevilo se to i v tzv. zasedacím pořádku v sále na zasedáních politbyra. A říkám to bez legrace.

Zdálo by se, že se scházeli kolegové, spolupracovníci. Ale kdepak, každý měl u stolu přesně určené místo. Leonid Brežněv v čele stolu, vedle něj vpravo sedal Suslov, vlevo předseda Rady ministrů Kosygin, po jeho odchodu - Tichonov. Ze strany Suslova - Kirilenko, pak - Pelše, Soloměncev, Ponomarev, Děmičev. Z druhé strany, vedle Kosygina - Grišin, potom Gromyko, Andropov, Ustinov, Černěnko, a nakonec Gorbačov.

Nastávaly momenty, kdy pro Brežněva bylo těžké „dostat se" do pracovních záležitostí politbyra. Ze začátku mě to udivovalo, později šokovalo. Ale chování mých kolegů mi ukázalo cestu, jak k tomu mám přistupovat.

Pro rozptýlení řeknu anekdotu, která se týká Leonida Iljiče.

Jednou pozval Leonid Iljič na návštěvu k sobě svou matku, aby jí ukázal, jak žije. Nejdříve zajeli do moskevského bytu na Kutuzovském prospektu; potom - do Zarečje, aby jí ukázal vilu, kde rád přebýval. A nakonec Zavidovo - rezidenci za městem, kde trávil svůj volný čas a jezdil tam na lov. A na úplný závěr vzal celou rodinu na Krym, do jižní rezidence generálního tajemníka. Po tom všem byl zvědav na matčinu reakci.

„Ano, Ljoňo, vše se mi moc líbilo. Ale chci se té zeptat: co budeš dělat s tím vším majetkem, když se opět dostanou k moci komunisti?"

Na počátku bylo nejdůležitější, abych co nejrychleji pronikl do problematiky agrárního sektoru a měl představu o možnostech řešení běžných úkolů v zemědělské politice jako celku.

Objevovaly se komplikace jedna za druhou. Např. v SSSR a Evropském hospodářském společenství (EHS) se v jedné chvíli vyprodukovalo stejné množství obilí. Jako krmivo se v SSSR spotřebovalo 100-110 milionů tun, ale v EHS jen 74 milionů tun. Přitom produktivita chovatelství byla v EHS větší než u nás.

V čem byl problém? V tom, že v západních zemích k výrobě kombinovaného krmivá kromě obilí používali více než 30 milionů tun bílkovinných doplňků a to zcela měnilo situaci: vyvážené krmivo přinášelo větší efekt. A to ještě není vše. Pastviny se ve státech EHS rozkládaly na 35až 47 procentech plochy a u nás pouze na 17 až 20 procentech. Takže bylo zřejmé, že na jedno zvíře v západních zemích připadá 1,5-2krát více krmivá. A samozřejmě - efekt selekce. V západních státech usilovali o vysoce produktivní plemena, ale u nás často jen o početní stav dobytka, nezávisle na kvalitě. V tu dobu se v západních zemích využívaly nové průmyslové technologie, což umožňovalo zvýšení produktivity práce a zlepšení podmínek pro práci zemědělců.

Byl tu celý komplex problémů, který potřeboval změnu přístupu a řízení chovatelství v podmínkách SSSR, a zdaleka ne všechny mohly být vyřešeny na základě zkušeností západních zemí.

Otevřeně řečeno, čím více jsem pronikal do skutečnosti, tím více mé přepadala úzkost ze situace v agrárním sektoru země,

objevovaly se pochybnosti o prováděné ekonomické politice. Tehdy jsem narazil na nepromyšlená rozhodnutí, jejichž následky uštědřily naší přírodě pořádné rány. V důsledku budování mohutných vodních elektráren, kterými jsme se chlubili, bylo zatopeno více než 14 milionů hektarů nejlepší úrodné půdy, stovky a stovky vesnic, domů, kostelů a hrobů našich předků. Mnoho průmyslových podniků, postavených v různých dobách, vypouštělo často do řek odpad a způsobovalo jejich znečistění. Ztrácely se zásoby sladké vody, a tím i ryb. Chaotické kácení lesa a další nepromyšlené skutky přivedly naši zemi k vážným ekologickým problémům.

Systém plánování, který přihlížel k potřebám společnosti, mohl hledat možnosti využití přírodních zdrojů ve spojitosti se sociálními změnami a racionálně řešit uzlové problémy národního hospodářství. Ale praxe byla jiná: centralizovaná struktura řízení ohromné společnosti shora přinášela jen velké problémy. Z fungování byrokratického systému chtěli všichni využít výhody jen pro sebe. Mnohé se rozházelo, rozkradlo a zmizelo v neznámých (i známých!) kapsách.

Hned od začátku jsem narážel na všechny tyto problémy. Rok 1979 byi ve srovnání s předchozími léty neúrodný. Když jsem analyzoval situaci, došel jsem k závěru, že se plán nesplní a nedostatek obilí se bude muset kompenzovat nákupem v zahraničí. Vypracoval jsem prognózu a rozeslal jsem ji členům politbyra.

Tento materiál se stal mým prvním střetem s Kosyginem. Přitom k tomu došlo v neobyčejné situaci. Vedení se sešlo v Kremlu k vyznamenání kosmonautů V. A. Ljachova a V. V. Rjumina za nejdelší, 175denní let. U vchodu do Jekatěrinského sálu se vedl hovor o různém. Brežněv se, jako obvykle, zajímal o skliz eň. Sdělil jsem mu, že je potřeba dodat do Kazachstánu další vozy k převozu obilí. A najednou do hovoru vstoupil Kosygin a velmi stroze mi řekl: musí to stačit, je třeba vystačit s vlastními silami. Alexej Nikolajevič podrážděně pokračoval: „Členům politbyra byl rozeslán materiál agrárního oddělení ÚV. Podepsal ho Gorbačov. On i jeho odbor se řídí regionálními názory, ale my nemáme valuty na nákup obilí v zahraničí. Nesmí se jednat

liberálně, ale musí se zadat přísnější požadavky a splnit plán dodávek."

To byla vážná nařčení, která se mě velmi dotkla. Řekl jsem, že pokud je snad můj názor považován za slabost, tak ať předseda vlády nařídí svému aparátu vymlátit obilí a dovést tuto dodávkovou povinnost do konce.

Zavládlo mrtvolné ticho... Až se ozval jeden z organizátorů: „Leonide Iljiči," řekl nahlas, „vše je připraveno, je čas jít."

Jeden po druhém jsme vcházeli za Brežněvem.

Po předání vyznamenání kosmonautům jsem se vrátil do své pracovny. Nálada byla mizerná. Nejen proto, že jsem byl v konfliktu s Kosyginem, kterého jsem si hluboce vážil. V těchto těžkých chvílích jsem se snažil zachovat chladnou hlavu a střízlivě zhodnotit - neudělal jsem nějakou chybu? Za 15minut mi volal Brežněv.

„Žiješ?" ptal se s evidentní snahou mě povzbudit a uklidnit.

„Ano," odpověděl jsem. „Nemohu souhlasit s tím, že jsem zaujal nestátnickou pozici."

„Postupoval jsi správně, uklidni se. Je skutečně potřeba, aby se vláda více zabývala zemědělstvím."

A tím náš rozhovor skončil.

Za dvě hodiny se znovu ozvalo zvonění. Na přímé lince byl Kosygin. Normálním tónem, jako by se nic nestalo, mi sdělil: „Rád bych pokračoval v rozhovoru, který jsme začali."

.Alexeji Nikolajeviči," odpověděl jsem bez nevraživosti, „samozřejmě. Iniciativu nechávám na vás. Pro mě je to první taková záležitost a ještě v tak těžkém roce."

Ale najednou jsem z úst Kosygina uslyšel: „Ještě jednou jsem si přečetl vaši zprávu. Souhlasím s ní - přineste ji na zasedání politbyra."

A řekl to také bez jakéhokoliv podráždění, bez skládání účtů, ale i bez omluvy. Nu což, pomyslel jsem si...

Incident s Alexejem Kosyginem měl pro mě zcela neočekávatelné důsledky. Určitá část vedení ho přijala jednoznačně - jako mou pevnou pozici ve vztahu ke Kosyginovi osobně. To jsem pochopil, když mi Suslov v jednom rozhovoru řekl: „Měli jsme jistý hovor. Připravuje se plénum. Je třeba upevnit tvé po-

stavení. Byl tu návrh, aby ses stal členem politbyra. Byl jsem proti a chci, abys o tom věděl. Doporučím tě jako kandidáta na člena politbyra. To bude lepší. Někteří tajemníci tak pracují pět, deset i patnáct let. Proč zbytečně zvyšovat napětí?"

Měl pravdu.

Kapitola devátá

Vpád do Afghánistánu Pod tra viny

Po dokončení své agrární činnosti v prosinci roku 1979 jsem se vydal na krátký zimní odpočinek na Picundu. Probíhalo to tak pokaždé, kdy už se ostatní členové vlády vraceli zpět do Moskvy ze svých letních a podzimních dovolených u moře. Setkal jsem se tam s Eduardem Ševardnadzem - prvním tajemníkem ÚV KS Gruzie. Po večeři jsme se dlouho procházeli po pobřeží, povídali si o životě, o současné situaci, o našich stranických a společenských záležitostech. Znali jsme se dlouho, již z Komsomolu, ale do té doby jsme si nebyli nijak blízcí. Toho večera jsme však dosáhli určitého vzájemného porozumění a přátelského rozpoložení.

Najednou Ševardnadze otevřené, se vzrušením povídá: „Vše shora dolů prohnilo."

„Souhlasím s tebou," odpověděl jsem.

To byl moment pravdy v našich vztazích.

Brzy ráno následujícího dne jsme se dozvěděli, že naše vojska vtrhla do Afghánistánu. Byla to zvláštní situace. Ševardnadze byl již několik let kandidátem na člena politbyra, já jsem se jím právě stal. Ale nejenže ani s ním, ani se mnou nikdo rozhodnutí o vstupu vojsk do Afghánistánu neprojednával, ale ani nás o něm neinformoval. Prostě jsme se o tak důležité akci, ma-

jící dalekosáhlé důsledky pro zemi i mezinárodní vztahy, dozvěděli ze sdělovacích prostředků.

Ševardnadze rychle odletěl do Tbilisi a já - nebudu skrývat - jsem celý den prochodil pod vlivem toho, jak nás obešli. Raisa pochopila, jak se cítím, mlčela a nechtěla mě ani uklidňovat, ani nic vysvětlovat...

Svět byl rozrušen. USA a další země přijaly proti SSSR řadu opatření. Američané okamžité přerušili dodávky obilí, na které byly uzavřeny smlouvy. Toto embargo nám překazilo možnosti nákupu asi 17 milionů tun obilí. Museli jsme si pospíšit a vrátit se do Moskvy.

Brežněv si k sobě povolal Gromyka, Ustinova a mě. Poprvé jsem se ocitnul v tak úzkém kruhu. Gromyko a Ustinov na začátku podrobné a vesměs optimisticky popisovali stav v Afghánistánu. Já jsem musel informovat o složité situaci s potravinami. Popsaný stav vyvolal u všech znepokojení. Dostal jsem za úkol vypracovat zprávu o tom, jaké je minimum nutné k přežití a jaká nařízení se mají dát ministerstvu vnitra a zahraničních věcí. Tehdy se poprvé objevila potřeba zpracování postupu, který by nás osvobodil od dovozu obilí. Ještě bych ho nenazval „potravinovým", ale jeho obrysy se rýsovaly.

Po tomto setkání byl připraven projev generálního tajemníka v politbyru. Návrhy byly schváleny a bylo přijato usnesení o zapojení do přípravy programu hospodářského plánu ministerstev a vědeckých institucí.

Od tohoto okamžiku začala intenzivní práce mnoha institucí na vytvoření potravinového programu. Nebylo to lehké. Na počátku se musely stanovit cíle a pak hledat cesty a způsoby jejich provedení. V ostrých diskuzích na toto téma a v názorech, které se ozývaly ze všech stran, se objevovalo stále více a více argumentů, které potvrzovaly jeho nutnost.

Zajímavé výsledky přinesla analýza pěti set zkušebních družstev při oblastních vědecko-výzkumných centrech rozmístěných po celé zemi a simulujících v malém geografické a klimatické zóny. Ukázala, jaké jsou naše možnosti a zda by byly naše kolchozy a sovchozy schopny dosáhnout sklizně a produktivity chovatelství jako ve zkušebních družstvech. Pak bychom jed-

noduše nevěděli, kam posílat všechny naše produkty! V každém případě by sklizeň obilí měla přinést neméně než 260 milionů tun obilí - tedy o 50 milionů tun více než doposud v úrodných letech. A to znamenalo, že by se obilí nemuselo nakupovat v zahraničí.

Proto bylo nutné krok za krokem řešit celý komplex problémů, zajistit družstvům zemědělské stroje, hnojivá, herbicidy, semena, plemenný skot a také vytvořit sociální a kulturní podmínky pro obyvatele vesnic. Jedině tak bylo možné očekávat významný a rychlý posun.

A ještě něco. Výzkumná družstva oplývala velkou samostatností ve výrobě a v prodeji produktů. Většina družstev v celé zemi strádala především díky nedostatečným ekonomickým možnostem, které by je motivovaly k efektivnější zemědělské činnosti a dělaly ji užitečnou.

Celkové byla nutná nová agrární politika.

A rozpracování potravinového programu bylo třeba začít novým postojem k zemědělství. Největší lží bylo tvrzení, že zemědělství je beznadějné a ztracené odvětví naší ekonomiky, které polyká nesmírné prostředky a na oplátku přináší velmi málo. Během příprav a všemožných diskuzí byly vyřčeny potřeby: ze všeho nejdřív je třeba zavést elementární pořádek v zemědělství.

Celkem nedávno se mi dostala do rukou zpráva s hodnocením potravinových možností dnešního Ruska. A v něm vědci došli k závěru, že při využití selekce, nových technologií a chemických hnojiv by bylo možné zajistit dostatečnou produkci v pěstování plodin a chovatelství, která by uživila 800 milionů až 1 miliardu lidí.

Agrární sektor - bezedná jáma?

Tehdy se mi podařilo vytvořit skupinu odborníků, vědců, stranických pracovníků a zemědělců k vyjasnění zásadní otázky - postavení zemědělství v národním důchodu. Došlo k mnoha soubojům a bitvám! Tato komise se dobrala k zá-

věru, že zemědělství tvoří značnou část národního důchodu - kolem 28 %. Více než dvě třetiny obratu jiných státních a družstevních odvětví tvořily zemědělské produkty a zboží vyráběné ze zemědělských surovin. Tato zpráva byla publikována v časopisu *Komunista* (číslo 11, 1980).

Po zveřejnění těchto údajů již nikdo z mých oponentů netvrdil, že zemědělství je „bezedná jáma". Konečně se vyskytla možnost zavedení spravedlivých nákupních cen zemědělských produktů. K projednávání přispěl i předseda Hospodářského plánu SSSR Nikolaj Konstantinovič Bajbakov.

Rozumově patřil Bajbakov k technokratům nejvyšší třídy. Ale lidskou stránku jakéhokoliv problému chápal moc dobře. Daly se s ním vést velmi otevřené rozhovory. Od něj jsem se dozvěděl, že řešení mnoha problémů země, a tím pádem i financování zemědělství, by bylo jednodušší, kdyby neexistovaly „zakázané zóny", ke kterým nebyl přístup - a to jsou výdaje na obranu.

je třeba se zmínit, že výdaje na obranu převyšovaly růst národního důchodu. Ale nikdo nikdy nenašel odvahu se tomuto tématu věnovat.

„Mohl bys vznést tento dotaz?" zeptal se mě Bajbakov přímo po jednom zasedání, když jsme zůstali sami. Nemusel jsem se domýšlet, že hovořil o svém tajném snu.

„Ne, nemohl," odpověděl jsem.

„No vidíš, ani já to neudělám," konstatoval s lítostí Nikolaj Konstantinovič.

To byla zakázaná zóna generálního tajemníka.

Na únor 1981 se připravovalo svolání XXVI. sjezdu KSSS. Přál jsem si, aby v projevu zazněla nutnost všenárodního a komplexního potravinového programu, který by zabezpečil uspokojivé zásobování obyvatel potravinami. Jestliže by takový projev přednesl na sjezdu generální tajemník, žádný úředník libovolného orgánu by si nedovolil ho zhatit či brzdit jeho zavedení.

XXVI. sjezd uznal nutnost rozpracování potravinového programu. Mělo to principiální význam, především politický, protože problém s potravinami se uvnitř země velmi vyostřil.

Na hlad se v Sovětském svazu sice zapomnělo, ale vnitřní potravinové problémy se ve většině případů řešily na úkor dovozu masa a dalších potravinových produktů ze zahraničí, zvláště obilí vyvolávalo velké znepokojení, neboť se jednalo o přímé propojení s bezpečností země.

Bezprostředné po přijetí závěrů sjezdu bylo třeba začít bezodkladně s plněním úkolů. Setkal jsem se s mnoha vědci, významnými osobnostmi agrárního sektoru, s předsedy kolchozů, řediteli sovchozů, agronomy a dalšími specialisty. Výsledkem diskuzí bylo mínění, že v čele práce nad potravinovým programem musí stát člověk žijící a pracující na půdě - zemědělec.

Později jsem bohužel došel k drsnému poznání: že to, co se odehrálo v době kolektivizace, se nepodařilo doposud napravit. Část rolnictva - přitom velmi schopná - byla zničena. Byli nazváni kulaky, darmojedy a podobnými jmény. Miliony lidí byli připraveny o půdu. Jinou část rolnictva donutili přesunout se do kolchozů i se svým skotem, inventářem a prostě vším, pro co rolník žil. Lidé, kteří získali půdu od sovětské vlády hned po revoluci a zvládli základy zemědělství, se ze třídy chudých přesunuli do střední, i když byla i chudá družstva - a nebylo jich málo. Kolektivizace se uskutečnila proto, aby byla získána úplná kontrola nad zemědělstvím.

Při všech složitostech jednání o potravinovém programu se podařilo zformulovat nejdůležitější směry a zajistit jejich financování. Na první místo byla vyzdvižena otázka sociálního zabezpečení vesnic. K tomu bylo vyčleněno 140 miliard rublů. Tento obrovský program měl zahrnovat stavbu domů, cest, škol, školek, nemocnic, knihoven ap. Někdy se mi pak zdálo, že je to prostě z říše fantazie a že jsme se příliš rozmáchli...

Čím více jsme pracovali nad potravinovým programem, tím více bylo zřejmé, že je třeba vybudovat funkční zemédělsko-průmyslový komplex. Do této doby byly tyto části rozděleny a existovaly tři samostatné oblasti: samotná zemědělská produkce z polí a farem; průmyslová výroba, která ve vesnici zajišťovala materiálně-technické zdroje; a nakonec zpracovatelský průmysl, který zpracovával „dary přírody" na produkty obživy. V tržní ekonomice to nemá takový význam, tam jsou mezi partnery

stanovena pravidla hry a řídí se fungováním trhu. V podmínkách plánované ekonomiky tomu tak není, jmenované tři oblasti spadaly pod různá ministerstva a orgány, byly řízeny různými odděleními ÚV strany, vlády a Hospodářského plánu a mezi nimi nebylo žádné organizační spojení. A to způsobovalo problémy v řízení. Každý bojoval za svou pozici. A ve výsledku z toho byly především kolosální rozbroje, chaos a ztráta prostředků - a to vše podle ideje (!) plánované ekonomiky.

Když jsem do této problematiky pronikl, už ne na úrovni kraje, ale celé země, uviděl jsem skutečný rozsah zmatku, deformace a disproporcí. Otevřeně říkám, že v tomto okamžiku jsem pocítil strach. Divil jsem se, že se systém ještě nerozpadl. Myslím, že zřejmě pouze díky úsilí ÚV KSSS a politbyra - obecně stranickému mechanismu.

„Podaří se mi vůbec něco změnit?" ptal jsem se stále častěji sám sebe. Na to, abych to vzdal, bylo pozdě.

Po dlouhých diskuzích jsme se shodli na tom, že do agrárné-průmyslového komplexu (APK) budou spadat podniky na výrobu a opravy zemědělských strojů, zemědělská technika, chemicko-zemědělský dohled, ministerstva výkupu polotovarů, meliorace a vodního hospodářství. Vznikl tak ohromný komplex, ve kterém se soustřeďovalo (pokud se nemýlím) 38 % základních výrobních fondů země. Podle výpočtů mohl vytvářet až 40 % národního důchodu.

V čele APK musel stanout všesvazový agrárně-průmyslový výbor, ale klíčovou roli sehrávaly oblastní a regionální svazy. Předpokládalo se, že tato regionální sdružení budou mít dostatečné pravomoci, aby nemusela žádat Moskvu o svolení s každým svým krokem.

Kvůli zajištění návrhů, doplňujících expertíz a aprobace zamýšlené reorganizace se konala setkání s vědci, vedoucími kolchozů a sovchozů a tajemníky stranických výborů různých úrovní. Tato jednání formovala „základnu podpory". Během jejich průběhu se měnil názor na postavení zemědělců. Už se na ně nenahlíželo jako na antagonistický „soukromý sektor", ale jako na důležitou součást APK, která by měla doplňovat kolchozně-sovchozní produkci.

Obzvláště cenná byla podpora prvních tajemníků oblastních, krajských a ústředních výborů svazových republik. Jejich zainteresovanost, která se projevovala na všech jednáních, přinášela naději na úspěch pléna ÚV KSSS, naplánovaného na květen 1982.

Výměna moci

Uprostřed celé naší práce, která nám zabírala veškerý čas i naše síly, se zkomplikovala situace v nejvyšších politických kruzích. 25 ledna 1982 zemřel Suslov. Jeho smrt vyostřila vnitřní boj v politickém vedení. Suslov, který nikdy neměl zájem o post generálního tajemníka a byl naprosto loajální k Leonidu Brežněvovi, byl stabilizačním prvkem, dokázal neutralizovat protichůdnost rozličných proudů a charakterů a dělal to po mnoho let. To byla velmi důležitá státnická role, kterou Suslov hrál a za kterou by měl být ctěn. Mnozí na to zapomněli. Objevilo se klišé, spojené s jeho názory. Za jeho tvrdost v ideologických otázkách - což byla jeho stinná stránka - ho považovali za tmáře nebo reakcionáře.

Suslov tedy zemřel. První otázka - kdo ho nahradí? V podstatě se jednalo o nástupce Brežněva, o „druhého" tajemníka, který se stane „prvním", který se již za života generálního tajemníka učí ovládat státnické dovednosti a učí se vést. Konečné řešení samozřejmě v mnohém záviselo na samotném Brežněvovi. Ten se však už nacházel v takovém stavu, že jeho výběr nebyl adekvátní. Velký vliv měl Černěnko, který tehdy věrně stál při Brežněvovi.

Tehdy, stejně jako dnes, si kladu otázku: proč měl Černěnko a jeho okolí tak velký vliv na generálního tajemníka? Konstantin Ustinovič udělal, bohužel, vše pro vytvoření obrazu Brežněva jako nezapomenutelného politika. Kolem Černěnka se vytvořila skupina lidí, která odpovídajícím způsobem naváděla sdělovací prostředky, stranické ideologické struktury a výbory.

Díky práci této skupiny zaznívala slova jako „všeobecné uznávaný vůdce", „významný teoretik", „nesporná autorita",

„vynikající bojovník za mír a pokrok". Když ve svém závěrečném období byl Brežněv schopen věnovat své práci pouze pár hodin denně, bylo těžké udržovat zdání jeho aktivity. Ale Černénko na tom pracoval a Brežněvovi se to líbilo.

Pokud budeme analyzovat situaci po smrti Suslova, měly šanci zaujmout jeho místo někteří členové politbyra - především Kunajev a Ščerbickij. Jeden z pracovníků, který pomáhal Brežněvovi, mi jednou vyprávěl o epizodě, kdy se Brežněv setkal s Ščerbickým - prvním tajemníkem KS Ukrajiny. Ščerbickij dlouze mluvil o Ukrajině, která byla významnou republikou a událo se tam mnoho zajímavého. Pozitivně naladěný a spokojený Brežněv při jejich loučení ukázal na své křeslo a řekl: „Volodo, to je místo, které zaujmeš po mně."

Psal se rok 1978 a ŠČerbickému bylo 60 let. To nebyl vtip, ani momentální slabost. Leonid Iljič s ním skutečně cítil určitou provázanost a po svém příchodu do vedení si ho vytáhl k sobě z Dněpropetrovska, kam ho poslal Chruščov a kde se stal předsedou ukrajinské Rady ministrů. Pak byl zvolen členem politbyra. Ščerbickij byl významný politik, který skutečné „vedl" republiku a hlavně - jak sám říkal - „pevně trval na pozicích Bohdana Chmelnického". A to se cenilo vysoko.

Suslovova smrt probudila očekávání a naděje i u dalších členů politbyra. S jistým údivem a zmateností mi Andropov oznamoval telefonát Andreje Gromyka. Pro Andropova to bylo neočekávané: byli s Gromykem dlouholetí přátelé. Andrej zjišťoval své šance na post Suslova. Je nutné uznat, že měl všechny předpoklady, aby se tam dostal: byl zkušeným člověkem v mnoha oblastech, ale samozřejmé především ve sféře zahraniční politiky. Podle slov Jurije Vladimiroviče byla jeho odpověd zdrženlivá: .Andreji, to je záležitost generálního tajemníka."

Mně se však zdálo, že větší šanci získat tento post měl právě Jurij Vladimirovič Andropov. Jak jsem se vyjádřil v jednom rozhovoru s ním, už dlouhou dobu pracoval v bezpečnostních orgánech a byl právě čas na to, aby se vrátil do domu, ze kterého vyšel.

Jurij Vladimirovič mi sdělil, že po smrti Suslova s ním Brežněv mluvil o přechodu na funkci tajemníka sekretariátu ÚV,

který nejen sekretariát vede, ale má na starost i mezinárodní problematiku. A hned dodal: „Ale jaké bude konečné rozhodnutí generálního tajemníka, to nevím."

Jistě, byl tu ještě třetí člověk, který měl také v plánu ucházet se o tento post. Mám na mysli Dmitrije Fjodoroviče Ustinova. Tehdy jsem se, stejně jako i nyní, domníval, že v těch chvílích si Ustinov určitou možnost získat tuto funkci připouštěl. 1 když dříve zřejmě uvažoval o funkci generálního tajemníka, v tomto případě dával přednost Andropovovi.

Své počty měl i Nikolaj Černěnko. Myslím si ale, že již v půlce března měl Brežněv jasno. Usuzuji tak podle toho, že dal Andropovovi za úkol vystoupit s projevem na výročním zasedání, které se konalo u příležitosti 112. výročí narození Lenina. Podle kritérií „kremlologie" to znamenalo, že se Brežněv rozhodl!

Projev se Juriji Vladimiroviči podařil. Zdálo se, že poprvé po dlouhých letech tradičních projevů toto vystoupení přinášelo vážné úvahy o reálném životě. Andropov tehdy řekl doslova: „Známe špatně společnost, ve které žijeme."

Možná, že při výběru Andropova sehrál roli ještě jeden moment, o němž se nahlas ale nemluvilo. Když Brežněv převedl Andropova na stranickou práci, na jeho funkci ve státní bezpečnosti přešel Fedorčuk - člověk Brežněvovi absolutné oddaný. Andropov se stavěl k Fedorčukovi odmítavé a chtěl, aby na jeho post nastoupil Čebrikov. Ale když se ho Leonid Iljič přímo zeptal, koho by rád viděl jako svého nástupce, Andropov i tentokrát odpověděl: „To je plně v kompetenci generálního tajemníka."

A když Brežněv navrhl Fedorčuka, Andropov neprotestoval a podpořil tuto kandidaturu.

„Palácové hiy" pro tuto chvíli přípravu potravinového programu odsunuly na druhou kolej, ale času nebylo nazbyt.

„Chléba dobrana!"

Hlavní otázkou byly finanční zdroje potravinového programu. To byl můj bolehlav. Dumal jsem nad minimálním objemem nutných prostředků, se kterým musím jít na plénum ÚV KSSS. Ministerstvo financí a státní plánovací komise se jednání na toto téma vyhýbaly. Bajbakov a Garbuzov se navíc setkali s Tichonovem* a ten jim velmi stroze sdělil: „Gorbačovovi nedávat žádné naděje na financování a zdroje."

Postupně jsme se s Bajbakovem i Garbuzovem propracovali k vzájemnému pochopení. Ale v té době jsem viděl, že je potřeba udělat nějaký krok, aby vše nezůstalo viset ve vzduchu. Tehdy jsem svým stranickým kolegům naznačil ideu: část vkladů do zemědělství se použije na výrobu zemědělských strojů. Další velký problém - zvýšení nákupních cen zemědělské produkce - by se zatím nijak neřešil.

Pak došlo k rozhovoru, který mě donutil k vážnému rozhodnutí požádat o neodkladné setkání s Brežněvem. Bylo to tak: připravil jsem jednání o nevyřešených otázkách financování. Ale Garbuzov - ministr financí - se nedostavil. Sám jsem mu volal: „Vasiliji Fjodoroviči, my jsme se sešli, sedíme tu a čekáme na vás."

„Michaile Sergejeviči," vzdychl ministr, „já nepřijdu."

„Proč?"

„To by byl můj konec," řekl s těžkým povzdechem a smrtelné vážně.

„Počkejte," divím se, „to, co se má probírat v mé kanceláři, je pro vás tak bolestivé?"

„Michaile Sergejeviči, vy zase začnete naléhat: dávej peníze, dávej peníze. A ony nejsou a nemáme je kde vzít. Já mám nemocné srdce a jeden nátlak ve vaší přijímací místnosti už proběhl. Vaši spolupracovníci to už zkoušeli."

Kde tedy vzít prostředky? Tato myšlenka mě neustále pronásledovala. Hledání vedlo k nevratné půjčce. O ambivalent-

Stal se předsedou Rady ministrů po smrti Kosygina v roce 1980.

nich ekonomických vztazích mezi městem a vesnicí všichni věděli. Ale v podivném řádu, ve kterém stroje, materiály a pohonné hmoty byly drahé a obilí a další zemědělské produkty levné, bylo nutné vytvořit jakési kompenzační mechanismy. Jinak by zemědělství zkolabovalo. Jednou z možností byly státní úvěry.

Kolchozy a sovchozy je mohly získávat každoročně, ale plně je nikdo nesplácel. Prostě tu byla ta možnost. Odůvodňovali to tak: „Vy držíte nízké nákupní ceny, které nám nedovolují normálně žít a pracovat, tak nám dopředu laskavě půjčte a pak odepište dluhy. Na to byste měli přistoupit (jak jinak), protože zemi je třeba nakrmit."

Moje analýza v této záležitosti ukázala, že výše půjček dosahovala každoročně kolem 15-17 milionů rublů. Je nutné říci, že tyto úvěry sloužily v podstatě k financování kolchozů a sovchozů. Tak proč by se vlastně tyto prostředky nemohly použít na zvýšení nákupních cen? Jestliže budou ceny spravedlivé, začnou zemědělci uvažovat o zvýšení výroby, o reálných nákladech i o tom, kde a jak ušetřit. Zdálo se mi, že se řešení našlo, ale nepřestával jsem o tom hovořit a zadal jsem detailní zpracování této otázky.

Koneckonců, diskuze v komisích skončily, hlavní body potravinového programu byly zformulovány, zapracovány a odsouhlaseny. Plénum ÚV KSSS se blížilo, bylo tudíž bezpodmínečně nutné setkání s Brežněvem. Předpokládal jsem, že by potravinový program měl přednést generální tajemník ÚV KSSS.

Setkali jsme se. Sdělil jsem mu své mínění. Brežněv se zamyslel. Cítil jsem, že v něm probíhá složitý vnitřní boj. Vždyť už na sjezdu pronesl projev jen s ohromným sebezapřením. Ale jednou dal na politbyru svůj souhlas, tak by měl být se záležitostí seznámen.

Brežněv vždy věnoval zvláštní pozornost dvěma problematikám - zemědělství a vojenským záležitostem. A mně se zdálo, že i v tomto pořadí. Vzpomínám si najeden z rozhovorů, který se týkal sklizně obilí a využití armádních nákladních vozů. Ministr obrany Dmitrij Ustinov byl člověk chytrý, rozumný a prak-

tický. Ale v tomto případě nebyl zcela konstruktivní. Sdělil, že „obrana a chléb jsou to hlavní a neoddělitelné". Cítil jsem nutnost vnést opravu a pronesl jsem, že se přikláním k formulaci: „chléb a obrana". Brežněv mě podpořil a s úsměvem řekl: „Jistě, Gorbačov má pravdu."

Tak tedy: „Chléb a obrana!"

To byl okamžik, kdy se generální tajemník musel zamyslet nad zvyšováním obranného potenciálu a neustále narůstajícím vojenským soupeřením s USA. Vždyť během posledních pětiletek vzrostl vojenský rozpočet nejméně 1,5krát víc než národní důchod. Tento moloch požíral vše, co bylo pracné vytvořeno, a na jeho úkor nebylo možné financovat výrobní potenciál, který stárl a potřeboval modernizovat, zvláště ve strojírenství a těžebních odvětvích. Již tehdy jsem si to uvědomoval.

Vše bylo o to složitější, že nebyla žádná možnost tuto problematiku analyzovat. Veškeré cifry, které se týkaly vojensko-průmyslového komplexu, se uchovávaly v utajení. Stačilo se jen zmínit o některém vojenském podniku, že nepracuje spolehlivě, a hned se ozval Dmitrij Ustinov, že se našel „nezkušený kritik", a už s ním nikdo z politbyra nepolemizoval.

Krize klepala na dveře. Jediným možným řešením měl být nový postoj v zahraniční politice a dialog s Američany. Ale to se nestalo. Všechno šlo u koryta postaru a tento politický přístup přinášel problémy.

Provést určité reformy (dnes to dobře chápu) nebylo vedení schopno. Nenarušit systém - to byl hlavní úkol, který státní aparát sledoval. Módními se staly tzv. „cílené programy". Byl to začarovaný kruh, ze kterého se čas od času „vytáhl" určitý konkrétní problém.

Země ztrácela dynamiku rozvoje, společnost - sociální energii, politika kráčela do slepé uličky. Mohu s absolutní jistotou potvrdit, že ani mí kolegové, ani já jsme tehdejší situaci nepovažovali za systémovou krizi. Ale pocit nestability a předtucha vzniku krize narůstaly.

Ideologická mašinérie pracovala na plné obrátky, ale bylo pro ni čím dál složitější se vyrovnávat s problémy, nárůstem

nespokojenosti ve společnosti a odrážet ataky oponentů. V této době se v divadlech hrály hry jako *Ví tězstvi* M. F. Šatrova, *Tři - náctý předseda* A. Abdullina, *Hní zdo tetřeva hl ášc* V. S. Rozova, ve kterých se vyzdvihovaly problémy našeho tehdejšího bytí. Společností putovala celá řada samizdatové literatury a pořádaly se neformální umělecké výstavy, jejichž hlavní náplní byla kritika současných pořádků a metod hospodaření i našeho stávajícího režimu.

V té době podstupoval Brežněv pravidelnou kontrolu v nemocnici na ulici Granovského. Vedle jeho pokoje byla také místnost pro návštěvy. Tam bylo možné pohodlně posedět, pobesedovat a vypít si čaj. Tam jsme také přišli - Černénko, Tichonov, Andropov a já.

Leonid Iljič nás přivítal radostné a snažil se předstírat, že je vše v naprostém pořádku. V žádném případě si nepřipustil, že je těžce nemocný. Oblečení neměl nemocniční, ale byl oblečen do módních kalhot a hnědé sportovní košile na zip. Jenom těm, kdo ho znali a pamatovali jeho dynamičnost, bila do očí jakási těžkopádnost v chování.

Pozdravili jsme se, sedli jsme si ke stolu a probírali všeobecná témata - zdraví a každodenní život. Pak se Brežněv zeptal: ‚A co tam u nás, jak to vypadá s plénem?"

Všichni pohlédli na mé.

„Připravujeme se k závěrečné fázi. Program je rozpracován a k němu je vypracována řada předpisů. Co se týká zamýšlených ukazatelů, jsou realistické. Zbývá vyřešit zdroje financování."

Brežněv reagoval okamžitě: „Plénum se konat musí. Jen jediné - vy jste mě přemlouvali k projevu, ale na financování jste se nedohodli? To mám jít na tribunu s prázdnými kapsami?"

„Jak jste na to přišel, Leonide IljiČi?" vyskočil ze židle Černěnko.

„Vše bude v pořádku, my se dohodneme," podotkl Tichonov, i když to neznělo nijak přesvědčivě.

Andropov seděl klidně, neřekl ani slovo, jen pozorně sledoval situaci. Už věděl, že na budoucím plénu bude jmenován ta-

jemníkem ÚV, a stane se tak druhou osobou ve straně i ve státě. Věděl to zřejmě i Tichonov, který se v průběhu hovoru díval právě na Jurije Vladimiroviče. Černěnkovi už docházelo, že on zřejmě nebude nástupcem Suslova, protože ze strany Leonida Iljiče se neobjevily žádné náznaky, které by jeho přání podpořily. Konstantin Ustinovič to prožíval, byl nervózní...

Jak by se měla zorganizovat práce pléna, aby se co nejvíce usnadnilo vystoupení Leonidu Iljičovi? Domluvili jsme se, že text potravinového programu i celý balík vládních ustanovení bude rozdán členům a všem pozvaným ještě před konáním pléna. Generální tajemník přednese jen krátký projev principiálního charakteru. A s tím jsme se rozešli.

Z ulice Granovského ke Starému náměstí jsem jel v autě s Černěnkem. Poděkoval jsem mu za podporu. Konstantin Ustinovič, ponořený do svých myšlenek, řekl: „Nyní je důležité - konej a na nikoho se neohlížej!"

Věděl jsem, že nemá rád Tichonova a naráží na něho.

„Postoj generálního tajemníka je jasný," odpovídám, „sotva se někdo bude stavět proti. Ale i vy se připravte: myslím, že teď u vás začnou vyzvánět telefony." A nastal rozhodující okamžik - rozhovor s Tichonovem. Radost jsem z toho neměl, ale bez jeho souhlasu mohl být celý projekt v ohrožení.

Setkání se uskutečnilo v Kremlu a trvalo čtyři hodiny. Vzal jsem s sebou veškeré analytické materiály, argumenty se zdály být „neprůstřelné", ale jakmile byla řeč o 16miliardách na zvýšení nákupních cen, Tichonov přestával slyšet.

„Nikolaji Alexandroviči, vy jste také ekonom.* Vy dobře víte, že bez té sumy je to jen cár papíru."

„Ne, Michaile Sergejeviči," odporoval Tichonov, „tolik peněz nemám."

A nyní přišlo na řadu téma o nevratné půjčce.

„Podívejte se na naši situaci: v posledních letech si kolchozy a sovchozy berou a nevracejí úvěry ve výši 17 miliard ročně."

*Než se stal předsedou Rady ministrů, byl zástupcem ministra hutnictví a místopředsedou státní plánovací komise.

Položil jsem před Tichonova doklady.

„Jak to s tím souvisí?"

„Jde o ten nejhorší možný způsob financování. Družstva nevydělávají, ale jen berou a nevracejí. A tím se na venkově podporuje chamtivost, o které jste sám mluvil. A jestli to tak bude pokračovat, nečekejte na vesnici žádný pořádek."

Přinesli nám čaj. Výraz Tichonovova obličeje byl neproniknutelný, nebylo možné odhadovat, co se mu honí hlavou. Beseda se rozmělňovala. Všechny moje ekonomické úvahy se odrážely jako míček od stěny a postupně docházelo k vyčerpání. Tichonov byl neoblomný a hlavně - mlčel.

Zkusil jsem vsadit na jinou kartu. Vzpomněl jsem si na společnou návštěvu generálního tajemníka a přešel k jiné taktice.

„Tady je zápis pro politbyro, který jsem vyhotovil pojednání u Leonida Iijiče, Chtě! bych, abychom ho podepsali společně: Vy jako předseda vlády a já jako člověk, který tuto problematiku dostal na starost. Abychom společně tuto zprávu předložili politbyru."

Tichonov stále mlčel.

„Ale i když vy nepodepíšete, já ano a pošlu to na politbyro sám. Ať to vyřeší. Leonida Iijiče jsem informoval, že finanční zdroje zajištěny nejsou, ale Černěnko a vy jste generálního tajemníka přesvědčovali, že budeme jednotní."

Tichonov mlčky naslouchal, stále o něčem přemýšlel. Znovu přinesli čaj, znovu nastala pauza.

„Věřím," řekl jsem, „že mě politbyro podrží. Soudím tak podle všech jednání, kterými jsme prošli. Je to názor, který byl zformulován ve straně i ve společnosti. Pojďme do toho společně. Nechtěl bych, abychom se takto rozešli."

A náhle jsem uslyšel: „Dejte mi všechny papíry. Projdu šije."

Vzal si záznamy, výpočty, analýzy, mlčky jimi listoval, a zcela evidentně o něčem přemýšlel.

„Všechno si to vezmu a ještě jednou si to pročtu, ale hned teď z toho vyškrtnu vytvoření Státního agrárně-průmyslového výboru. V regionech ať klidně výbory jsou, ale v centru ne. Přece nebudeme mít druhou vládu."

V tu chvíli jsem si pomyslel - takže je potřeba sedět čtyři hodiny a mlčet o tom nejdůležitějším, aby se ukázalo, co nejvíc trápilo dušičku předsedy vlády. A já tu předváděl ekonomické analýzy, hledal vědecké podklady a argumenty...

Nedlouho potom za mnou přišel Karlov - vedoucí zemědělského odboru ÚV KSSS - s tím, že byla z ÚV a Rady ministrů vypuštěna informace o tom, že si Gorbačov zařadí „pod sebe" agrárné-průmyslový výbor, aby si pro sebe zabral polovinu národního hospodářství. A hlavně - za tím prý stojí daleko jdoucí snahy Gorbačova o post předsedy Rady ministrů SSSR.

Tehdy jsem tomu nepřikládal žádný význam - byly to obyčejné aparátnické pletichy - aleje pozoruhodné, koho zajímaly. Jako protipól se začala okamžitě tvořit komise Rady ministrů pro agrární otázky.

„Proti tomu nic nemám," řekl jsem bez zaváhání Tichonovovi, „vyškrtnu ze zprávy pro politbyro poznámku o vytvoření tohoto výboru."

Nikolaj Alexandrovič si vydechl a zjevně ožil. Došlo k transakci, kterou bychom dnes nazvali „směnným obchodem".

Všichni byli v šoku. „Gorbačov zlomil Tichonova!" Nikdo nevěřil, že ustoupí. Moji „dobrodinci" byli přesvědčeni, že „přes Tichonova Gorbačov neprojde". Ale já už jsem na to „brebentění" nehleděl. Dlouhý a vyčerpávající maratón pro mě skončil.

24. května 1982 vyslechlo plénum ÚV KSSS Brežněvův projev „Potravinový program SSSR na období do roku 1990 a opatření k jeho realizaci". Byl potvrzen samotný program a „balíček" se šesti ustanoveními o fungování APK. Nyní bylo důležité dostat je do podvědomí zemědělců, řídícího aparátu a celé společnosti. V časopise *Komunista* (č. 10, rok 1982) vyšel můj článek „Potravinový program a postupy jeho realizace" a na podzim v časopise *Problémy světa a socialismu* druhý, o agrární politice země.

V srpnu téhož roku se konalo všesvazové zasedání v Charkově, kde se sešli zemědělští specialisté z celé země. Promluvil jsem na téma zrušení některých zemědělských metod. Hon za pouhým číselným růstem populace skotu vedl k chovu neproduktivních zvířat: krmit je musíte, ale návratnost je velmi níz-

Na setkání s pracujícími v Charkověna Ukrajině srpen 1982

ká. Selektivní práce, zavedení vědeckých poznatků do způsobu krmení a další intenzivní technologie zajistí zvýšení produkce masa a mléka při menším počtu kusů dobytka.

Vypadalo to na vzpouru? Když jsem to dokladoval Ščerbickému, rozhořčil se: „Co je to za zmatečná zdůvodnění? Generální tajemník potřebuje udržovat a zvyšovat počty skotu, a tady je výzva zcela opačná. To by mohlo všechny dezorientovat!"

Podobně uvažovalo mnoho stranických a hospodářských vedoucích. Jejich kritéria úspěchu byla velmi prostá: velikost plošné výměry a počet hlav a ocasů ve stádech. Tyto ukazatele byly pod neustálou kontrolou a bdělým okem. Takže hned na počátku bylo jasné, jak těžké bude uvést potravinový program do života.

Čtenář, obzvláště ten náš ruský, se zeptá: „No, a co přinesl tento program? Situace s potravinami zůstala stejná, pokud se ještě nezhoršila. Proč autor tak podrobně popisuje svůj boj se stranickými kolegy? Nebylo by lepší si na rovinu, s rukou na srdci, přiznat, že to byla jasná utopie a pouhé sliby, které byly okamžitě zapomenuty?"

Na to mám svůj vlastní názor. Za prvé - chtěl jsem podrobně nastínit proces přijetí programu v těch podmínkách, ve kterých jsem se po přijetí funkce tajemníka ÚV KSSS ocitl.

Za druhé - jednalo se o program obrovského rozsahu, který měl nastartovat činnost velkého záběru - a byl to ještě zoufalý pokus zastavit práci rozjetého systému - v tak životně důležité oblasti, jakou bezesporu obživa je. A něco se přece jen podařilo. Ve dvanácté pětiletce (1986-90) se oproti předchozí jedenácté (1981-85) sklizeň obilí průměrně zvýšila o 26,6 milionů tun, produkce masa o 2,5 milionu a mléka o více než 10 milionů; množství neziskových družstev se snížilo z 25 tisíc na pouhé 4 tisíce a představovalo z celku necelých 10 %.

A za třetí: při uskutečňování programu se potvrdilo, že stabilizace potravinového trhu není jen záležitostí zemědělství, ale je to i výsledek obecné finanční situace v celé zemi a to především poměrného růstu příjmu a výdajů. Jak už jsem vyprávěl, ve funkci druhého tajemníka Stavropolského kraje (v letech 1968-69) jsem řešil problém co dělat s masem a mlékem. A spotřeba na obyvatele přitom byla tehdy 42 kg masa za rok a mléka téměř o 100 l méně než v roce 1990.

A proč exkurze do minulosti? Ano, dnes (když píšu tyto řádky) jsou všechny produkty v prodeji. Ale jejich spotřeba se proti 90. létům snížila. Co je to za trik? Žádný trik: příjmy požírá inflace, lidé si nemohou koupit, co by chtěli. Mohou si vše jen prohlédnout. A vláda tvrdí, že vyřešila potravinový problém, jako by bylo důležitější, co leží na pultech, a ne to, co se reálně spotřebuje.

Nedávno jsem si přečetl v novinách: spotřebitelský průzkum ukázal, že „sedmý kontinent" supermarketů využívá pouze 17 % obyvatel, většina nakupuje na trzích, ve Stáncích a v síti obchodů „Kopějka" Či „Pjaťoročka".

Andropov—Černěnko: přetahovaná

Příchod jurije Andropova do vedení ÚV KSSS, na druhé místo ve straně, to byla událost, která měla dalekosáhlé důsledky. Mezitím se přetahování mezi Andropovem a Černěnkem a jejich konkurenční boj o vliv na generálního tajemníka stále stupňovaly. Černěnko se snažil Brežněva izolovat od přímých kontaktů, hovořil o tom, že pouze on může Leonidu Iljičovi pomoct a podpořit ho, a nepohrdl ničím, co by zvýšilo jeho osobní prestiž.

I když byl Jurij Andropov po plénu posazen do kanceláře po Suslovovi, úkol vést zasedání sekretariátu ÚV nebyl stanoven. Nevím, zda to byl úmysl, ale Černěnko a někdy i Kirilenko tuto situaci využívali a zasedání vedli.

Tak to šlo až do července 1982, dokud se neodehrála epizoda, která vše uvedla na pravou míru. Jako obvykle jsme se před začátkem zasedání sekretariátu shromáždili v místnosti, kterou jsme nazývali „svlékárna". Když jsem vešel, Andropov už tam byl. Počkal pár minut, zvedl se z křesla a řekl: „Tak co, sešli jsme se? je čas začít."

Jurij Viadimirovič šel dovnitř jako první a usedl do předsednického křesla. Černěnko, když to uviděl, se zarazil - a pak se usadil do křesla naproti mně, doslova se do něj ponořil. Před našima očima se odehrála jakási „vnitřní vzpoura", která něčím připomínala scénu z *Revizora.* Zasedání sekretariátu vedl Andropov věcně a přesvědčivě - svěžím stylem, na rozdíl od nudné manýry, která byla vlastní Konstantinu Ustinovičovi.

Večer jsem Andropovovi zavolal: „Blahopřeji, vypadá to, že došlo k důležité události. Před zasedáním jste byl napjatý a zahloubán do sebe."

„Děkuji, Michaile," odpověděl Andropov. „Byl jsem neklidný. Volal mi Leonid Iljič a řekl:,Proč jsem tě odvolal z KGB a převedl do aparátu ÚV? Abys byl účastníkem? Ne, vybral jsem si tě, abys řídil sekretariát a vedl kádry. Tak proč to neděláš?' Tak jsem se konečně odhodlal."

Bylo mi jasné, že Brežněvova slabá vůle v té době a neochota dohadovat se s Černěnkem byly důvodem, proč by sám od sebe

Andropovovi nezavolal. Bylo zřejmé - jak tomu u něj bylo nejednou že musel mít vedle sebe někoho, kdo, jak se říká, na něho „tlačil". Tímto člověkem mohl být jedině Ustinov. Dostatečnými důvody, které Brežněva ovlivnily, mohly být jeho otevřenost a přímočaré jednání, a také jeho dlouholeté přátelství s Andropovem. Poznamenám, že v žádném z následujících hovorů se mnou se Jurij Vladimirovič ani Dmitrij Fjodorovič k této záležitosti nevraceli.

Tak začala nová „stabilita". Nyní již zasedání neměla formální, ale čistě pracovní charakter. Přijatá opatření měla stále konkrétnější obsah. Zvyšovala se náročnost, ale také krutost. Personální strategie Jurije Vladimiroviče brzy naháněla takový strach, že i těch, co byli vinni a na něž se obrátil jeho hněv, mi bylo lidsky prosté líto.

Měl jsem pocit, že u Andropova došlo ke změnám chování, které jsem dříve nepozoroval. Možná tu sehrála roli skutečnost, že Brežněvova nemoc a síla intrik v jeho okolí vytvářely situaci, která hrozila naprostým bezvládím. Andropov se evidentně rozhodl učinit některé kroky, které měly zajistit autoritu centrálního vedení a ukázat všem, že i přes nemohoucnost generálního tajemníka je vláda v pevných rukách a k žádným problémům nedojde. Především to bylo třeba ukázat samotným členům politbyra.

V tomto kontextu také pohlížím na Andropovovu výzvu, kdy v létě 1982 zůstal v „hospodářství" na ÚV on a já a na ministerstvu obrany Ustinov, abychom vyřešili nedostatek ovoce a zeleniny během sezóny v Moskvě. Byla vytvořena „hasící brigáda" pro zásobování hlavního města, ale ta narazila na pevná pravidla obchodních organizací, podle kterých byl pod záminkou nedostatku distributorských sítí pevně daný odběr produktů. Já sám jsem již dříve vyvíjel tlak na městské orgány, aby se tímto problémem zabývaly.

Jednoho večera se ozval Grišin: „Není správné, aby se tímto způsobem nedůvěřovalo městskému výboru strany a dodávky okurek řešilo politbyro, a ještě v době, kdy nejsem přítomen. Důrazně prohlašuji, že se mi to nelíbí!"

Přerušil jsem ho: „Poslouchejte, Viktore Vasiljeviči, zdá se

mi, že jste to vzal za špatný konec. Čistě praktickou otázku stavíte do roviny politické důvěry. Řeč je o tom, že uprostřed léta v Moskvě není ani zelenina, ani ovoce. A přitom se urodilo dost. Bude třeba se dohodnout, jak tento problém řešit. Dostal jsem to za úkol."

Krátce ke Grišinovi. Měl o sobě a svých schopnostech vysoké mínění. Jednání „níže postavených" lidí s tímto typem člověka, který se tvářil jako vůdce, se často měnilo v hotové utrpení. Nebyl ochoten přijmout žádné kritické závěry a poznámky s jednou výjimkou - generálního tajemníka. A i tehdy kňučel, že někdo generálního špatně informuje a že to jsou něčí intriky.

V „okurkové záležitosti" neprotestoval, ale rychle se zorientoval. Ve městě se objevilo několik tisíc zeleninových stánků a problém byl vyřešen. Moskvou zněla šeptanda: Andropov bere zavedení pořádku vážně.

Tato historka má i další podtext. Ve složitém zákulisním boji ve vedení byl Grišin některými považován za uchazeče o „trůn". Podobné informace prošly i zahraničním tiskem, Andropov o nich přirozeně věděl. Proto chtěl vměšováním do zeleninové kauzy hlavního města dokázat, že moskevský představitel není schopen řešit problémy ani na úrovni města.

Zhruba v tomto období se Andropov v jednom z rozhovorů vyjádřil: „Leonid Iljič klade důraz na to, abychom se více věnovali výběru kádrů. Myslím, že je tedy načase, abychom se zaměřili na některé postavy, které začínají být nevhodné."

Pozorně se na mě podíval.

„Co si myslíš o Medunovovi?"

„Totéž, co jsem vám řekl před rokem nebo dvěma," odpověděl jsem.

Do centra přicházely zprávy o nepřehlédnutelných nepravostech v Krasnodarském kraji, jmenovitě o tom, že se v lázeňské sféře vytvořily mocné mafiánské struktury, které mají přímé vazby se stranickým aparátem.

Připomněl jsem Juriji Vladimiroviči rozhovor s Medunovem a své rady, které jsem mu tehdy dal: zaprvé - distancovat se od bezohledných lidí, zadruhé - pozorně sledovat kádry a tvrdě je kontrolovat. Medunov mě tehdy poslouchal, jak se

říká, na půl ucha. Byl připraven naslouchat pouze slovům Leonida Iljiče Brežněva, možná ještě Suslova a Kirilenka, víc nikoho. Bral to tak, že se pletu do cizích věcí a splétám jakési intriky.

Po vyprávění o tom rozhovoru jsem Andropovovi řekl: „Juriji Vfadimiroviči, vy budete informovat Leonida Iljiče. Bylo by dobré zjistit reálný kontext celého rozhovoru."

„Rozumím," odpověděl Andropov. „Je to stranická i státnická záležitost a nevyhneme se jí. Ty zatím promysli nějakou možnost převedení Medunova na jinou práci."

Navrhl jsem funkci zástupce ministra pro zásobování ovocem a zeleninou. Krasnodarský kraj byl hlavním dodavatelem zeleniny a ovoce.

Na celý aparát ÚV, na všechny tajemníky oblastních výborů mělo propuštění Medunova silný vliv. Všichni věděli, že byl Brežněvův poručník, považovali ho za „nedotknutelného", a najednou... Andropovova autorita rostla doslova před očima.

Jestliže budeme Andropovovy kroky zkoumat důkladněji, dospějeme k závěru, že ve většině případů měly rázný, ve velké míře demonstrativní charakter. Atmosféra stagnace té doby byla tak napjatá, že tyto skutky, doslova jen pootevřená špehýrka, přinášely iluzi svěžího větru. Problémy, nakupené za roky Brežnévovy vlády, byly bohužel tak hluboké, že vyřešit je pouze těmito kosmetickými úpravami nebylo možné.

Protože generální tajemník již byl v tak špatném stavu, že neprojevoval žádnou iniciativu, ani další členové politbyra nebyli nijak aktivní, aby tím na Brežněvovu nemohoucnost neupozorňovali. Zejména již nebyl schopen tak jako dříve jezdit po vlasti. Takže ani ostatní, pokud to nebylo nutné, na služební cesty nevyjížděli.

Brežněvovo okolí řešilo ještě další úkol: muselo vytvářet zdání tvůrčí a organizační činnosti generálního tajemníka. A protože už nedokázal generovat nové ideje, nemohl psát ani vystupovat, jeho jménem vystupovaly důvěryhodné osobnosti, jeho spolupracovníci a konzultanti. Vytvářeli projevy a zprávy, posílali dopisy a telegramy. Každé takové (přirozeně „historické") vystoupení muselo mít široký ohlas. Všechna oddělení ÚV

produkovala takové „ohlasy", které demonstrovaly celonárodní a celosvětovou „rezonanci".

Mimochodem, při takovémto způsobu vládnutí nebylo možné provádět žádná rozumná rozhodnutí. Brežněvovo okolí žádné ideje nemělo, a pokud přišla nějaká „významná zpráva", která vyžadovala postoj a rozhodnutí generálního tajemníka k nějaké důležité otázce, okamžitě sejí chytali.

Již jsem se zmínil, že „stabilita" v době Brežněvovy nemoci vyhovovala mnohým členům vedení, protože prakticky zajišťovala jejich naprosto nekontrolovatelnou samovládu v regionech a rezortech. Zainteresováni v této stabilitě byli i nejbližší lidé z Brežněvova okolí, část aparátu ÚV, s ní byla spojena jejich pohoda. Všichni totiž věděli, že při výměně generálního tajemníka dojde i ke změně kádrů.

Je naprosto přirozené, že při tomto chodu věcí začala narůstat byrokracie s jejími zhoubnými důsledky. Nejenže tím klesla k nule vnitrostranická demokracie, ale otevřel se prostor pro činovnické intrikánství, které sehrávalo hlavní roli při přijímání politických rozhodnutí a zvláště při jmenování kádrů.

V této době se mnohé, co bylo považováno za mínění a pozici generálního tajemníka, Často už takovým nejevilo. Byl to pouze postoj určité skupiny, která v daný moment měla na něho vliv. V posledních letech Brežněvova života se politbyro dostalo do neuvěřitelného stavu. Některá zasedání netrvala déle než 15až 20 minut. Více času se věnovalo svolání než samotné práci. Černěnko se již dříve s námi dohodl, že po zaznění dotazu se použije replika „Vše je jasné!" Návrhy, které sotva zazněly, se vracely zpět, ale bralo se to tak, že byly předneseny na politbyru.

Pokud se objevil opravdu závažný problém, jediná šance na vyřešení byla na vládě. Ale i v tomto případě se málokdy problém dořešil. Používala se další z frází: „Soudruzi pracovali, došlo k výměně názorů, zúčastnili se specialisté, jsou nějaké připomínky?" Jaké připomínky! Jestliže se někdo náhodou pokusil „vklínit", vznést nějaký dotaz, dočkal se příkrého Černénkova pohledu.

A i když se Brežněv cítil lépe, bylo pro něho těžké sledovat diskuzi a dělat z ní závěry. Takže při jednání o určitých proble-

mech si vzal slovo jako první a přečetl připravený text. Pak již bylo nevhodné přispívat do diskuze a opět zazněla replika: „Souhlas s názorem Leonida Iljiče... Přijmout." Brežněv někdy sám ještě dodal, že v návrhu chybějí určité repliky a je třeba posílit určitý akcent. Všichni přátelsky a radostně pokyvovali na znamení souhlasu, a tím vše skončilo.

Výjimkou v délce a aktivitě debat byla zasedání politbyra, při kterých se probíraly návrhy ročních plánů a rozpočtu, neboť ta se dotýkala všech, co řídili různá odvětví a regiony. V těchto případech jednání začínalo vystoupením generálního tajemníka. Přečetl text návrhu a potom otevřel diskuzi.

Zaznívalo stále totéž. Ščerbickij hovořil o nutné rekonstrukci Donbasu, „bez ní metalurgie a těžba v této oblasti srazí na kolena energetiku nejen tohoto regionu, ale celé země". Kunajev byl znepokojen stavem celin a rozvojem Ekibastuzského energetického uzlu a prosil o zvýšení příspěvků. Grišin jako vždy žádal o vyšší dotace pro hlavní město. Jediným konstruktivním bylo téma Rašidova: jednostranný rozvoj Středoasijského regionu, problém zaměstnanosti, zvýšení pracovních míst a samozřejmě zavlažování.

Přestože to byly problémy vážné a složité, nevedly se žádné dikuse, nedocházelo k výměně názorů, nevznikaly spory. Nepamatuji si ani jeden případ, kdy by návrh plánu a rozpočtu byl poslán na dopracování. Byl to čistý sebeklam.

Nakonec vzniklo více než tucet stálých a prozatímních komisí pro řešení nejrůznějších problémů, které dělaly závěry a politbyro je schvalovalo. Komise pro Koreu, komise pro Polsko, komise pro Afghánistán, komise pro vnitřní a další vnější problémy. Všechny zasedaly na ÚV, nikdy ne mimo, aby Černěnko mohl jejich činnost sledovat. A vskutku, komise začaly nahrazovat politbyro i sekretariát. Časem se stala zasedání politbyra zcela formálními.

A přitom to bylo období, kdy se mnohé negativní procesy ve společenském životě mohly zastavit a společnost se mohla začít reformovat. Všechno šlo přesně naopak! V celém světě došlo pod vlivem vědeckotechnické revoluce ve výrobě, komunikacích i obživě k obrovským změnám, které od základů zrně-

nily společenský život. Jiné státy se přes dětské nemoci adaptovaly na nové výzvy, ale náš systém, který se opíral o „moderní teorii" plánování a vědecké teorie řízení, nezachytil nový trend a postavil se proti civilizačnímu proudu.

Brežněvova smrt

Leonid Iljič Brežněv zemřel náhle, což možná může znít divně, vždyť o jeho fyzickém stavu díky televizi věděla celá země.

Dne 7. listopadu 1982 - v den výročí VŘSR - Brežněv jako generální tajemník ÚV KSSS, předseda prezídia Nejvyššího sovětu SSSR, vrchní velitel a předseda Rady obrany řídil vojenskou přehlídku. Potom následovala výroční recepce, kde pronesl uvítací projev. Vše probíhalo jako obvykle.

Dne 10. listopadu jsem přijímal delegaci ze Slovenska. Dobře jsme se bavili, když mi přinesli ze sekretariátu lístek: „Máte se okamžité dostavit k Andropovovi. Ví, že přijímáte delegaci, ale máte se omluvit, požádat o přestávku a hned přijít k němu."

Když jsem vešel do Andropovovy kanceláře, vypadal Jurij VladimiroviČ navenek klidný. Uvnitř však bylo skryto velké napětí. Klidným hlasem mi sdělil, že Viktorija Petrovna - Brežněvova žena - si přála, aby o smrti jejího muže řekli jen jemu, a že pouze jeho očekávají ve vile v Zarečje. Nikoho jiného vidět nechtěla. Andropov už tam byl, hovořil s akademikem Čazovem a pracovníky ochranky. Smrt přišla časné ráno.

Mlčeli jsme. A pak jsem řekl: „Tak, Staré náměstí čeká odpovědná chvíle. Je nutné přijmout rozhodnutí, a myslím, že se bude týkat přímo vás osobně."

. Andropov neodpověděl. Naše vztahy mi dovolily nechodit kolem horké kaše, a zeptal jsem se: „Setkali jste se v úzkém kruhu?"

Kývl hlavou. Ano, sešli se a shodli se na jeho kandidatuře. Jmenoval Ustinova, Gromyka, Tichonova. Černěnka nezmiňoval, tak nemohu s jistotou říci, zda byl té debatě přítomen.

„Nemůžete přece odmítnout," řekl jsem.

Ještě ten den proběhlo zasedání politbyra. Byla sestavena komise k organizaci pohřbu v čele s Andropovem. Přijala odpovídající usnesení. Řešilo se také rychlé svolání pléna ÚV KSSS a na návrh Tichonova byla schválena kandidatura Jurije Vladimiroviče Andropova na post generálního tajemníka. Černěnko měl vystoupit na plénu s návrhem politbyra.

Konec Leonida Iljiče Brežněva, i když byl náhlý, nikoho z nás nezaskočil ani nevyvedl z rovnováhy. V těchto dnech jsme samozřejmě uvažovali o budoucnosti, o tom, v jaké kondici je strana i země a co nás čeká. Mohu s určitostí říct, že již tehdy převládalo očekávání velkých změn.

O osmnáctiletém vládnutí Leonida Iljiče Brežněva jako epoše stagnace bylo napsáno mnoho. Myslím si ale, že tato charakteristika postrádá konkretizaci a hloubku. Tím spíš, že v poslední době se konzervativně-fundamentalistické síly pokoušejí Brežněvovu éru rehabilitovat.

Z politického hlediska nebylo období Brežněvovy vlády nic jiného než konzervativní reakce na Chruščovovy snahy reformovat tehdejší autoritářský model. Přesněji řečeno, taková reakce začala už za Chruščova a to přineslo jistou rozpolcenost uvnitř země i na mezinárodním poli. Na jedné straně ustupoval Chruščov nátlaku stranického a státního aparátu, na straně druhé nechtěl opustit reformní pozice. Jak už jsem se zmiňoval, během posledních let byla v jím navržených chaotických změnách ve straně i v řízení hospodářství snaha o snížení všemocné stranické i společenské byrokracie. Takový vůdce se stal nepohodlným a musel být vyměněn.

Brežnév znal dobře náladu stranické a společenské elity i představitelů vojensko-průmyslového komplexu, opíral se o ně a měl u nich naprostou podporu, udržoval v podstatě přísnou neostalinistickou linii. Hodně se za Brežněva mluvilo o demokracii. S ohromnou pompou byla přijata nová ústava. A v téže době začal boj s jinak myslícími - jedni byli zavíráni do vězení, druzí do blázinců, třetí byli donuceni k emigraci. Využívala se osvědčená metoda - strach.

Bylo proneseno mnoho zaklínadel, týkajících se „úsporné ekonomiky", intenzifikace výroby, urychlení vědecko-technické-

ho pokroku, rozšíření samostatných podniků. Avšak už jen velmi skromná a nesmělá „kosyginská reforma" roku 1965 vyvolala velký odpor a byla zavržena. Také se neuskutečnilo plénum k vědecko-technickému pokroku, které se odkládalo z roku na rok. Ekonomika šla stále více extenzivní cestou k bankrotu.

Pod krytím mohutné propagandistické kampaně o mezinárodním napětí stále rostla výroba zbraní, a to i poté, kdy došlo za neskutečných výdajů k vyrovnání sil s USA. Převálcovali jsme „Pražské jaro". Poprvé od skončení druhé světové války byly naše ozbrojené síly země vědomě vtaženy do předem prohraného dobrodružství v Afghánistánu.

Ale to hlavní, co definuje hodnocení brežněvismu v politické historii země, je neschopnost brežněvovského vedení čelit výzvám své doby. Stálo na starých dogmatech, propáslo nástup změn ve vědě a technice, v životních podmínkách i činnosti lidí, států, regionů i celého světového společenství. Stálo stranou změn, které představovaly zárodek nové civilizace. Jakýmkoliv změnám byly do cesty kladeny překážky, země byla zahnána do kouta a odsouzena k dlouhé stagnaci a hluboké společenské krizi.

S Brežněvovou smrtí přišla na řadu otázka: Zůstane vše tak, jak je? Bude se naše společnost dál řítit do propasti, nebo dojde k citelným změnám, především k obnově politického vedení? Zajímalo to nejen naše občany, ale celé světové společenství.

Když vzpomínám na zážitky z těchto dnů, musím říci, že se tehdy u zúčastněných osob projevovaly dvě tendence. Jedna - učinit z Brežněva ikonu, „klasika", ohromnou „autoritu", tím zachovat původní okruh osobností a nové vedení postavit mezi přesně stanovené mantinely. Druhá - zachovat zdrženlivost v hodnocení brežněvovského období, a tím naznačit jakousi možnost změn.

Stejně jako dřív se podobné názory nevyskytovaly ve veřejných diskuzích a otevřených výměnách názorů, ale jen v tichých náznacích, které neunikly pouze zkušenému sluchu a zraku.

Samotný pohřeb se svou grandiózní pompou, organizovanou speciálními službami, které řídil Černěnko, probíhal tzv.

„na vysoké úrovni". Podobně vypadal i Černěnkův projev na plénu 12. listopadu. Starostlivé četl patetická slova, která byla připravena jeho spolupracovníky, o „znamenitém následovníkovi Leninova díla" a vynikajícím teoretikovi, který byl obdarován revolučními myšlenkami a dobrosrdečností.

Kádrová stagnace, která se projevovala přestárlým vedením, byla považována za velký úspěch Leonida Iljiče a díky ní byl údajně vytvořen moudrý, na nejvyšším stupni kompetentní a solidní kolektiv politických vůdců. I když si Andropov nejlépe ze všech osvojil brežnévovský styl řízení a pozorný vztah ke kádrům, tento kompliment však pro něj vyznával nanejvýš dvojznačně. A Černénkova slova o tom, že brežněvovská kolegiálnost bude Andropovem upevněna, vyzněla zcela jasné: v nejvyšších sférách politického vedení se nic nezmění.

Společnost cítila, že země nejenže změny potřebuje, ale že jsou přímo na spadnutí. V této fázi mělo toto sousloví jasný přesah. Byl jsem v blízkosti Andropova a viděl jsem, že ví o nutnosti distancovat se od mnohého z „brežněvovské epochy". Byl vážně znepokojen tím, jak budou jeho první kroky přijímány.

Andropovův projev na plénu, kde byl jmenován generálním tajemníkem, byl dostatečně zdrženlivý. Nebyly v něm žádné otevřené výzvy, všechna slova se týkala smrti Brežněva, nic víc. Po tomto vystoupení zmizel Černěnko ve stínu, aleje nutné poznamenat, že z lidského hlediska se k němu Jurij Vladimirovič choval velmi šetrné.

Již dříve bylo rozhodnuto, že 15 listopadu bude řádné zasedání pléna ÚV KSSS, na kterém by se měl projednávat hospodářský plán a rozpočet na příští rok. Andropov si uvědomoval, že bude muset jít za pověstné hranice všedního dne a bude muset naznačit, třeba jen v hrubých obrysech, svůj budoucí směr. Dohodli jsme se, že plénum se odloží o týden.

Kapitola desátá

450 dnů generálního tajemníka Andropova

Osud to zařídil tak, že Andropov a Černěnko strávili na postu generálního tajemníka ÚV KSSS dohromady 850 dnů. Pro naši vlast to bylo velmi bolestivé období. Během těchto dvou let a čtyř měsíců probíhaly události, které způsobily na vrcholu moci v SSSR výměnu pokolení.

Bez podrobného popisu intrik šířících se v tomto období by nebylo možné pochopit můj příchod do vedení. Pokusím se popsat, co se v té době událo a jaký význam mělo to, co se stalo po smrti Jurije Andropova, a potom také Konstantina Černěnka. Vždyť jsem byl hluboko do všech těch procesů vtažen.

První Andropovovy dny na postu generálního tajemníka byly velmi napjaté. Vše se točilo kolem projevu na plénu. Bylo třeba v první řadě vyřešit postoj k projevu, který byl připraven pro Brežněva. Samozřejmě se mohl použít jako výchozí bod pro ideje a úvahy nového generálního tajemníka. Ale Andropova tížilo, zda to nebude vypadat namyšleně: ještě neuběhl ani týden a jemu je vše jasné.

Řekl jsem Andropovovi svůj názor: „Je zřejmé, že během týdne samozřejmě nemůžete vystoupit se zásadním projevem. Ale můžete pojmenovat hlavní myšlenky, které budou všem srozumitelné, budou se ztotožňovat s vaším názorem a mají z vašeho pohledu perspektivu - to možné je.“

Vím, že se Andropov radil i s ostatními.

Plénum se nakonec konalo 22. listopadu. Projev Andropova - nového generálního tajemníka - vyzněl dobře. V těch stereotypech doby, na které jsme byli zvyklí, obsahoval i nové naděje. Jurij Vladimirovič hovořil o vážných nedostatcích v ekonomice, o nesplnění závěrů dvou pětiletek a s tím souvisejících nutných úpravách hospodářských mechanismů, řízení a plánování, rozšíření samostatných podniků, stimulaci produktivity práce, iniciativy a podnikání. Tato slova byla přijata s uspokojením. Nespokojenost zavládla při vyjádřeních o posílení náročnosti, zvýšení disciplíny a kontrol nad přijatými usneseními. Všeobecné zaujatosti pořádkem měli všichni dost.

Je zřejmé, že nejdůležitější témata byla v projevu jen naznačena. Jedno bylo ale v tu chvíli zásadní. Při přípravě projevu všichni souhlasili, že je třeba principiálně nový postoj k ekonomice. Jaký - to jsme v tu chvíli ještě přesně nevěděli. A tehdy do svého projevu Andropov rukou vepsal frázi, že nemá hotové recepty na všechny oblasti života. Jako by vyzýval stranu a společnost ke společnému posunu.

Andropov v rozhovorech nejednou naznačil, že nepůjde na plénum, pokud se v jeho vystoupení nebude hovořit o konkrétní zodpovědnosti vedoucích těch ministerstev, kde je situace špatná. Proto se také v textu objevily kritické pasáže o špatné dopravě, hutnictví a strojírenství, které z roku na rok nezajišťovaly potřeby národního hospodářství. A vedoucí těchto ministerstev - Pavlovskij, Kazaněc a Novikov - byli odvoláni.

Nad zahraničněpolitickými otázkami v projevu s Andropovem spolupracoval Arbatov, Bovin a Alexandrov.

Nenechal bez povšimnutí tvrzení, které se objevilo na Západě, že po Brežněvově smrti se bude zahraniční politika měnit k horšímu. Andropov se sarkasmem zmínil, že tuto politiku nedávno podrobili nemilosrdné kritice. Je třeba zdůraznit, že Andropov se v předchozích letech sám účastnil rozpracování zahraničněpolitického kursu, byl přívržencem jeho „uvolnění" a nyní přímo řekl, že se nejedná o náhodnou epizodu v historii lidstva, ale o cestu, která se ještě musí ujít. Když objasňoval postavení SSSR při rozhovorech o odzbrojení, Andropov řekl,

že hlavní úkol nevidí v tom, aby se fixovaly neshody, tak jak to často dělají naši partneři při jednání. Pro nás je jednání způsob, jak sjednotit úsilí různých zemí k dosažení výsledků prospěšných všem stranám. Zazněla výzva ke zmírnění závodu ve zbrojení, ke zmrazení vojenského arzenálu, které se nemůže uskutečnit jednostranně. Naznačil i změnu vztahů s Koreou, pro což je třeba překonat „dosavadní setrvačnost". Tato slova v jeho projevu byla doprovázena potleskem.

První dny a týdny všichni bedlivě sledovali, jaké praktické kroky generální tajemník provede. Andropov chtěl na tomto prvním „svém" plénu řešit některé kádrové změny.

Ještě v létě, kdy byl Brežněv na dovolené, jsem dostal za úkol zpracovat otázky ekonomické politiky. Navrhl jsem vytvořit v politbyru komisi pro ekonomické otázky. Než jsem zprávu odeslal Brežněvovi na Krym, dal jsem ji přečíst Juriji Vladimirovičovi. On tam doplnil nějaké poznámky a řekl mi, že podpoří její obsah. A potom jsem o tom hovořil s Černěnkem a jeho spolupracovníky. Vzali si můj záznam, ale dále se věc nepohnula. Pak jsem uslyšel pomluvu, že kdosi opět viděl v mém návrhu Gorbačovovu představu, jak si přes komisi přivlastní vedení.

Podobných výmyslů a podezření bylo čím dál více. Nikomu se nechtělo moc přemýšlet o situaci a za jakoukoliv iniciativou byla viděna jen osobní kořist. Ale bylo třeba hledat řešení, proto jsem i já propůjčil své jméno.

Leonid Iljič mi zavolal z Krymu: „Mám tu tvou zprávu. Všechno je v pořádku, až na závěr - opět komise. Já je nemohu ani vystát. Čert ví, kolik už jich je. Víš co, mám takový návrh: vytvořit na ÚV ekonomický odbor a ty popřemýšlej, kdo by ho vedl. Je potřeba, aby to byl přijatelný člověk, který by se zabýval jenom tím."

O tak velkém úspěchu své iniciativy jsem ani nesnil.

Nyní, když jsme s Jurijem Vladimirovičem přemýšleli nad obsazením ekonomického odboru, trval jsem na tom, aby to byl nový člověk. Výběr padl na Nikolaje Ivanoviče Ryžkova, který pracoval jako první místopředseda Hospodářského plánu. Zdálo se mi, že i přes některé technokratické manýry je scho-

pen vidět za horizont a přijímat nové názory. Na plénu 22. listopadu 1982 byl Ryžkov zvolen tajemníkem ÚV.

Ryžkov měl s Andropovem dobré vtahy. Nikolaj Ivanovič si Jurije Vladimiroviče vážil a setkání s ním prožíval vždy velmi emocionálně. Od příchodu Ryžkova na ÚV byla naše spolupráce velmi těsná a trvalá. Andropov tomu byl nakloněn, protože chtěl, aby v jeho okolí nebyli jen lidé stejných názorů, ale také lidé, kteří disponovali kvalitními pracovními vztahy.

A tehdy začal Andropov řešit změny v ideologických strukturách ÚV. Veškerá jejich činnost byla předtím uzpůsobena jedinému programu - apologetice Brežněva, jeho osobnosti, stylu a politice. Od roku 1976 byl ideologickým tajemníkem ÚV Michail Vasiljevič Zimjanin. Na jeho jmenování do této funkce měl podíl Černěnko. TI dva spolu plně „souzněli".

Zpočátku jsem doufal, že Andropov má v piánu mnohem radikálnější změny v této sféře stranické činnosti. Sám již dříve zdůrazňoval, že je potřeba vést rozhovory v problematice ideologie, a oháněl se zprávou, kterou sám předložil Brežněvovi k danému tématu. Později mi Andropov svou zprávu poslal a musím se přiznat, že po jejím přečtení jsem byl rozčarován: žádné novinky jsem v ní nenašel. Ukázalo se, že přání změnit obecný styl propagandy stojí na starých stereotypech. O nutnosti přijetí a osvětlení nové reality nemohla být ani řeč. Materiál byl vytvořen v centrále KGB a určitým způsobem odrážel duch tohoto aparátu. Důraz byl kladen na „zavedení pořádku" a zesílení ideologické „nastupující pozice".

Takže už se nedivím, že změny v této oblasti byly nezřetelné. Zimjanin zůstal na svém místě, jen vedoucího odboru propagandy J. M. Ťaželnikova v prosinci 1982 vystřídal Boris Ivanovič Stukalin. Byl to zajisté spolehlivý člověk, ale velmi opatrný, který neudělal nic samostatně. Jinými slovy, Jurij Vladimirovič chtěl poupravit ideologický aparát beze změn mechanismu a podstaty jeho fungování.

Vedoucího dalšího důležitého odboru - vědy a vzdělávání - S. R Trapeznikova odvolali v létě 1983. Post získal v roce 1965 jenom díky Brežněvovi, se kterým pracoval v Moldávii. A tolik let tam vydržel jen díky podpoře generálního tajemníka a Čer-

něnka. Za tu dobu se mu podařilo zkomplikovat vztahy mezi ÚV a Akademií věd až na hranici únosnosti. Pro většinu vědců a inteligenci obecně to byla nanejvýš pochybná postava.

Plenární schůze Akademie věd dvakrát zamítla hlasováním jeho kandidaturu mezi členy korespondenty. Až napotřetí, v roce 1976, kdy silně zatlačil ÚV, se mezi ně dostal. Ale v dalším kole, kdy kandidoval mezi akademiky, utrpěl porážku. Jeho domýšlivost vyplývala z jeho tupého dogmatismu a ideologické nesnášenlivosti se stalinským nádechem. Když jsem si přečetl jeho knihu *Na křižovatkách dějin*, utvrdil jsem se v názoru, že kdo drží tohoto člověka ve vedení vědy, nemůže uvažovat o nějakých změnách a reformách.

Navrhl jsem na tuto funkci Vadima Andrejeviče Medveděva, kterého jsem znal od počátku 70. let. Díky svému tvořivému přístupu a progresivním názorům měl autoritu u kolegů ekonomů. Andropov mi uložil, abych se s ním setkal. Medveděv byl rektorem Akademie společenských věd, můj návrh pracovat na ÚV přijal bez nadšení. Vědecká práce ho bavila a politické ambice neměl. Věděl jsem o jeho zodpovědnosti, proto jsem mu řekl, že je potřeba vedoucího vědeckého odboru, který je přesvědčen o nutnosti provedení změn v životě země. Argument zapůsobil, Medveděv prohlásil, že je připraven pracovat v novém vedení.

Po této besedě došlo na setkání u Andropova. Vadim Andrejevič evidentně příjemně překvapil. Jurij Vladimirovič vyslovil souhlas s jeho jmenováním a při vzpomínce na Trapeznikova dodal: „Velmi vám radím: nesnažte se okamžitě dostat mezi akademiky."

To však nebyl jen vtip. Snaha stranických pracovníků, mezi nimi i spolupracovníků ÚV KSSS, obhájit své dizertační práce, byla velká. Byli mezi nimi i lidé, kteří si akademický titul zasloužili, ale více bylo těch, kteří si „proráželi cestu" k vědě jen díky svému služebnímu postavení. Po obhajobě dizertací se někteří byrokraté „pojistili" a při komplikacích odcházeli na řídící funkce vědeckých institucí nebo škol.

Na řadu přišla také výměna vedoucího odboru stranicko-organizační práce ÚV KSSS Ivana Vasiljeviče Kapitonova. Ten člo-

věk byl jako Brežněvův stín a veškerá personální politika procházela jeho rukama. Vzpomínám si, jak nejednou přicházel ke mně, rozhazoval rukama a říkal: „No tak, nesu paterý materiály, je potřeba výměna, nevím, jestli je Leonid Iljič podrží."

Těžko by se našel nerozhodnější člověk. Při účasti na zasedání politbyra i sekretariátu se snažil Kapitonov zachytit jemné odstíny nálady, zorientovat se, kam vane vítr a jaké jsou možnosti uspokojit všechny členy vedení.

Když se vedla řeč o možných kandidátech na členy sekretariátu ÚV, řekl jsem, že by tam měli být lidé typu Ligačova. Líbila se mi jeho energičnost. Při práci na ÚV jsem s ním jako s tajemníkem Tomské oblasti udržoval kontakt a pozoroval jsem jeho snahy něco udělat pro svou oblast, zvlášť v zásobování potravinami. Ligačov vyčníval mezi tajemníky oblastních výborů nejen svou pracovitostí, ale svým všeobecným přehledem a celkovou kultivovaností.

Svůj názor na Ligačova jsem řekl. Gromyko také podporoval Jegora Kuzmiče, kterého znal ze zahraničních cest jako Člověka vzdělaného, vyrovnaného, zásadového.

„Proč bychom měli hledat člověka typu Ligačova," smál se Andropov, „když máme Ligačova samotného?"

Na tom jsme se shodli. Pozval jsem Jegora Kuzmiče Ligačova k sobě. Jak jsem předpokládal, hned můj návrh přijal, a doslova během několika dnů byla záležitost vyřešena. V létě 1983 byl zvolen vedoucím odboru a 26 prosince se na plénu stal členem sekretariátu ÚV.

A tehdy proběhla ještě jedna výměna - sesadili vedoucího vnitřních záležitostí ÚV KSSS Pavlova, který tento post zastával od roku 1965 Ten, kdo trošku poznal vnitřní fungování ÚV KSSS, by jisté potvrdil, že se jednalo o nejdůležitější funkci, neboť přes ni procházely veškeré materiální prostředky. Prověrka, kterou provedl Andropov, zjistila v řízení odboru různé machinace. Obzvlášť mnoho jich bylo zjištěno při takových stavbách, jako byly hotel Okťabrskaja na Dimitrovově ulici v Moskvě nebo sanatoria Južnyj na Krymu. Spousta nepořádku a nehospodárnosti se našla i ve vydavatelství *Pravdy,* které pracovalo pod přímým dohledem vedení odboru.

Otázka Pavlovova nástupce se řešila těžce. Černěnko tam chtěl dostat svého člověka. Já jsem navrhoval Kručinu, kterého jsem znal mnoho let. Byl to pořádkumilovný člověk, vzdělaný, iniciativní, ale také opatrný a velmi zodpovědný muž. Mohl jsem se na něho vždy spolehnout a měl mou naprostou důvěru.

Ohromnou rezonanci způsobily přesuny, které se prováděly na ministerské úrovni. Už jsem zmiňoval Andropovovu prvotní výměnu hned na třech ministerstvech. Při té „stabilitě kádrů", která trvala již dvě desetiletí, bylo téměř nemožné sesadit jasného povaleče a neschopného člověka. A když se navíc jednalo o takové lidi, jako byl Ignatij Trofimovič Novikov, který při jednom důležitém zasedání, kdy se jednalo o nedostatcích ve strojírenství, naprosto nezúčastněně sdělil společníkovi: „A víš, že jsem seděl s Leonidem Iljičem v jedné lavici?"

Otázka Novikova byla nastolena v souvislosti s tím, že ve Volgodonsku se na nedávno postaveném komplexu Atommaš začaly propadat budovy, což svědčilo o trestuhodné nezodpovědnosti v předběžných výpočtech i při samotné stavbě. Na zasedání politbyra, kde se tato záležitost řešila, se vedl hovor v klasickém stylu: musí se ustanovit komise, provést analýza a až poté najít řešení.

Andropov ostře přerušil diskuzi a sdělil, že je to pusté tlachání a nezodpovědný rozhovor, který není možné poslouchat. A navrhl okamžité sesazení Novikova z funkce. Pravda, pak se vše srovnalo - Novikov podal výpověď a odešel do důchodu. Ale Andropovův „výbuch" si všichni zapamatovali.

Ještě větší překvapení, řekl bych přímo šok, vyvolalo v prosinci 1982 odvolání ministra vnitra Ščolokova. Jurij Vladimirovič již před tím často mluvil o tom, že systém ministerstva vnitra je zkorumpovaný, že existují informace o jeho prorůstání s mafiánskými strukturami a tím pádem není ministerstvo schopno čelit narůstající zločinnosti. Ale sejmout Ščolokova, kterého si Brežnév hýčkal, tehdy nemohl.

Nespokojenost u něho vyvolávala i činnost nového předsedy KGB Fedorčuka. Ještě za Brežnéva, když jsem se Jurije Vladimiroviče ptal, jak si vede jeho nástupce, neochotně odpovídal: „To víš, mluvím s ním jen tehdy, pokud sám zavolá. Ale to bývá vel-

mi málo. Říká se, že reorganizuje záležitosti, které jsem tam zavedl. Obecně, demonstruje samostatnost, podle toho, jak mé informují, se příliš orientuje na Ukrajinu. Ale já do této situace nelezu - je to sféra generálního tajemníka."

Bylo to pochopitelné. Generální tajemník si ho sám vybral a Fedorčuk byl zodpovědný jen jemu. A najednou Andropov řešil hned dva úkoly: Ščolokova sesadili a poslali do penze, a Fedorčuka, aby nebyl konflikt s Ukrajinou a Ščerbickým, jmenovali novým ministrem vnitra. Na post předsedy KGB jmenovali bývalého prvního zástupce Andropova Viktora Michailoviče Čebrikova a za rok byl zvolen kandidátem na člena politbyra.

Změny, jak vidíme, probíhaly na nejvyšší úrovni.

Dne 22. listopadu 1982 skončila i éra tajemníka ÚV Kirilenka. Jeho zdraví se natolik zhoršilo, že už se to nedalo skrývat. Následky těžkých mozkových příhod urychlily proces rozpadu osobnosti. Když v březnu 1981 měl na XXVI. sjezdu přečíst jména členů nově sestaveného ÚV, dokázal zkomolit příjmení mnoha kandidátů, i když byly speciálně pro něho vytištěny velkými písmeny. Sál na to reagoval úsměšky. Podobné epizody se nezapomínají a jsou většími zážitky než běžná politická jednání. Avšak dokonce i pak, díky starému přátelství, jmenoval Brežněv Kirilenka do nového politbyra. Jenže nemoc postupovala. Před očima všech ztrácel nit v rozhovorech, nepoznával známé. Nakonec Brežněv poručil Andropovovi, aby s Kirilenkem promluvil a doporučil mu odchod do důchodu.

O tomto rozhovoru mi Jurij Vladimirovič později vyprávěl. Andropov přišel do Kirilenkovy kanceláře a začal hovor opatrně, aby ho nevylekal, ale dostatečně rázně:,Andreji, víš, že my všichni - jsme staří soudruzi. Hovořím jménem těch, kteří si tě vážili a váží. Myslíme si, že zdraví ti už nedovoluje plnit pracovní úkoly. Jsi vážně nemocný, musíš se léčit."

Kirilenko se rozplakal. Bylo velmi těžké s ním hovořit, ale Andropov pokračoval: „Pochop, Andreji, vše se musí v principu řešit. Pojedeš odpočívat - měsíc, dva, jak bude třeba. Vše ti zůstane - auto, dům, lékařské ošetření, prosté všechno. Náš rozhovor je přátelský, aleje také potřeba tvé iniciativy. Vždyť víš, že Kosygin se cítil lépe, a přesto výpověď napsal..."

„Tak dobře, Juriji," řekl nakonec Kirilenko, „je to tak, je to třeba. Ale pomoz mi výpověď sepsat, sám bych to nezvládl."

Andropov rychle napsal krátký text výpovědi. Andrej Pavlovic ji s velkými obtížemi vlastní rukou podepsal. Věc byla vyřešena. A 22. listopadu, již po Brežněvově smrti, se to projednalo na plénu ÚV.

Na tomto plénu byl členem politbyra zvolen Gejdar Alijev. Když jsem se pak následně Andropova ptal, proč zrovna tato kandidatura, velmi neochotně odpověděl, že to bylo předjednáno Brežněvem a on jeho rozhodnutí nechtěl měnit.

Alijev byl nepochybně výborný politik. Šikovný, rozhodný, prozíravý. Zpočátku, když jsem pozoroval jeho činnost v Ázerbájdžánu, nepochyboval jsem o tom, že je to člověk, který bojuje proti korupci a Šedé ekonomice. Velmi energicky řešil otázky týkající se rozvoje republiky, především zemědělství, a realizoval mnoho plánů. Vše hovořilo v jeho prospěch.

Ale když jsem hlouběji pronikal do ázerbájdžánských záležitostí, pochopil jsem, že ve změnách byla jednoznačná motivace. Někdo říká, že není důležité, co tě k činnosti vede, ale prý jaký je výsledek. Nic takového. Moje zkušenost je taková, že počáteční vnitřní motivace se vždy odrazí ve výsledku. Při výměně předchozích republikových vládců, jejichž činnost se rovnala „metastázám", vlastně došlo jen k převzetí moci prohnaným Alijevem za pomoci korupce a rozvratu práce, začal tedy zapouštět kořeny jiný klan, tzv. „nachičevanská skupina". V ní dominovaly rodové vazby snad do desátého kolena. Alijev na tomto klanovém principu nevládl, ale ovládal republiku. A různé schůze, manifestace, setkání s novináři a občany, prvky zdánlivého demokratismu byly jen dekorace, které neměnily nic na podstatě a způsobu vládnutí.

A takového člověka nyní zvolili do politbyra. Význam to samozřejmé nemělo jen v tom, že šlo o slib daný Brežněvovi. Alijev dlouhá léta pracoval v KGB. Andropov byl pro něho nejen bývalým šéfem, ale i významnou autoritou. Zvolení Alijeva do politbyra značně posílilo pozici Jurije Vladimiroviče.

Právě tak věděl Jurij Vladimirovič o vlastnostech Romanova, chápal, že je to člověk s omezenými schopnostmi cokoliv řídit,

na jednáních politbyra málokdy vystoupil s nějakým návrhem. Přesto ho v červnu 1983 nechal přivézt z Leningradu do Moskvy a doporučil plénu, aby ho zvolilo tajemníkem ÚV.

Problém byl také v tom, že v té době se obranné záležitosti země, jak po státnické, tak po stranické linii, soustředily v rukou Listinová. Jurij Vladimirovič byl přesvědčen, že tato koncentrace moci v tak důležité oblasti je nebezpečná, a chtěl ji v zájmu věci i samotného Dmitrije Fjodoroviče lépe rozložit. Ale chtěl tuto záležitost vyřešit tak, aby byla srozumitelná a přijata samotným Listinovém.

„Nechci," řekl mi tehdy Andropov, „aby se Dmitrij rozhněval, protože je nejen moje opora, ale i přítel."

Výběr tajemníka ÚV pro obranný průmysl připadal v úvahu jen ze stávajících členů politbyra a Andropov předpokládal, že Ustinov proti Romanovovi nebude nic namítat. A tak se i stalo.

V politbyru proběhly i další změny. V roce 1983 přešel z Krasnodaru do Moskvy Nikolaj Ivanovič Vorotnikov, který nastoupil na pozici předsedy Rady ministrů RSFSR místo Soloměnceva. V červnu byl zvolen kandidátem a v prosinci členem politbyra. Soloměncev se stal předsedou Výboru stranické kontroly při ÚV KSSS a z kandidáta se také on stal členem politbyra.

Toto přeskupování na vyšších místech bylo přijímáno různě. Jedni byli potěšeni a ve změnách ve vedení viděli i nástup změn ve společnosti. Jiní byli znepokojeni a báli se o kariéru. Špatnou náladu měl Černénko - a nijak to neskrýval. Formálně zastával post druhého tajemníka, ale fakticky se důležité záležitosti řešily bez něho. Strach měli i Tichonov, Ščerbickij, Dolgich.

Vladimír Dolgich byl typickým představitelem našich „direktorských stavů" - vážný, pracovitý, odborně zdatný. Pracoval s velkým nasazením. Stal se tajemníkem ÚV v roce 1972, kdy měl na starost těžký průmysl, a rád dával najevo, že jeho oblast je ta nejdůležitější. „Vy samozřejmě také něco děláte, ale bez těžkého průmyslu se neobejdete." Dohadoval se se všemi, co měli na starost jiná odvětví, houževnatě hájil svou pozici - a to mu získávalo respekt. Ale občas to přehnal, protože ho ovládala nezkrotná ješitnost. Byl ochoten bojovat za jakoukoliv věc, která by mu přinesla politický vliv a povýšení. Když ho v květnu

1982 zvolili kandidátem na člena politbyra, začal hrdě nosit tento titul a nezapomněl ho používat ani v běžné komunikaci.

Začaly diskuze o formování ekonomického odboru ÚV a Vladimír Ivanovič nepochyboval, že by se měl stát jeho vedoucím. Kdo jiný?! Začala jeho bouřlivá aktivita, na každém jednání měl projev nebo přednášel obšírnou zprávu. A najednou - katastrofa, jmenovali Ryžkova. Pro Dolgicha to byla rána do vazu tím spíš, že dříve s Nikolajem Ivanovičem spolupracoval.

Andropov velmi těžce navazoval vztahy se Ščerbickým, který měl velkou autoritu především v ukrajinských stranických kruzích. Ščerbickij byl velmi pořádkumilovný člověk. Rozumem technokrat, který vedl republiku po své linii: velkou pozornost věnoval ekonomice, především těžbě uhlí a metalurgii, ale nezapomínal ani na zemědělství. A hlavně - dokázal své kádry dovést k odpovědnosti za svou činnost.

Vladimír Vasiljevič byl známý svým odporem k nacionalismu. Jako jiní republikoví vůdci vykřikoval, že jim centrum nedává žádné pravomoci, že „když chce poslat telegram Živkovovi, tak musí mít souhlas moskevského politbyra". Od počátku odsuzoval nacionalistické tendence Šelesta (svého předchůdce ve funkci), ale zcela se od něj neodchýlil. Jeho internacionalismus by bylo možné přijímat, pokud by nebyl extrémní. Např. jeho diskuze se spisovatelem Olesem Gončarem ohledně románu *Chrám* narušila normální kontakty s částí ukrajinské inteligence.

Kádrové otázky se se Ščerbickým řešily těžko. Jak už jsem zmiňoval, byl to velký člověk a přitahoval lidi kolem sebe. Navenek vypadal jako balvan, který je těžké posunout z místa, a to ještě zvyšovalo jeho význam a vyvolávalo úctu.

Brežněvova zmínka o tom, že ho vidí jednou na svém místě, jednoznačně ducha Ščerbického ovládla. Těsně před Brežněvovou smrtí vyvinul velkou aktivitu, pozorně sledoval veškeré dění na vrcholu moci, pravidelně si telefonoval a setkával se s Fedorčukem, který dříve pracoval jako velitel ukrajinské RGB.

Poté, co byl generálním tajemníkem zvolen Andropov, vypadaly jejich vztahy navenek normálně, ale existovala mezi nimi určitá soupeřivost a jakési nevyřčené vzájemné představy. Ani

jednou se nesetkali. Za celou dobu fungování Jurije Vladimiroviče ve funkci generálního tajemníka Ščerbickij nepřekročil práh jeho kanceláře. Viděl jsem, jak oba těžce prožívají, když mají tomu druhému zatelefonovat.

Co se týká Tichonova, považoval za svou zásluhu, že byl Andropov zvolen generálním tajemníkem. Dával najevo, že je mu Andropov zavázán. Někdy se choval drze, řekl bych až impertinentně.

„Podívej," řekl tehdy Juriji Vladimiroviči, „ty se vyznáš v administrativní činnosti, ideologii a zahraniční politice. Já ti zabezpečím ekonomiku."

Když Andropov poručil mně, Ryžkovovi a Dolgichovi sestavit přehled neodkladných problémů, které souvisí s ekonomikou, plánováním a rozšířením samostatných podniků, Tichonov byl bez legrace velmi znepokojen, protože naše „trojka" kontaktovala místopředsedy Rady ministrů a odborníky Hospodářského plánu. Situace byla opravdu neklidná. A ještě k tomu nám Andropov sdělil, že důvěřuje Tichonovovi a podporuje ho, a po nějaké době mi řekl: „Michaile, prosím tě, dělej vše tak, aby se nepokazily vztahy s Tichonovem. Ty chápeš, jak je to nyní důležité."

Pochopil jsem, že Andropov měl strach, aby se Tichonov nespojil s Černěnkem.

Andropov chtěl mít v této chvíli situaci pod kontrolou a hlavní pro něho bylo vyrovnání poměru sil. Tím, že do vedení přitáhl Alijeva, Vorotnikova, Čerbikova, Ryžkova a Ligačova, upevnil svou pozici. Ale zároveň se snažil otupit ostří vztahů a nespokojenosti Černěnka, Tichonova, Grišina, Ščerbického a dosáhnout toho, aby všichni členové vedení měli pocit, že jsou součástí jeho politického směru.

„Žiješ se mnou- porozumíš"

První měsíce Andropovova působení ve funkci generálního tajemníka nás ještě sblížily. Cítil jsem, že mi důvěřuje. První věc, kterou jsme museli řešit po jeho nástupu do funkce, měla neobyčejný charakter. Problém byl v tom, že ještě za

Brežněva přijalo politbyro usnesení k rozpočtu, kterým bylo odsouhlaseno zvýšení cen chleba a bavlněných textilií. Tento dokument byl společně s doprovodnými dopisy rozeslán a následně uložen v zapečetěných obálkách do sejfů prvních tajemníků oblastních, krajských výborů a republikových ÚV, a ty se měly otvírat v předvečer 1. prosince 1982.

Andropov mě požádal, abychom s Ryžkovem ještě jednou vše zkontrolovali a o výsledku ho informovali. Abychom udělali vše skutečně správně, poprosili jsme ho, jestli bychom se mohli zabývat stavem rozpočtu.

Andropov se rozesmál: „Čeho že se vám to zachtělo? Do rozpočtu vás nepustím."

Musím v této souvislosti zabrousit do budoucnosti. Teprve až ve funkci generálního tajemníka jsem zjistil, jaká jsou „tajemství" rozpočtu. To největší - že je rozpočet „děravý", jsem znal již dříve. Byl dotován Sberbankou a to díky úsporám občanů a zvyšováním státního dluhu. Oficiálně se tvrdilo, že příjmy kryjí výdaje, tzn. že vše je vyrovnané.

Náš závěr s Ryžkovem byl takový, že zvýšení cen v podstatě nic nepřinese. Andropov toto samozřejmě slyšet nechtěl. Evidentně počítal s tím, že tento krok bude svědčit o odvaze vedení a „národ to pochopí a podpoří".

My jsme si ale stáli na svém: zvýšení cen těchto dvou komodit by bylo nesystémové jak z ekonomického, tak i z politického hlediska. Politbyro, které si ještě jednou vyslechlo všechna „pro" a „proti", rozhodlo dříve přijaté usnesení zrušit.

Další vážný problém, který jsme museli řešit, byl nákup obilí ze zahraničí. Jako vždy jsme narazili na nesouhlas vlády. Bylo možněji pochopit - prostředky na nákup chyběly, ale jiná možnost nebyla.

Musel rozhodnout generální tajemník a Andropov dal návrh na nákup v zahraničí po jednáních s představiteli zemí, kde by se nakupovalo.

Vždy, když jsme projednávali podobné záležitosti, Andropov reagoval velmi ostře: „Zase ten tvůj potravinový program," říkával v takových případech.

„Náš, Juriji Vladimiroviči, vždyť jsme ho prosazovali společ-

ně," odpovídal jsem neméně zúčastněně, „jeho údaje ale ještě nebyly zapracovány, je už dost pozdě!"

„Ano, rozumím tomu," souhlasil. „Ale než se zmodernizují podniky, doplní zařízení a technika, uběhne mnoho času."

„A vy si myslíte, že bych nechtěl vidět rychlé výsledky?" uzavřel jsem.

„Rychlé výsledky" nepřicházely a to nutilo Jurije Vladimiroviče ke krokům, které podle mého mínění měly více než sporný charakter. Mám na mysli ty formy, které byly nutné k boji za disciplínu a pořádek, kdy se „zpracovávali" lidé v metru, v obchodech, v dílnách i dolech. Přičemž bylo charakteristické, že k této kampani Andropov nevyužíval společenské organizace, ale orgány bezpečnosti a ministerstva vnitra. Pro něho byla tato cesta kratší a rychlejší.

Jednou jsem v rozhovoru s Jurijem Vladimirovičem podotkl, že nerozumím tomu, k čemu je to dobré.

„Žiješ se mnou, porozumíš," byla jeho odpověď.

Uběhlo spoustu času, některé události jsou již zapomenuty a na některé se nevzpomíná s lehkým srdcem, ale toto „období disciplíny" má dodnes mnoho z nás v živé paměti.

Projev o Leninovi

V březnu 1983 mi zavolal Andropov a sdělil mi, že chce politbyru navrhnout, abych pronesl projev na výročním zasedání k uctění památky 113. výročí narození V. I. Lenina.

V průběhu života jsem se častokrát seznamoval s Leninovými pracemi, tudíž se mi zdálo, že příprava projevu nezabere mnoho času. Na první pokus se mi ale zformulování koncepce nepodařilo.

A tehdy jsem začal znovu a znovu pročítat Leninovy myšlenky po říjnové revoluci. Některé spisy jsem důkladně pročetl, jiné pouze prolistoval. Čím více jsem je četl, tím více jsem přemýšlel o tom, jak bych se zachoval já, kdyby přede mnou stály stejné úkoly jako před Leninem. Četl jsem, abych porozuměl... Ale bylo to k užitku. Znovu jsem pročítal jeho poslední práce,

obzvláště články a projevy, ve kterých, i když oceňoval práci sovětské vlády, otevřeně hovořil o tom, že bolševici „udělali chybu"... Veřejné přiznání chybného kursu považoval za významné v tom, že nahlas pojmenované minulé problémy by měly být napraveny novou politikou. Bez analýzy chybovosti starého směru novou politiku vytvořit nelze.

Všichni jsme pociťovali, že vstupujeme do nové etapy (intuitivně jsme to cítili už dávno). Když jsem přečetl Lenina, pochopil jsem, že se trápil tím, co se v předchozích letech událo. Chtěl jsem dobře porozumět tomu, co se snažil naznačit ve svých posledních dílech. Ale proč je zakázali? Bylo zřejmé, že je se čeho obávat. Něco tam muselo být ukryto...

Mnoho myšlenek, které se ve mně zrodily po přečtení Leninova díla, jsem začal naplňovat až v roce 1985a později. Projev roku 1983 byl veden v ideologických a politických tendencích té doby: kritika starého směru se tam neobjevila. Pokud ale mohu soudit podle reakcí našich i zahraničních sdělovacích prostředků, i tak některé akcenty projevu přinesly pozitivní reakce.

Lidé, kteří rozuměli politickému vyjadřování toho období, obraceli svou pozornost k úvahám o vytvoření takové struktury společenské výroby, která by byla schopna zajistit nejen rozvoj těžkého průmyslu, ale také vybudování komplexu rozvinutých odvětví, které by se bezprostředně orientovaly na potřeby obyvatelstva. Problém strukturální politiky poukazoval na stále rostoucí vojensko-průmyslový komplex, který deformoval celou ekonomiku.

V projevu jsem se dotkl role člověka v současné výrobě: charakter práce vyžaduje nové požadavky kulturní a profesionální úrovně, pracovní odbornosti a disciplíny pracovníka, vše to, co nazýváme lidským faktorem v ekonomice. Ve vědeckém projevu by to vyznělo jako banálnost, ale v politickém vystoupení tomu bylo jinak: podle staré politické tradice člověk nebyl měřítkem úspěšnosti, tím byly tuny a kilometry.

Leninovými slovy byli v zásadě osloveni konkrétní současní adresáti. To neplatilo jen o jeho varování před přílišným spěchem při řešení ekonomických a sociálních úkolů, o jeho zdů-

razňování úsporně vedeného hospodářství a role materiálních a morálních stimulů v práci, jeho naléhání na úplné zohlednění objektivních ekonomických zákonů a využívání zboží, peněz a vztahů, ale také o jeho interpretaci demokratického centralismu jako principu, který s sebou nese maximální iniciativu, odvahu a samostatnost.

Odezvu měl také u těch, kdo se zamýšleli nad minulostí. Většina z nich obrátila svou pozornost na fakt, že zrovna mně bylo určeno, abych s projevem vystoupil. Vzpomněli si totiž, že po obdobném Andropovově vystoupení před rokem se Jurij Vladimirovič stal druhou osobností ve straně i společnosti, a najednou jsem v podobné situaci byl já. Andropov mě podporoval a dělal to různými způsoby. V tomto případě udělal totéž, co jeho předchůdce s ním: dal mi možnost se ukázat. Z jedné strany to svědčilo o jeho podpoře, z druhé - musel jsem srozumitelně vyjádřit své myšlenky a své pojetí tématu.

Cesta do Kanady

Na polovinu května 1983 byla plánována moje cesta do Kanady. V říjnu 1981 k nám přijel na návštěvu kanadský ministr zemědělství Whelan a předal nám pozvání k návštěvě své země. Byla odhlasována doba pobytu - 10 dnů. Jurij Vladimirovič se divil: „Do Kanady? Nyní není vhodná doba na dlouhé zahraniční cesty. Můžeš se obejít i bez Kanady."

„Nemohu," odpověděl jsem. „Zaprvé: je to státnické pozvání. Zadruhé: musím vidět kanadské zemědělství. Plochou osevu a klimatickými podmínkami je nám nejbližší ze všech zemí. A zatřetí: potřebuji na deset dnů vypadnout z našeho prostředí."

„Deset dnů je moc," řekl Andropov. „Maximálně sedm."

Dne 16 května jsem už byl v Kanadě. Náš velvyslanec Alexandr Jakovlev připravil cestu velmi pečlivé. I kanadská strana se k naší návštěvě postavila velmi vstřícné a při omezených kontaktech, které v té době mezi námi panovaly, jí přikládala mimořádný význam. Viděl jsem i náznak radosti, že přijel nejmladší člen politbyra.

Cesta byla nakonec velmi nabitá. Setkal jsem se s kanadským premiérem Pierrem Trudeauem, jako vždy oblečeným do tmavě modrého obleku s růží v klopě, což představovalo sounáležitost s liberární stranou. Nejdříve se choval zdrženlivě, ale pak se rozhovořil tak, že jsme se nevešli do protokolem předepsaného času.

Od té doby jsme měli s Trudeauem přátelské vztahy. Na základě toho kanadský tisk psal, že to byli oni, kdo „objevili Gorbačova".

Hlavní cíl sedmidenního pobytu jsem spatřoval v cestách po kanadském venkově. V okolí Ottawy jsme navštívili státní výzkumné chovatelské centrum, skleníková družstva, farmy, podniky pro zpracování zemědělských surovin a závod na výrobu velkých nákladních vozů. Jeli jsme také do torontské provincie Alberta - nejvýznamnějšího regionu v produkci skotu a obilí, a dále na známý ranč u Calgary, kde po celý rok chovají skot venku na pastvinách. Při seznamování se s prací na farmách jsem se neustále pokoušel pochopit, kde je skryto to tajemství, které dovoluje dosahovat tak vysokých výsledků.

Navštívili jsme jednu významnou farmu v Albertě. Více jak dva tisíce hektarů úrodné půdy. Stádo krav, v němž se nadojilo 4 700 litrů od každé krávy. Různé druhy techniky. Nářadí a náhradní díly na opravy. Hliníkové úložiště zrní. Dva domy, automobily. Evidentně - dobře si stojící farmář.

„Kolik máte pracovníků?" zajímal jsem se.

„Trvale dva až tři, v sezóně nabírám víc."

Chodili jsme, vše si prohlédli a byl čas se rozloučit. Ještě jsem se musel zeptat: „Řekněte mi, nedávno skončil rok, už víte, jaké byly výdaje a jaké příjmy? A jaký byl zisk?"

Hospodář se podíval na ministra, jako by se ptal: mám to říct nebo ne? A Whelan se smál: „Jen řekni pravdu."

„Tak pravdu," řekl farmář, „bez dotací a půjček bych nepřežil."

Udivil ho můj dotaz na dovolenou. Jakou dovolenou? Slaví se farmářské svátky a konají se různé soutěže - na koních, na býcích. Vyčlení se na to den či dva, jede se tam s rodinou - a to je dovolená. Farmu není komu přenechat. Je to „dobrovolné ne-

volnictví". A tehdy jsem se musei v duchu ptát, jestli by naši kolchozníci a mechanizátoři na něco takového vůbec přistoupili. A teď hledejme řešení, jak vrátit člověka k půdě, a přitom zachovat ty vymoženosti, které má díky kolektivnímu družstvu.

„Jak je to možné," ptal jsem se Whelana, „tak velká úroda, tak vysoká dojivost, a přece dotace?"

„Michaile," odpověděl ministr, „agrární sektor v dnešní době nemůže existovat bez podpory státu. My tratíme na půjčkách do zemědělství desítky miliard dolarů a USA stovky miliard dolarů. Proto se snažíme kompenzovat ztráty vývozem obilí."

Ach tak - zájem jednotlivce za podpory státu!

Třetí den mé služební cesty došlo ke kuriózní situaci. Ministr zemědělství mě pozval k sobě domů, kde bylo přítomno mnoho farmářů - jeho přátel. Dohromady nás bylo asi 40. Po besedách došlo na pohoštění se znamenitými bifteky a také whisky. Bylo to velmi zajímavé a lidsky příjemné setkání. Ale ráno následujícího dne v 7 hodin, když jsme ještě všichni spali, oznámilo kanadské rádio, že po setkání s kanadským ministrem zemědělství mi selhalo srdce a že jsem zemřel.

Tím naznačovali: Gorbačov nepřežil pohostinnost kanadského ministra. S velkým úsilím ministra a velvyslance Jakovleva se podařilo tuto zprávu v 8 hodin dostat z vysílání. Ta se však šířila dál. Na následném setkání s novináři se mě ptali, co se stalo. Řekl jsem popravdě, že jsme diskutovali, jedli, pili a šli spát

Když jsem odpovídal na dotaz k tomuto incidentu, použil jsem znamenité vyjádření Marka Twaina: „Zdá se, že zvěsti o mé smrti se staly předčasnými." Kanaďané byli rádi, že jsem vzniklé nedorozumění nedramatizoval.

Ale musím se zmínit ještě o něčem. Zástupci Rádio Canada mě žádali o odpovědi na pár otázek. (Později se ukázalo, že to byli Američané.) Přišli jsme s ministrem Whelanem na dohodnutou schůzku a já jsem je poprosil: „Ptejte se, ale času je velmi málo."

„Dobře, tak my na vás máme jedinou otázku. Máme ohledně vaší cesty takové informace, že Jurij Andropov - nynější generální tajemník ÚV KSSS - připravuje výměnu. A proto vás vyslal

do Kanady, abyste se seznámil se světem a s tím, jak se žije v jiných zemích. Co nám k tomu řeknete?"

Moje odpověď byla krátká: „Novináři velmi často přinášejí takové senzační zprávy. V mém případě je to absolutně prosté a jasné. Váš ministr zemědělství navštívil naši zemi. Podařilo se mu vidět mnohé, setkal se a pohovořil s našimi lidmi. Jako odpověď jsem dostal od vaší vlády pozvání k návštěvě Kanady a tu jsem přijal. To je vše."

Věděl jsem, že o tom budou Andropova informovat. Proto, když jsem se vrátil do Moskvy, chtěl jsem Andropova seznámit s průběhem cesty i s tímto rozhovorem. On jen mávl rukou. Bylo zřejmé, že už o všem věděl.

Velmi ostrá hádka proběhla v kanadském parlamentu, kde jeden poslanec - bývalý prokurátor - velmi tvrdě vystoupil proti našemu velvyslanectví, které nazval špiónským hnízdem. A vyzýval ostatní, aby se přidali ke kritice tajemníka ÚV Gorbačova.

Vzal jsem si slovo a řekl: „Jsem nemile překvapen vystoupením pana prokurátora. Naše velvyslanectví pracuje úspěšně a díky jeho činnosti se podařilo rozšířit spolupráci mezi našimi zeměmi. Myslím, že podobného názoru je i pan premiér Trudeau. Proto řeknu otevřeně: vystoupení pana prokurátora je projevem špiónománie."

A pak jsem ještě dodal: „V naší historii jsme slyšeli mnohá tvrzení tohoto druhu. Ale víte, u nás ve Střední Asii existuje takové přísloví: Pes štěká, vítr fouká a karavana jde dál. To je má odpověď panu prokurátorovi."

Tato diskuze (nebo spíš asi hádka) - to byl přesný obraz doby, kdy konfrontace a střety proti sobě stojících bloků dosáhly kolosálních rozměrů.

Po návratu mě požádali o vystoupení na setkání s představiteli jednotlivých regionů na téma „Problémy rozvoje zemědělsko-průmyslového komplexu v naší zemi" na půdě Akademie věd. Neměl jsem moc času na přípravu tak závažného tématu, použil jsem tedy fráze a abstraktní teze. Nejdříve mě požádali, abych jim vyprávěl o své cestě do Kanady. Ta cesta mi dala spoustu impulzů k zamyšlení a o některé jsem se podělil se

sálem. Hovořil jsem o oslabení našich ekonomických stimulů. O nedostatcích efektivního hospodářského mechanismu. Obzvláště jsem vyzdvihl problém ambivalentního obchodování mezi průmyslem a zemědělstvím. Můj závěr byl ten, že „bez funkčního, vysoce rozvinutého a stabilního zemědělství nemůže být stabilní ekonomika".

O Kanadě jsem toho pro jistotu sdělil jen málo, nechtěl jsem lidi dráždit: vždyť tyto dvě země mají za sebou tak rozdílnou historii, fungují v odlišných ekonomických podmínkách a mají rozdílný charakter a výsledky zemědělské produkce.

Rodna

Moje práce zasáhla nejen mě, ale celou rodinu. Raisa i naši mladí nebyli jen prostými pozorovateli mého hledání a peripetií, které k tomu hledání patřily. Viděli, jak jde vše ztuha, a snažili se mě podporovat, pomáhat a udržovat v „naší nedobytné pevnosti" klid, soulad a vzájemné pochopení.

Samozřejmě, že ne všechno se točilo kolem mých trampot. Rodina žila i jinými záležitostmi, prožívala svoje radosti i starosti.

Nejradostnějším okamžikem roku 1980 bylo narození naší první vnučky Xenie. Stejně jako Raisa Maximovna i Irina se narodila v lednu. Začal nový život. Jak pravil básník: „Až pak budou vnukové, vše se opět bude opakovat od začátku."

Raisů Maximovnu stále přemlouvali, aby provedla nové výzkumy v těch vesnicích a stanicích ve Stavropolu, které použila ve své kandidátské práci. Byla to krásná myšlenka, ale naše moskevské záležitosti její realizaci neumožňovaly.

Bylo pro nás totiž složité vyjet z Moskvy, takže jsme zvali mou matku a Raisiny rodiče na návštěvu k nám. Zpočátku jezdili rádi a se zájmem, ale roky si braly své - bylo pro ně stále obtížnější cestovat do Moskvy. Nemoci, problémy stáří. Snažili jsme se zajistit léčení, posílali jsme léky, oblečení, peníze i potraviny, jak jen jsme mohli. To byla celá řada starostí: od vnuček

Setkání generací: Xenie s babičkou a prapradědem, Sosnovka, 1981

po rodiče. A ještě k tomu tu byl problém se zdravím Raisina bratra Jevgenije - nemohl se vyrovnat se svým starým neduhem, démonem alkoholismu. Raisa toto neštěstí velmi těžce prožívala.

Irina i Anatolij, jak jsem už vyprávěl, ukončili Lékařský institut. Anatolij získal umístěnku na chirurgické klinice pod vedením akademika V. S. Saveljeva - v První městské nemocnici. Počáteční perioda jeho lékařské činnosti byla velmi těžká, ale postupně získával zkušenosti a věnoval se vědecké činnosti. Při práci na klinice obhájil svou dizertační práci.

Jednoduše řečeno, naše rodina se přizpůsobila životu v hlavním městě. Okruh známých se rozšiřoval a všichni jsme se cítili být Moskvany.

Loučení s Andropovem

V létě 1983 začalo být blýskání na lepší časy v ohrožení: Andropovovo zdraví se náhle prudce zhoršilo. Nemoc byla spojená se špatnou funkcí ledvin. O tom mnozí nějakou dobu nevěděli. Ale bolest byla tak silná a neustále se zhoršovala, že už se to začalo projevovat navenek - jeho obličej byl už stále bledý a hlas chraplavý. Dříve, když jurij Vladimirovič přijímal někoho v kanceláři, šel mu naproti a zdravil se s ním. Nyní nevstával od stolu a jen natáhl ruku, protože zvedání mu činilo značné potíže.

Zpočátku jednou v týdnu, pak dvakrát a následně i častěji musel jezdit na dialýzu, kdy ho připojili k přístroji, který mu čistil krev. Skrývat to bylo nemožné - od jedné procedury ke druhé mu zůstávaly na rukou kanyly a všichni viděli, že ruce nad zápěstím má ovázány.

A tehdy se po aparátu začal šířit osudný šepot: „Umrlec." Začali se aktivizovat ti, pro které byla Andropovova nemoc znamením osudu. Nejdříve si šeptali po chodbách a časem už ani neskrývali svou radost. Čekali na svůj čas. Bylo to v době příprav červnového pléna ÚV KSSS roku 1983.

Myšlenka o uspořádání pléna k ideologickým otázkám patřila Andropovovi. Byl znepokojen politickým, ideovým a morálním stavem společnosti. Doufal, že plénum může změnit postoje k ideologické práci a díky tomu by se mohla stát efektivnější.

Za oficiální ideologické sladění odpovídal Černěnko. On si měl také připravit projev. Svědectví o špatném zdravotním stavu generálního tajemníka přestávalo být tajemstvím, takže se vzchopila Zimjaninova „ideologická parta", která stála za Černěnkem, ožila na duchu, držela se semknuté a přesvědčivě a evidentně brala toto vystoupení jako možnost k oficiální oslavě „brežněvismu".

Politbyro do přípravy projevu prakticky nezasahovalo. Když byl rozeslán, přečetl jsem si ho, šel jsem za Jurijem Vladimirovičem a řekl jsem mu: „To nemůžete dopustit! Plénum o ideologických otázkách nebylo čtvrt století a najednou takový projev?"

Nejhorší bylo, že celý text se nesl ve znamení citátů a odkazů na Andropova. A jeho jméno bylo spojeno se snůškou stagnujících pravidel a zákazů, stvořených Zimjaninovou brigádou. Podle mého názoru, tento projev obsahoval otevřenou výzvu.

Řekl jsem mu, že pokud to nezarazí, budu muset promluvit s Černěnkem. Ale ať náš rozhovor dopadne jakkoliv, musí Andropov na plénu vystoupit. Když jsem se setkal s Konstantinem Ustinovičem, s maximálním taktem jsem mu sdělil své poznámky k projevu: „Je v něm shromážděno velké množství podkladů, ale při jeho čtení vzniká pocit, že tam chybí vnitřní logika s tím, co děláme v posledních měsících. A hlavně - ztrácí se v něm hluboké a ostré kladení otázek. Myslím si, že kdyby se zkoncentrovaly myšlenky na principiální pozice a text se zkrátil o třetinu, jedině by tím získal."

Uf! Taktněji to říci nešlo. A doufal jsem, že mi Černěnko navrhne, abych se podílel na konečných úpravách projevu. Ale ne!

„Děkuji, že sis to přečetl," řekl a podíval se na mě absolutně lhostejnýma očima. „Variant bylo mnoho a já jsem zvolil tuto. Nad tvými poznámkami se zamyslím."

A to bylo všechno! Nic nebylo změněno. Moje rady zůstaly bez povšimnutí a dozvěděl jsem se, že má návštěva byla přijata jako neskromná, s cílem poučovat. Ještě jednou jsem Juriji Vladimiroviči potvrdil, že zachránit situaci může jedině on.

Když Černěnko četl projev, díval jsem se na Andropova. Jak se Konstantin Ustinovič prodíral složitými zimjaninovskými souvětími, Andropov se mračil. V jednu chvíli mě vyzval a řekl: „Po přestávce si sedni sem, budeš předsedající."

Je třeba vědět, co to v té době znamenalo, abychom pochopili, jak těžký úder to pro Černěnka v tu chvíli byl. Po přestávce seděl z boku a neslyšel rozpravu. Teprve až následující den, kdy mu bylo poručeno vést zasedání pléna, vzpamatoval se.

S Jurijem Vladimiroviči jsme se shodli, že plénum proběhlo tak, jak si Černěnkova klika připravila. Žádné naděje nepřineslo.

Toto plénum bylo zlomem. Od něho jsme opět začali ztrácet dynamiku.

V září odjel Andropov na dovolenou na Krym. Často jsem s ním telefonoval a zdálo se mi, že se cítí mnohem lépe. Jednou, když jsem mu zase volal, řekli mi, že Jurij Vladimirovič odjel do hor, do Doubravy.

Ani jsem se tomu nedivil, protože už z Kislovodska jsem věděl, že má hory raději než moře. A v tuto chvíli by mu ani lékaři plavání nedoporučovali, protože je to velká fyzická námaha.

Asi za hodinu mi sám volal.

„Sháněl jsi mě?“

„Ano, chtěl jsem jen tak pohovořit."

„Na několik dnů jsem odjel do Doubravy. Je tu pěkné a počasí je přímo nádherné."

Z tónu hlasu jsem poznal, že se cítí dobře, dávno tomu už tak nebylo. Horský vzduch a čistá příroda mu dělaly evidentně dobře. Ani ve snu by mě nenapadlo, že takovou náladu už nikdy mít nebude.

Za dva, tři dny bylo zřejmé, že zdravotní stav Jurije Andropova se značně zhoršil. Co se stalo, jestli prochladl - žádné lékařské detaily mí nejsou známy. Převezli ho do krymské vily a pak letecky do Moskvy přímo do Ústřední vojenské nemocnice. Začalo strašné a ve všech směrech složité období...

Především mi bylo jurije Vladimiroviče Andropova lidsky líto. Šíleně trpěl. Telefonoval jsem mu, a když to lékaři povolili, navštívil jsem ho v nemocnici. Prakticky se u něho vystřídali všichni. Jedni zřídka, druzí častěji, jedni - aby ho podpořili, a druzí - aby zjistili, jaký je jeho skutečný stav. Tak přešel říjen a listopad. Ke strádání, které bylo spojeno s jeho nemocí, se přidalo ještě něco dalšího: začal si uvědomovat změnu atmosféry mezi vrcholnými činovníky, určitou paniku a intriky.

Kvůli nemoci generálního tajemníka vedl zasedání politbyra a sekretariátu Černénko. Zřídkakdy poručil vést jednání sekretariátu mně. Myslím si, že předsednictví politbyra chtěl na sebe vzít Tichonov, ale to neprošlo především díky Juriji Vladimiroviči, který sice vážně onemocněl, ale jasný rozum neztratil.

Ještě během pobytu na Krymu mi Andropov v jednom telefonickém rozhovoru řekl, abych vystoupil na následujícím plénu v říjnu v diskuzi jako závěrečný řečník.

„Je to nutné?" zeptal jsem se, protože jsem věděl, jak se k tomu budou stavět kolegové z politbyra.

„Je," dodal Antropov. „Připrav se na zakončení diskuze. Až se vrátím, doupravíme to."

Začal jsem přemýšlet o vystoupení, promítal jsem si v hlavě, co se za posledních devět měsíců stalo. A v té době se vrátil z dovolené Tichonov. Když zjistil, že si připravuji projev, hned volal Andropovovi a oznámil, jestliže dostane slovo Gorbačov, měl by mít možnost vystoupit i on.

„Co jsem mu mohl odpovědět?" řekl mi pak po telefonu Jurij Vladimirovič. „Chceš vystoupit, tak dobře. Připrav se a vystup."

Nad nadcházejícím plénem se objevil nepěkný stín - téměř dělení moci. Hovory, které se kvůli tomu v politbyru vedly, byly nepříjemné - pohřbívaly člověka zaživa. A to přivedlo Andropova k odporu.

Jednoho prosincového dne jsem vstoupil do kanceláře a už přiběhl Ryžkov: „Volal Jurij Vladimirovič, je zděšen. Ptal se mé: ‚Vy jste na politbyru dospěli k rozhodnutí, že vyměníte generálního tajemníka?' A já na to: ‚Co vás nemá, Juriji Vladimiroviči, o tom nebyla řeč!' Ale on se neuklidnil."

Okamžitě jsem zavolal lékařům a domluvil se s nimi, že následující den Andropova navštívím.

Když jsem vešel do pokoje, seděl v křesle a snažil se pousmát. Pozdravili jsme se a objali. Změna byla nepřehlédnutelná. Jeho tvář byla voskově bílá. Oči povadly, téměř nezvedl víčka a sotva seděl. Stálo mě to hodně sil, abych skryl své dojetí. To bylo mé poslední setkání s Andropovem.

Nejbližší spolupracovníci navštěvovali Andropova každý den. Nejčastěji Laptěv a Volskij. Měli za úkol připravit projev a ten rozdat členům ÚV. A to také udělali. Andropov k tomuto projevu vlastnoručně dopsal: „V souvislosti s mou těžkou nemocí, kdy již nezvládám státnické povinnosti, ve snaze zajistit stranické vedení země, doporučuji jmenovat vedoucím sekretariátu Michaila Sergejeviče Gorbačova."

Text Andropovova projevu byl členům ÚV rozdán před plénem. Ale doplněk generálního tajemníka, psaný jeho rukou, v něm chyběl!

Plénum vyslechlo projevy Bajbakova a Garbuzova, schválilo plán i rozpočet. Členy politbyra byli zvoleni Vorotnikov a Soloměncev, kandidátem na člena politbyra Čebrikov a tajemníkem Ligačov. V diskuzi vystoupil Tichonov a já.

Ti, kdo z textu generálního tajemníka vymazali jeho poznámku, věděli, že jsme se ocitli před výběrem nového stranického vůdce.

Smrt Jurije Andropova jsem prožíval těžce. Ve vedení strany nebyl nikdo další, s kým bych si byl tak blízký. Z jeho strany jsem vždy pociťoval sympatie a důvěru. Nikdy se ke mně nechoval povýšeně z pozice nadřízeného, který rozhoduje o osudech lidí. Nemohu tvrdit, že by se přede mnou úplně otevřel, že by se svěřoval, ale vždy mi jasně odpověděl na mé otázky.

Na smrt generálního tajemníka se v politbyru reagovalo různě: jedni byli velmi zaražení, druzí neskrývali radost. V dobrém rozmaru byli i někteří tajemníci ÚV a ani se nesnažili to zakrýt.

Jurij Vladimirovič Andropov byl jednoznačně osobností výjimečnou, váženou, velmi nadanou, byl to opravdový intelektuál. Rozhodně vystupoval proti všemu, co můžeme nazvat „brežněvismem" - proti namyšlenosti, zákulisním bojům, korupci, morálnímu úpadku a byrokratismu. A lidi na to i čekali.

jestliže jsou v našem národě zakořeněny kritické postoje k vedení, tak potom za Brežněva se ještě prohloubily. Andropovovu pozici vnímali lidé s nadějí.

jeho myšlenek si cenili jako počátku obecných i hlubokých společenských změn. V zemi se vytvořil „fenomén Andropov". Chápu to tak: lidé s příchodem nového stranického vůdce očekávali, že skončí vše negativní, co zůstalo po Brežněvově vládě.

A tady si položme hlavní otázku: Šel by Andropov dál cestou radikálních změn, nebo by jeho osud byl jiný? V něčem by určité šel dál. Ale zásadní změny samotného systému - kdo ví?

Často přemýšlím: vždyť Andropov jako nikdo jiný dobře věděl o Stalinových čistkách, ale nikdy o tom nemluvil. Viděl Brežněvovy pokusy o zmrtvýchvstání Stalinova odkazu, ale nikdy se tomu nepostavil. A Andropovova role v maďarských a československých událostech! „Jiný názor", „disidenství", pokusy o nové svobody a práva lidí byly podle něho trestuhodné!

Je zřejmé, že mnohaletá práce v KGB i s její „specializací" měla na jeho názory a životní postoje nesporný vliv, protože si zvykl na určitou službu systému.

Zřejmě by nedošlo k radikálním změnám, stejné jako se to nepodařilo Chruščovovi. Možná, že to osud zařídil tak, aby zemřel dřív, než narazil na problémy, které by mu stály v cestě a vzbudily by rozčarování.

Doba Andropovova pobytu na vrcholu moci byla krátká, ale přesto vzbudila v lidech naději. Často vzpomínám na jižní noc v Kislovodsku - nebe poseté hvězdami, potichu praskající oheň, Jurij Vladimirovič v příjemném zasnění hledí do ohně. A z magnetofonu zní jeho velmi oblíbená písnička Jurije Vizbora:

Kdo to chce? Ni kdo.
Komu j e to třeba? Ni komu.

Černěnka: nemocný člověk v čele

Jako nej pravděpodobnějšího kandidáta na nástupce Andropova jsem viděl D. F. Ústi nova, i když už mu bylo 75 let. Proč? Podle mého názoru to byl, bohužel, jediný Člověk, který by zvládl pokračovat v politické linii Andropova. Byli blízcí přátelé a mohl pokračovat ve změnách, které Jurij Vladimirovič začal. Navíc měl velkou autoritu ve straně i společnosti. Spoléhal jsem (jak jen jsem mohl!) na Dmitrije Fjodoroviče, protože jsem neviděl jinou možnost. Jedni už nemohli a druzí ještě nemohli vzít na sebe zodpovědnost generálního tajemníka ÚV. Ustinov mohl nějakou dobu pracovat a připravit nové pokolení politického vedení. Později jsem se dozvěděl, že se dokonce zvažovalo navržení mé kandidatury.

Asi dva nebo tři dny po Andropovově pohřbu navštívila Raisa jeho manželku. Nemocná Taťjana Filippovna se zvedla na posteli a nahlas se zlobila: „Proč vybrali Černěnka, proč to udělali? Jura chtěl, aby to byl Michail Sergejevič."

Raisa ji uklidnila a snažila se od tohoto tématu odejít.

Do určité míry to souviselo s úpravami, které udělal odbor vnitřních záležitostí ÚV v Andropovově projevu na prosincovém plénu.

Jeden z mých spolupracovníků, se kterým nás spojovala dlouhá léta společné práce, mi sdělil obsah svého rozhovoru s G. M. Kornijenkem, který tehdy pracoval jako první zástupce ministra zahraničních věcí. Ten tvrdil, že podle Gromykovova svědectví se bezprostředně po Andropovově smrti sešel právě Gromyko, Ustinov, Tichonov a Černěnko v „úzkém kruhu", ale na kandidatuře na generálního tajemníka se nedohodli. Ustinov prý řekl, že by výběr mělo provést politbyro a že co se týká jeho osobního názoru, bude navrhovat Gorbačova.

Jestli to tak bylo, nevím. Existují i jiná svědectví.

Rozhovor v „úzkém kruhu" probíhal v kanceláři jednoho ze zástupců vedoucího odboru vnitřních záležitostí ÚV. Po jeho skončení zůstal Černěnko v kanceláři a Gromyko, Ustinov a Tichonov vyšli na chodbu. Tam na ně čekali jejich spolupracovníci a ochranka, kterým se v takových dnech doslova chvěly boltce zvědavostí. Měli štěstí, Tichonov na jedno ucho špatně slyšel, takže mluvil dostatečně nahlas. Tak se podle svědků Nikolaj Alexandrovič v chodbě ohlédl a řekl: „Myslím, že jsme postupovali správně. Michail je ještě mladý. A není známo, co by s ním ta funkce udělala. Ale Kosťa - to je to, co je třeba."

Přemýšlím, která z těch verzí je bližší pravdě. Jestli se dohodli v „úzkém kruhu" na výběru Černěnka, to opravdu nevím. Mě ale o tom, že Andropov a Ustinov uvažovali o mně, po nějakém čase přesvědčoval sám Dmitrij Fjodorovič. Proč to dopadlo jinak, mi už nesdělil. A já jsem se ho na to přirozeně nikdy nezeptal.

Ať tak nebo tak, zvolení nového generálního tajemníka proběhlo velmi hladce. Tichonov byl nadmíru aktivní. Jen Černěnko politbyro zahájil, rychle, aby předešel nechtěným připomínkám ze strany Ustinova, se přihlásil o slovo a navrhl zvolit generálním tajemníkem Konstantina Černěnka. Dmitrij Fjodorovič možná doufal v sebereflexi samotného Černěnka, který věděl, jak je na tom zdravotně a že by vedení země nemusel zvládat. Nic takového se však nestalo. A vystoupit „proti" se v tomto po-

litbyru také netradovalo. Všichni jsme hlasovali „pro" Tichonovův návrh, i já. A bylo hotovo: „Hlavně nedopustit rozkol!"

„Kosťa - to je to, co je třeba," řekl Tichonov. Můžeme tomu rozumět i takto: naskytla se příležitost, že příštím generálním tajemníkem bude on. Ale informace, že v čele velké země stojí Černěnko, byla pro společnost šokem. Kéž by to byl někdo jiný, živější, mladší.

Po zasedání politbyra a několik následujících dnů byl Ustinov, který býval velmi pozitivně naladěným člověkem, zamlklý a uzavřený. A na plénu ÚV jsem viděl úplně jiné lidi: ti, kteří už měli být v důchodu, najednou pocítili určitou naději, že se vrací jejich klidná, „stabilní" doba, řečeno jinými slovy „brežněvská".

Koho jsme to na tak důležitý post vybrali? Vždyť v čele ohromné země stanul nejen fyzicky slabý, ale k tomu ještě vážně nemocný člověk, v podstatě invalida. Nebylo to tajemstvím pro nikoho. Černěnko špatně dýchal a svou dušnost mohl jen těžko skrývat. Lékař, který doprovázel Margaret Thatcherovou na Andropovově pohřbu, publikoval prognózu délky jeho života a spletl se jen o pár týdnů.

Andropovova smrt a zvolení Černěnka generálním tajemníkem vytvořilo prostor pro odpůrce jakýchkoliv změn. Bez přetvářky tlačili na Černěnka, aby definitivně ukončil Andropovův styl práce.

Jako první to pocítili Andropovovi přátelé, tedy i já. Nebylo to nic neočekávaného. Již v roce 1983, kdy se Andropovovo zdraví začalo zhoršovat, se ke mně dostalo, že jsou někteří lidé zaúkolováni sbírat na Gorbačova kompromitující materiál. K „honu" byly využity i administrativní orgány. Později, když už jsem byl generálním tajemníkem, dozvěděl jsem se všechny podrobnosti od nového ministra vnitra Alexandra Vlasova.

Psychicky jsem byl na intriky připraven a věděl jsem, že dojde k pokusu realizovat dávno připravený plán k mému odstranění. A projevilo se to hned na prvním zasedání politbyra, když byla řeč o rozdělování povinností v politbyru a sekretariátu.

Vedení a řízení politbyra bylo na generálním tajemníkovi.

Funkci vedoucího sekretariátu navrhli dát mně. Ale Tichonov se stal hlavním diskutérem: „Nerozumím tomu, proč bychom

měli pověřit vedením sekretariátu Gorbačova," pronesl stroze. „Michail Sergejevič, jak je známo, se věnuje agrárním záležitostem. Bojím se, že sekretariát bude zahlcen agrárními problémy a využíván jako nástroj tlaku. Jeho Činnost tím bude narušována."

Seděl jsem tam, poslouchal a mlčel.

Protestoval jen Ustinov, když řekl, že už jsem sekretariát vedl a žádná „narušení" nebyla. Ničemu to nepomohlo. Grišin a Gromyko tehdy podpořili Tichonova a nastoupili cestu oddalování problémů. Ale hlavní překážka - Ustinov - nebyla překonána. Černěnko se taky pokouše! něco dodat, ale zbytečně a nudně. Měl jsem pocit, že role v tomto představení byly rozdány již dříve. Takže po celou dobu, kdy byl Černěnko generálním tajemníkem, nebylo přijato oficiální rozhodnutí o tom, že bych měl vést sekretariát.

De facto jsem ale dál sekretariát vedl a udržoval jsem nového generálního tajemníka v obraze. Konala se pravidelná zasedání a tam se probíraly různé otázky - stranické, zemědělské a ideologické. Čím efektivněji sekretariát pracoval, tím větší byla poptávka po kádrech a tím větší byla nespokojenost Tichonova, ale i ministerstva vnitra a Černěnkovovy „čeledě".

Tichonov vedl bojovou linii za oslabení sekretariátu velmi vehementně. Pokoušel se hrát hru s Ligačovem, ale neúspěšně. Co se týká Dolgicha, podařilo se mu získat ho na svou stranu slibem, že bude jeho nástupcem. Dolgich tak trávil většinu času v blízkosti ministerského předsedy a účastnil se nekonečných setkání a besed.

Za necelé tři měsíce začali ve straně a hlavně v Moskvě pociťovat problém zvaný sekretariát. Někteří by chtěli svolat zasedání, jiní by se ho báli zúčastnit. Tichonov zuřil, byl nevrlý a snažil se na sekretariát vrhnout stín.

V tomto nelehkém období mě podporoval Ustinov. Byli jsme si velmi blízcí. Nemohu zapomenout na morální i pracovní podporu Ligačova. Hodně a efektivně jsme spolupracovali s Ryžkovem. A často jsme se setkávali a dařilo se nám konstruktivně řešit problémy také se Zimjanínem.

Cítil jsem se sebevědomě, nahlížel jsem na problémy spíš filozoficky a už jsem neřešil, jestli je moje funkce vedoucího se-

kretariátu ustanovena usnesením politbyra. Řídil jsem se svým dávným heslem - život si to přebere sám.

Ale... Najednou si mě k sobě 30. dubna volá Černěnko. Myslel jsem si, že hovor bude o prvním máji. Ale dialog měl nějaký nervózní charakter. Černěnko začal divně, jaksi váhavě řekl, že se bude muset vyřešit problém, že na něho tlačí, že to vnáší do práce nesoulad ap. Zeptal jsem se: „Konstantine Ustinoviči, o čem to mluvíte?"

„O vedení sekretariátu."

„Zbytečné se znepokojujete. Tato otázka se může řešit na politbyru a řeč by měla být i o důvěře. Chci od svých zkušených kolegů slyšet, v čem jsou moje slabosti a nedostatky. Doufám, že problém není v mém setrvání v politbyru?"

„Ne, co tě to napadá?" roztržitě zamumlal Černěnko.

A najednou se moje emoce přelily do monologu: „Myslím, že mám právo vědět, jaké kritické připomínky ke mně mají moji oponenti. Musí přece ocenit činnost sekretariátu. Po určité době nabral sílu. Vy, jako generální tajemník, byste se měl zamyslet. Vidím, jak se někteří pokoušejí narušit vedení a to i nebezpečným způsobem. Proto - rád bych to řešil, ale principiálně. Situace ve vedení je složitá a je třeba si otevřeně promluvit. Čas dozrál - a nejde to odkládat."

Černěnko mě požádal, abych nespěchal na své ustanovení do funkce, a dělal si poznámky. Domluvili jsme se na svolání zasedání politbyra na 3. května, popřáli jsme si ke Svátku práce a rozloučili se. Odcházel jsem s hořkostí v duši. Od tak nerozhodného generálního tajemníka můžeme čekat cokoliv.

Navečer mi zavolal Ustinov, přál mi k svátku a navrhl, abych šel domů o něco dříve. Lidé jako Ustinov, Gorbačov, Ligačov, Ryžkov a pár dalších totiž pracovali 12-14 hodin denně, často až do noci. Popřál jsem mu také a v náladě jsem mu řekl o setkání s Černěnkem.

Dmitrij Fjodorovič se rozčílil, viděl v tom opět intriky, schvaloval můj postoj, radil mi, abych se ho pevné držel a nebral to tak, že je útok veden proti mně.

Jednání politbyra bylo svoláno na 3. května, ale otázka mého postu tam vůbec nezazněla. Zjistil jsem, že Ustinov Černěnkovi

poradil, aby nešel na ruku Tichonovovi a jeho partě. Asi za dva, tři dny mi Konstantin Ustinovič sdělil: „Rozhodl jsem se to neprojednávat. Pokračuj v práci tak, jak doposud."

V roce 1989 mi Tichonov poslal dopis, ve kterém s pokáním nabízel své služby při reformování ekonomiky. Ale v době mého působení na sekretariátu tlak na Černěnka neustával. Proto pokaždé, jakmile se naskytla příležitost ke služební cestě mimo Moskvu, jsem ji okamžitě využil.

V průběhu roku 1984 kulminovaly na Starém náměstí všemožné intriky a pletichy. Černěnkova nemoc se prohlubovala, situace v politbyru se přiostřovala a rozpory narůstaly. Nebudu popisovat veškeré peripetie, nemělo by to význam - všem to je jasné. Ale pokusím se deklarovat formu, jaké to dosáhlo, na historii s Všesvazovou vědeckou konferencí o ideologických otázkách.

Téma bylo zadané samotným Černěnkem: jak se plní ideologické závěry červnového pléna ÚV KSSS (r. 1983). Zimjanin se na mě obrátil se žádostí, zda by mohl vystoupit s projevem. Měl jsem totiž od Černěnka přidělený úkol - starat se o ideologii. Podklady k projevu, které připravilo odpovídající oddělení ÚV, mě zcela rozhodily: „Zimjaninovské žvásty", ideologická rutina, množství daných pravd, prázdná slova. Ukázalo se, že mě chtěli zkompromitovat. Ale mně to kupodivu dodalo energii.

Vytvořil jsem skupinu, ve které byli Medveděv, Jakovlev (řídil tehdy Ekonomický institut), Bikkenin a Boldin, a chtěli jsme překročit hranice červnového pléna. V době příprav nás zaujaly tak vážné teoretické i praktické záležitosti, jako jsou soběstačnost, charakter výrobních vztahů v naší společnosti, zájmová role, sociální spravedlnost, výrobně-finanční vztahy ap. Pracovali jsme dobře a vznikl obsažný a důležitý materiál.

Ne všem se však líbil. Zimjanin byl nespokojen. Předal jsem mu připravený text. Mně neoponoval, jen požádal o zdůraznění vedoucí role strany v současné etapě, ale při setkání s Vadimem Medveděvem řekl přímo, že se mu zpráva nelíbí.

Vše bylo připraveno a účastníci konference se sjížděli do Moskvy. A najednou, doslova v předvečer začátku konference, mi v 16hodin předcházejícího dne zavolal Čeměnko, že se musí

konference zrušit. Údajně se necítil na to, aby vedl ideologickou konferenci před konáním stranického sjezdu, na který je třeba se připravit a ujasnit si směřování. Poznal jsem podle intonace, že není v kanceláři sám, a úkolem toho, kdo tam s ním stál, bylo udržet slabého a nerozhodného šéfa v nekompromisní pozici.

Nečekaná podpásovka mě totálně rozhodila a začal jsem velmi ostře protestovat. Skutečně jsem se choval nepatřičně, ale vidina sítě, která se kolem generálního tajemníka splétala, mě vyvedla z rovnováhy. Připomněl jsem mu, že konání konference, na kterou už přijíždějí lidé, je jeho záležitost, ne moje a já jsem plnil jen jeho zadání. Nechápu, jaký by mohl být motiv této změny. Takový krok nedopustím, protože by znamenal veřejný skandál.

„Kdo vás tlačí do kouta?"

„Tak dobře," řekl, „pokračujte, ale nedělejte kolem konference velký humbuk."

Konference proběhla v klidu a úspěšně. Pronesl jsem na ni projev o demokratizaci společnosti. Svým tvůrčím charakterem a novými tématy konference tvrdě kontrastovala s obyčejnými ideologickými zasedáními minulých let. Samotný název projevu „Živá tvorba národa" vedl k zamyšlení.

Účastníci konference trvali na tom, aby byl projev publikován. Slíbil jsem, že bude. Ale v *Pravdě* byla vydána pouze jeho zkrácená verze. Aby bylo poukázáno na nulový význam konference, byl připraven a v prosincovém čísle časopisu *Komunista* neprodleně vydán článek Konstantina Černěnka.

V tomtéž roce, 1984, došlo ještě k jedné události, která vyvolala velkou rezonanci.

Dne 12. června, když jsem byl členem oficiální delegace SSSR na jednání zemí Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP), přišlo do Moskvy oznámení, že ve své funkci skončil lídr italské komunistické strany Enrico Berlinguer. Zemřel náhle na jednom ze svých mítinků.

Bylo rozhodnuto, že na jeho pohřeb bude vyslána delegace a Ponomarev, který vedl odbor mezinárodních vztahů, rozhodl, že pojede on. Jenže historická spolupráce Borise Nikolajeviče

S Giancarlem Pajettou a s ovětským velvyslancem v Římě, červen 1984

s italskými soudruhy byla taková, že by jeho příjezd na pohřeb mohl vyvolat skandál. O tom na politbyro napsali Andrej Alexandrov a Vadim Zagladin. Po konzultaci s Italy se rozhodlo, že pojedu já. S Berlinguerem jsme se osobně neznali, ale pamatoval jsem si jeho vystoupení na našich stranických sjezdech. Mluvil klidným hlasem bez emocí, tak netypickým pro Italy, ale ve svých projevech vždy „tahal býka za rohy". O tom jsme také mimo jiné mluvili 13. června se Zagladinem a tajemníkem Doněckého oblastního výboru Mironovem, když jsme letěli do Říma. Náš odjezd byl ukvapený, od politbyra jsme neměli žádné zvláštní pokyny, jen nám bylo doporučeno udržovat obecný kontext našich vzájemných vztahů.

To, co jsme viděli v Římě, zanechalo v našich duších hluboký a nezapomenutelný zážitek. Poslední rozloučení bylo celonárodní záležitostí. Na pohřeb přijely stovky tisíc lidí. Stáli jsme

S Giancarlem Pajettou, Vadimem Zagladinem a Gíannim Cervettim, červen 1984

na balkóně budovy ÚV s Pajettou* a od procházejících davů k nám doléhaly pozdravy pro delegaci KSSS. Tehdy se mě ptali: „O čem přemýšlíte a co cítíte, když všichni Italové doprovázejí Berlinguera na jeho poslední cestě?" Odpověď nebyla vůbec jednoduchá. S Berlinguerem se loučila celá Itálie včetně všech vedoucích politických stran. Prezident země Pertini se uklonil u hrobu opozičního politika. To vše bylo projevem nám nepochopitelného myšlení, zcela jiné politické kultury.

Večer téhož dne, 13. června, jsme se na sovětské ambasádě setkali s vedoucími představiteli PCI. Přítomni byli Bufalini, Chiaromonte, Cossutta, Minucci, Pajetta, Pecchioli, Rubbi a Cervetti. Rozhovor byl otevřený, ale stále jako by se točil v kruhu. Nakonec jsem nevydžel a řekl: Jak dobře. Řekli jste nám mi-

* Jeden z dřívějších lídrů italské komunistické strany.

lionkrát, že jste svobodní, nezávislí a bez centrálního vedení. My jsme mnohokrát potvrdili, že jste svobodní, nezávislí a decentralizovaní. A co dále?"

Italští přátelé na mě nechápavě hleděli.

„Mělo by nastat období našeho vzájemného setkávání."

A pokračoval jsem: „Společně bychom mohli analyzovat novou světovou situaci, můžeme společně přemýšlet a vyměňovat si názory."

Hovory trvaly celou noc, a když jsme se nad ránem rozcházeli, vypadalo to na náznak vzájemného pochopení.

Druhý den, 14. června, mě přijal italský prezident Pertini. Překvapil mé svým demokratismem, pozitivním vztahem k našemu národu a přesvědčením o zásluhách Sovětského svazu ve vítězství nad fašismem, imponoval mí jeho úsudek. Prezident se vyslovil pro spolupráci komunistů a socialistů. Byla to obsáhlá debata a při loučení bylo naše přátelské objetí upřímné.

Tentýž den jsme se vraceli do Moskvy. Na letiště nás vyprovázeli Pajetta a Rubbi. ÚV KS Itálie si během dne vypracoval určitou pozici, a když jsme seděli u stolu, za řevu leteckých turbín jsme si „plácli" - je třeba mezi našimi stranami vybudovat přátelské vztahy a spolupracovat. A v tomto duchu jsem o naší cestě informoval na politbyru.

Rok 1984 jsem zakončil cestou do Velké Británie. 15 prosince naše delegace, mezi jejímiž Členy byli Velichov, Zamjatin a Jakovlev, přistála v Londýně. Za posledních 15let do Anglie žádná naše návštěva nepřijela, naše vztahy byly v tu dobu velmi složité, ale podobné návštěvy byly nutností. Na návštěvy parlamentních skupin se nahlíželo jako na formální a čistě protokolární záležitosti, takže i této návštěvě ministerští úředníci nepřikládali žádný zvláštní význam. Ted se ale stalo něco jiného...

V britském parlamentu jsem poprvé pronesl své myšlenky a názory, které se utvářely během několika posledních let, na problematiku zahraniční politiky a světového uspořádání. Text byl publikován u nás i v zahraničí. Rád bych připomněl některé základní myšlenky: Jaderný věk přináší nutnost „nového politického myšlení". Nebezpečí války, to je dnes realita, neboť „studená válka" nastavuje nenormální vztahy, které v sobě nesou

zárodky konfliktu. Jaderná válka nemá vítěze. Žádný stát nemůže budovat svoji bezpečnost bez toho, že by ohrozil bezpečnost druhých. Jsme připraveni na snížení zbrojení, především jaderného, a jsme ochotni jít tak daleko, jak daleko půjdou západní partneři.

Tyto termíny vyvolaly v zahraničním tisku živé odezvy. Nejčastěji byla citovaná tato věta: Nemělo by nás nic rozdělovat - planetu máme jen jednu. Evropa je náš společný domov. Domov - ne „prostor pro vojenské akce".

Podrobně byla zveřejněno také naše setkání s Margaret Thatcherovou, která nás očekávala druhý den v Chequersu se svým manželem Denisem a ministry. U vchodu budovy čekali novináři a fotografové a tam také vznikla známá fotka ve čtyřech (paní Thatcherová nám ukazovala, kde máme stát). A zábavné je na tom to, že pak někteří její gesto komentovali tak, že zkoumá kostým Raisy.

Setkání začalo obědem. Na jedné straně seděla paní Thatcherová a já, naproti Raisa s Denisem. Vše se odehrávalo v naprosté zdvořilosti, ale hovor měl jaksi ostrý charakter.

A vtom jsem řekl: „Znám vás jako člověka spolehlivého, dodržujícího určité zásady a hodnoty. To vyvolává respekt. Ale i vy byste měla vědět, že společně s vámi tu sedí také takový člověk. A kromě toho vám musím říct, že jsem nedostal od politbyra příkaz, abych vás přesvědčil ke vstupu do komunistické strany."

Po tomto bonmotu se Margaret srdečně rozesmála a náš rozhovor přešel sám od sebe od formalit k otevřenému spontánnímu duchu. Probírali jsme témata, o nichž jsem hovořil v britském parlamentu.

Po obědě se konalo oficiální setkání. Přidali se k nám Zamjatin a Jakovlev. Zpočátku jsme využívali připravené poznámky, ale pak jsem ty svoje odložil stranou a paní Thatcherová si ty svoje uložila do aktovky. Před ministerskou předsedkyni Velké Británie jsem položil velký papír rozdělený na tisíc kostiček. Veškeré zásoby jaderného arzenálu by se mohly rozdělit do všech těch kostiček. Jedna tisícina ze všech kostek by stačila ke zničení života na Zemi.

S Denisem Thatcherem, Raisou, Margaret Thatcherovou, Alexandrem Jakovlevem a sovětským velvyslancem ve Velké Británii Popovem (druhá řada), 16. prosince 1984

Reakce paní Thatcherové byla silná a emocionální. Myslím, že i zcela upřímná. V každém případě toto setkání započalo obrat k významnému politickému dialogu mezi našimi zeměmi o jaderných zbraních a jaderné bezpečnosti.

Podle protokolu zůstala manželka v době oficiálního setkání ve společnosti tří nebo čtyř ministrů vlády. K jejich údivu s nimi Raisa vedla řeč o anglické literatuře a filozofii, které ji velmi za-

jímaly. Tento rozhovor trval asi tři hodiny, dokud probíhalo setkání s Thatcherovou, a londýnský tisk (který měl na „kremelské ženy" vlastní názor) druhý den obsáhle a trochu nevěřícně svým čtenářům tuto epizodu popisoval.

Moje vystoupení v parlamentu 18. prosince proběhlo dobře. I když se z počátku objevily nějaké pokusy o konfrontační tón, snažil jsem se ho hned v zárodku utnout a řekl jsem; „Pokud chcete vést rozhovor v tomto duchu, mohu vzít do ruky dokumenty, které jsem s sebou přivezl, a doložím všechno, co britská strana proti Sovětskému svazu dělala v neprospěch fungování normálních vztahů. Bude to k něčemu?"

Potom se vše další odehrálo již v konstruktivní a přátelské atmosféře.

Sešli jsme se také s ministry, lídry politických stran a obchodními zástupci. Dále jsme navštívili automobilku Rover, společnost John Brown, obchodněprůmyslovou komoru, Britské muzeum i Knihovnu Karla Marxe. Ale na Marxův hrob, kam šla část naší delegace, jsem se nedostal.

Anglický tisk naši návštěvu bedlivě sledoval. Co se týče informací o našem pobytu v Anglii v našich novinách, někdo zapracoval na tom, aby byl zamlčen. Náš velvyslanec v USA Dobrynin mi říkal, že o naši návštěvu v Británii byl v americkém tisku velký zájem. Proto zaslal na ministerstvo vnitra dva telegramy o zájmu seriózního amerického tisku o tuto návštěvu. Obyčejně se taková zpráva zasílala členům vedení. A když přijel Dobrynin do Moskvy, Gromyko mu hned udělal přednášku; „Jste zkušený politik, moudrý diplomat, vyzrálý člověk... Posíláte dva telegramy o návštěvě parlamentní delegace! Jako kdyby to mělo nějaký význam!"

V Londýně mě zastihla tisková zpráva o úmrtí Dmitrije Fjodoroviče Ustinova. Okamžitě jsem přerušil návštěvu a vrátil se do Moskvy. Smrt Ustinova byla velkou ztrátou, opravdu citelnou v tom smutném roce 1984. Ano, celý tento rok nebyl ničím jiným než agónií režimu. Bylo zapotřebí iniciativní a energické politiky, ale situace ve vedení země byla zoufalá.

Kvůli zhoršujícímu se zdraví generálního tajemníka začal být problém s každodenními zasedáními politbyra. Často se

stávalo, že bylo zasedání svoláno, ale Konstantin Ustinovič se necítil dobře a 15 až 30 minut před začátkem mi zavolali, že mám zasedání předsedat já.

Reakce Členů politbyra na tento stav byla nejednoznačná. Jedni zůstávali v klidu, brali to jako samozřejmost. A jiní se divili, byli podrážděni.

Tento problém se na konci roku rozrostl do obřích rozměrů, Černěnko už nebyl schopen vůbec pracovat. Politbyro - hlavní politický orgán vlády - musel fungovat a rozhodnutí, kdo povede zasedání - jestli Gorbačov, Tichonov, nebo někdo další - nebylo.

Dobře vím, že někteří z mých kolegů (např. Soloměncev) rozdávali v této věci Černěnkovi až do konce rady - poručit Gorbačovovi „dočasně" vést zasedání politbyra. Blízké okolí mu radilo, aby si tu funkci nechával pro sebe. Proto jsem byl pokaždé ve složité situaci. V této záležitosti nešlo jen o mě, ale o práci politbyra a orgánů ÚV. V takových situacích si přímo libují intrikáni všeho druhu.

Vše jsem si dobře rozmyslel a rozhodl jsem se držet několika pravidel. První - vést práci klidně, klást otázky natvrdo a nedělat žádné ústupky. Druhé - loajálnost vůči generálnímu tajemníkovi, souhlas se všemi důležitými záležitostmi. Třetí - v politbyru se snažit o sjednocování, nedopustit jakýkoliv rozkol. Čtvrté - držet v běhu událostí tajemníky ÚV jednotlivých republik, oblastních i krajských výborů strany. Měli by vědět o vážnosti situace a pochopit, v jakých podmínkách se musí pracovat.

Myslím, že tento přístup fungoval. Jestliže mám hovořit o věcné stránce, snažil jsem se spolupracovat s kolegy, držet v chodu a pod kontrolou již rozběhnuté činnosti a rozhodovat operativně. Pokračovalo se v obměně kádrů a uskutečnila se dvě významná pléna: na jaře o školské reformě a v říjnu o dlouhodobém melioračním programu s Tichonovovým projevem.

A k tomu všemu pak ještě nastala neobvykle krutá zima. Z mnoha míst přicházely telegramy se žádostí o pomoc. Na Urale byly takové závěje, že se zastavila doprava. Stovky vlaků s nákladem surovin i potravin uvízly a hrozilo nebezpečí, že národní hospodářství bude zcela paralyzováno.

S Raisou při návratu z Londýna, 21. prosince 1984

Vedení pracovalo opravdu naplno. Operativní otázky měl v té době na starost první místopředseda Rady ministrů Gejdar Alijev. Do věci se vložil Jegor Ligačov. Bylo to moje rozhodnutí, ale plně vyhovovalo jeho stylu práce, jegor Kuzmič byl nespokojený, jak se řešily problémy v některých republikách, a chtěl dokázat, jak se může zjednat náprava přímo na místě. Bylo potřeba ukázat, že ÚV funguje i v tak vážné situaci, jakou způsobovalo podlomené zdraví generálního tajemníka. A to Jegor Kuzmič společně s dalšími dokázal.

Ještě těžší to bylo poté, co Konstantin Ustinovič Černěnko skončil v nemocnici. Každý stál na svém a odkazoval se na souhlas Černénka. A tak bylo poměrně časté, že na jednu věc existovaly dva zcela protichůdné názory a jejich nositelé se odvolávali na generálního tajemníka. Ve vedení i straně docházelo

k vymezování. Mně se snažili někteří práci zkomplikovat, zahnat mě do kouta. A jiní - těch bylo naštěstí víc - Gorbačova podporovali.

Musel jsem udělat některé taktické kroky. Tak to bylo i s plánem na zorganizování pléna na téma vědecko-technického rozvoje, na kterém jsem měl vystoupit s projevem.

Seznámili jsme se se dvěma variantami projevu - akademika Inozemceva a odboru strojírenství ÚV, s množstvím rozpracovaných věcí vytažených z archivu. Tehdy, po známém vystoupení Brežněva o vědecko-technickém rozvoji, se ve straně připravovalo plénum ÚV. Přemýšlel jsem, kolik času už bylo ztraceno. Za tu dobu již mnohé země ušly dlouhou cestu a zajistily si dynamický rozvoj.

Čím víc se plénum blížilo, tím víc se Černěnko, Tichonov, Grišin a Gromyko snažili o jeho odložení. Tušili, že by mohlo posílit mé postavení. Byli proti plénu a ani se to nesnažili skrývat. Co dělat? Rozhodl jsem se navštívit Černěnka v nemocnici. Jeli jsme společně s Ligačovem.

„Konstantine Ustinoviči, pracujeme nad dokumenty na sjezd, patrně je už asi pozdě na provedení pléna o vědecko--technickém rozvoji, že?“

Mínění generálního tajemníka mi bylo známé, takže jeho souhlas nebylo těžké získat.

Další den se konalo zasedání politbyra. Hned na začátku jsem klidně pronesl: „Včera jsme s Jegorem Kuzmičem navštívili generálního tajemníka v nemocnici, cítí se vcelku dobře. Trochu jsme se bavili, seznámili jsme ho s pracovními záležitostmi."

Následovala pauza, během níž mnozí zajisté přemýšleli: Tak Gorbačov a Ligačov byli u Černěnka! Když ho navštěvovali každý zvlášť, tak i to bylo něco, ale ještě k tomu společně! Co by to mělo znamenat? Všichni nastavili uši.

„Víte, radil jsem se s Konstantinem Ustinovičem a shodli jsme se, že plénum na téma vědecko-průmyslového rozvoje není na pořadu dne."

Všichni přátelsky, řekl bych až s radostí, podpořili můj návrh. A tak byla podruhé pohřbena idea na plénu ÚV projednat aktuální otázku o rozvoji země. Zaběhnu trochu dopředu a mu-

sím říct, že přece jen došlo k jisté kompenzaci. V červnu roku 1985 se uskutečnilo na ÚV KSSS významné zasedání, týkající se urychlení vědecko-technického rozvoje s mým projevem, nazvaným „Základní otázka ekonomické politiky země".

Černěnkova smrt

Rozuzlení se rychle a neodkladně blížilo, o tom už nikdo nepochyboval. Udržet zdání přítomnosti generálního tajemníka ÚV a předsedy prezídia Nejvyššího sovětu v politickém životě stálo ohromné úsilí. Často jsem se při pohledu na Černénka, který nemohl pracovat ani mluvit, jak se mu těžko dýchalo, sám sebe ptal, proč z úřadu neodešel a nevěnoval se svému zdraví. Proč ze sebe nesundal tu neúnosnou tíhu řídit zemi? Chceme-li odpovědět na tuto otázku, musíme se vrátit trochu zpět.

Je jisté, že člověk, který by byl odstraněn z vlády - u nás nikdo neodcházel na základě svého osobního přání - by se cítil, mírně řečeno, nekomfortně, jako všichni zavržení.

V našich podmínkách nestačilo, že je „člověk slabý". Problém byl složitější. To, že u stranického kormidla stáli lidé fyzicky nezpůsobilí k práci ještě nic neznamenalo. Vždyť u nás neexistovaly normální demokratické mechanizmy výměny vlády. Náš systém měl svoje zákony, podle kterých se mohl na vrcholu pyramidy ocitnout i vážně nemocný a rozumově neplnohodnotný člověk. Nikdo na to nesměl poukazovat. A najednou se díky starostlivosti některých členů politického vedení, především Viktora Vasiljeviče Grišina, tato dobová praktika obnažila a stála před společností v celé své kráse.

Stalo se to během kampaně před volbami do Nejvyššího sovětu Ruské federace v únoru 1985 Podle mnohaleté tradice se členové politbyra v předvečer voleb setkávali s voliči svého okruhu. Nikdy před tím jsem si nevšiml takového úsilí kvůli době vystoupení. Všichni chtěli vystupovat na úplném konci těsně před generálním tajemníkem, protože se tradovalo, že čím později vystoupí před voliči, tím vyšší mají postavení ve stranické

hierarchii. A pokud budou na předposledním místě, tak stojí jen krok od generálního tajemníka, který vystupoval vždy jako poslední.

Volby byly stanoveny na 24. února. Blížil se konec setkávání kandidátů s voliči. Černěnko nebyl schopen se setkání zúčastnit, museli jsme se tedy domluvit na nějaké strategii, aby došlo k co nejmenším politickým ztrátám. Navrhl jsem, abychom mu pomohli sepsat písemné vyjádření. Volební komise by měla zorganizovat setkání, na kterém bude přečteno. A když je řeč o generálním tajemníkovi, měli by se ho zúčastnit představitelé ÚV KSSS.

Do věci se, pro mě velmi nečekaně, vložil Grišin, který separátně mluvil s Černěnkem. To už bylo za hranicemi etiky a hovořilo o mnohém. V každém případě tím začal nedůstojný politický poprask, uvědomil si totiž, že se naskytla rozhodující příležitost, a tuto šanci nehodlal pustit.

Grišin ale jednoznačně nejednal sám. Část vedení k němu měla blahosklonný vztah a byli to především ti, kteří počítali s tím, že bude „odstaven Gorbačov". Obzvláště spoléhal na lidi kolem Černěnka. Hlásal nutnost „bezchybné volby", aby se i po skonu generálního tajemníka zůstalo v kursu. A právě v tomto okamžiku začala určitá, nevelká část inteligence „vykreslovat" atraktivní Grišinův obraz.

Když Grišin pochopil, že mé nemůže obejít, protože veškeré záležitosti politbyra a sekretariátu procházely mýma rukama, zavolal mi, že ho Konstantin Ustinovič určil, aby setkání organizoval on a přečetl jeho projev k voličům. Nestihl jsem Černěnkovi zavolat, ale Grišinova slova mi potvrdili jeho spolupracovníci.

Na setkání s voliči 22. února vzal Grišin do svých rukou otěže vedení a přečetl Černěnkův text. Seděl jsem v prezídiu společné s Ligačovem, Gromykem, Zimjaninem, Kuznécovem a čestně se přiznávám, že jsem velmi těžce prožíval, že jsem účastníkem této frašky. Grišin četl text se svou monotónní intonací a pokoušel se o patos. V tom všem bylo cosi surrealistického. Nemohl jsem tomu zamezit, protože to bylo Černěnkovo přání, jeho poslední vůle. V Grišinových úmyslech to však byl

Volby do Nejvyššího sovětu SSSR: s vnučkou Xenií, 24. února 1985

teprve první akt tragikomedie. Pak přišly ještě dva: Černěnko u hlasovací urny (a vhození jeho hlasovacího lístku do ní) a zvolení Grišina zástupcem Nejvyššího sovětu RSFSR.

Dne 24. února přivezli hlasovací urnu do nemocničního pokoje a vše připravili, aby nebylo poznat, kde se to odehrává. Černěnko byl ve svém žalostném stavu postaven před urnu a vhodil do ní před objektivem kamery hlasovací lístek. Této „volby" se zúčastnil Grišin, pomocník generálního tajemníka Pribytkov a první tajemník Kujbyševského obvodního stranického výboru Moskvy Prokofjev. Grišin dosáhl svého: ukázal v televizi celému národu, že generální tajemník je „ve formě".

To byla „apoteóza" cynismu a nevkusu těch, kteří se vydávali za blízké Černěnkovy přátele a přitom pouze lačnili po kořisti, která by jim umožnila kariérní růst.

A jako by toho už nebylo dost, ještě připravili text, který měl na smrt nemocný člověk přečíst před kamerami. Ještě i dnes před očima vidím shrbenou postavu, třesoucí se ruce, kolísavý hlas, který vyzýval k disciplíně a odpovědné práci, z rukou padající listy papíru. Věděl jsem, že i on sám padal... ale byl zachycen akademikem Čazovem (vynikající kardiolog; mnoho let vedl Ministerstvo zdravotnictví SSSR). Ale tuto epizodu pochopitelně neukázali.

Vše se odehrálo i přes kategorický nesouhlas Čazova. Zřejmě to bylo opravdu Černěnkovo přání, za vydatného postrkování Grišina a jeho nejbližšího okolí. Stalo se to 28. února. A 10. března již Černěnko nežil.

Právě jsem se vrátil z práce domů a zvonil telefon. Akademik Čazov mě informoval o Černěnkově úmrtí. Spojil jsem se s Tichonovem a ostatními členy politbyra a svolal jsem zasedání na 23. hodinu.

Potřeboval jsem se sejít s Gromykem: předpokládal jsem, že je nutné spojit naše úsilí. Vždyť na všech členech politbyra ležela ohromná zodpovědnost. Gromyko byl na Šeremetěvu. Hovořil tajným telefonem z automobilu. Informoval jsem ho o smrti Konstantina Ustinoviče a o zasedání politbyra ve 23 hodin. Požádal jsem ho, aby přijel půl hodiny před začátkem zasedání.

Sešli jsme se tak, jak jsme se domluvili. Rozhovor byl krátký. Řekl jsem, že jsme všichni čekali, že se to stane. A teď se to stalo a my musíme zodpovědně rozhodnout a neudělat chybu: „Lidé čekají změny. Je už na čase a nelze je odkládat. Bude to těžké, ale je to potřeba. Myslím, že v této situaci musíme spojit síly."

Gromyko klidně a zřetelně odpověděl: „Souhlasím s vámi a přijímám váš návrh."

„Jsme dohodnuti."

Nebyl to z jeho ani z mé strany jednoduchý krok - byl to těžký krok v ústrety. Vývoj událostí nás sblížil. O této věci proběhlo s ním i se mnou mnoho diskuzí. Ani já, ani Gromyko jsme nebyli pro nějaké demonstrativní kroky, ale chápali jsme, že musíme víc spolupracovat.

Dne 10. března vil hodin v noci se dostavili všichni členové politbyra a sekretariátu ÚV.

Zahájil jsem zasedání a informoval o tom, co se přihodilo. Všichni jsme vstali a mlčky uctili Černěnkovu památku. Akademik Čazov krátce informoval o vývoji nemoci a okolnosti smrti Konstantina Ustiniviče. Přijali jsme závěr o průběhu pohřbu generálního tajemníka a rozhodli o svolání politbyra a pléna ÚV KSSS na 11. března.

Vytvořili jsme pohřební komisi, ve které byli všichni členové politbyra. A když vyvstala otázka, kdo bude její předseda, všichni se zarazili. Při všech předchozích státnických pohřbech generálních tajemníků jím totiž byl budoucí generální tajemník.

A Grišin najednou řekl: „A proč otálíme s předsedou? Vždyť je vše jasné. Ať je to Michail Sergejevič..." (Chtěl jen sondovat situaci!)

Vyzval jsem je, aby se neukvapovali, a svolal jsem plénum na 17 hodin následujícího dne, zasedání politbyra na 14 hodin. Všichni budou mít čas - noc a půl dne - na přemýšlení. Dohodneme se na politbyru a půjdeme s tím na plénum.

Konstantin Ustinovič černěnko působil na postu generálního tajemníka téměř 13 měsíců. A nyní naprosto přirozeně vyvstala otázka kandidatury nového. Nakonec i já jsem si musel tuto otázku položit: co já sám si o tom myslím?

Dostávaly se ke mně návrhy s mým jménem. Mezi možnými kandidáty se ozývalo stále častěji. Ale do poslední chvíle jsem si říkal: uvidíme tam. Jenže už jsem přijímal i tuto možnost. Vždyť značnou část svého času jsem trávil vedením sekretariátu a politbyra. Získal jsem jedinečnou zkušenost. V mých vztazích s lidmi se mnohé vyjasnilo a lidé měli možnost mě poznat. Navzdory intrikám nepřátel se nakonec objektivně a jednoznačně pracovalo na Gorbačovově kandidatuře.

Tak se dál nedá žít

Přijel jsem domů 11. března kolem čtvrté ranní. Raisa mě čekala. Vyšli jsme ven: od začátku našeho pobytu v Moskvě jsme vážné debaty v bytě a domě nevedli. Dlouho jsme chodili pěšinou v sadu a mluvili o tom, co se stalo a jaké jsou možnosti dalšího vývoje.

Dnes už je velmi těžké popsat detaily našeho rozhovoru. Ale každopádně jsem řekl: „Vzpomeň si, že jsem jel do Moskvy s nadějí a vírou, že mohu být platný a něco udělat, ale zatím se toho moc nepodařilo, jestli tedy chci něco skutečně změnit, musím přijmout nabídku, pokud přijde. Ty sama přece vidíš, že takhle se dál nedá žít."

Ráno volal Jegor Ligačov, že ho doslova atakují první tajemníci, jeden po druhém, a chtějí vědět, jaké má politbyro na výběr nového generálního tajemníka názor.

Vydal jsem se na ÚV, čekala nás schůze politbyra a plénum.

Ještě i dnes koluje spousta řečí o tehdejších událostech. Prý došlo k roztržce, na funkci generálního tajemníka bylo více kandidátů a politbyro šlo na plénum bez jakékoliv domluvy. Jsou to všechno bajky a výmysly. Nic takového se nestalo. To by mohli dosvědčit přímí účastníci těchto událostí, část z nich se těší pevnému zdraví dodnes.

Ano, problémy nástupce ve spojitosti s prudkým zhoršováním zdravotního stavu Černěnka se projednávaly, někdo se na to zaměřoval a snažil se využít šance. Stranický aparát ÚV se v těchto dnech zabýval jen tím. Že v sestavě vedení existovaly

různé zájmové skupiny, už nebylo žádným tajemstvím. Byli tu i takoví, kteří nechtěli, abych byl zvolen. Nedlouho před úmrtím generálního tajemníka mi Čebrikov, který vedl RGB, řekl o rozhovoru s Tichonovem. Ten se snažil Čebrikovovi rozmluvit mou podporu v případné volbě. Čebrikov zdůraznil, že Tichonov žádnou osobu nejmenoval.

„Asi si na to místo brousíš zuby ty, pomyslel jsem si o Tichonovovi," řekl mi Čebrikov.

V té době museli mí protivníci vědět o náladě ve společnosti a odhodlání prvních tajemníků nedovolit politbyru zvolit na nejvyšší post starého, nemocného a slabého člověka.

Navštívilo mě několik skupin prvních tajemníků oblastních výborů. Vyzývali mě, abych zaujal pevnou pozici a vzal na sebe povinnosti generálního tajemníka. V jedné z besed mi potvrdili, že vytvořili organizované jádro a že jsou rozhodnuti nedovolit politbyru v tak důležitých otázkách rozhodovat bez názoru členů ÚV. Nebyl tu Ustinov, na jehož podporu by se dalo spolehnout.

Chci zdůraznit, že jsem nikomu, ani Ligačovovi, ani Ryžkovovi neřekl jednoznačné „ano", nebo „ne“. Proč? Musel jsem v tom mít jasno. Vždyť jsem chápal, o čem je řeč, v jakém stavu je strana a co se musí udělat s kádry. A jestliže projdu a získám 50 % plus 1 hlas nebo tak nějak, jestliže volba nebude názorem většiny, nebude v mých silách složité problémy řešit. Řeknu to přímo: pokud by v politbyru a na ÚV proběhla diskuze v tomto duchu, své kandidatury bych se vzdal, protože bylo jasné, že musíme - řečeno slovy našich italských kolegů - „jít daleko".

Ve 14 hodin jsem předsedal - jako obvykle v poslední době - politbyru a zahájil jsem zasedání konstatováním, že politbyro by mělo předložit plénu ÚV návrh na funkci generálního tajemníka: všichni měli možnost přemýšlet a rozhodnout se. Najednou se zvedl Gromyko a navrhl mou kandidaturu, krátce argumentoval ke svému návrhu. Některé myšlenky se prolínaly s tím, co pak řekl na plénu. Pak si vzal slovo Tichonov. Bylo řečeno, že už tak fakticky pracujeme. Podpořili mě všichni a bylo rozhodnuto s tímto návrhem jít na plénum.

Ligačov při vystoupení na XIX. stranické konferenci konstatoval: „Je třeba říci celou pravdu - byly to těžké dny. Mohlo dojít na absolutně jiné návrhy. I takové tu bylo reálné nebezpečí. Chci vám říci, že díky pevné pozici členů politbyra - soudruhů Čebrikova, Solomenceva, Gromyka a velké skupině prvních tajemníků oblastních výborů bylo na březnovém plénu ÚV přijato jediné správné rozhodnutí."

Nevím, co tím chtěl říct. Jestli to, že jsem jmenovaným osobám zavázán za to, že jsem byl zvolen a že ony předešly nějakému nebezpečí, které hrozilo naší vlasti. Abych vyjasnil pravdu, uvedu výpisky z pracovního záznamu toho zasedání politbyra bez svého komentáře:

GROMYKO: Řeknu to na rovinu. Jestliže přemýšlím o kandidatuře na post generálního tajemníka ÚV KSSS, tak myslím na Michaila Sergejeviče Gorbačova. Když hledíme do budoucnosti, a pro mnohé z nás už je těžké tam hledět, tak musíme jasně pocítit perspektivu. A ta je jedině v tom, že nesmíme dopustit narušení naší jednoty. Nesmíme světu ukázat jakýkoliv nedostatek v našich vztazích. Chtěl bych ještě jednou podtrhnout, že Gorbačov má velké znalosti a významné zkušenosti. Jeho zkušenosti by se měly stát našimi zkušenostmi. A my bychom měli novému generálnímu tajemníkovi poskytnout maximální podporu a pomoc.

TICHONOV: Co mohu říct o Michailu Sergejeviči? Je to kontaktní člověk, se kterým můžete probírat jakýkoliv problém na vysoké úrovni. A je to první tajemník ÚV, který rozumí ekonomice a obzvláště zemědělství.

GRIŠIN: My jsme včera večer, když jsme se dozvěděli o úmrtí Konstantina Ustinoviče, tuto otázku do určité míry předřešili, když jsme jmenovali Michaila Sergejeviče do čela pohřební komise. Z mého pohledu nejvíce odpovídá těm požadavkům, které jsou kladeny na pozici generálního tajemníka ÚV.

KUNAJEV: Nesu poselství komunistů Kazachstánu, že bez připuštění jakékoliv diskuze na zasedání politbyra budou hlasovat za zvolení Michaila Sergejeviče Gorbačova generálním tajemníkem ÚV KSSS.

ROMANOV: Je to velmi erudovaný člověk, který se za velmi krátkou dobu zorientoval ve složitých procesech vědecko-technického vývoje. Nikolaj Alexandrovič Tichonov zde hovořil o dobré práci Michaila Sergejeviče Gorbačova v komisi pro zdokonalení zemědělských mechanismů. Věřím, že v tom bude pokračovat ve vedení naší strany a dokáže se vypořádat s povinnostmi, které na něho budou kladeny.

VOROTNIKOV: K tomuto výběru nás dovedl vývoj. Důležité vlastnosti Michaila Sergejeviče - odpovědnost, umění naslouchat názorům druhých, odborná způsobilost. Těmi si získal ohromnou autoritu ve straně. A všichni soudruzi (a to jsem se dnes ještě setkal se zástupci oblastních stranických výborů Ruska) souhlasili, aby se generálním tajemníkem ÚV KSSS stal soudruh Gorbačov.

PONOMAREV: V poslední době jsme hodně pracovali nad programem strany. Osobně jsem se přesvědčil, že má hluboké znalosti marxisticko-leninských zásad a dokáže se orientovat ve velmi složitých programových otázkách.

ČEBRIKOV: Já jsem konzultoval tuto otázku se svými soudruhy v práci. Vědomosti jsou nutné nejen v zahraničněpolitické problematice, ale především ve vnitřní, sociální oblasti. A při konečném součtu zkušeností na post generálního tajemníka čekisté navrhli kandidaturu Gorbačova.

DOLG1CH: Všichni jsme jednotní v názoru, že na jeho bedrech leží nejen velká zkušenost, ale také budoucnost.

ŠEVARDNADZE: Znám Michaila Sergejeviče již z dob, kdy ještě nebyl tajemníkem ÚV KSSS. A řeknu to přímo - takové rozhodnutí dnes vlast i strana čeká.

UGAČOV: Pro Michaila Sergejeviče Gorbačova je typický jeho přístup k práci, snaha o dosažení cíle v malých i velkých věcech, organizační schopnosti. Jak víte, to má ohromný význam ve stranické práci... Gorbačova si váží komsomolské, svazové a stranické organizace i celý národ.

GORBAČOV: Prožíváme velmi složitou a přelomovou dobu. Naše ekonomika potřebuje získat dynamiku. A dynamika je potřebná i naší demokracii i zahraniční politice. Svůj úkol vidím v tom, abych společně s vámi hledal nové postupy v dalším vý-

voji naší vlasti vpřed... Je třeba nabrat tempo a posunout se dopředu...

Na zasedání politbyra chyběl Ščerbickij. Byl v čele parlamentní delegace v Americe a vrátil se až na konání pléna. Akademik Arbatov, který tam byl s ním, po návratu tvrdil, že se chtěl Ščerbickij vrátit, aby mohl podporovat Gorbačova.

Před námi bylo plénum. Z hovorů s přáteli, kteří sondovali situaci mezi členy ÚV, bylo zřejmé: podle mínění ÚV existuje pouze moje kandidatura.

Plénum začalo v pět hodin. Andrej Andrejevič Gromyko se souhlasem politbyra předložil mou kandidaturu na generálního tajemníka ÚV KSSS. Jeho řeč byla obzvlášť upřímná a měla velmi emocionální charakter. Byl jsem dojat: nikdy předtím jsem o sobě neslyšel taková slova chvály. Vybral jsem některé úryvky z jeho projevu:

„Politbyro jednomyslně přijalo návrh na zvolení Michaila Sergejeviče Gorbačova generálním tajemníkem ÚV KSSS.... Má velké zkušenosti ve stranické práci. Nejdříve byl činný na kraji, pak zde v centru, na ÚV: nejdříve jako tajemník, potom jako člen politbyra, jak je všeobecně známo, vedl sekretariát. Předsedal také zasedáním politbyra, když Konstantin Ustinovič Černěnko chyběl. Vystupoval bez jakéhokoliv přehánění skvěle.... Michail Sergejevič je člověk bystrý a rozumný, to může potvrdit každý, kdo se s ním třeba pouze jedinkrát setkal.... Možná, že díky mým zkušenostem je mi to jasnější než některým soudruhům. Velmi bystře a jasně chápe procesy, které se dějí mimo naše hranice, na mezinárodní scéně. Já sám jsem byl často překvapen jeho rychlým a správným úsudkem i jeho stranickými rozhodnutími....

Michail Sergejevič je člověk široce erudovaný, jak vzděláním, tak i zkušenostmi. Nejenže dobře analyzuje problémy, ale dokáže vyhodnotit závěry. Politika někdy potřebuje nejen klást otázky nebo je rozkládat na části a ty pak nechat ležet, ale také odpovědět a učinit závěry a těm se věnovat. Nejednou to demonstroval na zasedání politbyra a sekretariátu. ... Vyjádření Michaila Sergejeviče vykazují zralost a houževnatost, v nejlepším smyslu toho slova. Takže závěr, ke kterému dospělo polit-

byro, je správný. V osobě Michaila Sergejeviče je činovník s velkými zkušenostmi, který bude důstojně zastávat post generálního tajemníka ÚV KSSS...“

Všichni čekali, co řekne nový generální tajemník. Vzhledem k vývoji před plénem jsem o svém případném vystoupení přemýšlel. Nejdůležitější bylo zdůraznění strategické linie k urychlení sociálné-ekonomického rozvoje země, který by se týkal všech oblastí života. Toho se dalo dosáhnout jedině přechodem národního hospodářství na dráhu intenzivního vývoje s pomocí vědecko-technického pokroku. A jako zvlášť důležitý úkol určit nutnost existence hospodářského mechanizmu a celého systému řízení. Cílem naší práce by mělo být silné vnímání sociální politiky, rozvoj demokracie a společenského poznání. Neměly by být obcházeny otázky pořádku, disciplíny a zákonnosti.

Co se týkalo zahraniční politiky, moje pozice byla jednoznačná: zachování míru: „Chceme ukončení, ne pokračování vyzbrojování, proto navrhujeme zmrazení jaderného arzenálu a přerušení dalších zkoušek raket; chceme skutečné a významné v snížení počtu zbraní, a ne výrobu nových zbrojních systémů."

A nakonec bylo třeba zdůraznit, že KSSS je ta síla, která společnost sjednotí a zvládne změny, které uzrály, a že stojíme před důležitými úkoly, které jsou pro stranu řešitelné.

Čtenář si může říct: a co zvláštního vlastně Gorbačov deklaroval v těch březnových dnech roku 1985? Z dnešního pohledu to může vypadat jako pokračování stereotypů. Ale pouze se zkušeností dnešního dne. Jinak se to však cení, když se ví, že tím vše začínalo. Doufal jsem, že všechny mé návrhy najdou odezvu. Plénum podpořilo vnitropolitické záležitosti i celý projev.

Během Černěnkova pohřbu jsem se setkal s přítomnými hlavními představiteli. Hovořil jsem s nimi za přítomnosti ministra zahraničí. Byla to užitečná setkání, a nebylo jich málo. Zajímavý rozhovor jsme vedli také s japonským ministerským předsedou Nakasonem. Tehdy jsem se rozhodl, nehledě na všechny komplikace, že se setkám zvlášť se zástupci Varšavské smlouvy. Považoval jsem za nutné jim sdělit, že se mohou spolehnout na to, že uznáváme suverenitu a samostatnost našich přátel. Vedení

strany je zodpovědné za svou politiku komunistické straně své země a svému národu. Budeme pokračovat v rozvoji našich vzájemných vztahů a spolupráce. Hlavní smysl měl být v tom, že se nebudeme vměšovat do jejich vnitřních záležitostí. To znamenalo odstoupení od tzv. „Brežněvovy doktríny"*.

Viděl jsem, a následně se to i potvrdilo, že někteří představitelé socialistických zemí brali mé konstatování jako obyčejné stereotypní prohlášení, podobné slovům mých předchůdců. V duchu počítali s tím, že vše bude probíhat jako doposud. My jsme ale zůstali věrni prohlášení až do konce, v průběhu celé mé činnosti jsme pracovali na demokratizaci mezinárodních vztahů a likvidaci studené války, a to i tehdy, když začaly velké procesní změny v jednotlivých zemích...

V Sovětském svazu za necelé tři roky, jeden za druhým, odešli ze života tři generální tajemníci, tři vůdci strany a několik členů politbyra. Na konci roku 1980 zemřel Kosygin. V lednu 1982 Suslov. V listopadu Brežněv. V květnu 1983 Pelše. V únoru 1984 Andropov. V prosinci Ustinov a v březnu 1985 Černénko. V tom byla určitá symbolika. Umíral samotný systém, jeho pomalá stařecká krev už neměla životní sílu. Věděl jsem, jaké břímě mi bylo naloženo.

Doma mě přivítali oslavně. Všichni byli nadšeni, ale byly tu cítit i obavy. Raisa později ve své knize vzpomínala (měla to zapsáno ve svých denících), jak vnučka Xenia pronesla: „Dědečku, moc ti blahopřeju, přeju ti zdraví, štěstí a aby sis tu kaši správné snědl!" Co jsem si navařil, to jsem si skutečně musel sníst...

Když jsme předchozí noc mluvili s Raisou o tom, co se může stát, řekla mi: „Já ale nevím, jestli by to bylo dobré nebo špatné."

* „Brežněvova doktrína" neboli „Doktrína omezené suverenity" - charakteristika Brežněvovy zahraniční politiky, zformulovaná západními politiky a společenskými představiteli a představována tím, že SSSR se po právu vměšuje do vnitřních záležitostí zemí Varšavské smlouvy (VS) v případě ohrožení celistvosti „socialistického společenství". Tento princip byl ideologickým základem vpádu vojsk VS v čele se SSSR do Československa v roce 1968.

Na exkurzi v Kremlu: S Raisou a vnučkami Xenií a Anastasií, 1990

Tehdy jsem jí řekl o tom, o čem jsem nikdy před tím nehovořil. V jednom z rozhovorů mi Andropov doslova řekl: „Neschovávej se do agrární problematiky. Zajímej se o veškeré otázky vnitřní i vnější politiky. Musíš být připraven na to, že najednou, třeba hned zítra, na tebe padne tíha zodpovědnosti."

Byl jsem zcela konsternován otevřeností a přímostí, s jakou to bylo řečeno. Následoval Andropovův dotaz: „Nevíš, o čem tu mluvím?"

„Chápu to dobře. Ale přemýšlím, k čemu je tento rozhovor."

„Je to rozhovor jen mezi námi."

„Dobře. Rozumím."

Raisa se na mě dívala s údivem.

Mimochodem, nedávno se natáčel dokumentární film o kancléři Kohlovi a já jsem byl ve filmu jeho společník. Helmut

se podělil o vzpomínky, které byly pro mě novinkami. Během jeho oficiální návštěvy v SSSR, kdy byl generálním tajemníkem Andropov, došlo s ním k následujícímu rozhovoru. Kohl se ho zeptal: „Koho vidíte jako svého následovníka, máte nějakou představu?" Vypadalo to, jako by věděl o zdravotních problémech Jurije Vladimiroviče. Uvědomil si netaktnost svého dotazu a doplnil: „Měl jsem na mysli, že každý z nás je vydán na milost boží. Dnes žije, ale zítra..."

Andropov řekl, že sází na tajemníka ÚV Gorbačova...

Začaly mé první dny na postu generálního tajemníka. Rodina si musela zvykat. Museli jsme všichni pochopit a postavit se k tomu, jak bude náš následující život probíhat. V následujících letech budeme nuceni počítat s okolnostmi, že jsem nejen já, ale i Raisa a všichni členové rodiny pod neustálým dohledem celé společnosti.

Raisa chtěla pokračovat ve své doktorandské práci, navazovala vztahy s kolegy a uvažovala o tématu své dizertační práce. V březnu 1985jsme museli řešit i tuto otázku: pokračovat, nebo odložit? Sama došla k závěru a řekla mi: „Myslím, že je potřeba tuto záležitost odložit na lepší časy."

A tak se také stalo.

Kapitola jedenáctá

Generální tajemník a první dáma

Po mém zvolení generálním tajemníkem se mě Raisa stále znovu a znovu ptala: „Jak se teď mám chovat?"

„Nebudeme nic měnit. Tak, jak jsme se chovali do teď, budeme se chovat i nadále, jak jsme byli zvyklí postupovat, budeme stále. V civilizovaném světě ženy - družky prezidentů a premiérů - plní různé společenské funkce."

Raisa se ptala, co konkrétního má dělat teď, když se rodina ocitla v centru dění v naší zemi i ve světě. Bylo také třeba stále ujišťovat okolí, že Raisa neovlivňuje má politická rozhodnutí a nevytváří na mne v žádných otázkách nátlak! Raisa vůbec netušila, jak politbyro pracuje a co vlastně dělá. Víc ji zajímalo, o čem se diskutovalo v novinách, v televizi a ve společnosti.

A jak se dalo očekávat, bylo objevení „první dámy" na veřejnosti přijímáno různě. V této záležitosti jsem ale nikdy neměl pochybnosti. Ani samotný výraz „první dáma" jsme nebrali úplně vážně. Teprve když se Raisa dostala na hranici mezi životem a smrtí a byli jsme u ní celá rodina, myslím, že lidé pochopili, jak pravdivě hluboké city nás spojovaly. Jak napsala *Novaja gazeta,* lidé najednou viděli, že skutečně „milují jeden druhého".

Pro mě byla Raisa ženou, kterou jsem miloval. Byli jsme přátelé. Podporovali jsme se a starali se jeden o druhého.

První špatné znamení se objevilo ve Forosu, kde nás 18. srpna 1991 internovali a izolovali od vnějšího světa. Tam měla Raisa asi slabou mozkovou příhodu. Přestala mluvit a nemohla pohnout pravou rukou. Pamatuji si její oči v tu chvíli (vidím je i dnes): bylo v nich zděšení i prosba.

Díky úsilí lékařů, profesorů Borisova a Pokutného, a účasti dcery Iriny a zetě Anatolije (také lékařů) se podařilo dostat ji z krize, i když po propuštění z nemocnice musela ležet. Pak následovaly neustálé návštěvy lékařů. Nejdříve krvácení do sítnice jednoho, potom i druhého oka, vážná ztráta zraku, nespavost, deprese - to vše se projevilo najednou.

Těžký podzim roku 1991, můj odchod z postu prezidenta, rozpad země, špína, která se lila na mou rodinu, to vše Raise přitěžovalo. Nacházela se v moci těchto těžkých prožitků.

Byla mi zcela oddanou družkou. V roce 1996 jsem se rozhodl, že budu kandidovat v prezidentských volbách. Prakticky všichni byli proti mému rozhodnutí. Jediná Raisa pochopila, že se netlačím k moci, ale že chci v předvolební kampani vyříkat vše, co jsem v posledních letech nemohl, protože jsem byl zcela izolován - až do příchodu strany Vladimíra Putina k moci.

Raisa se zúčastnila téměř všech mých 22 předvolebních setkání v různých regionech.

Od začátku do konce předvolební kampaně roku 1996 vedla proti mně „jelcinovská klika" neslýchané špinavou propagandu. Jakmile jsem byl zaregistrován volební komisí jako kandidát na prezidenta Ruské federace, vydal Jelcin všem organizacím pokyn, jak se zařídit, pokud jde o mou osobu. Následoval příkaz: „sabotovat Gorbačova". Prakticky všichni starostové (kromě irkutského starosty Jurije Nožikova, kemerovského Michaila Kisljuka, předsedy zákonodárného sboru Amana Tulejeva, vedoucího administrativy Volgogradské oblasti Ivana Šabunina a primátora Samary Olega Sysujeva) v době mého příjezdu „byli zaneprázdněni" nebo na služební cestě, ale přitom kontrolovali vše, aby Gorbačovovi zkomplikovali situaci a narušili jeho setkání s voliči.

Ve všech oblastech mě sledovala skupina z komunistické strany Ruské federace. Setkávali jsme se u vchodu do budov,

kde probíhaly mítinky, a vždy rozvinuli heslo: „Zmiz, zrádče!" Pravidelně jsem dostával nejmenší nebo vůbec žádnou místnost. Tak tomu bylo ve Vladimíru, kde mi přidělili místnost, kam by se nevešla ani desetina zájemců o setkání. Tak jsme zůstali venku na náměstí před budovou a k voličům jsem mluvil přes reproduktor zapojený do auta, kterým jsem přijel.

Primátor Petrohradu Anatolij Sobčak se také musel podřídit nezákonným praktikám prezidenta. Na univerzitě byla zrovna aula „v opravě". Studenti si tehdy posedali na schodiště v několika patrech a tak poslouchali mé vystoupení. Nyní se mi přátelé z Petrohradu stydí, když na to vzpomínám. Na univerzitě v Novosibirsku jsem nemohl sehnat odpovídající sál k setkání s mládeží, a nejen s ní. Voličů, kteří se chtěli se mnou setkat, bylo tak moc, že lidé povyhrnovali okna a dveře. Sál byl nabitý k prasknutí a setkání proběhlo.

Studenti mě poslouchali pozorně a byly slyšet bouřlivé ovace. Tak tomu bylo v Petrohradě, Nižném Novgorodě, Irkutsku, Samaře, Jekatěrinburgu, Ufě... Tato setkání rušila mýtus o apolitičnosti mládeže. Přesvědčil jsem se: tisíce a tisíce občanů chtějí znát můj názor na reformy a situaci v zemi.

Jelcinovo okolí se těchto setkání bálo. O tom svědčily opakované žádosti oficiálních i neoficiálních prezidentských štábů, abych ve volbách vystupoval společně s Jelcinem nebo se vzdal v jeho prospěch. Když se to nepodařilo, začali narušovat moje setkání a nezastavili se ani před hrubým porušování volebních zákonů, elementárních norem slušného chování, ani před kriminálními činy.

Jelcinův „věrný poddaný" v Omsku, gubernátor Poležajev, někam odjel a jeho zástupce, který se mi měl věnovat, taky někam zmizel. Lidé už byli v sále a já jsem šel za nimi. V jednu chvíli se proti mně zvedl člověk s dvoumetrovým klackem a namířil s ním na mou hlavu v místě spodiny lebeční. Jak se ukázalo později, byl dříve desátníkem a „ne úplně zdravým". Před úrazem mě zachránila ruka osobního ochránce, kterou stačil zvednout a ránu odklonil na šíji a ramena. Rovnováhu jsem neztratil.

Setkání s účastníky v sále jsem nezrušil. Řekl jsem lidem, co se při mém příchodu stalo. A vedoucí omského oddělení minis-

terstva vnitra přitom seděl doma a čekal, až to proběhne. Pak se objevil. Doslova spiknutí spodiny. Všichni byli věrni nové vládě. Tak se chovají lidé nezodpovědní a zbabělí.

Pak mi řekli, že to byla akce Žirinovského strany. Na oslavě jeho padesátin představitel omské organizace Žirinovského strany po pijatice povídal: „To jsme připravili Gorbačovovi v Omsku přivítání!"

Žirinovskij na to nereagoval, seděl, nic nedělal, ale po pěti minutách toho člověka vyvedli. Když jsem získal tuto informaci, zaslal jsem žádost o prošetření na generální prokuraturu. Obdržel jsem, bohužel, velmi formální odpověď Prokuratura byla z řady „poddaných sloužících" vládě, ne zákonům.

Měl jsem naplánovaný pobyt ve Volgogradu. Se mnou se rozhodli letět spisovatel Andrej Siňavskij, který byl dříve perzekuovaný za své „buřičské" knihy, a Marija Rozanovová, jeho žena. Odrazoval jsem je od toho: bude to těžké, ale oni chtěli na vlastní oči vidět, jak lidé vítají Gorbačova.

Propůjčili nám velký sál. Po celou dobu setkání hrál nahlas dechový orchestr. Musel jsem vynaložit opravdu velké úsilí, abych navázal kontakt a dialog uvnitř sálu. Vystoupil jsem a odpověděl na dotazy. Skončilo to tím, že se se mnou lidé loučili vestoje. Ale v ústřední televizi ukázali pouze výkřiky v sále na začátku setkání. Jak říkali mí spolupracovníci z předvolebního štábu, vše bylo dopředu připraveno. Andrej Siňavskij tím byl pobouřen a napsal o tom velký článek.

Chtěl bych se zvlášť věnovat jednomu případu. Když jsem měl vystoupení v Petrohradu, přišli za mnou obyvatelé městečka Ivan, které leží u hranic s Estonskem. Městečko je rozděleno na dvě části: jedna je na estonském území, druhá na ruském. To přináší mnoho všelijakých problémů a nedorozumění. Představitelé města mě požádali, jestli bych k nim nepřijel.

Na setkání přišlo mnoho obyvatel: byl plný kinosál, kam se vejde 900 lidí, a asi tolik (možná i více) bylo před kinem. Když jsem přijel, voliči vytvořili koridor, kterým jsem procházel ke kinu. Na uvítanou vyšli s ošklivými a urážlivými plakáty. Cestou do sálu jsem procházel skrz „rákosky 20. století". Přesto jsem se dostal dovnitř.

Lidé seděli nejen v sále, ale stáli i kolem tribuny. Sotva jsem vešel, začaly výkřiky stejného obsahu. To trvalo 5či 10 minut. Nemohl jsem začít mluvit. Z různých koutů se ozývalo obviňování a urážky. Nakonec jsem řekl: „Co vlastně chcete? Pozvali jste mě, tak jsem přijel. Buď nyní vystoupím a vy pak budete klást dotazy, nebo se můžete ptát bez mého vystoupení."

Stále křičeli a pískali. Tak jsem je přerušil: „Chcete mě ukřižovat? Tak mě ukřižujte!"

Najednou se ozval ženský hlas.

„Co si to o nás myslíte, Michaile Sergejeviči!? My jsme ruští občané!"

Útok byl odvrácen. Po vystoupení došlo na dotazy. A vše proběhlo normálně. Těm, kdo chtěli setkání přerušit, se to nepodařilo. Vyprovázeli mě vestoje, po dobrém. Obstoupila mě skupina lidí - těch, co křičeli z různých koutů. A jak se ukázalo, byli to bývalí straničtí pracovníci a jim nebyla demokracie po chuti. Mstili se „svému" bývalému generálnímu tajemníkovi ÚV KSSS.

Ptal jsem se: „O co se snažíte?"

A oni mě začali přemlouvat ke spojení s Gennadijem Zjuganovem.

„Nemohu se spojit se Zjuganovem, protože se rozcházíme v principech. To, co křičíte na mě, byste měli adresovat jemu. Protože Zjuganov a jeho okolí v roce 1991, když se rozebírala bělověžská dohoda v Nejvyšších sovětech Ruska, Ukrajiny a Běloruska, přemlouval ruské zástupce, aby hlasovali pro. S těmito lidmi se nemohu spojit. Pokud chcete, tak pro ně hlasujte. Od perestrojky máte právo volby."

A najednou: „Co by to bylo za prezidenta - Zjuganov?!" (S tím souhlasím.)

Petrohradské noviny o tomto setkání informovaly, každý si to mohl přečíst. Bylo tam zmíněno, že sál byl plný a volná místa byla jen na lustrech.

A ještě k Petrohradu. Byl jsem tam na zasedání o výrobě lodí. Proběhla zajímavá exkurze, zajímavý rozhovor, jak se uvádějí do nového života, a při návratu odsud někdo z mého okolí poprosil: „Michaile Sergejeviči, už půl dne za vámi chodí mladá korespondentka a chce vám položit otázku."

„Dobře, odpovím."

A následoval dotaz: „Vy dodnes pracujete pro CLA?"

Pohlédl jsem na ni: mladičká tvář. Někdo ji zaúkoloval a ona plní úkol. Odpověděl jsem: „Ano."

„A proč?"

„Protože tam dobře platí," otočil jsem se a odešel.

Musím ještě povyprávět o setkání na univerzitě v Irkutsku. Setkání proběhlo v aule. Účastnili se ho studenti i učitelé, jednoduše voliči. Sál byl přeplněn. A byla spousta dotazů. Najednou se zvedl člověk s velkou aktovkou a představil se jako docent katediy marxismu-leninismu: „Vy jste v jednom roce říkal to a to, za dva-tři roky něco jiného, a tam jste napsal to a to. Neodporujete si trochu?"

„Ne, neodporuji."

‚A co si tedy máme o vás myslet?"

Oči mu plály, byl v „politickém rauši", jak Gorbačova „zahnal do kouta",

„Tak dobře, nyní dám dotaz všem, celému sálu. Lenin před Velkou říjnovou revolucí tvrdil, že proletariát se chopí moci a bude vládnout demokratickou cestou. Ve své knize *Stát a revol uce*propaguje diktaturu proletariátu. Díky vývoji v zemi Lenin v roce 1921 navrhl rozpracování nové ekonomické politiky (NEP). A přitom přiznal, že bolševici udělali chybu, nešli správným směrem a že je potřeba změnit pohled na socialismus. NEP dostala už v roce 1926 naši zemi na úroveň nejlepšího předrevolučního roku, a tím byl rok 1913. A vy, jste na Leninové straně?"

Ano, ano."

„Tak mi řekněte, jak to, že Leninovi dáváte právo měnit pozice, názory, politiku, a mně ne?"

Sál aplaudoval. Tázající se otočil a odešel.

Využil jsem svoje předvolební cesty k tomu, abych co největšímu počtu lidí říkal o perestrojce a jejích výsledcích, a vysvětloval, že Jelcinova cesta ke kapitalismu v jeho divoké formě a privatizace, zaměřená na rozkrádání státního majetku, na

chaos v zemi - jsou atributy, které mají zárodek ve špatných úmyslech a za které platíme a ještě dlouhou dobu budeme doplácet.

Vše začalo mým vystoupením v televizi 25 prosince 1991, ve kterém jsem informoval o ukončení výkonu prezidentských povinností. Moje vystoupení ještě ani neskončilo a Boris Jelcin už byl připraven vylézt na střechu Kremlu a sundat z ní prapor Svazu sovětských socialistických republik.

Po mém vystoupení jsme se měli sejít tak, jak jsme se již dříve domluvili, v kremelské prezidentské kanceláři. Čekal jsem a Jelcin nikde. Zavolal jsem mu. Řekl mi, že jsem porušil dohodu: můj projev se lišil od mých slibů. Dnes, kdy už Jelcin nežije a já se nacházím v konečné fázi života, chci říct, že jsem mu žádné sliby nedával a neměl jsem v plánu dávat. Pak navrhl sejít se na „neutrální půdě" - v sále, kde se obyčejně přijímali velvyslanci z jiných zemí. Poslal jsem ho „někam" (nebudu to skrývat). V tu chvíli jsem se rozhodl poslat mu obálku s Rozhodnutím prezidenta SSSR o předání moci a přikázal jsem ministru obrany Šapošnikovovi, aby předal „jaderný kufřík" novému vládci.

Na našich setkáních s Jelcinem jsme se dohodli o postupu předání moci. Ke 30. prosinci měla skončit svou činnost Kancelář prezidenta SSSR. Ale už 26 prosince vtrhli do mé kanceláře B. N. Jelcin, I. S. Silajev, G. E. Burbulis a R. I. Chasbulatov a pozvedli své skleničky s whisky - „na vítězství". V tom byl prezident Jelcin „velký mistr". Možná se mýlím, ale jsem přesvědčen, že se to mnohým Rusům líbilo. Ale myslím, že se nemýlím.

Tehdy, v prosinci 1991, když Jelcin podepisoval výnos o vyčlenění místnosti pro mou nadaci, se zeptal: „Takže Gorbačovův fond bude hrát roli opoziční strany?"

Řekl jsem: „Ne. Pokud budeš udržovat linii, kterou jsme šli společné a na které jsme se domluvili v posledních týdnech, tak tě budu podporovat a bránit, protože moje odpovědnost před Ruskem zůstává. Ale jestliže povedeš politiku, která je pro mé nepřijatelná a která by byla špatná pro naši zemi, tak té budu kritizovat a budu to dělat otevřené a nahlas, bez jakýchkoliv zákulisních her a intrik."

Poslední řečené jsem považoval za nutné podtrhnout: intriky byly pro Jelcina oblíbenou kratochvílí. Nyní z knih Poltoranina a Koržakova všichni vědí, kde se líhly bludy o mně a mé rodině, které se šířily po vlasti.

jelcin zavrhl reformování SSSR při zachování jeho svazové státnosti a postupné přeměny ve společnosti. Začal využívat metodu uvolnění ve státní i sociální struktuře, a tím zcela nepřipravený stát vědomě otevřel konkurenci a vlastně ho tak položil na lopatky. Chtěl tím dokázat, jaký je rozhodný antikomunista.

Myslím, že se mu to podařilo. Ale jak probíhala 90. léta, všichni vědí. Bohužel i dnes jsou v Rusku lidé, kteří nechápou rozdíl mezi rozhodností a pošetilostí.

V březnu až dubnu 1992 jsem důrazně vystoupil proti Jelcinově politice, které tleskali už jenom ti, kterým se líbilo rozdělení SSSR a klidně by souhlasili i s rozdělením Ruska. Tehdy na mě byla podána žaloba u Ústavního soudu. Zbavili mě práva vycestovat za hranice a zrušili to až tehdy, když v Itálii, kam jsem měl cestovat, vyšli lidé do ulic s protestem. Proti krokům nového vedení se protestovalo i v dalších zemích.

Ve druhé polovině roku, kdy jsem Jelcina opět kritizoval, vydal nařízení o zabrání budovy, ve které sídlil Fond. Druhý den ráno, když šli pracovníci Fondu do práce, uviděli před budovou OMONovce *(zásahový oddíl milice)* s automaty... U jiných takto nepostupoval.

V té době také uzavřela vláda Ruské federace dohodu s americkou firmou, která měla za pět milionů dolarů najít tajná Gorbačovova konta. Později jsem se dozvěděl, že tato firma měla kolem 22 lidí a všichni byli bud členy Gajdarovy vlády, nebo Gajdarovými blízkými.

Hlavní televizní kanály měly zakázáno umožnit Gorbačovovo vystoupení. Kvůli jakémusi půlminutovému interview s Gorbačovem nebylo jednomu novináři dovoleno pracovat v televizi. V této záležitosti byl vydán totální zákaz.

Při jedné z mých návštěv Petrohradu mě Anatolij Sobčak pozval do restaurace. Již jsme měli domluvenou schůzku. Ale jak mě pak informovali, následoval Jelcinův telefonát: „S kým chceš spolupracovat - se mnou, nebo Gorbačovem?"

A Anatolij Sobčak to vzdal: vše přeorganizoval. Přirozeně, viděl, jak pracuje Jelcin a jak se chová k prezidentovi SSSR. „Nová elita" přešla do útoku.

Nemohu v této souvislosti nevzpomenout na Vladimíra Putina, se kterým jsem se tehdy seznámil. Jako první náměstek primátora Petrohradu měl na starost mou návštěvu, setkal se se mnou, doprovázel mě na cestách po městě a projevoval vždy velký takt, pohostinnost a pochopení pro městské i další problémy.

Úmysl

Když jsem diktoval tuto knihu, došel jsem ke svému zvolení generálním tajemníkem. Moje spolupracovnice Irina Vaginovová povídá: „Michaile Sergejeviči, dnes je 11. března!" 11. března, ale už roku 2009!

V hodnocení perestrojky se v naší společnosti mnohé změnilo. Významně vzrostl počet těch, kteří si myslí, že perestrojka byla nutností. Vždyť ještě před deseti lety to byla menšina. Ale je stále zhruba třetina těch, kteří se domnívají, že se neměla začínat. Některé politické kruhy, především z doby Jelcinova vládnutí, se snaží spoustu věcí z období perestrojky zamlčovat, aby vyzvedly 90. léta. Ale za vlády prezidenta Putina se 25 výročí počátku perestrojky připomnělo, a to také o něčem svědčí.

Často jsem dotazován: zvítězila, nebo prohrála perestrojka? Moje odpověď zní: perestrojka byla zlomena, přesněji řečeno, svržena. Její zásluhy jsou ale důležité. Strategie perestrojky byla vyměněna za strategii rozpadu svazového státu, ekonomiky a systému sociálního zabezpečení. Vše bylo provedeno mávnutím proutku a zmrazilo to rozvoj země minimálně na desetiletí.

Nyní, s odstupem, vidím mnoho věcí a událostí jasněji a v širších souvislostech, ale v principu jsem názor nezměnil: začal bych znovu bojem za *tytéž* cíle - „více demokracie, více socialismu". Moje úvahy a také diskuze s Andropovem mě dovedly k představě, že „více demokracie" bude znamenat i „více socia-

lismu“. Tato formulace vychází z Lenina - z poslední etapy jeho života, kdy pochopil, že věci v zemi nešly podle jeho představ.

Základ perestrojky měl být v přechodu totalitního režimu ke svobodě a demokracii. Totalitní režim a společnost, infikovaná jeho nedostatky - s tím měla perestrojka co do činění.

To je v podstatě klíč k pochopení úmyslů iniciátorů perestrojky. Víra v to, že sovětští lidé, když získají svobodu, projeví tvůrčí, budovatelskou energii, hýbala reformátorskými začátky.

„Tak už se dál nedá žít!“ - toto heslo se vynořilo z hloubky reálného života. Vzdělaná společnost se dusila nesvobodou. Perestrojka byla na spadnutí. V té době probíhaly na Západě strukturální změny, ale bez ohledu na všechny problémy a těžkosti vstoupily západní země do nové technologické epochy a ještě zvýšily produktivitu. Totalitní brežnévské období propásло novou fázi civilizačního pokroku. Ztratili jsme čas a podle historických kritérií jsme začati prohrávat. Naše společnost zaostávala. Tempo rozvoje, které by umožnilo dohonit nejrozvinutější státy, se začalo v 70. letech zpomalovat a v roce nástupu Jurije Andropova k moci - jak už jsem zmínil - bylo téměř nulové. Co se týká kvality produkce, tak kromě obranných systémů a energetických zdrojů byla výroba neschopná konkurence. A ještě něco: nejbohatší země nebyla schopna řešit obyčejné problémy svých občanů. Nedostávalo se výrobků a zboží pro ženy, děti, mládež i staré lidi... Bylo třeba pozvednout tvůrčí myšlení, intelekt, zájmy. K tomu měla sloužit perestrojka s její svobodnou a demokraticky zabezpečenou účastí lidí na společenském a politickém rozvoji.

Vrátil jsem se k úvahám, co dělal Lenin po revoluci. Dnes existuje mnoho názorů, které ho odsuzují. Já s nimi nesouhlasím. Cením si Lenina proto, že jeho komunismus je svázán s intelektuálním pokrokem a s jednoznačným využitím lidského poznání. Při všech kritických náhledech to byl velký člověk. Riskl převzetí moci v době, kdy byla země v katastrofálním stavu. Přes své revoluční myšlení byl schopen přiznat chyby, přehodnocovat již udělané a uvažovat o budoucnosti. Lenin se nebál jít do roztržky s dřívějšími názory - ať už svými nebo svých spolupracovníků.

Chtěli jsme se vrátit tam, kde Leninova tvůrčí činnost skončila. Jakmile se mělo jít za současné hranice socialismu, odvolávali jsme se na Lenina. Tak to bylo. Perestrojka se začala pod značkou pozdního Lenina, což, opakuji, bylo dáno historicky. Občanská válka a „vojenský komunismus" pomohly bolševikům k monopolnímu získání moci a silovým formám vládnutí. Tam byl počátek byrokratizace strany i společnosti, která pak přerostla v totalitní systém.

Samozřejmě, že na začátku perestrojky jsme ještě neviděli vše, nerozuměli všemu a nepromýšleli vše. V první chvíli jsme říkali: perestrojka - pokračování Října. Dnes bych řekl: ten slogan měl v sobě kus pravdy a kus bludu. Dnes jsem velmi opatrný při srovnávání mezi Říjnem a perestrojkou.

Moje krédo - udělat naši společnost svobodnou, humánní a demokratickou, neopírající se o sílu, ale o aktivitu a poznání lidí. To by jim v konečném důsledku pomohlo stát se občany, kteří by byli schopni zabránit opakování situace, kdy národ v průběhu 20. století vedli střídající se skupiny mocenských klik.

Ve své vlastní evoluci jsem prožil různé etapy: hledání, formulace a adekvátnost politických koncepcí, realizace plánů - reformy a nové závěry v průběhu perestrojky. Tyto zkušenosti mě dovedly k následujícímu závěru: lidé mohou cestou reforem a postupného rozvoje dojít ke svobodě. Revolucionářství vede k chaosu, rozvratu a často k nové nesvobodě.

A existoval vlastně nějaký plán perestrojky? Tato otázka zůstává dodnes jádrem diskuzí o perestrojce. Po březnovém plénu v roce 1985jsme začali konkrétními „jednoduchými" kroky a postupně jsme tak společnost připravovali k osvojení nových životních pravidel ve svobodných podmínkách.

Základem perestrojkového plánu byla obrovská práce na analýze stavu společnosti a především její ekonomické sféry. V průběhu setkávání a diskuzí jsme účastníky žádali, aby nám vždy sdělili svůj pohled na věc. Odhalilo se něco neuvěřitelného: nespokojeni byli úplně všichni, dokonce i pracovníci obranného průmyslu a vojáci, a ti, jak je známo, měli privilegované postavení.

Tehdy se došlo k závěru: zítra či pozítří může vše prasknout. Je potřeba otevřít cestu reformám. Nové vedení, které bylo zvoleno na březnovém plénu ÚV KSSS, se muselo rozhodnout...

Dodnes bylo vydáno již několik knih o tomto období, mezi nimi i *V politbyru ÚV KSSS* vycházející ze záznamů jednání politbyra a oddělení ÚV, které uchovali Anatolij Čerňajev, Vadím Medveděv a Georgij Šachnazarov*. Nyní vyšlo již druhé vydání této knihy. Osvětluje, jak pracovalo politbyro, vláda a jednotlivé osoby. Je v nich zachycena skutečná situace, atmosféra ve vedení strany i to, že od prvních dnů se budovala cesta k uskutečnění reforem.

Čím více se rozšiřovala glasnosť, tím více nabíraly na síle perestrojkové procesy a tím aktivnější byla společnost. Apatie zmizela jako pára nad hrncem. Bylo nutné zpřetrhat pevná pouta stranickoa-administrativního systému. Uskutečnit opatření, která zabezpečí přísun čerstvých sil do všech sfér života. Největší potřebou byla svoboda, která mohla nastartovat politické změny v zemi.

Perestrojka a obzvláště její počáteční etapa je často srovnávána s reformami v Číně.

Čína a SSSR - to jsou podle struktury a úrovně vývoje dva zcela odlišné celky. Čínský národ se posunul díky reformám, které rozpracoval Teng Siao-pching a jeho pokračovatelé. Ale to se dotklo jen části obyvatelstva. Bída stovek milionů Číňanů je nesporným faktem. Na povrch vyplouvají ekologické problémy, problémy energetického zabezpečení a největší problém - demokratizace.

Vždy jsem zastával a zastávám názor, že tam, kde nastal čas na změnu, je třeba ji provést, ale v Číně - čínsky, v Rusku - ruský a v Latinské Americe - s ohledem na různorodost tak velkého území. Tam, kde se k tomu nepřihlíží, proces se zpomaluje, ale vzniká i riziko ohrožení politického i sociálního pořádku.

* *V Politbjuro CK KPSS*. Ze záznamů A. Čerňajeva, V. Medvedéva, G. Šachnazarova, (1985-1991), 2. upravené vydání - Fond Michaila Gorbačova, 2008 (1. vydání vyšlo v roce 2006).

Myslím si, že v našich podmínkách mohlo dojít k nějakým změnám jediné s příchodem nového vedení na samotný vrchol moci.

Vzpomínám si na jeden z rozhovorů s Jurijem Andropovem - ještě před tím, než se stal generálním tajemníkem (já jsem pracoval ve Stavropolu). V průběhu jednání jsem mu řekl, že se mi zdá, že členové politbyra se málo zajímají o to, kdo po nich jednou převezme vedení země.

Andropov napjatě, ale s úsměvem reagoval: ‚A co si myslíš, že nás asi zajímá, když ne země a její lidé?"

Byl jsem jiného názoru a otevřeně jsem řekl: „Vezměte si například fotografii členů vedení při oslavě 7. listopadu loňského roku. Když se na ni podívám, tak jsem znepokojen: prakticky všem je 70 a více let - není tam ani jedna mladší tvář." A napůl z legrace jsem dodal: „Vždyť za chvilku všichni umřete."

„Ty ses rozhodl nás pohřbít?"

„Já ne, ale vyplývá to z logiky věci, takový je život. K tomu bych dodal výrok jednoho východního mudrce: Lidé se narodí, strádají a umírají. Dvě stadia už mají lidé ve vedení naší země za sebou, tomu třetímu se nedá zabránit. Takže otázka mladých ve vedení země by se měla kriticky přehodnotit."

„Víš, Michaile," řekl Andropov, „když se na vrchol dostanou mladí lidé s nedostatečnými zkušenostmi, širokými lokty a myšlenkami na kariéru, mohou vzniknout velké chyby. Starý kůň brázdu nezničí."

„Ano, to je přesné, Juriji Vladimiroviči. Vždyť přichází doba, kdy je potřeba nové brázdy, ale starý kůň půjde stále po té své dřívější. Souhlasím s Leninem, který říkal: potřebujeme zkušené, zapálené a mladé kádry. Staří předají zkušenosti mladým a mladí nedají stařík̊m pokoj, tím se zajistí potřebné klima a pracovní výsledky."

„Já také souhlasím s Leninem," odpověděl usmívající se Andropov.

„Juriji Vladimiroviči, vždyť jak se u nás říká, není lesa bez podrostu."

To se Andropovovi vrylo do paměti a do konce života mi to stále připomínal. Okamžitě po skončení březnového pléna ÚV

jsme se začali zabývat rozpracováním programu prvních kroků, který jsem chtěl předložit na následujícím plénu. Program byl schválen na dubnovém zasedání ÚV KSSS roku 1985

Následovala moje setkání v Moskvě, pak cesty do Leningradu, na Ukrajinu, do Běloruska a dalších republik. Od leningradské cesty začala otevřená debata o otázkách minulosti, přítomnosti i budoucnosti.

III. ČÁST

Jak se dělala perestrojka

Kapitola dvanáctá

Čas otevřít dveře změnám

Nyní se tvrdí, že počátečním bodem odpočítávání historie perestrojkyje dubnové plénum ÚV KSSS roku 1985 Nepochybně: na březnovém plénu bylo zvoleno nové vedení. Ale koncepce nové politiky byla oficiálně předložena na dubnovém plénu. Pléna ÚV probíhala jedno za druhým, stejně jako setkávání s lidmi.

V Moskvě jsem vystupoval v Lichačovově závodě, v obytných čtvrtích, v nemocnici i obchodech. Ale hlavní vystoupení té doby proběhlo v konferenčním sálu ZILu *(Automobilových závodyl. A. Lichačova)*Tehdy jsem poprvé veřejně řekl, že od počátku 70. let zaostáváme za rozvinutými státy a že zpomalení tempa růstu komplikuje situaci v ekonomice, sociální sféře i v plnění obranných úkolů. Lidé na setkáních hovořili otevřeně a s velkým zaujetím. Bylo to neobyčejné. V první řadě byly kladeny problémové dotazy. Využití nových přírodních zásob na Sibiři a Dálném Východě je velmi pracné. Zhoršily se demografické problémy. Sovětský svaz zaostává za rozvinutými zeměmi ve vědecko-technickém rozvoji.

Setkávání vyvolávala živou odezvu. Lidé nechtěli jen projevit úctu novému generálnímu tajemníkovi, ale především projevit zájem o věc. Hovořili o svých potřebách a doufali v brzkou změnu k lepšímu.

Velmi zajímavá byla moje návštěva Leningradu. Leningraďané velmi vřele podporovali závěry dubnového pléna. Setkání započala na Moskevské třídě, kam přišly stovky lidí. Musel jsem zastavit automobil a vyjít k nim. Navštívil jsem významná místa: Elektrosila, Kirovův závod, Světlana a Bolševička. Na výstavě „lntenzifikace-90“ jsem se setkal se studenty a učiteli Polytechnického institutu.

Pobyt v Leningradu byl zakončen ve Smolném - v tom Smolném, ve kterém byla v roce 1917 ustavena vláda sovětů.

Lidé čekali na informace o březnovém a dubnovém plénu ÚV a o tom, co má nové vedení v plánu. Poděkoval jsem Leningraďanům za vše, co dělají pro své město, ale otevřené jsem přiznal, že je před nimi ještě hodně problémů k řešení. Na závěr jsem je požádal, aby o tom přemýšleli.

Už jsem seděl v letadle do Moskvy, když se objevil předseda leningradských komunistů L. N. Zajkov a dal mi záznam mého vystoupení ve Smolném. Když jsme se vrátili domů, s Raisou jsme se na to video podívali s odstupem. Neskrývám, že jsme byli šokováni.

Kazetu jsem okamžité poslal Ligačovovi a požádal ho, aby ji zhlédl a rozhodl, jak budeme postupovat při vysvětlování cesty do Leningradu. Ligačov mi pak volal, že se společně s Michailem Zimjaninem na záznam podívali a jejich mínění je: předat kazetu televizi bez jakýchkoliv úprav.

Myslím, že setkání ve Smolném bylo mezníkem pro další činnost. Byl vytvořen určitý vzor pro podobná setkání.

Na přelomu června a července jsem jel na Ukrajinu a do Běloruska. Znovu se konala setkání a přímé dialogy. Bylo pro mě důležité slyšet názory lidí z těchto republik. Bylo jasné, že bez jejich podpory se neobejdeme.

Vystupoval jsem v Dněpropetrovském metalurgickém závodě a řekl jsem: „Možná, že se někdo ptá: nepostupuje se příliš kruté? Co si myslíte?" Díval jsem se přímo do sálu.

Hlasy: „Správně. Je to potřeba."

„To je co - jednotlivé hlasy, nebo mínění všech?" zeptal jsem se.

Sál společně zahučel: „Všech!"

Na výstavě Leningradu, 16. května 1985

Na konci ukrajinské návštěvy se v Kyjevě konalo setkání s vedoucími republiky, oblastí, ministerstev, s představiteli vědy, kultury a studentstva. Pokud jsem hovořil o ukrajinských zásluhách v rámci celé země, sál reagoval dobře. Ale chtěl jsem hned během prvního kontaktu říct Ukrajincům i Rusům o problematických momentech v rozvoji Ukrajiny. Mnoho let se republika schovávala pod Brežněvův „deštník", jakoby za hranicemi kontroly. Účastníci setkání přijali mé vystoupení s pochopením.

S Běloruskem jsem měl spoustu let přátelské vztahy. Klaním se před národem této partyzánské republiky. Proto jsem neodkládal svou návštěvu do budoucna a vydal se do Minská. Bělorusové byli na všech setkáních vstřícní. Do Moskvy jsem se vrátil plný zážitků.

Tady je potřeba zdůraznit, že Leonid Brežněv vzhledem ke svému zdraví jezdil po vlasti málo. A ani jeho nástupci, podle jeho vzoru, po regionech moc necestovali.

Setkání s Leningraďany,
15. května 1985

Na Sibiř jsem se chtěl podívat už dávno, vidět na vlastní oči, jak se tam lidem žije a pracuje, a pokusit se rozebrat příčiny neblahé situace kolem těžby ropy a plynu. Hned po dovolené, 4. září, jsem společně s Dolgichem, Jelcinem, Bajbakovem a ministrem plynárenství Černomyrdinem přistáli v Ťumenské oblasti. Seznamování začalo v Nižněvartovsku - hlavním městě ropného kraje. Pak jsem navštívil Urengoj - mladé město, které se rozkládalo u polárního kruhu. Pobýval jsem také v Surgutě, kde budovali elektrárnu, a v dalších mikroregionech.

Rozhovor s naftaři a plynaři byl velmi ostrý. Vedení i obyvatele tohoto regionu život v tomto drsném kraji rozhodně nerozmazloval. Zázemí velmi pokulhávalo za průmyslovým rozvojem kraje, kam přijely tisíce nových obyvatel.

Byla to děsivá pravda: jestliže se v těchto nehostinných místech mají budovat mohutná díla, měla by tam být dopředu pro lidi zajištěna infrastruktura: cesty, bydlení, světlo, teplo, školy, nemocnice, knihovny, stadiony - prostě všechno, co je potřeba k normálnímu lidskému živobytí! Obzvláště silný zážitek jsem měl ve městě Novyj Urengoj - nové město u polárního kruhu, které se ještě budovalo. Většina obyvatel vyšla do ulic, aby se setkala s hlavou státu. Rozhovor byl drsný.

„Takhle tu žijeme ‚na pražcích' nebo ve vagónech! Chybí nám všechno. Sem k polárnímu kruhu nelétají pravidelné lety z hlavního města ani z jiných měst! Plyn potřebuje celý Svaz i Evropa, ale nás nepotřebuje nikdo?!"

Mě rozzlobilo, že naši představitelé, kteří odpovídali za zásobování, posílali pokořitelům severu a Sibiře „ležáky", které se v jiných krajích neprodaly. Ukázalo se, že schází zařízení v místní mlékárně, i když nové se mohlo vyrobit do měsíce. Hloupost nad hloupost. Strojaři poslali na sever zařízení z volných kusů, i když už se i v SSSR využívala zkušenost: montáž a dodání velkých zakázek do těžko přístupných míst. A ve výsledku se zjistilo, že k vybudování linky je potřeba vytvořit montážní pracoviště, pro něj je nutná další pracovní síla, a tím pádem i bydlení a další zázemí.

Na závěrečném setkání v Ťumení jsem z reakcí lidí pochopil, že nikdo nechce slyšet žádné všeobecné deklarace, ale že je po-

třeba reálná pomoc. Jménem vedení jsem slíbil: v co nejkratším možném čase pomoc pošleme.

Na zpáteční cestě letadlem jsem se zeptal Raisy: „Tak co, Sibiřanko? Jaké jsou zážitky a pocity?"

„Bylo to velmi zajímavé. Vzpomněla jsem si na své dětství: taky takové vagóny, baráky, sníh, vánice a hlučné večery, kdy byla rodina pohromadě. A o čem přemýšlíš ty?“ zeptala se na oplátku Raisa.

Moje myšlenky byly pod vlivem viděného o něčem zcela jiném. Jen jsem řekl: „Všechno musím ještě promyslet, až se vrátím do Moskvy."

Rozhodnutí o všech životně důležitých otázkách Sibiře jsme přijali neprodleně. Na západní Sibiř byly poslány trubky, cement, stavební materiál a zařízení. Byla zajištěna okamžitá pomoc v zásobování, vneseny korekce do plánů staveb obytných domů a ve sféře životních potřeb. Podařilo se zastavit propad a někde došlo i ke zvýšení těžby ropy. Dřívější politické strasti probublávaly na povrch, započaté nebylo totiž dotaženo do konce.

Moje setkání v ZlLu, v podnicích v Leningradu, na Ukrajině i v Bělorusku mě utvrdily v tom, že urychlení vědeckotechnického rozvoje se dotýká jak inženýrů, tak dělníků, a zvláště mládeže.

Brzy se na ÚV uskutečnilo Všesvazové zasedání o problematice vědeckotechnického rozvoje. Uběhlo 15let, kdy se Brežněv vyslovil pro nutnost zorganizování speciálního pléna ÚV, které by se zabývalo vědeckotechnickým pokrokem. Klíčovou otázkou v diskuzi byla modernizace domácího strojírenství na základě využití nových technologií. Bylo velmi těžké najít finanční prostředky na splnění nutných změn. Ale musely být nalezeny. Vklady do strojírenství vzrostly 1,8krát ve srovnání s předchozí etapou.

Zvláštní naděje jsem vkládal do „rámcových programů vědeckotechnického rozvoje": informatiky a počítačové techniky, rozvoje rotorů a dopravníkových linek, robotů, biotechnologií a genového inženýrství. Tyto programy předpokládaly vážnou perestrojku v investiční politice a kooperaci socialistických

podniků a západních firem. Vše bylo chápáno jako ostrý obrat, na který se léta čekalo.

Na úplném začátku došlo také ke kádrovým změnám v politbyru. Tato činnost začala za Andropova a pokračovala i po mém zvolení generálním tajemníkem. Do vedení přišli: N. I. Ryžkov, A. N. Jakovlev, V. A. Medveděv, E. A. Ševardnadze, E. K. Ligačov, V. I. Vorotnikov, V. M. Čebrikov, G. R Razumovskij, B. N. Jelcin, a poté i V. R Nikonov, A. F. Dobrynin, N. N. Sljuňkov, A. 1. Lukjanov, A. R Birjukovová, N. V. Talyzin, V. A. Ivaško, A. N. Girenko, V. M. Falin, G. V. Semjonovová a další.

Proces výměny kádrů postihl také pozice tajemníků republikových ÚV, krajských a oblastních výborů KS SSSR. Zasáhl i ministerstva a správy.

Počátek

Kmým prvním krokům patřila také protialkoholová kampaň, která měla velkou odezvu a vážné následky v celé společnosti. Dodnes se mnozí podivují nad tím, jak mohl Gorbačov začít svou práci ve funkci generálního tajemníka přijetím tohoto rozhodnutí.

Už jsem tento dotaz zodpověděl. Ale povím to ještě jednou. Věc se měla následovně. Ještě za Brežněvova života přijalo politbyro rozhodnutí o rozpracování protialkoholového programu. Upozorňuji čtenáře: „programu" (!), a ne „kampaně" (!). Práce nad ním pokračovala i za Andropova. Na politbyru i na vládě se o něm mluvilo a zadávaly se úkoly. A tak to bylo i za Černěnka.

Na počátku perestrojky bylo rozpracování hotové a bylo s ním seznámeno politbyro. Tomu předcházela spolupráce se 200 pracovními kolektivy a zcela otevřeně se o tom hovořilo na schůzích pracujících.

Chtěl bych najít ty papíry. Ony někde jsou. Jejich význam si dobře pamatuji: to se nezapomíná. Obyvatelstvo se vyslovilo za bezodkladná a rozhodná opatření v boji s alkoholismem. Lidé se podivovali: proč s tím vláda něco nedělá? Vždyť alkoholis-

mus má vliv na všechno - na morálku, průmysl, rozpad rodin, výchovu dětí a další a další. Ty dokumenty nešly číst v klidu. Některé regiony měly v úmyslu přijmout tzv. suchý zákon.

V počátečních letech sovětské vlády byl „suchý zákon", přijatý carským Ruskem, „dočasně" pozastaven: bylo třeba peněz. Energicky se k tomuto problému postavil Chruščov: zvýšil ceny alkoholu a omezil jeho prodej. Ale postupně šlo vše doztracena.

Problém ale časem narostl do obřích rozměrů. V zemi bylo na počátku protialkoholové kampaně pět milionů alkoholiků. Roční škody v národním hospodářství způsobené pijáctvím byly 80 až 100 miliard rublů. V přepočtu se ročně vypilo 10,6litru alkoholu na jednoho obyvatele, včetně kojenců! Pro srovnání - v roce 1914, kdy byl zaveden „suchý zákon", se vypilo 1,8 litru, a po skončení Velké vlastenecké války 2 litry.

Andrej Gromyko mi kdysi vyprávěl o svém rozhovoru na alkoholové téma s Leonidem Brežněvem. Vraceli se spolu autem z příměstské rezidence Zavidovo, řídil Brežněv. Gromyko, který dostal informaci, jaký je stav ve společnosti ve vztahu k alkoholu, sdělil, že pijáctví dosáhlo katastrofálních rozměrů a že ovlivňuje ve špatném slova smyslu celou společnost. Řekl to tak - aby to vyznělo jako: co se s tím bude dělat?!

Brežněv dlouho mlčel a pak řekl: „Víš, Andreji, ruský člověk se bez toho nemůže obejít..."

je těžké popsat přesné příčiny tak strašného pití v té době. Jejich mnoho. Tradice, nelehké životní podmínky milionů obyvatel, nedostatek kultury, válečné následky, tyranská společenská atmosféra. Špatnou roli sehrálo i vedení, které dalo štědrou daň. A ve společnosti se pití tolerovalo. Brežněv, který dlouho nesouhlasil s rozpracováním alkoholového tématu, nakonec dal zelenou.

Ptali se: kdo byl tak iniciativní? Zlí jazykové tvrdily, že to byla aktivita těch členů politbyra, kteří už dávno „přepili svou míru". To jsou ale výmysly. Tentokrát šla iniciativa zezdola. Do stranických a státních orgánů docházely dopisy, především od matek a manželek. Dotazy kladli literáti i lékaři - navrhovali přijetí „suchého zákona".

Diskuze na politbyru byla ostřejší. Návrh „suchého zákona" byl zamítnut. Přijatá rozhodnutí ale postupně snižovala výrobu tvrdých nápojů, zvyšovala výrobu suchých vín a piva a nahrazovala obraty a příjmy do rozpočtu z prodeje alkoholu jinými zdroji.

Z počátku společnost tato rozhodnutí souhlasné přijala, s malou výjimkou těch, pro které byla nepřijatelná. Ale jak se kampaň šířila, docházelo ke zmatkům, které se změnily v podrážděnost, zlost a hořkost.

Proč? Co se stalo?

Řekl bych to asi tak: při přijímání rozhodnutí se projevil realismus a zodpovědnost, ale způsobem realizace byl zničen dobrý úmysl. Protialkoholová kampaň ještě jednou ukázala, že víra ve všemocnost stranických metod a administrativní hněv jsou schopny zahubit jakoukoliv záležitost.

Pod nátlakem shora se zavíraly obchody, podniky a někde dokonce zničili vinohrady. Snižovala se i produkce suchých vín. Drahé zařízení na výrobu piva, pořízené v Československu, rezavělo. A co bylo hlavní - došlo k neskutečnému nárůstu pálení samohonky.

Z prodeje mizel cukr a jeho nedostatek vyvolal problém u cukrářských výrobků. Lidé stáli mnohahodinové fronty, aby získali malou láhev na nějakou oslavu. Všichni nadávali nejen na vedení, ale hlavně na generálního tajemníka, který byl tradičně zodpovědný za vše. A tak jsem získal přezdívku „tajemník minerálky".

A tady je anekdota z té doby: Stojí fronta na vodku. Je dlouhá víc jak kilometr. Všichni nadávají na vedení a hlavně na generálního tajemníka ÚV KSSS. Jeden rozezlený muž řekne: „Já teď půjdu do Kremlu a zabiju ho."

„No, tak běž," zasmějí se z řady.

Jde tedy do Kremlu. Za hodinu se vrací. Řada se posunula, ale k pultu je ještě daleko.

„Tak co, podařilo se ti ho zabít?" ptají se.

„Ne. Tam je ještě delší fronta."

Co k tomu říci? Ne každému připadá tato anekdota vtipná. Ale Rusové tento druh humoru mají rádi.

A nakonec všichni v politbyru, a samozřejmě tedy i já, jsme se snažili udržet situaci pod kontrolou, ale nezvládli jsme to. Bylo možná nutné si tímto problémem projít.

Zajímavé a velmi důležité (hlavně pro ty, kdo nedokázali pochopit důvod „gorbačovské protialkoholové akce") je ale vědět, že přijatá rozhodnutí pomohla snížit trauma, úmrtnost, ztráty pracovního času, bylo míň chuligánství a rozvodů. Prodloužil se život a zvýšila porodnost.

Protialkoholový problém Ruska - to je záležitost, kterou je třeba se zabývat denně a převést ji do oblasti kultury. Situace se dnes opět stává nebezpečnou. Spotřeba čistého alkoholu, jak se dnes píše, převyšuje 17 litrů na obyvatele ročně. Je tu opět úkol zmenšit rozměry tohoto neštěstí. Při uskutečňování protialkoholového programu jsme se v řešení problému přepočítali, a to hned na úplném začátku perestrojky.

Opět náhoda

Na přelomu roků 1985 a 1986 jsem byl zcela zaneprázdněn přípravami XXVII. sjezdu strany. Měl jsem před sebou systémové zpracování, upevnění politického kursu perestrojky a nasměrování konkrétní praktické činnosti. Podle tradice na sjezdu vystupovali generální tajemníci se zásadními projevy. V tomto případě jsme ho nazvali politickým. A to znamenalo oprostit se od rutinní analýzy „udělané práce" a soustředit se na otázky strategie.

Základní materiály k projevu byly připraveny pracovní skupinou již v prosinci a já jsem s nimi odjel na Picundu, abych je dál rozpracoval. Dostal jsem také vypracované zprávy, o které jsem požádal akademické instituty. Chtěl jsem se se svými kolegy přesunout na novou cestu v rozvoji naší vlasti i v situaci ve světě. Úkoly ve vnitřní politice byly spojeny s realizací kursu sociálně-ekonomického rozvoje. Hovořio se o zdokonalování systému. Tehdy jsme věřili v takovou možnost, mysleli jsme si: když se společnost svobodně nadechne, tak se rozpohybuje. Ale už tehdy jsme viděli, že politika perestrojky naráží na pře-

kážky a někteří ji přijímají jako další z řady kampaní, která se za chvíli vysílí...

Bylo důležité vyvracet tento názor a přesvědčovat lidi o nutnosti přijatého kursu. V projevu jsem kladl zvláštní důraz na glasnosť. Důležité bylo také vysvětlit roli strany v perestrojce.

V půlce ledna jsem koncept projevu předal politbyru. Najednou jsem pocítil, jak je nadvláda ideologických stereotypů silná. Hlavně „nepadnout do pasti", „co kdyby něco náhodou nevyšlo" - mysleli si mí přátelé. Přepadal je určitý strach.

Dne 23. ledna jsem vystoupil na zasedání politbyra, které se věnovalo budoucímu projevu. Řekl jsem: „Zastihl nás přelomový okamžik a tomu musíme podřídit svou politickou linii. Nejdůležitější je nechybovat v hlavním tendenčním směru. Nejsme bohové a neznáme odpovědi na všechny otázky. Ale u nás nahoře je mnohem více informací než ve společnosti. Chápeme, že je potřeba hluboký převrat. A s tím musíme jít na sjezd... Musíme být jednotní - začali jsme,vařit kaši', tak si ji také musíme sníst."

Je zajímavé, jaké jsou v životě náhody. Datum zahájení XXVII. sjezdu KSSS - 25 února 1986 - byl vybrán náhodné. A na toto datum připadalo 30. výročí XX. sjezdu, který pro mé pokolení mnoho znamenal.

Politický projev byl přijat se zájmem, ale v diskuzi převládl závan minulosti: bilance, hlášení, sliby... Neobešlo se to i bez chvalozpěvů na generálního tajemníka, přestože se zdálo, že ta doba je nenávratně pryč. To ve mně vyvolalo podráždění. Jakmile se tento motiv projevil i ve vystoupeních Lva Kulidžanova a Eduarda Ševardnadzeho (velmi známých a vážených lidí), vstoupil jsem do diskuze a požádal o „snížení patetičnosti" a „skončení klanění se Michailu Sergejeviči". Jeví se to jako hloupost, ale vylepšilo to celkovou náladu sjezdu: ozval se smích delegátů a hřmot aplaudujících.

Diskuze začala mít obsažný charakter. Projevily se rozdíly. Část delegátů hodnotila situaci v zemi kriticky a hrotila otázku odpovědnosti minulého vedení strany. Jiní naopak oceňovali kladně práci minulého pokolení a vyzývali k zachování nástup-

nictví v politice. K otevřenému střetu těchto dvou odlišných postojů na sjezdu nedošlo.

Hned po sjezdu bylo třeba zjistit, jak se rozhodnutí projevují v praxi. Velmi dobře si vzpomínám na svou cestu počátkem dubna do měst Kujbyšev (dnešní Samara) a Togliatti. V tomto regionu je soustředěn letecký, chemický, hutní a potravinářský průmysl, zemědělství, výborný automobilový průmysl, říční doprava a významná vědecká centra.

Návštěva trvala tři dny. První pocit - stroj času mě vrátil do minulosti. Tajemníci oblastních a městských výborů mrkali na podřízené, aby ukázali „přípustnou" míru otevřenosti hovoru s generálním tajemníkem. Tvrdě zastavovali lidi, kteří mi chtěli sdělit, co je trápilo. Přerušovali „nepotřebné" debaty. Moje hovory s lidmi vyváděly tajemníky z míry tak, že se do nich pokoušeli netaktně vměšovat. Musel jsem je veřejně upozorňovat: „Vždyť já diskutuji, ne vy." Viděl jsem, jak pokořením červenali a jejich tváře a šíje se nalévaly krví.

Byl jsem svědkem ohromného přání změn u lidí a lhostejnosti u vedení. A po návratu do Moskvy jsem se setkal se členy politbyra a tajemníky ÚV, kteří přijeli z různých koutů. Ti všichni mi potvrdili, že podobná situace je i jinde. Moje znepokojení narůstalo. Z tohoto setkání jednoznačně vyplynulo, že se perestrojková politika v městech a podnicích příliš neujala - takový byl všeobecný závěr z tohoto setkání.

Na ÚV přicházely hory dopisů (tři až Čtyři tisíce denně) a velká část z nich se týkala nečinnosti místních stranických vedení. Můj krajan s hořkostí popisoval: šel k řediteli sovchozu s plány na zlepšení výroby a ten ho vyhodil z kanceláře se slovy: starej se o své.

Z Gorkého přišel dopis od mého bývalého spolužáka z univerzity, doktora filozofických věd: „Měj na paměti, Michaile, že v Gorkém se nic neděje, NIC!"

Dne 24. dubna 1986 pokračovaly na politbyru diskuze o skluzu perestrojky. Podle všeobecného mínění byl problém v gigantickém státně-stranickém aparátu, který byl brzdou reforem a všeobecně jakýchkoliv změn. Avšak nešlo jen o nepochopení... Upozornil jsem kolegy na jednu publikaci, jejíž

obsah úzce souvisel s tématem našeho rozhovoru: „Chruščovovi zlomil vaz aparát a nyní to bude stejné." To byla nadčasová předpověď...

Glasnosť

Dodnes se o „glasnosti" v době perestrojky mnoho diskutuje. Překvapilo mé např. tvrzení A. I. Solženicyna: „Gorbačovova glasnosť vše zničila." A několikrát to zopakoval. Rozhodl jsem se nenechat jeho tvrzení bez pozornosti. Na celosvětovém fóru žurnalistů, které se konalo v Moskvě, jsem měl k tomuto tématu projev. Řekl jsem, že s názorem Alexandra isajeviče nesouhlasím, i když si ho jinak velmi vážím, Perestrojka by bez glasnosti nebyla možná a žádné demokratické procesy by nezačaly, kdyby nebyla svoboda slova a tisku atd.

Většina lidí v Sovětském svazu a v Rusku, i na demokratickém Západě, pochopila význam glasnosti - jako podmínky a funkce svobody. Pro sovětské vedení znamenala - začít mluvit pravdu o stavu země i o okolním světě. Ale především byla novou zbraní k rozjasnění nového politického kursu a hlavním způsobem, jak přitáhnout lidi k aktivní, samostatné a uvědomělé činnosti pro obnovu společnosti.

Aby bylo možné začít perestrojku jako proces demokratických změn, bylo nutné, aby prostředky k jejich uskutečnění byly také demokratické. Glasnosť se stala prostředkem, který měl lidi vtáhnout do politiky a zapojit je do procesu tvorby nového života.

Glasnosť, to byl velký úspěch perestrojky.

V podmínkách glasnosti, s rostoucí svobodou slova, se společnost začínala zbavovat strachu.

Zato politbyro se s glasnosti nevyrovnalo. Někteří mezi námi se domnívali, že glasnosť „provokuje národ ke kritice strany a její historie". Velmi často, hlavně mimo oficiální zasedání, si stěžovali na svobodu tisku a opovážlivé metody novinářů, kteří nezachovávali důstojnost ke známým osobnostem, jež v minulosti pro stranu mnohé vykonaly apod.

Ozývaly se hlasy, že je třeba tisku „nasadit náhubek", protože si nárokuje roli soudu, na nic nebere ohled, opovažuje se používat investigativní styl, ale chybí v něm zodpovědné analýzy událostí a faktů.

Upřímně řečeno, v těchto velmi ostrých tvrzeních byla i část pravdy. Jak správně řekl Václav Havel: „Svoboda slova v sobě vždy skrývá určité nebezpečí, neboť společně se svobodou dobra existuje vždy i svoboda zla."

Glasnosť vynesla na povrch ekologické téma. Nedá se říct, že by do té doby bylo úplně zakázané. 1 za Stalina se psalo o ubývání lesního porostu a po svolení „velkého kormidelníka" se začala vytvářet chráněná lesní pásma. Za Chruščova se objevily protesty proti znečištění a zasolení půd. Za Brežněva se čas od času publikovaly některé vyhrocenější ekologické problémy - Bajkal, Aral, Ladožské jezero, Kaspické moře, Azovské moře.

Známí spisovatelé spojili svou tvůrčí činnost s bojem o záchranu přírody. Valentin Rasputin na Bajkale, Sergej Zalygin na Volze, Olžas Sulejmenov psal o jaderném polygonu Semipalatinskaja, Viktor Astafjev o sibiřských lesích a řekách, Vasilij Bělov se zabýval ruskými severními jezery a lesy, Ivan Vasiljev oblastí mezi Okou a Volhou (úbytek vesnic, to je smrt vlasti - to byl hlavní motiv jeho článků). Glasnosť odkryla vzniklou společenskou psychologii vztahu k přírodě: pro nás, kdo žijeme teď, stačí.

Díky glasnosti se dostaly na veřejnost informace, že v 90. letech prakticky všechna významná průmyslová centra Svazu překračovala povolené hodnoty vypouštění skleníkových plynů do ovzduší. Po celé zemi se zvedla vlna rozhořčení a protestů, když se zjistilo, že je ohrožen genofond obyvatelstva. Už tehdy se musela nejdříve snížit a pak u některých z 1300 znečišťovatelů i zastavit výroba. Podnikům, které vyráběly životně důležité výrobky, bylo uloženo vytvořit normy podle ekologických předpisů a standardů. Ale některé byly navždy zavřeny.

Existovaly ale i přehnané požadavky. Například někteří fanatici naprosto zavrhovali melioraci. Uklidňoval jsem rozvášněné hlavy: Je jasné, že nelze přehlížet následky dlouhodobého plýtvání vodou, ale je třeba k problému přistupovat racionálně.

I v Americe, kde je podobné klima našemu, zavlažovali v té době více jak 25 milionů hektarů půdy. Nelze se postavit proti melioraci celkově, ale jen proti některým jejím divokým metodám.

Glasnosť - to bylo také otevření „trezorů" s filmy a publikacemi s ostrou kritikou, vydání prakticky veškeré „disidentské" a znovuvydání emigrantské literatury.

Prvním krokem bylo vydání Rybakovova románu *Děti Arbatu,* Dudincevova románu *Bílá roucha* a Bekova románu *Nová kariéra.**

Anatolij Rybakov mi poslal dopis a také rukopis. Po umělecké stránce to pro mne nebyl nijak velký zážitek, ale byla v něm zobrazena atmosféra období stalinismu. Moskevská inteligence si rukopis přečetla a zavalila ÚV dopisy, že se jedná o „román století". Znal jsem Rybakovovu tvorbu z dřívějška, zejména jeho romány *Kateřina Voroninová* a *Těžký písek,* a domníval jsem se, že by román měl být zveřejněn. Části vedení tato epizoda pomohla překonat strach z určitých následků zkoumání totality.

Chtěl bych se ještě zmínit o filmu Tengize Abuladzeho *Pokání .***Vznikl za skryté podpory Eduarda Ševardnadzeho, poprvé byl promítán v Domě kin v „úzkém kruhu" a teprve potom byl distribuován do dalších kinosálů. Film byl bombou nejen uměleckou, ale i politickou. V politbyru se vedla diskuze: je nutné takový film pouštět mezi širokou veřejnost?

Myslel jsem si, že tuto otázku by měli řešit sami umělci, tedy tvůrčí svazy. Tam na to čekali. Tak vznikl precedens. Z trezorů

* Román A. Rybakova byl napsán v 60. letech a vydán roku 1987. Vyšlo také jeho pokračování *Tři cátý pátý a dalších roky.* V roce 1990 vyšel román *Strach* a v roce 1994 *Prach a popel .*
Román V. Dudinceva ležel 20 let v šuplíku, byl vydán roku 1987.
Román A. Beka byl napsán v roce 1965, ale v SSSR vyšel až v roce 1986

** Film T. Abuladzeho byl natočen v roce 1984 a stal se mezníkem domácí kinematografie.

se pak dostala díla, která tam cenzura na dlouhou dobu zamkla. Vydavatelství začala vydávat nové knihy Vasilija Býkova, Grossmana, Ajtmatova, Astafjeva, Rasputina, Možajeva a dalších spisovatelů, kteří překročili hranice „socialistického realismu" a vytvořili tradici vlastenecké literatury, založené na kritickém realismu. V masovém vydání začaly vycházet práce Karamzina, S. Solovjova, Ključevského, Kostomarova a dalších historiků. A pak následovaly knihy ruských emigrantských klasiků: Bunina, Měreškovského, Nabokova, Zamjatina, Aldanova. Nastal čas „návratu do vlasti" celé plejády velkých myslitelů, kteří po revoluci byli vystaveni ostrakismu. V tom má velkou zásluhu A. N. Jakovlev. Nemohu jmenovat všechny, tak alespoň ty, s jejichž pracemi jsem se stihl seznámit: V. Solovjev, N. Fjodorov, N. Berďajev a P Florenskij.

Stejně jako mnozí jiní i já jsem litoval, že jsem si ty knihy nemohl přečíst během studentských let. Naše pokolení bylo duševně ochuzeno a nasměrováno pouze na cestu oficiální ideologie, chyběla nám možnost srovnávání, poznávání různých filozofických myšlenek a vytváření vlastního názoru.

Velkou prověrkou glasnosti se stala havárie v Černobylu. Černobyl ukázal prstem na mnohé - na to, co se stalo s naší vědou, jak byla zajištěna bezpečnost v jaderných závodech a kompetentnost pracovníků v jaderné elektrárně. Černobyl odkryl vážné nedostatky v důležitém odvětví naší ekonomiky, jakým bylo střední strojírenství, které plnilo velké úkoly, a to i obranného charakteru, a mělo na starost jaderné zbraně. Vedoucí a pracovníci těchto odvětví měli velké vlastenecké zásluhy. Ale toto vědomí mělo zároveň za následek snížení sebekritičnosti a pocitu zodpovědnosti.

Když jsme se dozvěděli, co se v Černobylské jaderné elektrárně stalo, politbyro se setkalo s neuvěřitelně lehkovážným postojem odpovědných pracovníků. Členové politbyra vyslechli názory na situaci, které prezentovali prezident Akademie věd SSSR A, P Alexandrov a ministr středního strojírenství E. R Slavskij: „Nic strašného, to se stalo i na průmyslových reaktorech,

ale zvládlo se to. A aby se zabránilo panice, bylo by dobré se napít, najíst a prospat se...“ Tento nemístný postoj nebyl hoden vědců a vedoucích na takové úrovni.

Nevěděli jsme, co se skutečně na místě stalo: výbuch radioaktivního paliva, nebo havárie a následný požár? Situace byla taková, že jsme první dva dny nemohli nic říct veřejně. Ale tušili jsme, že se v Černobylské jaderné elektrárně událo něco nebezpečného.

Byla vytvořena vládní komise, ve které byli odborníci na jadernou energetiku, radiologové, lékaři a představitelé organizací, které prováděly kontrolu nad okolím. A také byla vytvořena komise Akademie věd SSSR a Ukrajiny.

Dne 27. dubna přišla od komise informace doprovázená různými výmluvami, byla značně předběžná a neobsahovala žádné závěry. Ten den se na místo neštěstí vydali Ryžkov, Ligačov a Ščerbickij. A začalo se rýsovat dílo zkázy. Najednou bylo jasné, že nejdůležitější je zajištění bezpečnosti obyvatel.

Lékařského ošetření se dostalo více jak milionu lidí, z toho bylo 200 tisíc dětí. Bylo rozhodnuto odvézt obyvatele z města Připjat, jakmile byla vytvořena první mapa radioaktivního záření a vědci rozhodli, že tam lidé nemohou žít, začala evakuace lidí nejdříve z 10 a pak ze 30kilometrové zóny. Lidé nechtěli odjet, museiy se použít i donucovací prostředky. V prvních dnech měsíce května bylo vystěhováno kolem 135 tisíc obyvatel.

Jedním z nejsložitějších problémů byl narušený blok reaktoru. Muselo se rovněž zabránit spadu jaderného popílku do Dněpru. Byla povolána vojska chemické obrany, soustředěna veškerá potřebná technika a rozvrženy práce k deaktivaci. Znepokojovala nás blízkost Kyjeva a Dněpru. A pak se ukázalo, že těžký úder dostalo také Bělorusko, zvláště město Mohylev.

Vědecké instituty v Moskvě, Leningradě, Kyjevě a dalších městech musely denně řešit desítky nečekaných problémů. Mnoho lidí nabízelo svou pomoc a žádalo o vyslání do Černobylu. V těchto dnech se projevily, jako vždy v těžkých okamžicích naší historie, kvalitní lidské vlastnosti: soudržnost, lidskost, citlivost a připravenost pomoci.

Přímá likvidace katastrofy přišla na 14 miliard rublů a následně si vyžádala ještě investici několika dalších miliard. Experti Mezinárodní asociace pro jadernou energii bez stížností uvedli: dělá se vše, co je nutné a potřebné.

A přesto - v prvních dnech nebylo jasné, že došlo ke katastrofě nejen národního, ale světového rozsahu. Nejasnosti vyvolávaly paniku. Tehdy, stejně jako dnes, nepřestávaly být kritizovány činy ukrajinského, běloruského i centrálního vedení. Vycházím z toho, co vím, ale nikoho bych nepodezříval z nezodpovědnosti vůči osudu lidí. Nejen politici, ale ani vědci a odborníci nebyli adekvátně na takovou tragédii připraveni.

V polovině května jsem vystoupil v televizi: vyjádřil jsem soustrast pozůstalým, řekl o přijatých opatřeních a vzdal hold odvaze těch, kteří likvidovali následky havárie. Z různých koutů zasílaly státní a společenské organizace, firmy i významné osobnosti prostředky k hašení požáru, techniku a lékařské prostředky. Byla to bezprecedentní kampaň solidarity. Společně se sovětskými lidmi se hrdiny černobylské havárie stali američtí lékaři Robert Gale a Paul Terasaki a prezident Mezinárodní asociace pro jadernou energii Hans Blix.

Pro mě osobně byla jaderná havárie v Černobylu jednou z nejkritičtějších událostí nejen v období perestrojky, ale v celém životě vůbec. Muselo se udělat mnohé pro budoucnost, aby se nic takového už neopakovalo. Musím konstatovat jediné: můj život se rozdělil na dvě části - před černobylskou havárií a po ní.

Nyní jsou problémy se zajištěním energetických zdrojů znovu v popředí. Stávající zdroje byly na hranici vyčerpání. Věda dosud nedala zásadní odpověď k řešení energetického problému. Znovu začíná boom jaderných elektráren.

Dlouhou dobu jsem byl jejich odpůrce. Ale dnes, když jsem obeznámen se situací, je možné říci, že světovému společenství nezbývá nic jiného než jadernou energii využívat. Pokud je to tak, musejí být k budování jaderných elektráren využity veškeré zkušenosti, které jsou dnes k dispozici. To se týká jak reaktorů, způsobů řízení, tak i systémů zabezpečení a v neposlední řadě samozřejmě vyškolení personálu k obsluze těchto důležitých,

ale velmi složitých a nebezpečných objektů. A musí být zajištěna ochrana před možnými teroristickými útoky.

Rána obzad

Po černobylském šoku, který otřásl vládou i celou společností a zkomplikoval finanční situaci, tu byl další těžký úder, spojený s pádem cen ropy na světových trzích na 10-12 dolarů za barel. Hodnota valut klesla o třetinu. A bylo třeba bojovat za splnění programu rozvoje na léta 1986-90.

Rok 1986 - to bylo období, kdy jsme zapracovávali změny mnoha směrů perestrojky a zahraniční politiky. V červnu 1986 jsme dořešili návrh plánu ekonomicko-sociálního rozvoje v období dvanácté pětiletky.

Dvanáctá pětiletka se rozpracovávala ve zcela jiných podmínkách, s ohledem na nové závěry a k dosažení cílů, které měly představovat kvalitativní změny společnosti. Jednalo se o dalekosáhlé změny: přechod všech odětví ekonomiky na nový způsob hospodaření, adaptace průmyslových podniků na nové podmínky, prohlubování jejich hospodářské samostatnosti a zvýšení zodpovědnosti.

Tyto nové požadavky neznamenaly radikální změnu ekonomické strategie. Úkoly pětiletého plánu se formulovaly jako „koncepce urychlení". Ale k dosažení vysokého růstu rozvoje výroby, urychlení vědecko-technického rozvoje, ke zlepšení technické vybavenosti hlavních odvětví a zvláště strojírenství, tam všude bylo zapotřebí investic.

Finanční situace se ještě zhoršovala vyplácením zvýšených příjmů učitelům, lékařským pracovníkům a představitelům kultury. Bylo to více jak 100 miliard rublů. Protialkoholní kampaň zkrátila příjmy do státního rozpočtu o další desítky miliard rublů. A nakonec i zákon o důchodech si vyžádal o 45miliard rublů více na penze. Vše se utratilo a bylo třeba promyslet, jak dál.

V těchto měsících jsem si nevěděl rady, jak mám postupovat. Byl jsem kousek od rozhodnutí snížit ukazatele nové pětiletky. Bylo mi jasné, že to znepokojilo také Nikolaje Ivanoviče

Ryžkova a další, kteří znali naši finanční situaci. V rozhovoru na toto téma se mě Ryžkov zeptal: „A jak budeme postupovat: budeme se držet rozpracovaného pětiletého plánu, nebo ho budeme adaptovat na vzniklou situaci?"

Přezkoumali jsme všechny argumenty pro i proti. A přece jen jsme oba došli k závěru - neodstoupit od přijatého pětiletého plánu.

Dnes jsem přesvědčen, že nás zmátlo to, že to bylo na začátku perestrojky, kdy jsme si stanovovali velké cíle do budoucnosti. Byly to realistické plány. Ale když se situace změnila, rozhodli jsme se závěry neměnit, a tím se stala naše politika nereálnou.

Přitom jsme doufali v pozitivní výsledky zlepšující se hospodářské situace a ve výsledky efektivnějšího využívání zdrojů. Ale stále ještě jsme vynakládali na výrobu 1,5až 2krát více materiálních zdrojů, zejména energie a cementu, než v rozvinutých ekonomikách. Ke zvýšení efektivity práce a produktivity byla ještě dlouhá cesta.

Pqda šnésignáy

Z různých stran země přicházely dopisy s poplašnými informacemi, že místní a oblastní výbory nekonají a vyčkávají. Před svou cestou na Dálný Východ (v červenci 1986) jsem se sešel s redaktory místních novin a nařkl je z nerozhodnosti a nedostatku angažovanosti. Odpovědí mi byla hořká slova nářků: „Michaile Sergejeviči, a zopakujete všechno to, co jste řekl nám, také tajemníkům krajských, městských a oblastních výborů strany? Noviny jsou věcí stranických komisí, a ty se o glasnosť moc nestarají."

Ach tak, pomyslel jsem si, opět je tu problém s vedoucími kádry. Se stranickými kádry. A možná, že postoj stranických kádrů je ta příčina, která zpomaluje praktickou činnost na místech. Ovlivněn těmito myšlenkami jsem se vydal na cestu do Vladivostoku, Komsomolsku na Amuru a Chabarovsku.

Malá odbočka. Nedávno jsem se díval na dokumet o naší flo-

tile a co se s ní stalo po rozpadu Svazu. Ukazovali, jak lidé v továrně na výrobu ponorek v Komsomolsku na Amuru očekávali od Gorbačova pomoc při výrobě nových strojů, ale on přijel a zajímal se o nábytkářské podniky a všelijaké podřadné záležitosti.

Ve skutečnosti jsem se v první řadě zajímal o stavbu nového typu ponorky. Ten měl být vyroben z takového materiálu, který by umožnil větší ponor a snížení šumu na co nejnižší ukazatele. Byl to naléhavý problém a ten se řešil. Podporoval jsem co nejlychlejší zahájení výroby tohoto typu. To byl hlavní důvod mé cesty. Ale toto téma zůstalo tisku utajeno.

Když jsem po prohlídce podniku vyšel ven a procházel se městem, abych se setkal s lidmi, zjistil jsem neuvěřitelné skutečnosti: děti Komsomolska na Amuru si uprostřed léta neměly kde koupit zmrzlinu; lidé dostávali nové byty, ale nemohli si je zařídit, pro nábytek museli jezdit do vzdálených oblastí. Vojenské podniky denně posílaly nákladní letadla do Taškentu pro součástky, ale nikdo se nepostaral o to, aby se na zpáteční cestu naložila zelenina a ovoce pro dělníky, vyrábějící ponorky...

Z Dálného Východu jsem se vrátil s těžkými myšlenkami. Pak jsme se s rodinou vydali na dovolenou na Krym, ale mně ležel kámen na duši. Rozhodl jsem se okamžitě řešit kádrovou politiku. Stále častěji a častěji mě přepadaly myšlenky, že to není jen v lidech, ale také v tom, že fungují v mezích složitého systému, který lidem neumožňuje žádný projev iniciativy: shora se sestavují plány, rozdělují fondy - podnikům chybí samostatnost atd.

Nemohl jsem se dočkat konce dovolené a vypravil jsem se do Krasnodaru a Stavropolu. Chtěl jsem mluvit s lidmi, prověřit své úvahy. Překvapení se však nekonalo. V Krasnodaru i ve Stavropolu to bylo stejné. Znovu jsem se přesvědčil o tom, že podpora obyvatel nezeslábla, ale stranické a vládní struktury jely ve starých kolejích. V podstatě byli všichni „pro“, ale nic se nezměnilo. Co je to, přemýšlel jsem - neschopnost cokoli měnit, nebo nějaký obranný instinkt?

Lidé si to uvědomovali a díky glasnosti otevřeně kritizovali vedení, poukazovali na jejich starostlivost pouze o své zájmy

a žádnou snahu o organizování práce novými způsoby. Sociální situace se nezlepšovala. V přívalech dopisů, přicházejících na ÚV KSSS, se objevovaly takové, které poplašeně popisovaly, co se dělo. Jeden pisatel z Běloruska přímo napsal: „Michaile Sergejevičí, dejte povel k palbě na štáby!" Opravdu použil heslo čínské „kulturní revoluce"! Tak daleko došly nálady ve veřejnosti! Vždyť my už jsme žili v jiné době - v podmínkách glasnosti a demokratizace. A najednou - úder proti štábům. Ale já jsem se na lidi s takovými názory nemohl zlobit, byl to „výkřik duše", svědectví o tom, že lidé nevěří, že by se mohly odehrát nějaké změny, pokud u moci zůstanou stávající kádry.

Moje cesty mě utvrdily v tom, že lidé ve vedoucích strukturách změny dostatečně nepodporují. Činovníci perestrojku sabotovali a neřešili ani ty nejjednodušší otázky každodenního života obyvatel. Vrátil jsem se do Moskvy ve stavu značného znepokojení. Nedokážu říct, jestli všichni mí kolegové byli situací také tak rozhořčeni.

Ke konci roku 1986jsem se rozhodl, že se bude muset konat plénum ÚV KSSS k personální otázce. Začali jsme připravovat materiály. Ale práce nad projevem se zadrhla. Plénum se muselo dvakrát odložit. Doma i v zahraničí se objevily zprávy, že v politbyru panuje rozkol a Gorbačov nemá u Části jeho členů podporu.

Dne 1. prosince se přece jen podařilo projednat návrh projevu. I při rozdílných názorech kolegů získal projev v základních bodech podporu. K závěrečné práci nad projevem jsem odjel do příměstské rezidence generálního tajemníka v Zavidovu. Jel se mnou Alexandr Jakovlev, Vadim Medveděv a Valerij Boldin.

Práce šla pomalu. Bylo opravdu těžké udělat pár kroků dopředu, abychom společnosti a především ekonomice otevřeli nové možnosti. Nastal okamžik, kdy jsme se dostali do slepé uličky a pohádali jsme se. Navrhl jsem kolegům, abychom se rozešli a popřemýšleli každý zvlášť. Sešli jsme se po dvou dnech.

Celé dva dny jsme strávili s Raisou na procházkách v lese. Obědvali jsme odděleně. Situace byla natolik vážná, že jsem uvažoval i o tom, jestli nemám vyměnit členy pracovní skupiny. Ale neudělal jsem to a bylo to v pořádku.

Po zklidnění emocí jsme pokračovali v práci a rychle jsme se dohodli na základních bodech. Bylo jasné, že změna nebude možná, pokud nebude přehodnocen nomenklaturní přístup v kádrové politice a nevstoupí se na cestu demokratizace strany a společnosti. Naše závěry vycházely z analýzy tehdejší reálné situace.

Vzpomínám si, jak v kruhu členů politbyra Ryžkov říkal, že ze 60 ministrů se ani jeden nechystá do důchodu, i když věk na to měli už dávno. A nebyli nakloněni ani jiným změnám. Sestava ani úroveň kádrů obecně provedení hluboké reformy nepřála. Z předběžných debat o plénu jsem věděl, že se s jistotou mohu spolehnout pouze na podporu Ryžkova a Ševardnadzeho.

V rozhovoru s Vitalijem Ivanovičem Vorotnikovem o samotě jsem pocítil ostražitost. A co ostatní? Podpoří základní myšlenku demokratizace? Vždyť to by v podstatě znamenalo konec nomenklatury. Namísto dohadů musely přijít volby, reálné volby. Do personálního obsazování by se dostal nový rozhodující element - vůle a mínění občanů a straníků.

Po složitých přípravách byl 19. ledna 1987 projev předán politbyru. Skutečnost předčila očekávání. Projev podpořili prakticky všichni členové politbyra a sekretariátu ÚV KSSS. Určující tón dal Gromyko: „Projekt je veden do hloubky... Máme tu kádrové rezervy, které se ještě neprojevily, a jsou tu i ti, kteří už mají odslouženo. Je to však vážná otázka - jedná se o bytí a nebytí socialistické společnosti."

Ryžkov řekl, že „kritika je ostrá, ale nezbytná". Jednoznačně podpořil část o demokratizaci, kterou spojoval s ekonomikou. Navrhl zavést přesné danou dobu trvání určité státní funkce, především ministrů, a také tajné alternativní volby tajemníků stranických výborů.

Ligačov zjistil, že z podkladů, které připravil a schválil organizační odbor, v projevu prakticky nic nezůstalo. Přesto ho ocenil. A navíc se vyslovil pro nutnost reformování politického systému: „Je nutné namáhat mysl a vymyslet, co je potřeba udělat, aby se neopakovaly periodické krize, které přinášejí nevyčíslitelné škody. Jsem přesvědčen: to nejdůležitější je demokratizace."

Tohoto tématu se chytil i Ševardnadze. Vzpomněl na válku v Afghánistánu a řekl, že se „narušovala kolegialita a rozhodnutí přijímala jen úzká skupina lidí, vynechávala členy politbyra, nemluvě o členech ÚV KSSS a vyšších státních orgánů." Nyní se „formuje celý systém opatření, která budou garantovat, že se chyby nebudou opakovat. To je morální revoluce".

Protože Jelcin neprojevil o vystoupení zájem, zeptal jsem se ho, jestli nechce něco říct? Začal tím, že „podporuje většinu vyřčených myšlenek, sdílí kritický pohled při hodnocení minulosti a musí ocenit období perestrojky". A dodal, že za stagnaci a zpomalení rozvoje země jsou odpovědni předchozí členové politbyra a ÚV, a proto je třeba, aby každý z nich byl podle toho posuzován.

Po mnohahodinové diskuzi jsem dospěl k závěru - hlavním úkolem pléna je najít příčiny nynější hluboké krize, která nás dostala do této situace, a podpořit těžce se rozbíhající perestrojkové procesy v zemi. Byl jsem zásadně proti, aby se vina svalovala pouze na dřívější členy vlády a ÚV. Pro nás nechť jsou nejdůležitější politické závěry a upřesnění úkolů do budoucnosti. Perestrojka jde pomalu, a jak bylo řečeno v projevu i diskuzi, problém byl ve značné míře spojen s kádry a činností vládnoucích struktur.

Bylo nutné se zabývat příchodem čerstvých sil, ale nedopustit pod vlivem zvyšování náročnosti hon na lidi a věc nelámat přes koleno. Perestrojka může mít odezvu ve společnosti pouze za využití demokratických principů. Cílů se nedosáhne prostředky demokracii vzdálenými.

Po mém vystoupení byl Jelcin rozpačitý a skleslý: z hlavního města už se ozývala spousta stížností na jeho hrubost, neobjektivitu a přísnost v jednání s lidmi. Dobře jsem věděl, že práce v hlavním městě není jednoduchá a že Jelcin bohužel víc než ostatní pociťuje odpor nomenklatury k perestrojce. Jelcin si vzal znovu slovo: „Pro mě je to lekce. A doufám, že ještě není pozdě."

K tomu na konci zazněla Ligačovova replika: „Nejtěžší je přiznat si, že i tobě mohou uštědřit ránu..."

A další závěr politbyra - a to mě potěšilo: s tímto projevem se nemusím stydět vystoupit před národem.

Na plénu vystoupilo v diskuzi 34 lidí ze 77 přihlášených. Ani jeden nevynechal kritiku byrokratismu a všichni byli, jak se říká, všemi deseti pro demokratizaci. A přesto, že se toto plénum odlišovalo od všech předchozích atmosférou a obsahem diskuze, zůstalo v hlavní otázce ve staré pozici - nikdo nepodrobil kritice stranický monopol na výběr kádrů. Otázku, jak spojit svobodné volby s nomenklaturním mechanismem, řečníci raději obcházeli.

Komunistická strana Sovětského svazu představovala mocný nomenklaturní aparát se zakořeněnými zvyklostmi a „pravidly hry". Samotné politbyro bylo jeho organickou součástí. Ti, kdo se tam ocitli, se víceméně zapojili do přeměny strany, ale potom začali brzdit. Moc generálního tajemníka byla ohromná, ale „všemohoucím" nebyl.

Stal jsem se prezidentem a souhlasil jsem, že zůstanu i generálním tajemníkem. Avšak KSSS se stále více stávala otevřeným protivníkem perestrojky. Objevil se i návrh tento post zrušit. Těžko říci, co by to přineslo. Alespoň bych měl volné ruce a nemusel bych nutně držet na důležitých postech kandidáty a členy politbyra, kteří se sami cítili povoláni řešit osud naší vlasti.

Za tím vším stála i objektivní slabost. V tak krátké době se nestihla provést výměna stranické nomenklatury, která zůstávala na vysokých úřednických postech i po XIX. konferenci KSSS. Nebylo odkud tak rychle čerpat nové perestrojkové kádry: stalinská minulost strany způsobila, že se v ní svobodně myslící lidé už téměř nevyskytovali.

Reformovat stranu vůbec nebylo jednoduché, ať už např. rozdělením KSSS, jak někteří radili, nebo vyčleněním zastánců perestrojky. I když se k tomuto objektivně směřovalo, rychlý vývoj událostí v celé zemi nedovolil tento proces dokončit.

Lednové plénum 1987 mi uvízlo v paměti také proto, že tam poprvé vypluly na povrch nesouhlasné názory na glasnosť. Ivan Polozkov - tajemník Krasnodarského krajského výboru strany - řekl pár nutných frází a pak pokračoval: „O co se dnes zajímá mládež? Jaká díla dnes obdivují měšťáci? *Popravi ště, Smutný detekti v*ap. Z toho jde strach! A totéž v divadlech. Tam, stejně

jako v tisku, se důkladně odkrývají naše rány. Není divu, že se v duších zabydluje zoufalství! ... Negativní zobrazování skutečnosti se stalo téměř jediným způsobem, jak o ní referovat, a přitom bychom měli naopak utvrzovat ideály! Není zrovna vhodný okamžik, abychom se s tím z gruntu vypořádali?"

Naprosto nečekaným pro mě bylo vystoupení Valentiny Golubjevové, známé tkadleny, dvojnásobné hrdinky socialistické práce: „Myslím, že kritizování a poukazování na nedostatky trvá už moc dlouho. Musíme rozlišovat konstruktivní kritiku od mlácení prázdné slámy, a někdy až zlomyslného kritizování... Moc se mluví o nedostatcích a málo o pozitivních zkušenostech. Všeho s mírou. Abychom neupadli do opačného extrému."

Glasnosť, jak se dalo očekávat, byla prvním bitevním polem v boji o svobodu. A našli se i členové ÚV, kteří „hozenou rukavici zvedli". Z mého pohledu bylo nejsilnějším momentem, a to jak obsahem, tak i emocionálně, vystoupení známého herce, dnes již zemřelého Michaila Uljanova: „Do našeho života vstoupilo to nejdůležitější - glasnosť, demokratismus a samospráva. Myslím, že pokud nebudeme tyto tři pilíře brousit, uhlazovat a omezovat, budeme moci vyřešit ohromné problémy našeho národa i strany. Glasnosť - nepřičesaná a neuhlazená, demokratismus - seshora až dolů, a vláda, které se účastní národ. Doba malých šroubků je pryč, a to je krásné. Přišel čas národa, který vládne svému státu sám."

V projevu bylo nahlas a přímo řečeno, že se jedná o velké množství problémů, že perestrojka jde ztuha, těžce, a ne tak, jak jsme očekávali. Je to stranická pravda. Nemá se o tom psát? Nebo se má psát, že jde vše dobře? Máme se bát, že se někoho dotkneme? To už tu ale bylo. A zdálo se mi, že i ty drobné náznaky - jestli se novináři moc nerozmáchli, bylo by třeba je usměrnit - jsou velmi nebezpečné...

Plénum můj projev přijalo, souhlasilo s naším vyhodnocením příčin krize, ve které se strana ocitla na přelomu 70. a 80. let, podpořilo myšlenku demokratizace a vyslovilo podporu návrhu na svolání všesvazové stranické konference.

Ale zcela očividné bylo i to, že někteří členové ÚV nebyli připraveni na obrat, který projev předpokládal. A co jsme mohli

očekávat od pracovníků dalších orgánů a od celé mnohastupňové nomenklatury?

Přelom roku 198687 můžeme považovat za první vážnou krizi perestrojky. Společnost žila očekáváním zdárných a rychlých změn a ještě netušila, jakými těžkostmi bude muset kvůli protivenství zpátečníků a agresivitě radikálů projít.

Kapitola třináctá

Nový pohled na svět: lidstvo přestalo být nesmrtelné

Od počátku mé nové funkce mi bylo jasné, že žádné zásadní změny se bez zlepšení našich mezinárodních vztahů nedají uskutečnit. Bylo třeba zamezit stupňování problémů, spojených s naší vyčerpávající účastí v závodech ve zbrojení, vtažení do konfliktů v různých koutech světa, a ukončit „studenou válku". Museli jsme udělat všechno najednou: nešlo odkládat řešení, která měla směřovat k novým mezinárodním vztahům. Ta se musela stát základní součástí naší politiky.

Vždy, když se mne ptají, jaké byly motivy formování perestrojkové strategie, zdůrazňuji na prvním místě vnitropolitické příčiny. Nemenší důležitost však zaujímaly i mezinárodní důvody, především reálná jaderná hrozba s nepředstavitelnými následky jak pro naši vlast, tak pro celý svět.

Einstein se jako první vyjádřil o nutnosti nového myšlení v jaderném věku. Lidstvo přestalo být nesmrtelným. Naším zájmem musí být především zachování života na Zemi.

Kolik jsme museli na toto téma v té době vyslechnout pošetilostí! Nyní, v podmínkách rozvinuté globalizace, růstu vzájemných vztahů ve světě i uznání významu lidských hodnot při upevňování celosvětového pořádku - o tom všem se novému

sovětskému vedení mohlo tenkrát jen zdát - se dostává ke slovu stále více odpovědných a vzdělaných politiků.

V polovině 80. letech se svět dostal do situace rychle narůstajícího nebezpečí jaderné války. Mezinárodní společenství bylo ve slepé uličce. Pekelný vlak závodů v jaderném zbrojení nabral neuvěřitelnou rychlost a bylo těžké si prakticky představit, jak by se mohl zastavit nebo alespoň zbrzdit. Existovalo reálné nebezpečí, že dojde k jaderné válce i tehdy, když si ji nikdo nebude přát. S tím se muselo něco udělat.

Nové myšlení umožnilo sjednotit správně pochopené zájmy naší vlasti a celého lidstva. A tím se otevřela možnost spolupráce s ostatními státy.

Na začátku perestrojky, jejíž smysl byl v tom, aby byla dána svoboda našemu národu, muselo sovětské vedení přiznat toto právo i jiným zemím. Již jsem vzpomínal, že se vedení principiálně vzdalo „Brežněvovy doktríny" - vměšování do vnitřních záležitostí bratrských zemí Varšavské smlouvy. A to byl jeden z nejdůležitějších kroků k osvobození obyvatelstva od stalinismu. Moskva zůstávala do konce perestrojky této zásadě věrná.

Jsem přesvědčen, že sovětské vedení postupovalo správně, když se nevměšovalo do událostí, které proběhly v zemích střední a východní Evropy. Dodnes mě někteří přesvědčují, že jsem ty státy někomu „přenechal". Pokud tomu tak je, tak jsem je „přenechal" národům těch zemí.

Nové přístupy perestrojky sehrály také pozitivní roli při sjednocování Německa. Hlavními iniciátory tohoto sjednocení byly národy těchto zemí. A to je nejnadějnější základ pro vzájemné pochopení a spolupráci.

Jak je všeobecně známo, impulz k uvolnění napětí 70. let byl v mnohém dán našimi vzájemnými vztahy s Francií. A to ovlivnilo výběr Francie jako země, kam jsem jel na první oficiální návštěvu ve funkci generálního tajemníka. Právě tehdy jsem řekl, že žijeme ve společném domě, třebaže jedni vcházejí dovnitř jedním a jiní druhým vchodem. Musíme spolupracovat a zlepšit komunikaci v tomto domě. A zde poprvé zazněl obrat: „Evropa - náš společný dům."

S Francois em Mitterandem na tis lovékonferenci v Paříži, říjen 1985

Právě o tom jsem jednal s Francoisem Mitterandem, se kterým jsme od tohoto setkání intenzivně spolupracovali. Za rok jsme se sešli s Mitterandem v Moskvě a uslyšel jsem z jeho úst přesně zformulovanou myšlenku: „je třeba, aby se Evropa nově stala hlavní hybnou silou vlastní historie a aby mohla naplno sehrát roli ve zrovnoprávnění a stabilitě mezinárodních vztahů."

V polovině 80. let nastalo velmi vypjaté období studené války. Po vpádu sovětských vojsk do Afghánistánu byla situace ve světě napjatá do krajnosti. Bylo třeba něco udělat. A vyšší představitelé USA a SSSR se nesetkali už šest let. Byl jsem přesvědčen, že situace si žádá vstřícné kroky a že je třeba obnovit dialog mezi představiteli obou zemí. Udržování této situace by neblahou atmosféru ještě prohlubovalo. Museli jsme se setkat.

K tomuto setkání došlo na konci roku 1985 v Ženevě. Celý svět s ním spojoval velká očekávání. Na summit přijelo 3500 novinářů. Svědomité jsme se připravovali. Koordinátorem bylo ministerstvo zahraničních věcí pod vedením nového ministra Eduarda Ševardnadzeho. Byly zpracovány návrhy směrnic to-

hoto setkání. Přitom se patrně neví, že tyto direktivy byly rozpracovány komisemi a skupinami spolupracovníků ministerstev zahraničních věcí a obrany a bezpečnostním výborem. Při projednávání ekonomických otázek spolupracoval Institut hospodářského plánování a zvali se významní odborníci a experti. A ještě existovala speciální skupina pod vedením člena politbyra Zajkova. Po ukončení zpracovatelské činnosti se návrhy předkládaly politbyru.

Hovořím o tom zvlášť podrobně, protože existují dohady, jak se vlastně přijímala rozhodnutí. Posledním, kdo schvaloval nebo upravoval návrhy a zadával nové úkoly, bylo politbyro. Jemu se předkládaly základní návrhy i kritické připomínky.

Rozhovory a další setkání v Ženevě díky všeobecné složitosti zabraly 15 hodin. Pět nebo šest jednání jsem měl s Reaganem ve dvou a vždy jsme časový plán překročili.

První setkání se konalo v Reaganově rezidenci. Vítal mě u vchodu do domu. Pozdravili jsme se. Při letmém pohledu by se zdálo, že jsme v dobrém rozpoložení. Jako by šlo o setkání dvou starých známých, přátel.

Ale když jsme opustili své delegace a sedli jsme si jen se svými tlumočníky, atmosféra podstatně zhoustla. Oba jsme plamenně jeden druhému vyčítali odpovědnost za závody ve zbrojení, které přivedly svět na pokraj jaderného konfliktu.

Reagan dlouho mluvil o našem vměšování do záležitostí zemí „třetího světa", což prý vytváří velké napětí mezi Washingtonem a Moskvou. Moje odpověď byla taková, že nemáme plány na „export revoluce". My, stejně jako USA, fungujeme v zóně životních zájmů a podporujeme své přátele.

Vzpomínám si, jak mě po skončení setkání obstoupila naše delegace a byla zvědavá na můj názor na Reagana. Nejen u nás, ale i ve světě ho nenazývali jinak než „jestřábem". Tehdy jsem řekl, že Reagan je člověk konzervativních názorů, a co víc - je to skutečný „dinosaurus".

Za nějakou dobu jsem se z časopisu *Newsweek* dozvěděl, že podobný zájem o mou osobu projevilo Reaganovo okolí. A Reagan tehdy řekl, alespoň tak to bylo napsáno, že Gorbačov je „tvrdohlavý bolševik".

S americkým prezidentem Ronaldem Reaganem v Ženevě listopad 1985

Napětí našich diskuzí se ale postupně snižovalo. Během jedné jsem Reaganovi oznámil, že neplánujeme v Afghánistánu zůstat a stojíme za politickým řešením afghánského konfliktu. A pak jsem mu také řekl, že nehodláme bojovat s USA. První den po obědě jsme hovořili o kontrole zbraní. A můj partner se vrhl do boje. Kritizoval „doktrínu zadržování', která vedla k závodům ve zbrojení. Pak mě přesvědčoval o nutnosti snížení počtu útočných zbraní a přechodu na obranné systémy. Také pronesl, že jejich program (SDI) je „lepší varianta" a Sovětský svaz se nemusí ničeho obávat.

Reagan hovořil hodně, aby mě získal na stranu svého programu a přesvědčil mě, že se jedná o čisté obranný systém. Moje odpověď byla rozhodná: „Program hvězdných válek" není nic jiného než pokus přenést závody ve zbrojení do kosmu. Prezi-

Srovnáváme si časy při rozhovorech ve Ville Fleur d'Eau, 19 listopadu 1985

dentova „ubezpečení" v jeho prospěch by nás neměla přivést v omyl. Řekl jsem, že pokud Američané nepřijmou naše argumenty, nezbude nám nic jiného než na to zareagovat.

Od našeho tehdejšího setkání s Reaganem uběhlo mnoho času. Nyní znovu zcela zodpovědně prohlašuji: moje upozornění, že budeme muset reagovat na SDl nebylo blufováním. Existoval odpovídající program, který měl svůj šifrovaný kód.

Když jsem viděl, že nám Reagan nevěří, řekl jsem mu: ‚A proč by měl Sovětský svaz věřit USA víc než ony nám? Vypadá to, že jsme se dostali do slepé uličky," zakončil jsem a nastalo tíživé mlčení.

„Neprojdeme se?“ zeptal se tehdy prezident Reagan.

Pozval mě do domku na dvoře vily, kde probíhaly rozhovory. Začala „beseda u krbu". Někteří z mých partnerů, se kterými jsem se během perestrojky sešel, se mé ptali na tento manévr

s besedou u kamen. K ničemu to nebylo. Sotva jsme usedli do křesel, Reagan vyndal z kapsy lístek a předal mi ho. Na něm bylo devět bodů ke kontrole zbraní, napsaných ruský.

Pročetl jsem si je a řekl jsem, že obsahují některé nepřijatelné věcí. Přijetí takového „dopisu" by dovolilo USA pokračovat v programu SDI.

Rozhovor se zadrhl. V místnosti bylo teplo a příjemně. V krbu plápolal oheň, ale nálada se nezlepšila. Vyšli jsme a vrátili se do hlavní budovy. Cestou mě Reagan pozval na návštěvu USA. A já jsem ho hned na oplátku pozval do Sovětského svazu. Pozvání byla přijata. Ledy se prolomily...

Pomalu a velmi pracně začalo cosi v našich ostrých diskuzích s Reaganem i mezi členy delegací povolovat. Reagan se toho dne ke mně otočil s otázkou: „Jak byste hodnotili návrh USA o vzájemné pomoci v případě, že by oběma našim zemím hrozilo nebezpečí z kosmu?"

Odpověděl jsem: „Váš návrh bychom přijali. Předpokládám, že vaše strana by postupovala stejně."

„Ano, samozřejmě," řekl Reagan.

Následující den byly v centru pozornosti rozhovory o lidských právech - oblíbené Reaganovo téma: jestli prý chce Sovětský svaz zlepšit vztahy s Amerikou, měl by vylepšit svou reputaci ve sféře svobody člověka. Sdělil jsem své postoje k této problematice a zdůraznil jsem: USA by neměly vnucovat své standardy druhým. Každý národ má právo volby.

Večer jsme byli v domě, který byl pronajat manželům Reaganovým, a pozvali nás na večeři. Experti pokračovali v práci nad komuniké. Málokdo věřil, že tento dokument bude dokončen a přijat. Američané se domnívali, že nám záleží na podpisu celkového dokumentu víc než jim.

Když delegace začaly pít kávu, přišli ministr zahraničí USA George Shultz, Kornijenko a Bessměrtnych, aby nás informovali, jak jde práce nad souhrnným dokumentem. Shultz - většinou klidný, věcný a rozvážný člověk - začal skákat do řeči Kornijenkovi, který mluvil o průběhu práce. A ten vysokým tónem hlasu protestoval. Kornijenko mi stál za zády. Vypadalo to, že se každou chvíli na Schultze vrhne. Otočil jsem se a před

U krbu ve Ville Fleur d Eau, 19 listopadu 1985

sebou jsem uviděl rudý obličej našeho prvního náměstka ministra zahraničí. To zdaleka nebyla diplomatická výměna názorů.

A Shultz se obrátil na mé: „Takhle nám, pane generální tajemníku, jde práce. Copak se můžeme na něčem dohodnout?"

Prezident Reagan navrhl: „Tak bouchneme pěstí do stolu."

já na to: „Tak dobře, bouchneme."

A bouchli jsme pěstmi. Ne do stolu, ale do černého piana. A rozešli jsme se. Zavolal jsem si své kolegy a zeptal se: „Co se děje?"

Podle Kornijenkova tónu hlasu a výrazu bylo zřejmé, že jde o zásadní rozdíly. Ale podle Bessmértnycha byl problém v jednotlivých slovech. „Problém" jsme vyřešili.

„Co ještě?" ptám se.

Stvrzení dohody, 21. listopadu 1985

Objevily se potíže kolem obnovení letů Aeroflotu do USA: Ministerstvo osobní letecké dopravy SSSR má nějaké nesrovnalosti. Telefonicky jsem se spojil s ministrem Bugajevem. Říkal: „Vše jde dobře, jsou tu ještě nějaké nepodstatné dotazy, ale vyřídíme je.“

„Ještě něco?"

„Ne."

Za 15minut jsme překonali „nepřekonatelné" bariéry.

To byl styl naší diplomacie - některé osobnosti ministerstva zahraničních věcí chtěly za každou cenu jednat z pozice síly a bez politické a praktické podpory nic nepřekonávat.

Můj styl - to byl dialog a po něm nalezení kompromisu - někteří mí kolegové to považovali za projev slabosti... a vyklízení pozic.

Následující ráno byla na řadě podpisová procedura. Vlajky USA a SSSR. Účast zástupců tisku. S prezidentem Reaganem stojíme na vyvýšeném místě. Podepisujeme smlouvu, vpravdě historickou - a v ní se konstatuje, že „jaderná válka nesmí být odstartována, protože by v ní nebyli vítězové". To znamená, že závody ve výrobě jaderných zbraní jsou nesmyslné. Je nezbytné ukončení jaderného soupeření.

Důležité bylo také ujištění: „Strany se nebudou snažit o vojenskou převahu." V dokumentu jsme také podepsali vzájemnou podporu humanitární sféry, obnovu kontaktů mezi mládeží obou zemí apod. Oba jsme pronesli řeč. Takže k této důležité události nakonec přece jen došlo a stala se významnou. Na setkání projevily obě země ochotu usilovat o bezjaderný svět. Všichni pocítili, že první krok, významný krok, byl udělán: zrodil se „duch Ženevy".

Dohody o jaderném odzbrojení se staly nejvýznamnějšími událostmi konce 20. století.

Ženevský duch v ohrožení

Naše kroky po ženevském setkání - koncepce nového myšlení, daná závěry XXV11. sjezdu KSSS, dohoda z 15 ledna o postupném odzbrojování, setkání a rozhovory s představiteli mnoha států - svědčily o dobré vůli SSSR.

Ve Washingtonu však začala nová antikomunistická hysterie, kterou začal sám Reagan.

U břehu Krymského poloostrova se objevila americká flotila. V americké Nevadě se uskutečnil mohutný jaderný výbuch. Chtěli po nás, abychom snížili na 40 % počet diplomatů v New Yorku. Od naší rozvědky jsme dostali informaci, že zasedal bezpečnostní výbor USA, na kterém se konstatovalo, že vnější politika, kterou provádí nové sovětské vedení, neodpovídá zájmům USA. Je třeba zjistit, kde je problém. Současně se po Reaganově dohodě s králem Saudské Arábie snížila cena za barel ropy na 10 až 12 dolarů.

V létě 1986 jsem dostal od Reagana dopis. Ševardnadze mi sdělil telefonicky (byl jsem na Krymu), že mají vypracovaný ná-

vrh odpovědi. Byl to krátký text rutinního charakteru. Kdybych ho podepsal, znamenalo by to souhlas s propagandou USA v mezinárodních záležitostech obecně a především v ženevských rozhovorech o snížení počtu jaderných zbraní.*

Promluvil jsem s Ševardnadzem, Ryžkovem, Ligačovem a s dalšími: hraje se s námi nebezpečná hra, zřejmě nás někdo chce svést z nastoupené cesty, která má pozitivní odezvu jak u nás, tak i ve světě.

Po důkladné úvaze jsem dospěl k závěru neodkladně vyzvat prezidenta Reagana k setkání. Nemůžeme dopustit, aby se ženevské rozhovoiy používaly v podstatě jen jako zástěna, za kterou se neděje nic skutečného a jen se podvádí světové společenství. A nesmíme dopustit, aby se Američanům podařilo oslabit naše úsilí na cestě jaderného odzbrojování a zajištění bezpečnosti ve světě.

Moji kolegové souhlasili s mými závěry. Napsal jsem dopis prezidentovi Reaganovi a navrhl jsem, abychom se co nejdříve sešli, abychom dali nový impulz ženevským rozhovorům. Místem setkání mohl být Londýn, Reykjavík, Paříž. Reagan souhlasil se setkáním a vybral Reykjavík - setkání jakoby na půlce našich cest. Vše proběhlo rychle.

Na politbyru jsem předložil návrh, jehož smyslem bylo: existuje rovnováha nebo strategická rovnost potenciálů jaderných zbraní. My navrhujeme celou triádu (jaderné zbraně na pozemních základnách, jaderné bombardéry i jaderné zbraně na lodích a ponorkách) snížit na polovinu. To znamená, že každá součást této triády musí být snížena na polovinu. A to bude mít za následek ohromné snížení jaderného zbrojního potenciálu.

Otevřeně řečeno, prezident Reagan přijel do Reykjavíku sbírat plody do svého košíku.

Nejdříve jsme se setkali ve dvou. Vyměňovali jsme si názory na situaci a já jsem mu předložil svůj návrh. On na to nebyl vůbec připraven a byl, řeknu to přímo, téměř bezradný (hovořím

* Řeč je o rozhovorech mezi SSSR a USA o kontrole strategických zbraní, které se vedly od Brežněvovy éry v Ženevě.

o tom poprvé). Když jsem viděl vzniklou situaci, zavolal jsem Ševardnadzeho a Shultze. Díky jejich účasti nabrala schůzka pracovní charakter. A později se ještě přidal generál Achromějev s experty.

Chtěli jsme dostat proces odzbrojování z mrtvého bodu: dávali jsme souhlas ke snížení strategických raket na pozemních základnách, ale ne jen tak: chtěli jsme, aby USA snížily na 50 % jaderné ponorky a strategické letectvo, ve kterém nás předehnaly. Američané se snažili zahnat nás do kouta v otázce kontroly. Mysleli si, že nebudeme souhlasit s přísnými pravidly. Ale to se mýlili.

Tehdy v Reykjavíku se skutečné rozehrály doslova shakespearovské vášně. Delegace a skupiny expertů se rozcházely a zase scházely. Ve všech otázkách si vyjasňovaly pozice, jak se říká: k triumfálnímu konci chyběl jen krok.

Kamenem úrazu tohoto vykročení se stal opět Program hvězdných válek.* Rozhovory se zasekly a dostaly podivný nádech. Reagan začal obchodovat: buďte vstřícní a vaše země pocítí, co všechno může Amerika udělat ve spolupráci s vámi. já jsem se mu snažil vnutit, že od zápisu do historie jako prezidenta-míro tvorce ho dělí jediný krok. Ale dodal jsem: „Když hovoříme o bezpečnosti, nemohu po vás chtít, abyste dal souhlas k něčemu, co by přineslo snížení bezpečnosti pro USA, a vy, prezident USA, nemůžete ode mě požadovat totéž směrem k mé zemi."

Setkání končilo. Vyšli jsme s Reaganem z domu. Už se smrákalo. Nálada byla nepříjemná. Reagan na mě vrhl jízlivý pohled: „Vy jste mě od samého počátku chtěl dostat do tohoho postavení!"

* Strategická obranná iniciativa prezidenta Reagana, lidově nazývaná také „Program hvězdných válek", předpokládala vznik americké globální obrany před raketovým jaderným útokem a cílem bylo vytvořit takový obranný systém, který by umožnil zničit nepřátelské střely ještě předtím, než dopadnou na USA.

Tisková konference v Reykjaviku, 12. října 1986: Anatolij Černajev, Anatolij Dobrynin, Eduard Ševardnadze, Michail Gorbačov, Alexandr Jakovlev, Sergej Achromějev

„Ne, pane prezidente, jsem připraven vrátit se do domu a podepsat to, na čem jsme se dohodli, jestliže se vzdáte plánů na militarizaci kosmu."

„To je mi líto," odpověděl Reagan.

Rozešli jsme se. Reagan odjel na vojenskou základnu, odkud měl odletět domů. A já jsem se měl za 40 minut zúčastnit tiskové konference. Přemýšlel jsem - s čím na ni mám přijít, co mám světu oznámit?

Tisková konference se konala v obrovském hangáru, kam se vešlo kolem tisíce lidí. Cestou k letišti, kde na mě čekali novináři, jsem stále přemýšlel. Uvažoval jsem: vždyť jsme se dohodli na strategických zbraních a raketách středního doletu. To je úplně nová situace. Mám to využít jako propagandistickou minutu slávy? Vnitřní hlas našeptával - není vhodné se pyšnit.

Když jsem vešel, všichni mlčky vstali. Ze sálu byla cítit úzkost... Viděl jsem stovky párů očí - jako by přede mnou stál

celý lidský rod. A v tom okamžiku jsem pochopil, co se vlastně událo a co mám říct. Novináři a politici mé vystoupení dostatečně okomentovali. Nebudu ho zde citovat. Zásadní byla fráze: „Přes veškerou dramatičnost není Reykjavík prohra, ale průlom. Dostali jsme se přes jeden důležitý bod. Poprvé jsme pohlédli za horizont." Sál jako by se probral z mrákot. Ozval se bouřlivý potlesk. Všichni vyskočili ze židlí. Jeden z novinářů pak napsal: „Když generální tajemník oznamoval, že neúspěch setkání v Reykjavíku byl vlastně vítězstvím, v sále sedící Raisa Gorbačovová s nadšením hleděla na manžela a v očích se jí leskly slzy."

Trefili jsme se do celosvětové nálady, a tím jsme uvolnili proces změn. Současně vystoupil před novináři na vojenské základně ministr zahraničí Shultz a nazval Reykjavík neúspěchem. Ale po návratu do USA, kdy se seznámil s mým prohlášením, svůj názor přehodnotil, začal také mluvit o „průlomu" a před námi stojící práci. Reykjavík ukázal, že Sovětský svaz chce skutečně řešit problém odzbrojování i skutečnost, že je možné se dohodnout. (Nedávno George Shultz přijel do Moskvy a setkali jsme se. Několik hodin jsme mluvili o Reykjavíku. Řekl, že tehdy udělal ve svém hodnocení chybu.)

Za rok byla podepsána sovětsko-americká dohoda o likvidaci raket středního a krátkého doletu. Byl to historicky první dokument o oboustranném zničení celého jednoho druhu jaderných zbraní. Význam tohoto kroku je těžké docenit.

Musím se v této souvislosti zmínit o nezodpovědných pomluvách, které se až dodnes stále šíří a snaží se do společenského podvědomí dostat: Gorbačov prý podepsal vše, co mu bylo podstrčeno - a tím bylo vše vyřešeno. Dělají to lidé, kteří absolutně nemají představu o tom, jak ta práce vypadala, jak se probíral každý detail a všechny možnosti.

Ale teď mě napadlo: možná to je naopak - dělají to ti, co vědí. Většina lidí detaily nezná. A těm je možné namluvit všelijaké nesmysly.

Byla to těžká práce a neustálý zápas, v jehož centru samozřejmě stály zájmy vlasti a zachování míru. V našem Fondu vyšla kniha o zahraniční politice v době perestrojky. Je postavena

na faktech. Nachází se v ní interview s V. L. Katajevem z roku 2000, který pracoval na ÚV a mél na starost otázky obrany. Popisuje celkovou situaci kolem odzbrojování: jaké střety byly mezi vládními orgány - KGB, ministerstvy zahraničních věcí a obrany, jak vznikla Zajkovova komise (podle jeho slov geniální volba - „velká pětka"*).

Pokud jsi představitel země a víš, že Pershing 2 doletí do Minská za 2 a do Moskvy za 3 minuty, pochopíš, že to je „pistole přímo u hlavy". A máš-li možnost lidi uchránit před touto hrozbou, tak to uděláš a pokusíš seji zničit.

Brzy po skončení jednání v Reykjavíku jsem se sešel s účastníky Issyk-kulského fóra, které se konalo na základě iniciativy významného spisovatele Čingize Ajtmatova. Toto fórum mé donutilo uzavřít s jeho účastníky dvě dohody. Tehdy jsem řekl: „Zaprvé: Politika, která nepodléhá úvahám o osudu lidstva - to je amorální politika, která nezasluhuje pozornost. Proto myšlenky, které tu ve vašich příspěvcích zazněly - o spolupráci politiků a představitelů současné kultury - považuji za důležitou výměnu názorů. Aleje třeba zachránit civilizaci - při všech těžkostech a protipólech - pro život, pro člověka. A lidstvo se musí vypořádat s různými názory. Zadruhé: Existuje národní zájem a skupinové, korporátní zájmy - ale jsou tu především obecně lidské zájmy. A ty my musíme uznat jako prioritu, protože v podmínkách jaderného nebezpečí a ekologické globální krize je řeč o existenci lidského rodu."

Již jsem o tom hovořil, tak tedy ještě jednou zopakuji, že se přikláním k těmto závěrům. Ano, Reykjavík a následující prohlášení o zničení celého jednoho druhu jaderných zbraní - to je největší událost novodobé historie. A nejen v souvislosti s tím, že to byl počátek snižování jaderné výzbroje. Také proto, že jsme ukázali, že i o tak složitých otázkách, jakými jaderné

* Odpovědná výzvě doby. Zahraniční politika perestrojky: dokumentární svědectví. Zápisy jednání M. Gorbačova se zahraničními činiteli a další materiály (red. A. S. Černajev a A. B. Veber; Fond Michaila Gorbačova - Celý svět, 2010, s. 306)

zbraně jsou, je možné se dohodnout, pokud existuje dobrá vůle, důvěra a odpovědnost před lidstvem...

A nyní několik vzpomínek zcela jiného charakteru. Raisa měla v Reykjavíku vlastní program: strávila ho pojíždkami po Islandu. Povídala hodně o svých zážitcích. Navštívila oblast gejzírů a také domy zemědělců. V Reykjavíku, v tom malém městě, jí ukázali vše, co ji zajímalo. Island má pod svou ochranou dokumenty, které byly napsány ve 12. století, a Islanďané si uchovali dodnes svůj jazyk.

Velmi mě udivilo vyprávění o vězních na Islandu. V době naší návštěvy tam byl uvězněn jeden člověk. A nejdivnější bylo, že přes den byl s rodinou, pracoval a na noc si chodil odbývat svůj trest do vězení.

V Reykjavíku jsme se po celou dobu podivovali nad tamní nestálostí počasí. Bez přehánění: měnilo se každých 30 minut. Foukal vítr a ten vše určoval: ostrovní země, ostrovní klima, proměnlivé počasí.

Řekl jsem Raise: „Víš, co mi to připomíná?"

„Nějakou zemi?"

„Ne, myslím něco jiného. Připomíná mi to charakter žen."

„To jsou narážky na mě?"

„Ne, jen hovořím o ženách. Ale ty k nim taky patříš."

Naše delegace žila v Reykjavíku na parníku „Georg Ots". Jeden z tallinských umělců nám poslal na památku obraz s parníkem na pozadí Tallínu. Společně s ním přišla i vzpomínka na Georga Otse - vynikajícího pěvce a člověka, kterého v Sovětském svazu uznávali a milovali.

Při té příležitosti - dvě vzpomínky na naše první setkání s Reaganem ve Washingtonu v roce 1987. Tehdy se mnou Reagan začal rozhovor z pozice učitele, či snad dokonce prokurátora.

Poslouchal jsem ho tak jednu, dvě minuty, pak jsem mu skočil do řeči a řekl: „Pane prezidente, omluvte mě, ale chtěl bych vám hned na začátku říct, že já nejsem obviněný a vy nejste prokurátor. Nejsem žák a vy nejste učitel. Jsme představitelé dvou velkých států, na kterých je svět závislý. Proto prosím jednejme jako rovný s rovným."

Po nějaké době mi Reagan nabídl, jestli by mi nevadilo, kdybychom se oslovovali jmény: „Říkejte mi Ronny a já vám budu říkat Michael."

Rád jsem to přijal. Nebyl to jen symbol naší vzájemné důvěry, ale charakterizovalo to také atmosféru, ve které jsme pracovali. A od té doby tomu tak bylo napořád.

Při naší návštěvě v roce 1987 jsme zažili i komické chvíle. Večer se konalo příjemné setkání s kulturním vystoupením amerických i našich umělců - Vana Cliburna, Jeleny Obrazcovové a Zuraba Sotkilavy. Na recepci seděl vedle Raisy viceprezident George Bush. Při vystoupení Jeleny Obrazcovové se zeptal: „Kdo je ta pěvkyně? Krásná žena s tak nádherným hlasem!"

Raisa s humorem odpověděla: „Pane viceprezidente, pozor. Nezapomeňte na své státnické postavení."

Po společné večeři a koncertě chodili po chodbě Bílého domu jak Američané, tak i my. Za námi šli dva generálové. Když minuli obraz Lincolna, jeden druhému řekl: „To by se Lincoln divil, co se to děje - před Bílým domem vlaje rudá vlajka se srpem a kladivem a v Bílém domě se hrají *Moskevské večery*\"

Tento večer na závěr návštěvy zakončil určitou důležitou etapu v našem úsilí. Prezident Reagan v každém případě na všech setkáních říkal, že on i jeho kolegové si cení atmosféry spolupráce. Ale známe jedno z našich přísloví „Důvěřuj, ale prověřuj!"

S Reaganem jsme se setkali ještě v roce 1988 v Moskvě. Pro Nancy Reaganovou, která navštívila i jiná místa v Rusku, byla největším zážitkem prohlídka Moskvy. Měli nabitý program. A my jsme do ničeho nezasahovali. Navštívili Sankt Petěrburg a Jasnou Poljanu. Ve dvou pobyli na Starém Arbatu. A pak taky samozřejmě v Kremlu a na Rudém náměstí.

O této první návštěvě amerického prezidenta v Moskvě se napsalo mnohé v ruském, americkém i světovém tisku. Já bych se chtěl nyní dotknout hlavních témat, která jsme během našich setkání s prezidentem probírali.

Dne 30. května proběhlo oficiální setkání. Dominujícím a prakticky jediným tématem prvního dne bylo odzbrojování. Tehdy jsem prezidentovi sdělil, že Sovětský svaz je připraven s americkou administrativou jednat o strategických útočných zbraních.

„Jsme ochotni podepsat dohodu o strategických útočných zbraních," zdůraznil jsem na schůzce, „dokud v čele USA stojí náš host. Tento návrh je důkazem naší důvěry k prezidentovi."

Reagan však trval na svém „Programu hvězdných válek", tak jsem se ho zeptal: „Řekněte, pane prezidente, k čemu bude tato protiraketová obrana? Jaké rakety bude tento systém zachytávat, když budou jaderné zbraně zlikvidovány?"

A následují Reaganova slova z protokolárního záznamu: „Systém bude vybudován v každém případě. Vždyť v hlavách lidí zůstane technologie výroby raket. A může se objevit nějaký šílenec, který se těmi zákazy a dohodami nebude řídit."

Prezident plamenně hovořil a při gestikulaci rukou shodil sklenici s vodou. Omluvil se. Já jsem mu v legraci řekl: „To nic, pane prezidente, neopatrnost u sklenice s vodou nevadí, ale u takových raket..."

Zasmáli jsme se. A i diskuze, která začínala mít nechtěný „náboj", přešla do klidného tónu.

Reagan na tomto setkání opět nadnesl téma o sovětské převaze v oblasti obyčejných zbraní. Jako odpověď jsem dal návrh: „Abychom ukončili veškeré spory, dejme na stůl oficiální čísla o našich i vašich zbrojních systémech a zveřejníme je."

Prezident i jeho kolegové přijali můj návrh zdrženlivě.

Během rozhovorů se mluvilo o mnoha otázkách dalšího odzbrojování. Řekl jsem pak zhruba toto: „Jestliže jsme se v principu dobrali shody, že je nutná dvoustranná spolupráce, měli bychom společné uklidit závěje minulosti."

Reagan dělal vše, co bylo v jeho silách, pro zachování konstruktivního ducha sovětsko-amerického dialogu a říkal, že se modlí, aby jeho nástupcem byl Bush, který by pokračoval v budování konstruktivních vztahů se SSSR.

To bylo v dopoledních hodinách. Po rozhovorech jsme se vydali na procházku po Kremlu. Návštěvníci ho vítali a zdravili, on jim odpovídal a ochotně se dával do hovoru.

A u historického děla zvaného car-puška v Kremlu se uskutečnila malá „tisková konference". Jeden z novinářů se Reagana zeptal, jestli dodnes považuje Sovětský svaz za impérium zla?

Reagan odpověděl: „Ne."

Stál jsem vedle a pomyslel si pro sebe: bereme to všechno svědomitě. Jak říkali staří Řekové: „Všechno se vyvíjí, všechno se mění."

Novinář ještě pátral, proč prezident USA změnil své hodnocení. Reagan odpověděl: „Největší zásluhu na tom má hlavní představitel pan Gorbačov. Zdá se mi, že zde v SSSR proběhlo mnoho změn během procesu perestrojky. A soudě podle toho, co o ní čtu, s mnohým bych mohl souhlasit."

Reaganovo přiznání jsem považoval za největší úspěch jeho návštěvy v Moskvě. V tom vidím velikost 40. prezidenta USA, který dokázal v historických protikladech překročit všechny překážky na cestě k dialogu mezi USA a SSSR, ke snížení jaderné hrozby a k přerušení závodů ve výrobě jaderných zbraní.

Dne 1. června 1988 vil hodin 45minut jsme si ve Vladimirském sále Velkého kremelského paláce při slavnostním ceremoniálu vyměnili ratifikované dokumenty sovětsko-americké Dohody o raketách středního a krátkého doletu. Byly položeny základy k ukončení studené války.

Na konci roku 1988 opustil Reagan prezidentský post a jeho nástupcem byl zvolen George Bush (starší), který se stal 41. prezidentem USA. Naše vztahy s Ronaldem Reaganem ale pokračovaly v jiné podobě. V roce 1992 jsme s Raisou při návštěvě USA pobývali u našich přátel - manželů Reaganových - na ranči v Santa Barbaře v Kalifornii. Měli jsme o čem hovořit i na co vzpomínat. Od Reagana jsem jako dárek dostal kovbojský klobouk.

Pak mi navrhl, abychom se svezli terénním vozem. To bylo příjemné, ale v jednu chvíli se na poslední okamžik zastavil až na kraji útesu.

Pak přišlo pozvání k návštěvě Knihovny Ronalda Reagana. Přijelo velké množství lidí. S Reaganovými hosty jsme se fotili téměř dvě hodiny. Každý ze dvou set zájemců dostal fotku za téměř pět tisíc dolarů. Tehdy jsem viděl, jak si prezidenti USA vytvářejí finanční rezervy, aby mohli pokračovat ve své práci a normálním životě.

S Reaganem jsme udržovali vztahy po celou dobu. Když jsem skončil na postu prezidenta, v rámci spolupráce mezi

Knihovnou Ronalda Reagana a Gorbačovovým Fondem existovalo spojení. A je zachováno dodnes.

Ronaldova nemoc stále postupovala, rozhodl se tedy odejít ze společenského života. Zemřel v roce 2004 ve věku 93 let. Cítil jsem jako svou povinnost rozloučit se s ním a letěl jsem do Washingtonu. Podle tradice jsem při loučení přistoupil k rakvi, zahalené do vlajky USA, položil jsem na ni ruku a pronesl slova na rozloučenou.

Přátelské vztahy s Reaganovou rodinou mají stálé trvání i po Ronaldově smrti. Velmi si vážím Nancy Reaganové jako moudrého člověka, politika a oddaného druha zemřelého prezidenta Reagana. Naše spolupráce pokračuje. 1 když je už těžké se vídat: léta si berou své.

Návrat do roku 1986

Mnoho, velmi mnoho se muselo přemýšlet a řešit v roce 19861 když už jsem se, jak se říká, zabral do následujícího roku po Reykjavíku, musím se znovu vrátit do roku 1986

Za nějaký čas po našem prvním setkání s Reaganem jsem se vypravil do Indie. A jako by pokračovala cesta započatá Reykjavíkem, podepsali jsme s Rádžívem Gándhím v Dillí 27. listopadu 1986deklaraci o nenásilí.

Rádživ byl oddán dílu svého dědečka Džaváharlála Néhrúa a matky Indiry Gándhíové. A smyslem jeho života bylo pozvednutí Indie. Za krátkou dobu svého působení vytvořil velké dílo: dal impulzy procesům, které přinesly plody až v dnešní době.

Blízkost našich názorů nás přivedla ke vzájemné důvěře. Považovali jsme, každý po svém, za svou povinnost napomoci Indii při řešení jejích národních problémů. Ze strany Indie jsme pociťovali ohromnou podporu našim světovým iniciativám.

Vzpomínám si na jeden z mnoha rozhovorů s Rádžívem, když se vrátil z konference zemí Britského společenství. Byl překvapen tím, jak vládnoucí kruhy Velké Británie neskrývaly své nepřijetí politiky nového myšlení SSSR v zahraniční politice.

Deklarace z Dillí - to je skutečný mírový pakt, uzavřený mezi dvěma velkými státy.

V ní byly vyhlášeny nové principy budování světa:

- nejvyšší hodnotou je lidský život
- základem lidského soužití by mělo být nenásilí
- uznání práva každého státu na politickou a ekonomickou samostatnost
- namísto „diktatury strachu" by měla nastoupit mezinárodní bezpečnost

Tehdy jsem považoval a i dnes považuji tuto deklaraci za důležitý dokument, který není platný pouze v tehdejším historickém kontextu.

V květnu 1986navštívil Sovětský svaz Felipe González, španělský ministerský předseda. Uskutečnil se s ním rozhovor, který podle mého názoru položil základy důležitého dialogu. Poslední dobou jsem se často vracel k našemu mnohahodinovému rozhovoru. V Gonzálezovi jsem viděl jednoho z nadějných lídrů socialistické internacionály, skutečného demokrata. A to ovlivnilo naše vzájemné vztahy.

Kapitola čtrnáctá

Rozdílné pohledy na hospodářskou reformu

Roky 1986 a 1987 jsou významné i dalšími akcemi v pojetí nového myšlení. O tom ale později. Rád bych se vrátil k naší vnitřní situaci a chodu perestrojky.

V květnu 1986 jsme pod nátlakem části vedení přijali rozhodnutí o posílení boje s bezpracnými příjmy. Původně bylo namířeno proti zlodějům a vyděračům. Ale v tomto dokumentu jsme neuvedli - a měli jsme to udělat že se to netýká individuální výdělečné činnosti. Část aparátní nomenklatury, která nesouhlasila s novou politickou linií, tento jednostranný návrh prosadila. My jsme to jednoduše řečeno přehlédli a pak jsme vše museli opravovat za chodu.

Poučnou záležitostí byla historie soukromých družstev, sadovnictví a zelinářství, individuálních pracovních činností, které se mohly stát zdrojem dodatečných příjmů.

Byla zrušena různá omezení, rozšiřovala se praxe připojování vlastních pozemků k sadům a zelinářským družstvům i prodej výrobního materiálu obyvatelstvu. Bylo velmi těžké přesvědčit vedoucí stranických a vládních orgánů, aby individuální pracovní činnosti vzali v potaz. A během této komplikované činnosti došlo na diskuzi o soukromém vlastnictví, soukromém hospodaření a jejich roli. Tyto spory nejsou ukončeny ani dnes.

Proces brzdili finančníci, kteří na „soukromé" příjmy chtěli nasadit vysoké daně. Na jednom zasedání politbyra jsem řekl ministru financí: „Budeme jako dřív dusit iniciativu, nebo necháme lidi žít a pracovat? Nemusíte se snad bát, že by někdo zbohatl vlastní prací!"

Oponenti stavěli dotaz takto: nemůže rozvoj soukromé iniciativy narušit základy zřízení? Museli jsme se k těmto záležitostem znovu vrátit. Po velkých dohadech byl 19. listopadu 1986 přijat Zákon o samostatné výdělečné činnosti. Odrážel veškerou momentální složitost a nesrovnalosti, které vznikly jak ve společnosti, tak i ve vedení.

Iniciátoři perestrojky chtěli rychleji překonat chudobu. Během dvou let (1985-86) bylo do sociální sféry investováno přes 40 miliard rublů, tzn. více než předpokládal pětiletý plán. K rozvoji tržních vztahů byla nasměrována ekonomická reforma roku 1987, ale kvůli konzervativním silám stranicko-státního aparátu byla zablokována. Růst finančních příjmů obyvatelstva se urychlil, naopak rozvoj průmyslu se po roce 1988 zpomalil, a tím se vše zhoršovalo.

Celková situace byla komplikována ekonomickými problémy, především výkyvy spotřebitelského trhu. Těžkosti byly vyvolávány součtem špatných objektivních podmínek a subjektivních faktorů.

Mám na mysli trojnásobný propad cen ropy a ropných produktů na světových trzích. Těžko se pak počítaly valutové příjmy státního plánu a nakupovaly některé životně důležité výrobky ve světě. Vznikla ohromná propast mezi zbožím a finančními prostředky nejříve to bylo 55, pak 60 a nakonec narostla až na 70 miliard rublů. To zkomplikovalo naši ekonomickou situaci, obzvlášť finanční oblast, a tím se zhoršovala i situace celé společnosti: v celé zemi se na všechno stály fronty.

Vášně se časem zvedly i na zasedáních politbyra. Tajemník ÚV pro ekonomické otázky Sljuňkov - chytrý a velmi slušný člověk - s tímto problémem vystoupil a byl pro silnou a údernou akci. Ryžkov s jeho návrhem nesouhlasil. Proběhla ostrá hádka. Sdílel jsem pozici Sljuňkova, ale nedotáhl jsem ji do konce. Dnes bych to nedopustil.

Vidím to jako dnes. Vypadalo to tak, že jsme šli lidem naproti, něco málo jsme pro né udělali - přece proto jsem byl v politice -, ale museli jsme prosadit reformy. Bylo třeba rozhodnout, jestli má jít život tímto směrem! Museli jsme přijímat těžká rozhodnutí. Ale tato rozhodnost nestačila k tomu, abychom přijali drastická opatření k normalizaci situace na trhu.

Měli jsme především udělat neodkladné kroky ke změně tvorby cen. Ale proti tomu se postavili ti, kteří před nedávném tuto změnu prosazovali. A také jsme pomocí snížení některých výdajů, zvláště na obranu, neřešili některé sociální programy. Báli jsme se protestů, ale v konečném účtování vznikl ještě větší protest a začali jsme ztrácet důvěru lidí.

Protože jsme se báli, abychom neudělali chybu, schválili jsme přechod podniků na chozrasčotní hospodářství. Nenašli jsme lepší metodu na zvýšení kvality, než bylo státní převzetí, které efektivně fungovalo v podmínkách obranného průmyslu. Ale brzy se ukázalo, že úspěch neměl dlouhou životnost. To byl další signál, že se řešení problému nemá hledat v administrativních opatřeních, ale v perestrojce ekonomických mechanismů. A tady začíná nejdramatičtější období perestrojky.

Počátek roku 1987 byl špatný. Snížení růstu průmyslové výroby ovlivnilo strojírenství, hutnictví a chemický průmysl. Vzniklo nebezpečí, že plán na rok 1987 nebude splněn.

Podařilo se však propad zastavit a držet ještě dva roky hospodářství nad hladinou.

Bylo to však znamení slabosti perestrojkových procesů. Finanční zásoby, získané pro strojírenství, elektroniku a další odvětví, nepřinášely odpovídající odezvu. Nedařilo se získávat nové technologie. Nebylo zrovna málo případů, kdy se nové podniky zařizovaly starými technologiemi. Ministerstva se nechtěla s podniky dělit o práva. Naše úsilí přicházelo vniveč. Vše směřovalo k tomu, že systém selže.

Pod vlivem zhoršující se situace na začátku roku 1987 jsme se rozhodli uspořádat ekonomické plénum a prověřit celou koncepci ekonomických reforem. Přípravu projevu dostali za úkol Ryžkov, Sljuňkov, Jakovlev, Medveděv, vědci Aganbegjan,

V pracovně 1987

Abalkin, Ančiškin, Petrakov, Sitarjan a Možin. Přidal se pak ještě G. Ch. Popov a V. S. Pavlov.

V únoru byl vydán Zákon o podniku, který obsahoval demokratické principy vedení. Kvalitou „nosné konstrukce" odpovídal novému hospodářskému systému. Návrh zákona byl podpořen v pracovních kolektivech. Ale rodil se v ostrých diskuzích. Shodli jsme se na tom, že musí existovat zákon, který bude řešit základní otázky, a k nim patřily i konkrétní pravomoci vedení.

Dříve se vedly diskuze mezi přívrženci reforem a příznivci svévolných rozhodnutí, ale nyní byla dělicí čára vtom, jak hluboko je třeba ekonomický systém reformovat.

Ministerstva a orgány, které nejdříve stály proti sobě, především hospodářský plán, hospodářské zásobování, ministerstvo financí a vláda, se následně ztotožnily s pozicí stranického by-

rokratismu. Otevřené proti reformě nikdo nevystoupil. Všichni byli „pro", ale předkládali polovičatá a dvojsmyslná rozhodnutí, která nabízela i možnost návratu k minulosti.

Viděl jsem, jak Nikolaj Ryžkov čelí v ředitelské budově náporu svých dřívějších kolegů. Neustále mu podsouvali myšlenku: vláda by měla efektivně řídit národní hospodářství a tady se zbavuje reálných pák řízení. Někdy byl proto nerozhodný a nedůsledný. Věřil jsem mu a měl mou důvěru. Snažil jsem se ho udržet na reformních pozicích.

A hned 3. dubna, na prvním jednání o přípravě podkladů k projevu na červnové plénum 1987, došlo k výměně názorů. Byla to absolutně otevřená a neformální výměna, trvající čtyři hodiny.

Ryžkov si vybral následující způsob obrany své pozice: naše reformy by neměly zajít „za hranice socialismu".

Tehdy jsem řekl: „Reformy bychom měli provést v intencích socialismu, ale ne v těch, které společnost sešněrovaly a zničily aktivitu a zainteresovanost lidí."

Bylo velmi těžké v této atmosféře připravovat projev, který by odpovídal cílům a očekáváním společnosti. Teze k plénu byly politbyru rozeslány ke zhodnocení počátkem května. Poprvé se v návrhu projevu objevil obraz společnosti, směřující ke krizi, i když slovo „krize" se tam nevyskytlo. Byly zformulovány základní směry perestrojky v ekonomické oblasti a vytvoření protiztrátového mechanismu.

V hlavních tezích bylo podtrženo, že perestrojka je zamýšlena v rámci socialistického zřízení, ale zároveň byla vznesena otázka, nakolik tomuto pojetí odpovídá model, který byl u nás uplatněn ve 30. letech 20. století. Tvrdě bylo kritizováno zestátnění osobního vlastnictví, nedocenění družstevní a samostatné výdělečné činnosti, nastavení centrálního plánování a potlačení demokratických forem vlády.

Dále bylo projednáváno vytvoření nového modelu hospodářského sdružení jako „socialistického výrobce zboží", který si povede vlastní účetnictví. Měla se měnit i filozofie plánování: od direktivního se mělo postupně přecházet k doporučujícímu a prognostickému. Stěžejním bodem reformy byl přechod k no-

vému principu tvorby cen, který počítal se státní regulací tržních mechanizmů.

Dne 14. května se konalo zasedání politbyra k hodnocení tezí. Nekonalo se žádné překvapení a nebyly shledány žádné nedostatky. V roli recenzentů a kritiků vystoupili Ryžkov, Ligačov, Talyzin, Vorotnikov a další. Zřejmé proto, že autorem dokumentu byl generální tajemník, byla kritika velmi zdrženlivá a některé nesouhlasy se nazývaly dočasným názorem.

Ligačov se nepustil do ekonomické reformy, jen řekl, že v perestrojce nelze vidět pouze demokratizaci - to je její cesta, ale je nutné vidět i cíl - a tím je upevnění socialismu. Vyslovil se pro zmírnění kritického hodnocení minulosti. Jelcin ocenil hloubku a novotu dokumentu a vyslovil se pro podrobnější rozpracování části o stranické práci.

Zdálo se, že to vše je normální operativní práce nad dokumentem o budoucnosti.

V květnu a červnu se na politbyru dál hovořilo o ekonomické reformě. Bohužel, moje očekávání se nenaplňovala: od zasedání k zasedání narůstaly rozdílné názory. A při rozebírání problematiky o postupech práce vlády, republikových orgánů, perestrojce ministerstev a dalších orgánů nabrala polemika na síle. Ryžkov vehementně obhajoval zájmy „věrchušky" státního aparátu. Na otázku, od jakých funkcí se ministerstva budou adaptovat na nové podmínky, odpověděl bez rozmýšlení: „Od žádných."

Kvůli vyjasnění pozic jsem nakonec Ryžkova pozval do Volynského, nedaleko bývalé Stalinovy vily. Diskuze se účastnili ještě Jakovlev, Sljuňkov a Medveděv. Ryžkov přijel s vládními a ministerskými úředníky. Spory se vedly o právech ministerstev, státních zakázkách, o materiálně-technickém vybavení atd. Nakonec se podařilo dospět ke kompromisu.

Plénum ÚV, které se stalo jedním z hlavních událostí perestrojky, začalo 25 června 1987 mým projevem „Úkoly strany v ekonomické perestrojce". Základní bod projevu - demokratizace. To byl smysl perestrojky a prostředek k řešení vážných problémů. Administrativní forma vlády brzdí naše úsilí. Lidé říkají a píší, že kolem sebe nevidí změny - ani ve městech, ani

na vesnicích, kde žijí a pracují. V projevu byly jako priority zdůrazněny potraviny, bydlení, zboží a služby. A ještě jsem považoval za důležité pohovořit o něčem: všechny životně důležité problémy země mohou být řešeny pouze cestou radikální ekonomické reformy. Když pohlédneme na zájmy společnosti, kolektivu i jedince, je třeba využívat možností kooperace - to je to, co jsem zdůrazňoval. A těmito body jsem chtěl uvést účastníky pléna do seriózní diskuze.

Plénum potvrdilo směr k demokratizaci a základním postupům provedení ekonomické reformy. A tím byl překonán můstek k následujícím etapám perestrojky - mám na mysli XIX. konferenci KSSS.

Na plénu byly také řešeny kádrové záležitosti. Mezi členy politbyra byli z kandidátů převedeni Sljuňkov a Jakovlev, jako člen byl vybrán Nikonov. Z politbyra byl sesazen Kunajev a z kandidátů na člena politbyra ministr obrany Sokolov (v souvislosti s přistáním malého letadla pilotovaného Němcem Mathiasem Růstem na Rudém náměstí). Kandidátem na člena politbyra se stal nový ministr obrany Jazov.

jak tehdy v roce 1987, tak i dnes oceňuji závěry pléna jako kompromisní. Ale v tehdejším stupni společenského poznání to byla radikální, můžeme říct i revoluční rozhodnutí. Důležité bylo začít se pohybovat po vytyčené trase a sám život by ukázal, co je třeba cestou upravit. Na vládě a ekonomických orgánech záviselo mnohé. Provádění změn v jejich podání bylo bohužel pomalé. Ony považovaly rozhodnutí pléna za velký ústupek reformátorům a v každém případě za odstoupení od systému centrálního plánování.

Po plénu muselo také dojít k úpravám Zákona o podniku. Protivníci perestrojky začali následně tento zákon ostře kritizovat, protože údajně sloužil k rozpadu ekonomiky. Zákon samozřejmě nebyl ideální. Podepsala se na něm určitá euforie z možné demokratizace. Od některých bodů, jako byla např. volba ředitelů, se brzy odstoupilo. Hlavní nedostatek byl ale hlavně v tom, že nenásledovala postupná realizace principu samostatnosti podniků. Zcela neočekávanou se pro mě stala přeměna Nikolaje Ryžkova: „Jestliže dovolíme podnikům samostat-

né plánovat svou činnost, pětiletý plán ztratí smysl." I premiér trval na „nutnosti" dosažení úkolů pětiletky, i když z let 1986až 1987 bylo jasné, že jejich splnění není možné.

Nechci se od Nikolaje Ivanoviče nikterak distancovat: vždyť jsme pracovali společné, i když jsme se často dohadovali. Ale názory se různily.

Těžkosti se prohloubily v souvislosti s pokusem o vytvoření státních výrobních družstev. Zrodil se systém byrokratických úředních desek, které spadaly pod ministerstva a byly pod ochranou rozbujelého aparátu. Byl nutný rozbor na politbyru a po něm se začalo z reformy ustupovat. Došlo k poziční válce - čím dále, tím hlouběji reforma zapadala do nekonečných sporů a do „instinktivní" nebo úmyslné sabotáže.

Vyznání

Za necelé dva roky se pod vlivem nových myšlenek a politiky začala společnost měnit. A stále více se odhaloval rozkol mezi politikou a společností. Měl jsem pocit, že nám nerozumí. Lidé si novinky neosvojovali. A byly tu první neshody. Většina našich rozhodnutí se dostávala pod silnou kritiku.

Bylo potřeba vnést do toho jasno. Rozhodl jsem se napsat knihu k významnému datu - 70. výročí VŘSR. Se svými plány jsem se svěřil kolegům. Podpořil mě pouze Anatolij Černajev. Druzí (Frolov, Jakovlev, Dobrynin) mi radili přednést cyklus přednášek nebo vydat sborník článků. Černajev podpořil můj názor - vydat knihu se zněním nezveřejněných vystoupení na politbyru i jiných uzavřených jednáních. Aby politiku a její úmysly a závěry společnost pochopila.

Na rukopisu jsem pracoval přes léto, v době své dovolené na Krymu, kde jsme pobyli jen deset dnů. Pracovní verzi jsem poslal Ligačovovi, Ryžkovovi, Jakovlevovi, Medveděvovi, Ševardnadzemu a Frolovovi a požádal je o jejich názor. Praktické připomínky měl jen Medveděv, ty jsem přijal. Ostatní jen pěli chválu. Kniha vyšla ve vysokém nákladu u nás, v USA i jinde ve

světě. Celkově bylo vydáno pět milionů výtisků ve 160 zemích a v 64 jazycích. Její obsah je o perestrojce a o vývoji mé argumentace. Popisuji celý její proces a své úvahy, které se vyvíjely na základě vnitřních změn a vnější politiky. To také ovlivnilo název knihy; *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět.* Možná to zní neskromně, ale chtěl jsem to takto sdělit a pojmenovat jasného adresáta.

V SSSR nebyla kniha přijímána lehce. A na Západě byla s podezřením a někdy i sarkasmem považována za idealismus či propagandistický trik. Málokdo věřil, že by se během pár let podařilo zastavit jaderné zbrojení, skončit se studenou válkou a rozetnout gordické uzly světové politiky.

Byl jsem kritizován za nedbalost v použitých materiálech a zdrženlivost v některých tématech. Ale ještě jednou řeknu: byla přijata s velkým zájmem. A to vše především proto, že autorem byl sám iniciátor perestrojky. Moje první kniha byla tedy současně mým prvním podrobným výkladem perestrojky.

70. výročí Velkého října

Vyvstala otázka: jaké kritérium použít za základ při hodnocení překonané cesty?

Čím blíže bylo jubileum, tím živější byla diskuze. Spory se vedly ve straně, vědeckých kruzích i ve společnosti. Nikdo z významných historiků, filozofů a ekonomů nevystupoval proti socialismu, ale otázky o chodu společnosti a kritériích socialismu zajímaly stále více lidí.*

Bylo mi jasné, že od generálního tajemníka se bude očekávat hodnocení minulosti, přítomnosti i budoucnosti a zvláště pe-

* Tento názor potvrzuje kniha *Inogo ne dáno,* vydaná v Progresu, 1988. (Ve sborníku jsou články A. M. Adamoviče, A. E. Bovina, D. A. Granina, S. R Zapygina, T. I. Zaslavské, N. N. Mojsejeva, G. Ch. Popova, A. D. Sacharova, J. D. Černičenka, A. V. Jablokova, aj. s nejostřejšími otázkami k perestrojce).

restrojky. Jak vlastně začalo budování nového života po Říjnu? Znovu jsem se vrátil k Leninovým textům o počátečních letech sovětské vlády. Četl jsem vše bez výjimky. Po přečtení článku *Hl avní úkol y sovětské vl ády* (1918) jsem pochopil, jak si Lenin představoval cestu k nové společnosti, jaká byla logika přeměn a na jaké postupy se orientoval. V následujících pracích už se projevuje atmosféra občanské války. Články z let 1921-23 jsou plné narůstajícího strachu kvůli osudu revoluce. Lenina znepokojovalo, že metody, které se používaly v boji s kontrarevolucí, zakořenily. Násilí, výjimečný stav, naučené „proletářskou byrokracií", zapustily hluboké kořeny. Lenin s tímto důsledkem občanské války spojuje i potřebu „nového pojetí socialismu". Základem toho pojetí je odstoupení od všemožných násilnických metod a přechod k reformám. A postupné obnovení tradičních forem a jejich naplnění novým obsahem.

Nemoc Leninovi zabránila tuto hlubokou přeměnu dokončit. Jejím výsledkem měla být koncepce rozvoje zcela jiná než ta, kterou v zemi nastolil Stalin a v níž využíval Leninovy názory z období ostrých rozbrojů občanské války. Schválený program Nové ekonomické politiky (NEP), který měl zajistit vzestup země, byl novou stranickou byrokracií zavržen. Byly zničeny počátky trhu, samostatných podniků a ideového i politického pluralismu. Zavládl státnický „kasárenský" socialismus.

Stalinské vedení namísto NEPu a dialogu zavedlo tvrdý kurs v zemědělství - násilné odebírání produkce a nucenou kolektivizaci. Byl vytvořen zemědělský mechanismus, který se zachoval po desítky let. Potlačení jiného názoru a represe, které byly příznačné pro rané stadium kapitalismu, se staly neodmyslitelnou součástí i Stalinova systému. V zemi byl nastolen totalitní režim, který se opíral o státní vlastnictví, monopolní ideologii a vládu jedné strany.

A těžkosti v ekonomice narůstaly. Bylo to dáno také nesrovnalostmi při přechodu průmyslu na chozrasčot, samofinancování a samostatné vedení. A kdosi tyto problémy využil jako možnost postavit perestrojku pod drobnohled. Zněly hlasy: „To je ta naše demokracie!" Někdy bylo těžké v diskuzích rozlišit, co je jen pochopitelný strach a co je škodolibost.

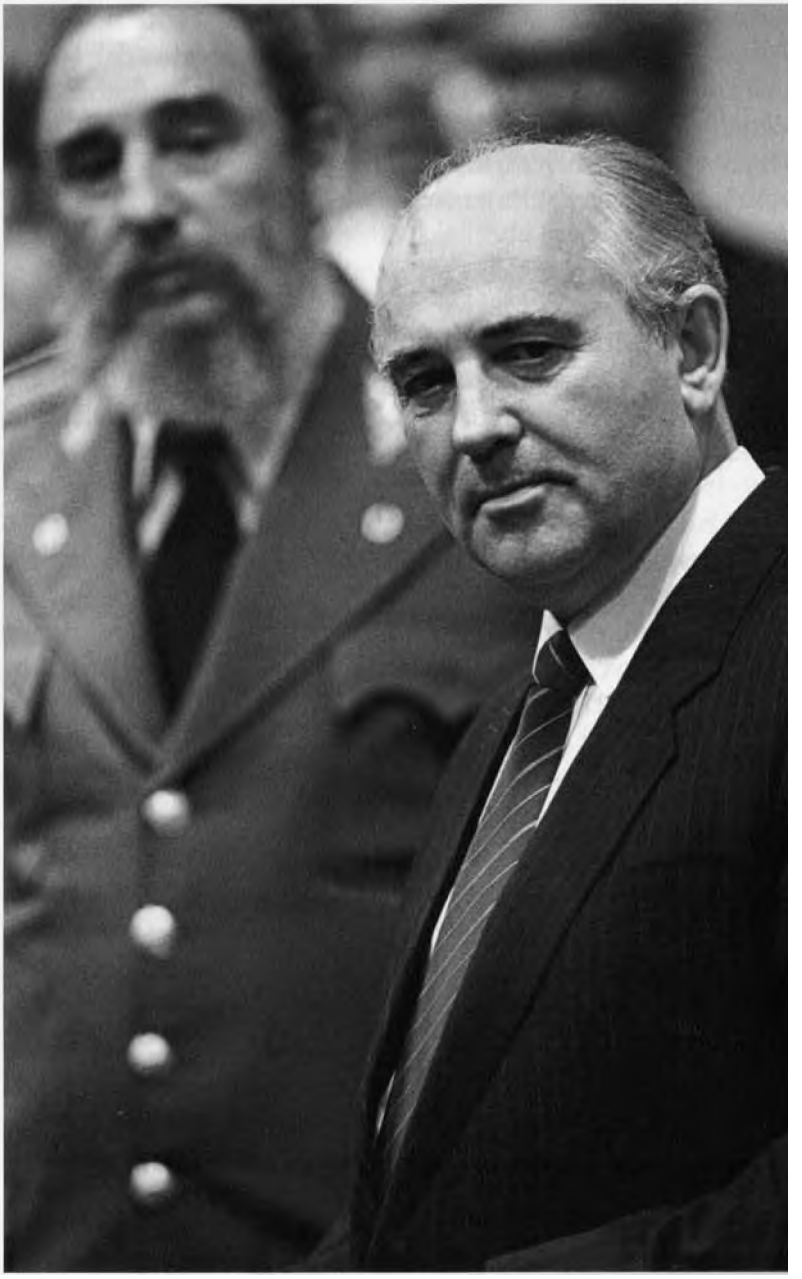

S Fidelem Castrem, 7. listopadu 1987

Potvrzovalo se, že mnoho stranických i vládních struktur nebylo připraveno při přechodu k novým ekonomickým formám v atmosféře demokratizace a glasnosti pracovat. Na setkáních zněla jedna a tatáž prosba: „Řekněte, co máme dělat, nasměrujte nás!" Už tehdy jsme v tom měli vidět symptomy stranické krize. Strana na novou roli nebyla připravena. Mé především udivilo, že i když během tří let perestrojky došlo k podstatné obměně kádrů, nově příchozí během krátké doby ovládali „sovětskou školu" a používali stejné metody jako jejich předchůdci.

Hlavním tématem zasedání politbyra 28. září, které trvalo od rána do večera, byla diagnóza perestrojkových procesů. Ano, vstoupili jsme do kritické etapy přestavby, která se rozbíhala velmi pomalu. Ale vedení pracovalo i v dalších směrech. Bylo přijato rozhodnutí o vytvoření komise k vyšetřování represí třicátých a následujících let.

Předsedou byl zvolen Soloměncev a členy byli jakovlev, Čebrikov, Lukjanov, Razumovskij, Boldin a G. Smirnov. Jednalo se o proces rehabilitací nespravedlivě odsouzených a nastolení spravedlnosti a historické pravdy.

Na konci roku 1987 a během roku 1988 došlo k událostem, které ovlivnily charakter a směr následujících let. A právě o tom chci ještě vyprávět, především o 70. výročí VŘSR. K tomuto výročí probíhalo ve straně mnoho diskuzí.

Dne 2. listopadu 1987 jsem na výročním zasedání v Kremlu vystoupil s projevem: „Říjen a perestrojka: revoluce pokračuje." Byl se zájmem přijat. Ale co si budeme nalhávat: ležela na něm tíha doby. Před námi stála spousta vysvětlování a překonávání psychických bariér. Zůstávalo hodně „bílých míst", které bylo třeba „vybarvit". Projev byl dostatečně vyvážený, bez extrémů. Ale jak se ukázalo, neuspokojil ty „krajní". Jedni tvrdili, že kritickou analýzou došlo k „očernění" minulosti a podkopání základů. Druzí, že od projevu očekávali radikálnější vyrovnání se s minulostí.

V určité míře jsem podobnou reakci předpokládal. V projevu jsem se u řady záležitostí nevěnoval detailům a nevyslovoval jednoznačné soudy. Vždyť i v předchozích letech se projev ge-

nerálního tajemníka bral především jako nasměrování k činnosti. Mým cílem bylo nezakrývat, ale otvírat k prozkoumání celé kusy minulosti a odpovědět na mnoho otázek. Nebylo to poprvé, kdy generální tajemník nevynesl konečný „názor". Myslím si, že hlavní význam projevu pro historiky, teoretiky, politiky i celou společnost byl v odkrytí tabu, které se týkalo zkoumání minulosti. Bylo třeba studovat naši složitou a problematickou cestu, nešlo ji jen tak přijmout.

Tisk už v předvečer sjezdu vydával spoustu textů s historickými tématy. A nebylo jich málo. Našly se mezi nimi také mystifikace, předsudky i povrchní urážky na adresu sovětského lidu.

V těchto dnech (4.-5 listopadu) se v Kremlu konalo mezinárodní setkání. Chtěli se ho zúčastnit prakticky všichni zahraniční hosté, a to nejen komunisté. Taková „pluralitní" schůze by do období perestrojky nebyla možná. Setkání bylo arénou zajímavých diskuzí - zaznély různé názory a mínění o světové politice i o událostech v SSSR.

Při vystoupení na tomto setkání jsem poprvé vyzdvihl význam variabilního historického vývoje a sdělil jsem, že rozpor mezi oběma systémy není rozhodující. Už jako výzva k nesouhlasu znělo vyjádření k nutnosti vzdát se monopolu na pravdu.

Bez zajímavosti nebylo Ligačovovo vystoupení na politbyru v diskuzi k projevu k 70. výročí VŘSR. Podle jeho názoru Buchartn, Rykov a Tomskij nabídli industrializaci se zpožděním a to paralyzovalo pohyb země k socialismu. Ale Jelcin hned položil otázku: „Není návrh na rehabilitaci Bucharina předčasný?"

V myšlenkách se vracím do té doby. Domnívám se, že ti dva rozdílní lidé jeden s druhým soupeřili: kdo hlasitěji zařve? A vždycky to dopadlo stejně, dílo se nikam nepohnulo. Čas - to bylo naše bolestivé téma. S ním jsou bohužel spojené i následující diskuze o perestrojce. V ní je skrytá i otázka revoluce, nebo evoluce, místa a role reforem ve společnosti. Svým vnitřním obsahem byla perestrojka revolucí. Ale forma byla evoluční a měla být pozvolným reformátorským procesem (,,Je potřeba tak 25až 30 let!" - a to jsem neříkal jen já sám).

Na Rudém náměstí při oslavách 70. výročí Velké říjnové socialistické revoluce, 7. listopadu 1987

Když se mluví o Gorbačovově „nerozhodnosti, pomalosti...", odpovídám: „Hovoříme o tempu společenských změn, o pochopení sounáležitosti objektivních i subjektivních faktorů, to znamená o mnohem složitějších záležitostech, než je otázka Gorbačovovy povahy." A ještě bych pro neustálé šťouraly doplnil: kdyby byl Gorbačov tak neschopný, jak o něm někteří mluví, tak by nenastaly vůbec žádné změny. A za tím si stojím.

Vzpomínám si na zajímavou besedu s historičkou, váženou badatelkou Lilly Marcouovou, Francouzkou, která napsala mnoho knih o Rusku, Sovětském svazu i o Stalinovi. Nastala doba a napsala knihu i o Gorbačovovi. Na jednom z mnoha setkání se mě ptala: „Mnozí vás obviňují z nerozhodnosti a pomalosti. Já si myslím, že jste nasadil takové tempo perestrojky, že ho sovětská společnost nemohla zvládnout. A znám vaši společ-

nost dobře. Co tomu říkáte?" Já jsem odpověděl, že na jedné straně jsme spěchali a na druhé jsme se loudali. „To je mi jasné," řekla. „Povězte mi, mám pravdu?" Musel jsem uznat, že ano.

Sovětská společnost představovala velmi složitý objekt k reformování, a to ani nemluvím o přebujelosti militarizace, těžkého průmyslu atd. Opakuji, Lilly měla pravdu, protože já nepřijímám obvinění z nerozhodnosti. Ano, musel jsem samozřejmě podle vývoje perestrojky jednou více zabírat levým veslem, jindy pravým. Ale vždy to záviselo na konkrétní situaci.

Přemýšlím, jak bylo na začátku možné a potřebné využít tehdejší moc KSSS, její autoritativnost, a rázněji posunout dopředu vše, co se dnes vědecky nazývá „průmyslovou politikou". Celý perestrojkový proces šel vlastně protichůdně, události mohly běžet podle jednoho nebo druhého a někdy dokonce i podle třetího scénáře.

Chtěl bych tu zdůraznit, že naše sázka na evoluční cestu změn i moje lpění na určitých postupech svědčí o tom, že jsem si uvědomoval společenské problémy a nechtěl jsem dopustit chaos při jejich refomování. Důležité bylo provedení bez jediné prolité kapky krve a posunutí tam, kam nám budou stačit síly -tam, odkud není cesty zpět. Vždyť do této doby byly naše historické převraty smáčeny krví. Pro mne i mé stoupence bylo naprosto nezbytné obejít se bez toho.

Chtěl bych ještě dodat, proč jsem ve většině případů postupoval tak, a ne jinak. Bylo to proto, že jsem přívržencem demokracie. Všechny kritické ohlasy z konzervativního úhlu pohledu i z hlediska „zapálených" levičáků, kteří se chtěli dostat k moci nebo si chtěli zachovat přístup k moci, zapomínaly na svobodu a demokracii.

Naše společnost je ale bohužel taková, že i nyní jsou mnozí ochotni podpořit „horké hlavy", které budou společnost lámat v kole. Vždyť nejkrvavější představitel naší historie je prohlašován za hrdinu, jeho portréty se objevují na ulicích a stále jsou tu pokusy spojovat Rusko se Stalinem.

Jelcinovodlo

V těchto měsících roku 1987 se začínalo projevovat Jelcinův vliv. Postupně jeho chování dozrávalo. Bylo výsledkem jeho stylu práce a především řešení kádrových otázek.

Boris Jelcin si musel zvykat na tvrdý chlebíček, neboť Moskva byla koncentrací byrokracie nejen moskevské a republikové, ale i svazové. Tady se muselo vynikat politickou zralostí a silnou vůlí, aby se zvládlo vedení perestrojky.

Domníval jsem se, že Moskva bude Jelcinovi sedět. A z počátku tomu tak bylo. Byl jsem na jeho straně, i když se už objevovaly informace o jeho „výstřelcích". V jeho práci byly zřejmé dva rysy: převaha administrativních postupů na úkor demokratické cesty perestrojky a populismus. A ten jeho i nás dostal do bídného postavení. Ale právě kvůli tomuto populismu byly Moskvané ochotni nosit Jelcina na rukou. Taková je naše společnost, dokáže projektovat to, co probíhá v hlavním městě.

jelcina trápilo, že on jako vedoucí největší stranické organizace KSSS není členem politbyra. Byl samolibý a netrpělivý. Překážkou k jeho povýšení byl skutečný obraz jeho činnosti v Moskvě. Prostě neměl výdrž.

V létě, když jsem byl na dovolené na Krymu, mi Jelcin poslal dopis: sdělil mi svou velkou nespokojenost se sekretariátem ÚV a především s Ligačovem - prý s ním jedná jako s děckem. Musím říci, že v tomto případě padla kosa na kámen - Ligačov také nebyl právě jednoduchý typ. Myslím, že je ten správný čas zmínit se o mém vztahu k Jegoru Kuzmičovi. Považuji ho za činorodého člověka. Byl to skutečný politik a kulturní člověk. Byl oddán socialismu v původním pojetí. Na mě udělal velký dojem jeho vztah k rodině a zvlášť k manželce Zinajdě Ivanovně. Byla dcerou jednoho ze 40 zastřelených velitelů v době represí. Pro někoho by to mohlo být důvodem k ukončení vztahu. Seznámili se během studií. On ji ale neopustil a naopak ji v těžkých chvílích podporoval. Myslím, že byl pravým, milujícím manželem a oporou. A to hovoří o mnohém.

Byl člověkem otevřeným a přímým. Ale patrné si zvykl na moc, byl jí chtivý a také velmi autoritativní. Možná to byl výsle-

dek toho, že 18 let před zvolením do politbyra působil jako první tajemník Tomského oblastního výboru strany a před tím na ÚV KSSS. Byl to „jankovitý kůň", který se musel držet na uzdě.

Často pracoval za mými zády proti mně. Tak tomu bylo i při řešení otázky o tajemníkovi ruské KS a některých dalších kádrových otázek. Zdálo se mu, že je z mojí strany nedoceněn. Ale to se mýlil. Vážil jsem si ho a vážím si ho dodnes.

V Jelcinově dopisu byla na adresu sekretariátu použita ostrá slova. Prosil mé, abych ho po svém návratu přijal a vše s ním probral. Řekl jsem mu, že se mu budu věnovat, ale ať je trpělivý, že připravuji projev k 70. výročí říjnové revoluce, který zazní na výročním zasedání v Kremlu.

Jelcin nevydržel a 21. října na zasedání pléna ÚV, kde se rozebíral výroční projev, ztropil skandál. Plénum souhlasilo s projevem, udělaly se malé doplňky. A blížil se konec. Ligačov, který plénum vedl, se chystal ukončit diskuze. Zbývalo jen hlasování. A najednou jsme uviděli Jelcinovu zvednutou ruku. Ligačov mu dal slovo. Jelcin řekl, že se účastnil doplnění projevu a že s ním souhlasí. Ale nevzal si slovo kvůli projevu, ale kvůli nespokojenosti s prací ve vedení strany. (Našel si opravdu vhodnou dobu!) Všechny udivilo, že podezřívá vedení a osobně generálního tajemníka z kultu osobnosti.

Jeho vystoupení bylo hrozné: stěžoval si, že nemá funkci v politbyru a že necítí podporu ze strany sekretariátu a zejména Ligačova. V této souvislosti chtěl, aby byl zbaven povinností kandidáta na člena politbyra a prvního tajemníka moskevského městského výboru.

Ultimativní a vyzývavý tón Jelcinova vystoupení vyvolal ostrou reakci. Ale ne takovou, jakou předpokládal. Rozvinula se diskuze a nejčastěji zněla slova jako „omezená samolibost" a „zbytečná ambicióznost" atd. V diskuzi vystoupilo 24 lidí. Padaly návrhy na Jelcinovo vyloučení z ÚV.

Hleděl jsem na Jelcina a snažil se pochopit, co proběhlo v jeho duši. Z obličeje se dala vyčíst směs naštvanosti, nevěřícnosti a lítosti - vše to, co je vlastní nevyrovnaným osobnostem. Ti, co vystoupili, ještě včera před ním panáčkovali a dnes se bijí tvrdě a bolestně proti němu - to umíme dobře. Situace houstla.

Tehdy jsem řekl: „Poslechneme si samotného Jelcina, ať se vyjádří k vystoupení členů ÚV.“

Ze sálu se ozvaly hlasy: „Není třeba, všechno je jasné."

Ale trval jsem na tom, abychom Jelcinovi dali prostor k vyjádření. Jestliže začínáme proces demokratizace strany, tak musíme začít od ÚV.

Jelcin vyšel na tribunu, mluvil nejasně, ale svou chybu přiznal. Hodil jsem mu „záchranný kruh" - navrhl jsem vzít zpět jeho vyloučení. Ale on velice nervózně pronesl: „Ne, chci abyste mě propustili."

Plénum vzalo Jelcinovo vystoupení na vědomí a doporučilo politbyru, aby společně s moskevským městským výborem řešilo situaci prvního tajemníka.

Dne 3. listopadu, jako by se nic nestalo, mi Jelcin poslal krátký dopis, ve kterém mě žádal, abych mu povolil pokračovat v práci. A mimochodem, 7. listopadu se účastnil přehlídky, stál s ostatními členy vedení u mauzolea a choval se jakoby nic. A 9. listopadu mi najednou volali, že v budově moskevského městského výboruje záchranka. V odpočinkové místnosti našli zakrváceného Jelcina. Byla tam skupinka lékařů včele s Čazovem. Zjistilo se, že Jelcin se kancelářskými nůžkami pokusil o sebevraždu. Názor lékařů: jelcin je mimo ohrožení života, ale bude hospitalizován.

Zdálo se mi důležité svolat členy politbyra. Dohodli jsme se, že budeme postupovat tak, jak bylo rozhodnuto na plénu. Za nějakou dobu jsem zavolal Jelcinovi a řekl mu, že vím, co se stalo. Plénum moskevského městského výboru se sejde, až bude v pořádku. Konalo se 12. listopadu.

V rozhovoru mě Jelcin poprosil, abych ho uvolnil do důchodu. Nakonec bylo přijato rozhodnutí nechat ho mezi členy ÚV. Jmenovali jsme ho místopředsedou Státní výstavby SSSR ve funkci ministra.

Později mi mnohokrát vyčítali, že jsem dílo nedotáhl do konce: „Měl být z ÚV vyhozen a poslán do provincie, kde ‚lišky dávají dobrou noc'. Nebo se mohl stát velvyslancem v nějaké .banánové republice'. A tam by i skončil." Kolikrát mi říkali: „Přiznejte se, že jste se přepočítal!"

Podobné myšlenky mě nenapadaly: nemám povahu na to, abych se někomu mstil, a navíc by to neodpovídalo přístupu, který jsem chtěl ve straně zavést. Antipatii vůči němu jsem neměl, natožpak pomyšlení na mstu. A i když pak na mě začal házet různá obvinění, nikdy jsem se nesnížil k odpalu v jeho stylu. Otázkou je, jaké to mělo následky...

Na závěr této kapitoly o Jelcinovi bych chtěl ještě přidat poznámku o rozhovoru, který jsem vedl s Jelcinovým blízkým člověkem - Michailem Nikiforovičem Poltoraninem. Podle Poltoraninova tvrzení chtěl Jelcin svým vystoupením rozvrátit situaci na ústředním výboru a předpokládal, že ho mnozí podpoří. Ale mýlil se.

Jelcin se ve vedení Státní výstavby nijak neprojevoval. Pouze s nárůstem problémů perestrojky a nespokojenosti se začaly projevovat jeho radikální a populistické schopnosti. A na této vlně se mu podařilo vrátit se do politiky. Pokračování je všem známé.

Radikálová okl on odi dedogie. Antíperestrojkový manifest

Po 70, výročí Velkého října se společenská aktivita pozvedla. Všude se rozebírala minulost a hodně se mluvilo o problémech dneška. Z archivů a speciálních schránek knihoven se dostávaly na světlo práce myslitelů, spisovatelů a umělců, na jejichž jména se dříve bálo vzpomínat. Historikové, ekonomové, filozofové, sociologové a literární vědci se snažili očistit své poznatky od nánosu stalinismu a hodnotili historii i naši společnost „svobodomyslně a podle pravdy".

Společnost doslova vřela. Problémy se stupňovaly. Bylo nutné zabránit tomu, aby neshodily „poklici z hrnce perestrojky". Na prvním místě znepokojovalo téma existence socialismu a sociálních hodnot: „Jestliže máme nejmodernější zřízení, proč stále zaostáváme za ostatními zeměmi jak v životní úrovni, tak i ve výrobním procesu?" - „Jestliže jsme ‚nejdemokratičtější zeměsvěta', proč lidé nemají duchovní svobodu a nemohou se

podílet na politice?" Otázky byly kladeny otevřeně - lidé se už obvinění z „protisovětské propagandy" nebáli.

Stále častěji se před zahájením i v průběhu zasedání politbyra i sekretariátu dohadovalo o nejkritičtějších publikacích, rozhlasových a televizních pořadech. Ligačov vyčítal, že jsme pustili tisk, že ho nemáme pod kontrolou, a vinu za to dával jakovlevovi. A s podobnými názory začali vystupovat Soloměncev, Čebrikov a Jazov, a později se přidal i Ryžkov.

Vážný rozhovor byl na spadnutí. Nadcházející plénum, plánované na únor, bylo „zadáno" pro reformu školství. Projev připravoval Ligačov. Já jsem se do toho nepletl. Náplň zcela neodpovídala potřebám této chvíle, ale na změnu bylo pozdě a já jsem měl v plánu vystoupit na plénu, věnovanému ideologii.

Potřebovali jsme ideologii obnovy. Glasnosť odkryla mnohé problémy, málokdo perestrojku odmítal. Ale co se týká cílů, jednalo se o tuhý boj. Za každou jednotlivostí stály přímo protikladné představy. Vrchnost stranického aparátu počítala s tím, že existující systém je potřeba jen doladit. Změnit ho není třeba. Když jsem se pokoušel zjistit, jaká je představa „doladění", ukázalo se, že jde jen o kosmetické úpravy, srovnatelné s předsvátečním natřením fasád domů na hlavních ulicích. Ale co bylo za fasádami...

Jak je známo, krajní konzervatismus přináší bezohledný radikalismus. Včerejší disidenti a část tvůrčí inteligence byla rozhodnuta vtrhnout do vysoké politiky, aby rozšířila „hranice povoleného".

Hodnoty, které opěvovali včera, zavrhli a chtěli bezprostředné zrušit systém bez ohledu na možné důsledky - násilí a otřesy. Zůstalo však nevyjasněno, o jaké společensko-politické zřízení v jejich podání vlastně jde.

Považoval jsem za důležité se ve svém projevu na plénu distancovat od vulgárně-primitivních hodnocení naší minulosti i společnosti, která se vyvíjela 70 let. V našem historickém vývoji nelze vidět pouze krvavé zločiny. Nemůžeme jen hanobit památku národa a zavírat oči před jeho pracovitostí i oběťmi pro budoucnost.

Sama perestrojka byla vyústěním předchozího vývoje; naše vlastní forma odporu proti všemu, co by nás mělo brzdit v dalším posunu vpřed. Díky reformám se socialismus zbavuje deformací, vrací se ke svým kořenům a současně vytváří vidinu nových obzorů.

Když si dnes přečtu projev z pléna, zjišťuji, že je tam spousta nejasností. Tehdy se nám zdálo, že problémy země nejsou spojeny s vnitřními, systémovými zákonitostmi a že problémy, které se nakupily v ekonomice, politice i duchovní sféře, jsou řešitelné v rámci systému. Ještě jsme nedošli k závěru, že probíhající krize v zemi nese systémový charakter.

Ani po únorovém plénu k osvícení rozumu nedošlo. Bipolarita sílila. Těm, kteří měli pocit, že se jim ztrácí půda pod nohama, asociovaly veškeré změny ztrátu vlastních pozic. Představitelé milionové nomenklatury neměli starost o národ, ale měli strach ze ztráty svého postavení.

A tím se objasňuje i následující událost, která vešla do historie perestrojky.

Dne 13. března 1988 vyšel v novinách *Sovětskaja Rossija* článek „Nemohu obětovat principy". Autorkou byla docentka Nina Andrejevová z Leningradu. Duchem, stylem a terminologií to byl v podstatě „antiperestrojkový manifest". Na vrcholu se ocitl Stalin a vše, co s ním souviselo. A protože *Sovětskaja Rossija* byly noviny ÚV KSSS, vypadalo to jako přímá výzva k linii, kterou jsem zformuloval já a únorové plénum ji vzalo na vědomí.

Reakce tajemníků oblastních výborů a některých členů politbyra mě odzbrojila. Při prvním rozhovoru o článku s kolegy z politbyra jsem s údivem uslyšel, že někteří ho schvalují.

Následující text zaznamenal 23. března Černajev podle Jakovlevových slov, která byla pronesena v místnosti prezídia, kde se o přestávce sjezdu rolníků sešlo vedení strany (a potvrzuji, že to tak opravdu bylo):

Vorotnikov: „Zase v *Ogoňoku* vytáhli Sojfera, toho ničemu. Co s tím tiskem budeme dělat? Něco je potřeba udělat..."

Gorbačov: „Pročpak? Pak zase publikovali články vědců, kteří byli proti tomuto článku. A co bys chtěl? Jedni píší tak, druzí

zase naopak. To jsou vědci a jejich svět. Co blázníš? Nemůžeme dělat to, co dřív..."

Ligačov: „Tisk by měl dostat do zubů... V listu *Sovětskaja Rossija* byl zajímavý článek. Velmi dobiý. Naše stranická linie."

Vorotnikov: „Ano! Skutečně pravdivý text. To je třeba. A to jsme opustili..."

Gromyko: „Ano, opravdu velmi dobrý článek. Je třeba dát vše do pořádku."

Soloměncev taky dodal něco v tom duchu. I Čebrikov otvíral ústa.

Gorbačov: „Článek jsem četl v rychlosti před odjezdem do Jugoslávie..."

Někdo mu skočil do řeči: „... opravdu dobrý článek. Rozhodně stojí za přečtení."

Gorbačov: „Po návratu jsem si ho přečetl ještě jednou. Ale mám na něj úplně odlišný názor."

Vorotnikov: „Jak to?"

Gorbačov: „ Jaképak - jak to?"

Nepříjemné ticho, pohledy jednoho na druhého.

Gorbačov: „Pohovoříme si o tom na politbyru. Vidím, že téma vyvolává napětí. Jaképak jak to'? Článek jde jasně proti perestrojce a proti únorovému plénu. Nikdy jsem neprotestoval, když někdo zveřejnil své názory. Jakékoliv - v tisku, v dopisech, v projevech. Ale dozvěděl jsem se, že tento článek se stal direktivou. Ve stranických organizacích ho považují za určující. Zakázali publikovat jakékoli polemiky k tomuto článku... Ale to už je jiná věc. Na únorovém plénu jsem nepřednášel ‚svůj' projev. Všichni jsme ho hodnotili a schválili. Byl to projev politbyra a celé ho schválilo. A najednou se projevuje jiná strategie... Nejde mi o mé křeslo, ale dokud v něm budu sedět, tak budu prosazovat ideu perestrojky... Pokud to nepůjde, tak to probereme na politbyru."

Následujícího dne, 24. března, po oficiální části politbyra, pronesl Gorbačov několik slov... ale takových, že bledý Ligačov se přihlásil o slovo jako první.

Ligačov: „Ano, Čikin *(šéfredaktor listu Sovětskaja Rossija)* u mě byl. Mně se článek líbil. Ale více jsem k němu vztah neměl."

Gromyko se už „zařídil", mluvil dlouho, ale jasné bylo, že nechce dát najevo své pravé smýšlení.

Vorotnikov se omluvil za včerejší „jak to?", ale hledal východisko ve stížnostech na tisk a že na něj nemáme žádný vliv.

Po Vorotnikovovi vystoupil Jakovlev: „Mluvil jsem asi 20 minut. Řekl jsem, že veškerý smysl článku - duchem, tónem a každým slovem - je namířen proti Gorbačovovi, proti únorovému plénu a je to přímo manifest antiperestrojky. Když jsem skončil, bylo už pozdě, kolem deseti hodin. Gorbačov řekl, že tím skončíme a budeme pokračovat zítra."

Nazítří jako první vystoupil Ryžkov. Přísně a jednoznačně proti článku. Nejsilnější vystoupení.

Jakovlev pokračoval ve vyprávění o diskuzi: Článek silně odsoudil Ševardnadze, rozhodně Medveděv, krátce, ale s emocemi a rozhořčením Sljuňkov a Masljukov. Klidné, odsuzující slovo prones! Čebrikov (který jako by zapomněl na předchozí večer).

Generál Jazov hučel něco neurčitého o tisku, který ztratil míru... On „vždy" stojí za generálním.

Soloměncev, Nikonov i Lukjanov „zachraňovali" Ligačova. Nepříliš přesvědčivý byl Zajkov, který se kvůli tomu vrátil předčasně z dovolené. Dobré vystoupení měl Razumovskij. Nakonec bylo přijato jednomyslné rozhodnutí: článek odsoudit. A v *Pravdě* vydat reakci.

Závěrečná Jakovlevova slova v rozhovoru s Černajevem: „Je to problémová epizoda v historii perestrojky." (Ryžkov navrhl, aby Ligačov byl odvolán z řízení ideologie!)

Zjistili jsme, že mnozí tajemníci oblastních výborů nechali článek přetisknout v místních novinách: jedni - jako odstrašující případ, druzí - jako svůj souhlas s obsahem článku. Část tajemníků nevěřila, že je to „direktivum", a tak ho neotiskly.

Prožili jsme tehdy nebezpečný okamžik - od ohromných zvratů nás dělil jeden krok.

Náplní mých vystoupení a replik na třech stranických jednáních během března a dubna byla tato slova: Kdo se ještě nezorientoval, ať se zorientuje a vylepšuje, kdo však přemýšlí v duchu Niny Andrejevové, musí odejít. Její článek znamená návrat ke stalinismu, který představuje zločinný a amorální jev.

„A vám," mluvil jsem k tajemníkům, „říkám: stovky tisíc (téměř milion) stranických aktivistů bylo postříleno a tři miliony byly poslány do lágrů. A to nepočítám kolektivizaci, která stála život další miliony obětí. Nina Andrejevová nás vyzývá k návratu do roku 1937. Vy, členové ÚV, to chcete? Musíme přemýšlet o osudu země. Socialismus? Ano! Ale jaký? Takový jako za Stalina rozhodně nechceme."

Na návrh politbyra byl v *Pravdě* otištěn kritický článek „Kauza Niny Andrejevové".

Tato záležitost s článkem odkryla to, co už jsem tušil dříve: mí kolegové, se kterými jsme jasně a jednomyslně iniciovali perestrojku a ušli společně první kroky, mají každý svůj limit. Počáteční nadšení dusily těžkosti a nebezpečí různého druhu a mnozí z nich uvízli v představě pouhých kosmetických úprav současného zřízení.

Myšlenkovárevduce

Publikování článku Niny Andrejevové byla pouze jedna z mnoha kauz, zveřejněných v tehdejším velkém množství tiskovin. Byla to však dalekosáhlá politická akce. Brzy jsem se dozvěděl, že se připravovala za přímé účasti spolupracovníků týmu Jegora Ligačova a s jeho souhlasem. Článek byl tak direktivní proto, že přicházel „ze samotného vrchu".

Byl jsem opravdu rozzloben, že se vše událo za mými zády. Ale kategoricky jsem odmítl všechny rady o tom, že je potřeba tuto akci prošetřit a najít iniciátory i účastníky, mezi které byl počítán i šéfredaktor Čikin. Problém byl jinde - v základním porozumění stranického směru a jeho tvůrčího uplatnění v životě. Proto jsem považoval za neodkladné, jak se říká „z očí do očí", vyjasnit si názory veškeré „generality" strany - všech tajemníků ÚV KS svazových republik, oblastních i krajských výborů. Zajímalo mě mínění kolegů, jak lépe a efektivněji zainteresovat do perestrojky celou stranu i celou společnost.

To bylo možné provést jediné na celostranickém fóru před zraky celé společnosti, a tím se měla stát XIX. stranická konfe-

rence. Smysl konference jsem viděl v přípravě základní reformy celého politického systému, který si v sobě nesl mnoho zlozvyků a přežitků, vzniklých ve Stalinově administrativně-stranickém pojetí vlády. Podle mého přesvědčení se právě v tom ukrývala fundamentální příčina omezenosti a svázanosti stranických kádrů - shora dolů - a veškerého společenského poznání nejširších vrstev obyvatelstva. A to byl hlavní a bohužel zároveň nejsložitější problém perestrojky. Hovory se stranickými kolegy dávaly na změnu v tomto směru určitou naději. Ve většině případů chápali nutnost měnit systém politický, ekonomický i sociální. Jenže řešení a změnu potřebovaly objektivně „přezrálé" problémy v samotném základu reálného života lidí i společnosti.

Za tři roky, které uběhly od března 1985 začala perestrojka, glasnosť a demokratizace stále více osvobozovat společenské poznání, obzory a činy lidí, nespokojených s osudem země a nevidících možnost normálního a důstojného rozvoje občanů. Začala demokratická revoluce mozků, kterou nebylo možné umlčet ani zakázat. O tom každodenně informoval tisk, nové knihy, divadelní představení, vystoupení umělců a dokazovala to spousta neformálních mládežnických organizací, právnických, ekologických a dalších samostatných občanských sdružení.

Samozřejmě, že ne všechny se zabývaly konstruktivní činností, i když zpočátku vítězila hesla podporující perestrojku. Objevovaly se i vyloženě destruktivní spolky i nacionalistické organizace typu *Pamj ať.*

V činnosti různých organizací se také projevilo nedodržování zákonů, zvláště ve sféře národnostních vztahů. A to potvrzovalo nutnost okamžitého upevnění demokratického právního řádu a vytvoření právního státu.

Společnost se jednoznačně probudila ze spánku a apatie. Jak využít tuto situaci ke konstruktivnímu vývoji? Co musí a co může za těchto podmínek udělat komunistická strana? Na tyto otázky měla dát odpovědi XIX. stranická konference.

Národní a stranické diskuze

Ohňostroj politických vášní kolem manifestu Niny Andrejevové obnažil principiálně různé přístupy k perestrojce a k osudu společnosti, jak na nejvyšších postech KSSS, tak i v celonárodních stranických aktivech. Skepse ve vztahu k perspektivám obnovy společnosti a nostalgie po brežněvském přístupu i stalinské době měly hluboké kořeny nejen ve vlastnických zájmech nomenklaturně-byrokratických skupin, ale i ve stereotypech masového poznávání, které po mnohá desetiletí podléhalo politické a ideologické kontrole, vytvořené stalinským mocensko-administrativním systémem s monopolní vládou a byrokratickou strukturou komunistické strany. Ve výsledku došlo k absolutnímu odcizení národa od moci a z občanů se staly „malé šroubky", zcela závislé na vůli a zvůli úředníků různého druhu. Dát člověku možnost stát se občanem, svobodně nakládat se svým životem, osudem i se svou zemí a tvořit bylo možné jedině se změnou podmínek jeho společenské existence. To byl hlavní úmysl perestrojky, v tom byl její cíl.

Jak už jsem zmiňoval, předpokládal jsem, že k tomu bude třeba mnoha let - dvě, tři desetiletí, možná i více. Hned první uklouznutí perestrojky bylo spojeno s poplašnými signály: je reálný zpětný chod, vrácení do minulosti s těžko předvídatelnými následky?

Život potřeboval *bezodkl adné* zformulování společensko-politických a státních záruk v pokračování započaté reformace společnosti a zřízení, které se nazývalo „reálným" nebo také „rozvinutým" socialismem se všemi deformacemi a blokacemi. „Stalinův socialismus" rozhodně nemohl být vzorem. Bylo nutné zabránit návratu stalinismu. Já, stejně jako mí přátelé a kolegové „šedesátníci", jsem byl přesvědčen o možnosti existence humánního a demokratického socialismu.

Východisko z nebezpečného jara 1988 jsem viděl v odvrácení rozkolu ve vedení a následném spojení veškerých sil ke konsolidaci společnosti a zainteresování širokých vrstev obyvatelstva ve společenské obnově a léčbě jejích neduhů. Na tom byla postavena moje úvaha o XIX. stranické konferenci.

Společenský zájem o konferenci byl obrovský - lidé čekali odpověď na otázku, co se bude v zemi dít? Co plánují dělat? Kam plánují zemi dovést? Témata ÚV a výběr delegátů na konferenci byla publikována v *Pravdě* a odtud je převzaly všechny sdělovací prostředky.

Některé stranické představitele Moskvy jsem musel přesvědčovat, aby nebyli podjatí a netrpěliví ve vztahu k takovým navrženým delegátům konference, jako byli např. Jurij Afanasjev nebo dramaturg Alexandr Gelman.

Diskuze byla ostrá. Delegáti se doslova rvali o tribunu. Potlesku konzervativní části publika se dočkal známý spisovatel Bondarev, který přirovnal perestrojku k letadlu - „už vzlétlo, ale kde přistane, neví". Řeč oponujícího spisovatele Baklanova byla „rozmetána" a „pošlapána". S kritikou stranického vedení z pozice „levých" radikálů vystoupil Jelcin. Vystoupil jako národovec a zastánce skutečné demokracie. Vyzýval k odpovědnosti „ty, kteří sedí 10-15let v politbyru", ty, kteří zvolili generálním tajemníkem nemocného Černěnka, a ty, kteří dopustili tento kritický stav strany i společnosti. Trval na snížení byrokratického aparátu v centrále i v Moskvě, kde vládne mafie. Zvláštní pozornost Jelcin věnoval sociální nespravedlnosti, trval na likvidaci privilegií, speciálních nemocnic i speciálních sanatorií.

„Musí to být tak," řekl za potlesku budoucí ,car Boris [1], „jestliže se v socialistické společnosti něčeho nedostává, musí tento nedostatek pocítit stejnou měrou k a ž d ý bez rozdílu."*

Na závěr Jelcin požádal o svou „rehabilitaci" - řešení známého říjnového pléna ÚV nazval neodůvodněným. Jelcinovo vystoupení bylo radikální inteligencí Moskvy, Leningradu a Sverdlovska přijato jako jeho připravenost vrátit se do vysoké politiky na kritické vlně boje za národní spravedlnost.

A tak se na konferenci projevili kritici a oponenti perestroj-

* Kdo by si tehdy dokázal představit, že nárůst úřednického aparátu v postsovětském jelcinovském Rusku bude 1,5až 2krát větší než počet úředníků v Sovětském svazu? A sám Boris Nikolajevič se za

O přestávce na XIX. stranické konferenci, 28. června až 1. července 1988

ky, z jedné strany v konzervativně-nomenklaturním táboře a z druhé v levicově-radikálních kruzích. Přesto si myslím, že hlavní smysl konference byl v tom, že konsolidovala stranické vedení a nasměrovala stranický obrat k demokratické reformě politického systému. Konference vyjádřila souhlas s pokračováním a prohlubováním perestrojky v další obnově státu a společnosti na základě svobodných voleb do státních orgánů na všech úrovních. Došlo k základnímu rozdělení funkcí mezi sověty a stranou. A tím byl položen základní kámen k ukončení monopolu a vedoucí role KSSS a převzetí moci svobodné zvolenými sověty.

Konference a její závěry nechtěly jen prohlašovat, ale chtěly i realizovat heslo „Všechna moc sovětům!" Copak národ poručil straně, aby vládla? Ona sama si moc přivlastnila a měla na ni

V rezoluci stranického fóra bylo napsáno: „KSSS nikdy nedopustí žádnou možnost, aby se opakovalo období‚kultu osobnosti'. Stagnace, které vedly k hluboké deformaci socialistického zřízení, zabrzdily jeho vývoj na několik desetiletí a vedly k ohromnému počtu lidských obětí a dalším nevyčíslitelným ztrátám."

Na základě rozhodnutí konference došlo k omlazení stavu politbyra ÚV. Do důchodu odešli Soloměncev, Děmičev, Dolgich a další soudruzi. Stranický aparát byl reorganizován a došlo ke snížení počtu jeho členů. Byla upevněna kolegiálnost v práci členů ÚV díky vytvoření komisí. Zmenšil se sekretariát ÚV a odvětvové odbory (kromě agrárního). Měnila se kritéria stranického postupu: podle rozumu, ne podle funkcí.

Konference doporučila některé změny v zákonech a zanesení demokratických novinek do Ústavy SSSR, dále zavedení volebního systému s více kandidáty a zdůraznila aktuální potřebu právní a soudní reformy. Podtrhla nutnost radikálních ekonomických změn, obnovu všech ekonomických mechanismů a nutnou perestrojku ekonomických vztahů na vesnici.

Praktická realizace závěrů konference dala nové stimuly glasnosti a demokratizaci společensko-politického a státnického života. Začal pracovat nový politický systém. Otevřely se dveře k aktivní politické a společenské činnosti občanů, kteří i celá pokolení stáli mimo politiku. Vznikly legální možnosti zakládání opozičních sdružení a stran.

Noví lidé, kteří vstoupili do politiky, zcela změnili náš politický obraz. Objev nových „pracantů perestrojky", klubů přátel perestrojky i národních front na podporu perestrojky upevňoval pozici demokratů při obnovování společnosti a odporu vůči konzervativcům. Ale byla tu i druhá strana mince: nezkušenost a politická nevyzrálost u některých nováčků vyvolávala reakce netrpělivých maximalistů, kteří chtěli „komunistický režim" zničit kvůli svým vlastním zájmům a výhodám. Mnozí to prohlédli až mnohem později...

Reálná demokratizace společnosti a státu byla pro KSSS nejtěžší zkouškou. Bohužel, velká část jejích funkcionářů během desetiletí monopolu ztratila schopnost, nebo se vůbec nena-

učila vést politické, ideologické a organizační činnosti s lidmi bez pomoci administrativních postupů. Bylo charakteristické, že na plénech ÚV stále zněla slova o upevnění postavení stranických orgánů administrativně-právními cestami.

Pro stranu to končilo tím, že většina vedoucích - od členů ÚV až po celou řadu tajemníků místních výborů - se zapojila do puče Státního výboru pro výjimečný stav. Ale o tomto tématu i účasti jednotlivých lidí později.

Kapitola patnáctá

Novémyšlení v OSN

Při všech těžkostech a ohromných problémech uvnitř země nacházela perestrojka krok za krokem pozitivní odezvu a důvěru ve světě. V tomto ohledu byl významný rok 1988. V únoru jsem vystoupil s prohlášením o záměru SSSR během 10 měsíců (od 15 května) stáhnout svá vojska z Afghánistánu. Brzy bylo na mezinárodní konferenci v Ženevě toto prohlášení potvrzeno oficiálním souhlasem Afghánistánu, SSSR a Pákistánu.

Na konci května se uskutečnila oficiální návštěva prezidenta USA Ronalda Reagana v Moskvě, o které už jsem vyprávěl. A v říjnu - návštěva kancléře Kohla. Začala nová etapa ve vztazích našich zemí.

Veřejnou podporu pro perestrojku jsme získali během návštěvy od francouzského prezidenta Mitteranda. V Paříži jsem najednání OSN uvedl 1000. výročí počátků křesťanství na Rusi jako významnou událost evropské a světové historie a kultury. Světový tisk přijímal pozitivně změny, které se týkaly církve. Po oslavě významného jubilea, které získalo společensko-politický nádech, se začaly otvírat nové církevní farnosti a obnovovat chrámy. Představitelé všech konfesí přijali účast na vypracování Zákona SSSR o svobodě vyznání a náboženských

organizacích. Církev se stala plnoprávným sociálním institutem, který se účastnil duchovní výchovy, milosrdné, dobročinné a mírotvorné činnosti.

Ve druhé polovině listopadu se uskutečnila moje druhá návštěva Indie. Setkali jsme se s Rádžívem Gándhím už jako přátelé a věrní političtí partneři. Měli jsme za sebou deklaraci, kterou jsme oba uváděli do života. V listopadových rozhovorech byla důležitým tématem Čína. Oba jsme se shodli, že nastal čas na zlepšení vztahů s Čínskou lidovou republikou a na přesvědčení jejích představitelů, že se sblížení SSSR a Indie nemusí obávat.

V této souvislosti naši indičtí přátelé ocenili naše hodnocení a rozhodnutí, se kterými jsem vystoupil v září v Krasnojarsku, kde jsem zdůraznil neodkladnost a perspektivu šance na snížení napětí a konfrontačních přístupů především v oblasti jaderných zbraní, námořních a leteckých sil a zmrazení a snížení počtu zbraní a vojenských základen. Navrhli jsme řešení otázek v problematice bezpečnosti jako možný počátek jednání mezi SSSR, Čínou a USA, tedy tehdejších členů bezpečnostního výboru OSN.

Začátkem prosince jsem se v Moskvě setkal s čínským ministrem zahraničních věcí Čchien Čchi-čchenem. Probrali jsme obšírnou paletu mezinárodních problémů, možnosti jejich řešení, a co bylo velmi aktuální - otázku setkání představitelů obou zemí na nejvyšší úrovni. Jak v Moskvě, tak v Pekingu se přikládal tomuto klíčovému setkání o normalizaci vztahů mezi dvěma největšími světovými státy a národy velký význam.

Zvlášť bych se chtěl dotknout moskevského setkání s předsedou Socialistické internacionály Willym Brandtem. Byl znepokojen událostmi ve spojitosti s antiperestrojkovou akcí kolem článku Niny Andrejevové a chtěl se osobně přesvědčit, že z perestrojky neustupujeme ani ve vlastní zemi, ani ve světové politice. Lídr mezinárodní socialistické demokracie se snažil dosáhnout „perestrojky" ve vztahu Socialistické internacionály k Sovětskému svazu. Brandt řekl, že i při zachování ideologických rozdílů se vzdálenost mezi námi začíná zmenšovat. Nový program Socialistické internacionály se bude zcela odlišovat od

S Ronaidem Reaganem na Rudém náměstí, květen/červen 1988

toho z roku 1952, který byl postaven na základech studené války, antikomunismu a antisovětismu.*

Besedy s Brandtem, rozhovory s Reaganem, Kohlem, Gándhím, Mitterandem a dalšími politickými lídry Evropy, Ameriky i Asie mě utvrzovaly ve správném směru našeho nového myšlení v zahraniční politice. Bylo adekvátní momentální situaci ve světě a především v naší vlastní zemi. Proto různé výmysly a invektivy, které se ozývaly a stále ozývají na adresu aktérů perestrojky, kteří se prý chtěli kdovíkomu zavděčit a přizpůsobit, považuji za absolutně nepřijatelné.

* Nový program - Deklarace principů, která vystřídala Frankfurtskou deklaraci z roku 1951, byla přijata na XVIII. kongresu Socialistické internacionály (Stockholm, 1989).

S Helmutem Kohlem v Moskvě 24. října 1988

Tehdy šlo o něco jiného. Současný svět - to jsou kvalitativně nové vzájemné vztahy ve všech mezinárodních měřítkách. Nové tempo, nové perspektivy i rozdíly v rozvoji začaly být chápány z globálního hlediska. Problémy, které mají ve své podstatě všechny země, se nemohou řešit samostatně. Život potřebuje adekvátní normy, a proto je nezbytný nový světový řád a nové cesty k jeho dosažení.

Proto byly tak aktuální závěry XIX. stranické konference, které nasměrovaly mezinárodní činnost vedení SSSR. Ta byla založena na novém politickém myšlení a na aktivním mírotvorném začleňování Sovětského svazu do světové politiky.

Naše domorodé protivníky nového myšlení v určité míře může omlouvat to, že i mnohem zkušenější stratégové USA došli (a někteří i dnes jdou) k porozumění nového politického myšlení cestou katastrofálních proher a selhání. Příčinou takové krátkozrakosti je ideologizace mezinárodní politiky a mezinárodních vztahů.

V roce 1988 jsme se již mohli opřít o očividné výsledky perestrojky - především ve sféře společensko-politické demokratizace - i když těžkosti a problémy stále přetrvávaly. Na základě toho jsme se rozhodli celému světu ukázat svoji rozvinutou a praktickými výsledky podpořenou koncepci takového pořádku, který by si svou konstruktivností a perspektivou zasloužil pozornost Valného shromáždění OSN, které mělo zasedat v prosinci v New Yorku. Na tuto akci jsme se připravovali jako nikdy před tím - jak koncepčně, tak i prakticky - v politické i vojenské rovině.

Na listopadovém politbyru jsme rozebírali činnost vojensko-průmyslového komplexu v současných podmínkách. Sdělil jsem informace o setkání s mládeží, která se mě ptala: „Proč potřebujeme tak velkou armádu a k čemu je nám takové množství tanků?" XIX. stranická konference dala jasné pokyny: potřebujeme kvalitu, a ne kvantitu. V této oblasti nastal okamžik přijetí důležitých rozhodnutí. Vždyť v rozpočtu na obyvatele jsme utráceli na vojenské účely 2,5krát více než USA. Pokud bychom to zveřejnili, naše nové myšlení mohlo jít k čertu. Ale to nebylo to hlavní. My jsme neřešiji jen úkoly perestrojky, jestli

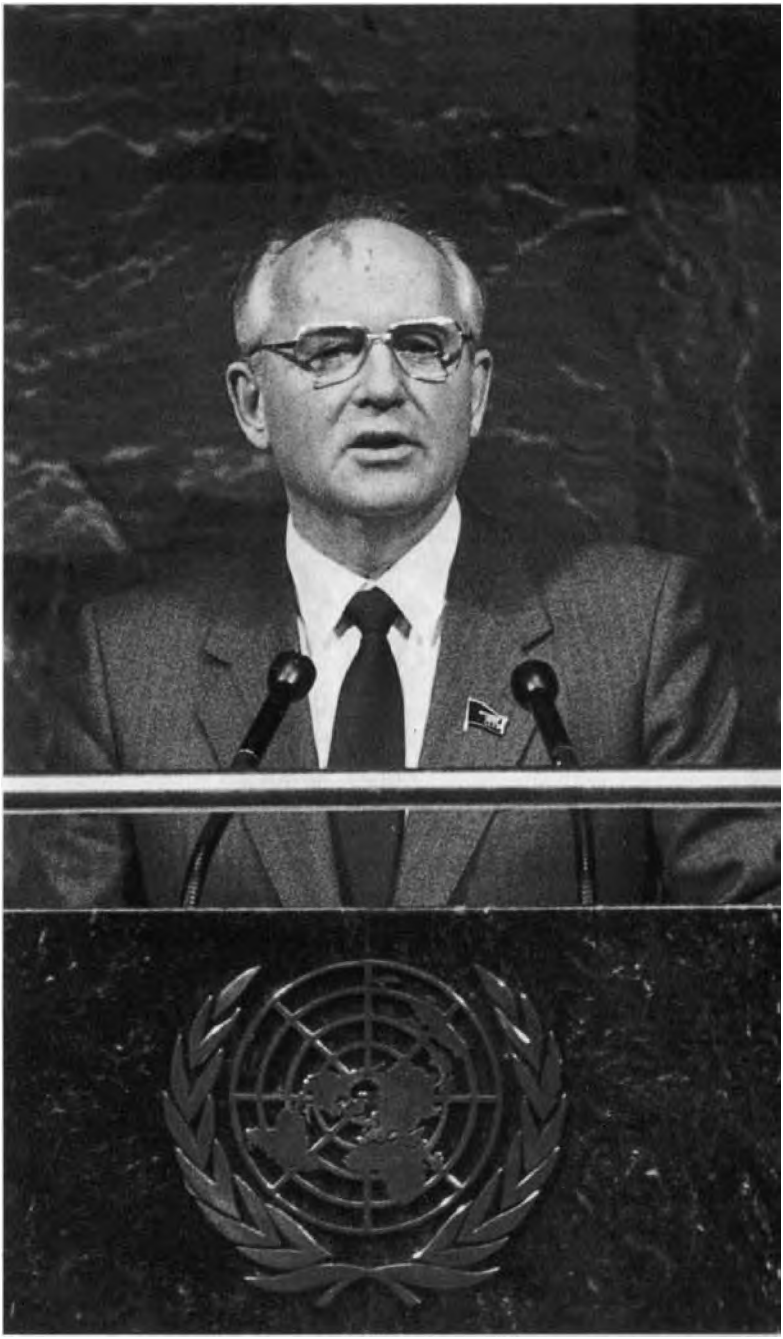

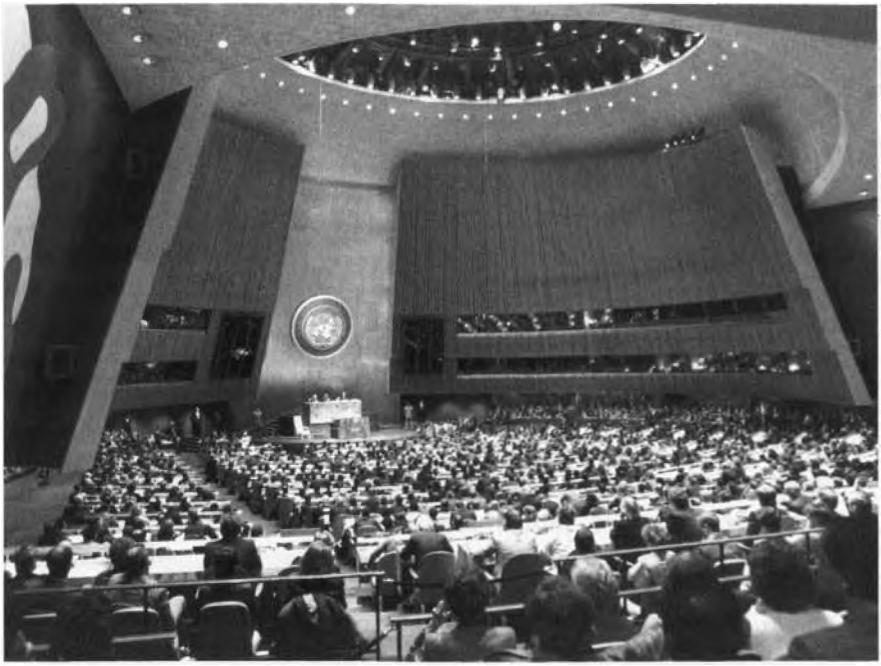

Vystoupení na zasedání OSN, 7. prosince 1988 v New Yorku

v armádě zůstane vše jako doposud. Museli jsme také řešit otázku snížení naší vojenské přítomnosti v socialistických zemích. Bylo nutné probrat tuto záležitost s přáteli.

Naší vnější politice dávala sílu naše vnitřní perestrojka a koncepční chápání změn, které přinášelo nové myšlení. Bylo projevem primitivismu uvažovat o tom, že Gorbačov jede do OSN, protože doma se dostal do slepé uličky. Naše perestrojka otevřela cestu k obnově naší vlastní země a odpovídala na dozrálé potřeby přechodu na novou a perspektivní etapu světa jako celku.

Veškerá vojenská problematika snižování probíhala pod vedením maršála S. E Achromějeva. Společně s významnými návrhy na snížení vojenských sil a zbraní jsme také uskutečňovali další posuny v humanitární oblasti. Řeč je o propouštění všech politických vězňů nebo nespravedlivě poslaných na léčení (obě-

ti „represivní psychiatrie", která se praktikovala do začátku perestrojky). Rušily se neopodstatněné zákazy výjezdu našich občanů za hranice. V práci pokračovala komise pro nespravedlivě odsouzené, především z politických důvodů. V průběhu této činnosti se v různých koutech země objevovaly tajné, bezejmenné, masové hroby stovek a tisíců zastřelených.

Zkrátka, ve všech směrech aktivně pokračovala práce na obnově, ozdravení, demokratizaci a humanitárnosti našeho státotvorného a společenského života.

Smysl svého vystoupení v OSN jsem viděl v tom, že celému světu ukážeme nové, současné pojetí a konstruktivní řešení problémů světové politiky na přelomu 20. a 21. století. Připravovali jsme a chtěli jsme představit politickou, ne propagandistickou koncepci přechodu od konfrontace ke spolupráci v celém světě se všemi jeho novými možnostmi i nebezpečími. Dávali jsme to dohromady jako náš manifest neboli chartu míru, která měla být protipólem Churchillova konfrontačního projevu, který oznamoval počátek studené války.

Zdůrazňovali jsme, a měli jsme to potvrzeno reálnými a konkrétními kroky uvnitř země i za hranicemi, že v současném světě je konfrontace neperspektivní a velmi nebezpečná, že ideologické rozdíly nemusí mít negativní vliv na mezistátní vztahy a že vidíme možnosti a perspektivy konstruktivního řešení mezinárodních i světových problémů cestou spolupráce. Byla to opravdová pozvánka ke konstruktivnímu obratu historického významu a k civilizovanému přechodu do 21. století.

Když se dnes podívám na dvacet let starý text svého projevu, musím neskromně podotknout, že je stále aktuální. Ztratily principy, vyřčené 7. prosince 1988, perspektivu a aktuálnost?

- Garance mezinárodní bezpečnosti v současném světě - spolupráce zemí v podmínkách platného mezinárodního práva. Žádné státy, ale hlavně ty vyspělé, by neměly využívat ve vnějších vztazích sílu. Současným ideálem by se měl stát svět bez násilí. Síla a hrozba silou by neměly být v zahraniční politice argumenty. Nárůst vojenské síly nedělá žádnou zemi všemocnou. (Pochopení tohoto přichází většinou s velkým zpožděním.)

- Světové hospodářství se stává jednolitým organismem, vně kterého se nemůže vyvíjet žádná země, alespoň ne na nejvyšší úrovni.

- Stanovení nových mechanismů v celosvětovém hospodaření (opravdu aktuální po světové finanční a ekonomické krizi roku 2008-9).

- Princip svobodného výběru státního zřízení - zákonné podmínky jedinečnosti světa v jeho mnohoznačnosti.

- Bez ideologie v mezistátních vztazích - závěr ze zkušeností mezinárodních konfrontací. Moc svého zřízení, obraz života a svou ideologii by měl každý dokazovat slovem, ne násilím.

- Současný svět potřebuje dynamiku a internacionálnost dialogu, demokratizaci mezinárodních vztahů.

- OSN je jediná, kdo se zabývá zájmy různých zemí a jejich úsilím - ať dvoustrannými, regionálními, nebo všeobecnými.

- Vystupujeme za demilitarizaci mezinárodních vztahů a rádi bychom viděli řešení vzniklých problémů pouze pomocí politicko-právních metod. Naším ideálem je mírové soužití právních států, které i svou zahraničněpolitickou činnost podřizují právu.

- Při potvrzení světové mnohoznačnosti se stává neudržitelným pokus hledět shora na státy kolem sebe a učit je „své" demokracii. (Co bylo napsáno včera, jako by platilo dnes.)

- Nepořádek vede do slepé uličky. Světové soužití by mělo využívat všech vymožeností k zachování civilizace, která bude bezpečná pro všechny a přijatelná pro normální život.

V závěrečné části svého vystoupení jsem OSN informoval o konkrétních krocích ke snížení vojenských sil a zbraní SSSR, k odchodu sovětských vojsk z východoevropských států Varšavské smlouvy - NDR, Maďarska a Československa - a také o cestě k demokratizaci, k možnostem výjezdů našich občanů za hranice a podobně, jak o tom byla řeč již výše. Pro mnoho účastníků to byla senzace.

Zaplněný sál VS OSN poslouchal můj projev velmi pozorně a po jeho zakončení se ozval bouřlivý potlesk. V redakčním článku *The New York Times* psali: „Zřejmé od doby, kdy Wilson v roce 1918 vyhlásil svých čtrnáct bodů, nebo od doby, kdy se

Roosevelt a Churchill v roce 1941 dohodli na Atlantické chartě, žádný světový politik neprokázal takové vidění světa, jaké demonstroval na půdě OSN Michail Gorbačov." Pozitivní ohlasy by se našly i v dalším světovém tisku.

Ale dnes bych chtěl ještě připomenout jednu „výzvu", dle mého přesvědčení důležitou pro celý svět, která přišla po dvaceti letech jako ozvěna na mou řeč v OSN. Mám na mysli projev prezidenta USA Baracka Obamy z května 2010, kdy hovořil o nutnosti změn ve strategii USA, týkající se národní bezpečnosti. Americký lídr hovořil o tom, že USA nemohou existovat samostatně a musí se soustředit na vytvoření nového světového pořádku, založeného na diplomatických závazcích. Izolace od světového společenství, konstatoval prezident, jim nikdy nepřinesla nic pozitivního, proto dnes musí USA upevnit existující aliance a získat nové partnery. Doufám, že v tomto plánu se najde místo i na „přebudování" americko-ruských vztahů.

V souvislosti s novým myšlením mě napadá parafráze Galileova výroku „A přece se točí!" před inkvizičním soudem: „A přece se prosazuje!"

Alexej Levinson: Gorbačov a třetí světová*

... V Rusku si nepamatují, zda vyhráli nebo prohráli v první světové válce, zato úplně přesně vědí, že zvítězili ve druhé. Určitou dobu přetrvával tíživý pocit, že třetí prohráli. Od skončení druhé světové války až téměř do konce 80. let, tzn. v průběhu života celého pokolení, přežíval sovětský lid nejen v očekávání, ale v povědomí nevyhnutelnosti války následující.

... Rozpad sovětského bloku je skutečně jednou z epochálních událostí 20. století. Od sovětské nadvlády se osvobodily východoevropské země a „vrhly se na dohánění" Evropy. Veškerá globální politická konstrukce se jednoznačně změnila. Dělení na „dva světy", na politický Západ a Východ, ztratilo smysl. Svět

* *Pol i t.ru* 2. srpna 2010. Článek je ve zkrácené podobě.

se na určitou dobu jevil jako jedinečný, kdy se zdálo, že se SSSR vrací do „evropského domu", do „rodiny evropských národů".

... Vnější svět je vděčný Gorbačovovi za mírovou demontáž stalinského impéria a považuje to za jeho velkou zásluhu. Když se GorbaČov dostal v roce 1985 k moci, jeho liberálně-komunistické úmysly byly spojovány s upevněním, a ne rozpadem tohoto systému. V tomto smyslu můžeme říct, že neudělal to, o čem snil, ale ve skutečnosti završil to, o čem se mu ani nezdálo.

... Vnější svět je Gorbačovovi vděčný. Uvnitř vlasti, které vládl, mu „rozpad systému" dávají za vinu, ne za zásluhy. Po nedlouhém období oblíbenosti se GorbaČov dostal do nemilosti vlastního národa a od té doby se to moc nezměnilo. V seznamu těch, o kterých se Rusové vyjadřují kladně (je tam třicet osobností, které mají jejich důvěru), se dnes objevuje na třetím místě od konce.

Pouze pokud bereme v úvahu, co bylo napsáno výše, můžeme správně vyhodnotit výsledky průzkumu Centra Levady z července tohoto roku. Rusům byl položen dotaz, jak dnes přemýšlejí o výsledcích „změn zahraničněpolitického kurzu země na konci 80. let". Na výběr mají hodnocení jako zrada, ústupky a porážka. V rámci této logiky vybralo 27 % obyvatel Ruska odpověď „V konfrontaci se Západem jsme prohráli".

A jaké názory převládají v celonárodním pohledu na Gorbačovův historický převrat? 43 % obyvatel vybralo odpověď: „Že konfrontace skončila, pro nás není o nic menší výhra než pro ostatní"... Mezi nižšími a středními vedoucími kádry tak odpovědělo 57 % tázaných. Takto nepřímo vyjádřila země Gorbačovovi svou vděčnost.

To znamená, že třetí světovou jsme přece jen neprohráli. Ale polovina Rusů stále předpokládá hrozbu zvenčí jako dříve. Jen nyní není mezi hlavními strůjci hrozby jen Západ - 32 % dotázaných -, ale i islámské země - 29 % („zemí bývalého SSSR" se bojí 16%, Číny 13 %). U dotazovaných vedoucích byl největší hrozbou islámský Východ, ten označilo více než 50 %, Západu se bojí nejméně - jen 10 %. Svými odpověďmi vyjádřili nesouhlas s nejvyšším vedením země, které hrozbu ze Západu pře-

ceňuje a z Východu nedoceňuje. Tak takové se mezitím objevilo „nové myšlení".

Reforma politického systému

Všestranická národní diskuze na XIX. stranické konferenci a její závěry měly pro chod perestrojky principiální význam. Orientovaly zdravě myslící síly k podpoře a pokračování perestrojkových procesů. Směr v základní politické reformě obohacoval perestrojku koncepčně. Tento směr ukázal možnost rozšíření horizontu a perspektiv perestrojky. Mám na mysli nenásilný, mírový přechod od politického systému, založeného na vládě jedné strany, k druhému systému, ve kterém podle Ústavy vláda patří národu a sovětům.

Z vlastní zkušenosti mohu potvrdit, že je to úkol velmi složitý, v řadě oblastí bolestný, ale neodkladný. Navíc potřeboval pochopení a podporu lidí. Je to pracný a složitý proces, a ne všichni na něj měli sílu. Jako generální tajemník jsem vždy - a to bych chtěl podtrhnout - do posledního dechu využíval demokratické principy ve stranické práci: všechna rozhodnutí dělat svobodně a kolegiálně a probírat je na zasedáních politbyra, plénech a sjezdech strany. Řeknu přímo: ne vždy se to setkávalo s porozuměním mých kolegů, kteří byli zvyklí na příkazy a rychlá autoritativní rozhodnutí.

První důležitou záležitostí po XIX. stranické konferenci byly pro stranu volby delegátů do Sjezdu lidových poslanců v březnu 1989.

Velkým zážitkem byla aktivita voličů a konkurence kandidátů (15 až 17 lidí na jedno poslanecké místo). Ve volební kampani přijalo účast tisíce neformálních spolků a organizací. Výsledky voleb byly nejednoznačné a v mnohém nepředvídatelné, jak to obyčejné u svobodných voleb bývá.

Pro stranickou nomenklaturu byly prohry vysoce postavených stranických představitelů, kteří využívali všechny administrativní a propagandistické zdroje, doslova šokem. V Moskvě a hlavně v Leningradu bylo odmítnuto prakticky celé městské

a oblastní stranické vedení. Velké volební ztráty byly zaznamenány u stranických pracovníků mnoha významných průmyslových a vědeckých center Povolží, Uralu, Sibiře a Dálného Východu, jihu a východu Ukrajiny, Pobaltí, Arménie, Gruzie. Zvoleny byly nepříliš známé osobnosti kultury, vědy a výzkumu, ale i dříve neznámí lidé z občanských aktivit. Přitom 84 % navržených byli členové KSSS. Volby ukázaly, že stranická nomenklatura ve vyšších orgánech moci byla nahrazena řadovými členy strany. Mnozí představitelé republikových a místních stranických orgánů přijímali výsledky voleb velmi těžko a objevily se i panické a poraženecké názory o propadu perestrojky.

Silně jsem to hned pocítil na zasedáních politbyra, která následovala bezprostředně po volbách. Tehdy jsem byl a i dnes jsem přesvědčen: perestrojka a národ dosáhly významného vítězství. Lidé dokázali sobě i světu, že jsou svobodné, celonárodní volby nejen možné, ale i reálné. Vyšší orgány státní moci byly vytvořeny demokraticky a legitimně. Byly položeny základy reálného pariamentarismu. A to všechno proběhlo v těžkých podmínkách - následky Černobylu, zemětřesení v Arménii, Afghánistán, pád cen ropy, národnostní konflikty a celá řada dalších problémů a přírodních katastrof.

Měl jsem jasno: pokud chce strana mít vliv na tyto procesy, musí z výsledků voleb udělat závěry a vzít na vědomí fakt, že se objevily nové demokratické orgány a nová, opoziční politická seskupení. Měla se vzdát vládního monopolu, měnit se, a tím se stát morálním garantem společnosti. Orientovat se v pluralismu názorů a společenských zájmů. Učit se lépe využívat aktivní síly ve straně i mezi bezpartijními. Slyšet a naslouchat lidem, přesvědčovat je slovy i činy. Spolupracovat se společenskými sdruženími a politickými organizacemi.

Politika se stala věcí veřejnou, otevřenou pro pochopení a účast občanů, jejich sdružení a politických stran. Přestala být dílem úzkého okruhu osob a klanů „nahoře" a sférou zákulisního boje, který jde mimo „prostý" lid, jenž byl odsouzen do role „šroubků" nebo sboru „schvalovačů". Byl to kolosální společensko-politický převrat a přechod na cestu kvalitativně nových, civilizačních parametrů fungování země a národa.

V poměrně značné a vlivné části stranické byrokracie středního a vyššího patra byla perestrojka stále více chápána negativně a přímo nenávistně. Ze strany konzervativní nomenklatury bylo odmítání perestrojky čím dál zjevnější.

V létě 1990 jsem se seznamoval se situací ve stranických organizacích a pracovních kolektivech Leningradu. Dodnes si vzpomínám, jak se pracující na plénu oblastního výboru jeden po druhém ptali: „Co se děje s naší stranickou organizací? Problémy rostou, ale v našem stranickém výboru je ticho, spánek." Zanedbaná práce s lidmi - žádná iniciativa při řešení životních potřeb občanů atd. Stranické výbory požadovaly: „Ochraňte nás od sdělovacích prostředků, od masové nespokojenosti!" Mnoho místních orgánů bylo jakoby paralyzováno. V republikách a v oblastech se nacházela spousta volné půdy a místní vedení brzdilo její předávání do pronájmu. Nově vytvořené farmy budily nelibost. Jinde je dokonce ničili. Pracující byli připraveni nová družstva dusit. A stranické výbory dávaly ruce pryč: „My teď nic nezmůžeme, nemáme už žádnou moc - to vy jste chtěli perestrojku!" Chtěli nás zahnat do kouta, aby se vše zmařilo a začalo se obušky bít po hlavách...

Zpomalování perestrojky a odpor proti ní nebyly samoúčelné. Tento postup podporovala část stranické nomenklatury za radikální Demokratické Rusko. Jelcinovi emisaři cynicky využili ke svým politickým cílům skutečné požadavky horníků na zlepšení jejich pracovních podmínek. S politickými hesly o sesazení vedení Sovětského svazu i prezidenta SSSR začaly po celé zemi stávky/ K nim se přidali hutníci a dopravci. Uzavírali železnice a magistrály, blokovali přístavy, zastavovali vlaky a lodě s potravinami a se zbožím nutným pro zásobování obyvatelstva a národního hospodářství celé země.

* Cynismus Jelenových stoupenců v této hře s horníky byl vyhodnocen delegací Nezávislého svazu horníků, která v roce 1998 navštívila Gorbačovův fond a otevřeně a s hořkostí vyprávěla o tom, jak byli horníci pokrytecky a zákeřné zneužiti v boji proti Gorbačovovi a svazové státnosti.

Radikálové kvůli svým vlastním politickým cílům uštědřili ekonomice, která i bez nich byla v krizi, ohromnou ránu. Charakteristické bylo, že Ryžkov, kterému se podařilo dosáhnout kompromisu s horníky, se dostal pod palbu Jelcinovy kritiky, že se spokojil s polovičatým řešením, místo aby „zlámal hřbet administrativně-stranickému systému".

V zemi existovaly tisíce neformálních sdružení občanů nejrůznější politické orientace a základní rozdíl mezi nimi byl, zda jsou „pro" nebo „proti" perestrojce.

V této situaci byl ve straně a Nejvyšším sovětu vznesen návrh na zavedení institutu prezidenta do politického systému. Z počátku jsem se domníval, že by se prezidentství kombinovalo se systémem sovětů, ale pak jsem od této myšlenky upustil. Narůstání politicko-sociálního napětí a faktické ustanovení mnohostranickosti vyžadovalo neodkladné upevnění státní moci a především výkonné - prezidentské moci.

Odpovídající návrh byl přijat v březnu 1990 na mimořádném třetím Sjezdu lidových poslanců. Zároveň bylo schváleno zrušení 6 článku Ústavy SSSR, který zajišťoval faktickou vedoucí roli KSSS. Takto se ústavně legalizovala vícestranickost v zemi. A to byl důležitý krok v politické reformě. Charakteristické opět bylo, že proti institutu prezidenta a proti mému zvolení na tento post stál blok pravicových i levicových radikálů.

Institut svazového prezidenta byl bohužel hned oslaben zavedením postů prezidentů svazových republik. S tím jsem nepočítal, a jak ukázaly následující události, odpůrci Svazu toho využili k oslabení a rozvratu svazové státnosti. Volba prezidenta na sjezdu, a ne cestou přímého celonárodního hlasování byla diktována ostrou politickou a ekonomicko-sociální situací, která neumožňovala přípravu a provedení volební kampaně. Vždyť sám třetí sjezd byl koncipován jako mimořádný. Pro volbu prezidenta na sjezdu se vyslovila absolutní většina zástupců.

Slabinou institutu svazového prezidenta bylo i to, že zůstaly zachovány beze změn funkce svazové Rady ministrů. Nebyl čas na vytvoření silné soudní moci a právního systému jako celku. To by vyžadovalo práci minimálně několika let.

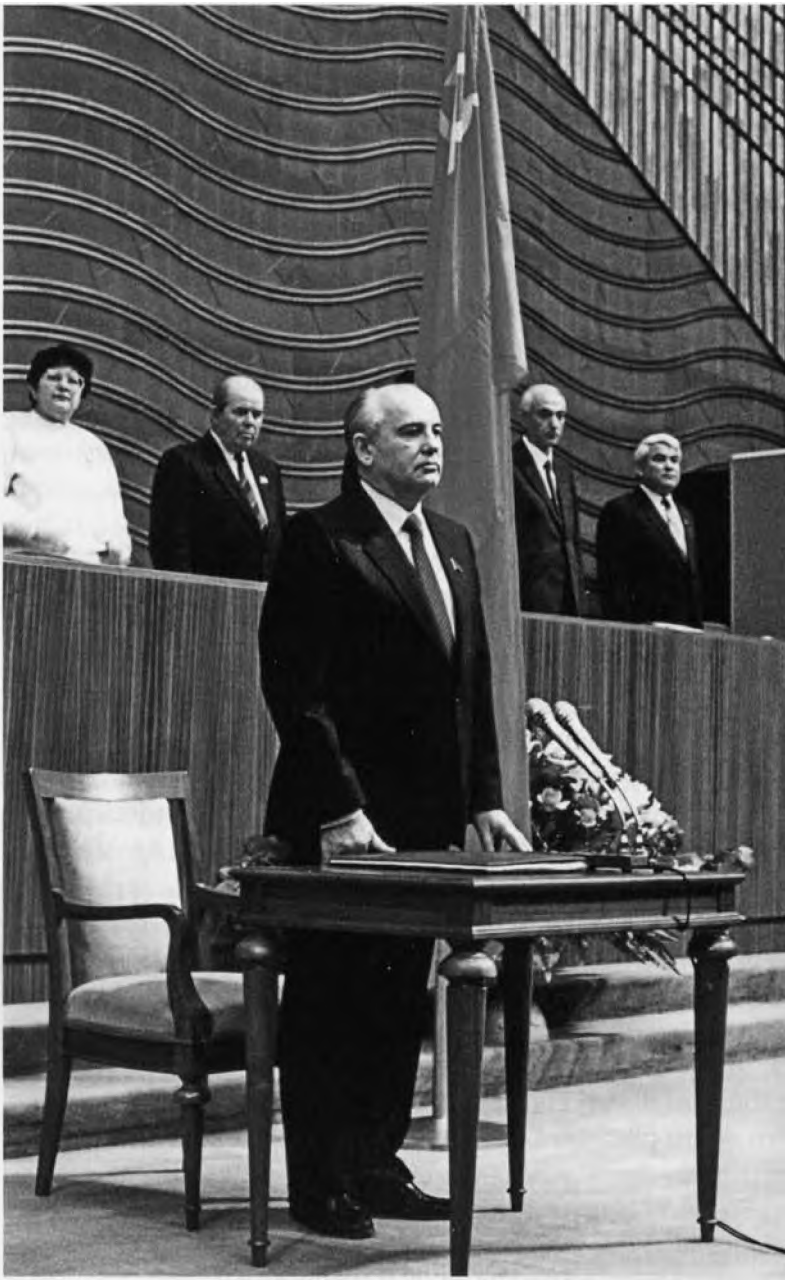

Prezidents lápřís aha, 15. března 1990

V podmínkách narůstajících politických protikladů, které posilovaly zpomalování ekonomické reformy, jsem viděl jediné perspektivní východisko v přípravě a provedení XXVIII. sjezdu na kvalitativně nové politické platformě. Nová politická platforma v činnosti strany byla nevyhnutelná v podmínkách měnící se politické situace, v podmínkách již jiné - pluralitní a vícestranické společnosti, která nyní začala jinak přijímat sebe, své sousedy i celý svět.

Předpokládal jsem, že v této společnosti může strana chytit druhý dech i vliv, pokud se bude orientovat na hodnoty humánního demokratického socialismu. A na tomto základě nově naladit a rozvíjet porozumění a spolupráci se všemi zdravými společenskými silami, s mládeží a s vědecko-technickou inteligencí, kterou od strany odrazoval její starý přístup k lidem.

Samozřejmě, že tato perspektiva nijak neuspokojovala nej agresivnější a v intrikách nejzkušenější část stranických konzervativců. Pro sebe viděli východisko v něčem docela jiném. Formálně souhlasili se závěry XXVI11. sjezdu, zároveň však tajně (a později už zcela otevřeně) připravovali oslabení a odstranění reformátorského křídla v politbyru i ÚV KSSS s využitím vyhlášení výjimečného stavu a pak zavedením svého „pořádku".

Přehlídka suverenity a boj zákonů

Vzhledem k posunu politické reformy na úroveň republikových a místních mocenských orgánů získal boj za perestrojku i proti ní v roce 1990 novou dynamiku, jestliže se na horní - všesvazové - úrovni podařilo vše „vyprojektovat", zformulovat a uvést do praxe první kroky reálného parlamentarismu za rok, tak na republikové úrovni si politická reforma žádala minimálně stejnou pozornost a úsilí.

V této souvislosti si myslím, že práce Sjezdu lidových poslanců a Nejvyššího sovětu se všemi jejími plusy i minusy měla historický a v té době aktuální význam. Tím spíš, že jedno takové „minus", kterým byla pasivita Sjezdu lidových poslanců v srpnu

1991 před akcí Státního výboru pro výjimečný stav, se stalo jedním z mnoha důvodů následujících dramatických událostí.

První svazové sjezdy a nový Nejvyšší sovět však dokázaly dovést k pozitivní činnosti vládní i zákonodárnou moc Sovětského svazu za účasti lidí s různými politickými názory. Mám na mysli zejména zástupce meziregionální poslanecké skupiny (MRPS). Ta tvořila zvláštní politickou frakci, která hrála roli tvrdé, ale konstruktivní opozice, vystupovala z pozice hesla „Všechna moc sovětům!" a hlavním představitelem byl Andrej Dmitrijevič Sacharov. Řada zástupců patřila k významným představitelům vědy, kultury a společenských organizací. Jejich práce v parlamentu na rozpracování a přijetí zákonů byla užitečná a perspektivní.

Předpokládal jsem, že MRPS jsou normální lidé, se kterými se dá a musí pracovat. I když i tam se objevovali „ultrarevolucionáři" a jednoduše i politické prostitutky.

Myslím, že největší ranou pro MRPS byla smrt Andreje Sacharova v prosinci 1989. Akademik Sacharov vynikal nejen velkým intelektem, osobní obětavostí a ušlechtilostí, ale byly mu vzdálené jakékoliv intriky a se svým politickým romantismem byl světlem pro současné sovětské a ruské demokraty. Díky jeho jménu a autoritě činnost MRPS získala zvláštní morálně-politický status. Po jeho odchodu ze života se značná část spojila s Jelcinem a sloužila jako „beranidlo" proti KSSS, Gorbačovovi a perestrojce. Odtud pocházel nárůst konfrontací na sjezdech a v Nejvyšším sovětu, obviňování a boření, místo konstruktivnosti, faktické zablokování perestrojky, provokace a organizování zničujících stávek po celé zemi s hesly o svržení vlády a prezidenta.

Tato politická linie nepřidávala MRPS na autoritě ani ve svazových orgánech, ani v KSSS. MRPS se začala rozpadat. Nejradikálnější představitelé se shromáždili ve volebním bloku a pak přešli do Jelcinovy strany Demokratické Rusko.

Bezohledná sázka na jednoho „rozhodného" vůdce jako alternativa Gorbačova proměnila ve výsledku Demokratické Rusko - podle slov Gavrila Popova - z lídra demokratického pokroku na „chvost" nové nomenklaturné-oligarchické moci. V této souvislosti přiznal Jurij Afanasjev, že „demokraté-romantici"

byli využíváni jako onuce pro ty z Demokratického Ruska, kteří usilovali o moc pro uspokojení vlastních ambicí.

Ve volbách do vyšších orgánů RSFSR na jaře 1990 rozehráli radikální demokraté hru ruské národní suverenity za podpory i spolupráce s nacionálními separatisty. Jelcin a jeho spolupracovníci se představili jako nejrozhodnější obránci zájmů ruských občanů před svazovým centrem a „přítěží" svazových republik. A přitom aktivně využívali rádoby vědecké podklady, kde se tvrdilo, že pokud se Ruská federace zbaví „pout" Svazu a ukončí posílání prostředků do ostatních svazových republik, dostane se v nejbližší době mezi nejrozvinutější světové ekonomiky.

To byl dobrodružný hazard, a jak se léty potvrdilo, i zničující směr jak pro perspektivní obnovu Svazu, tak i pro samotnou Ruskou federaci. Tento směr byl přesné opačný, než propagovalo reformátorské křídlo sovětského vedení, a stál proti rozhodnutí Sjezdu lidových poslanců, které chtělo neodkladně a konstruktivně řešit dva úkoly. Prvním byl přechod od unitárního společenského zřízení Svazu k reálné, demokratické, republikové federaci. Základní koncepce této myšlenky stála na formulaci: „Silné centrum, silné republiky."

Druhým neodkladným úkolem bylo provedení radikální ekonomické reformy a převedení státní ekonomiky a hospodářství na tržní vztahy bez sociálních otřesů.

Nejdůležitějším a nejnebezpečnějším na řešení velmi složitých úkolů v pokračování perestrojky byl odpor ruských radikálních demokratů, kteří jako svou zbraň používali destruktivní koncepci rozvrácení republikových suverenit, která stavěla republikové zákony nad svazové. Tato Jelcinova koncepce byla osvojena nacionálními separatisty Estonska, Litvy a Lotyšska. Podporovaly ji odkazy na událost roku 1939 (pakt Molotov-Ribbentrop). Tato koncepce sehrála roli v osamostatnění pobaltských republik a prakticky to znamenalo rozpad všesvazové státnosti. To vše realizovalo Jelcinovo okolí společně s moskevskými a dalšími intelektuály „ultrarevoluční" orientace.

Ve výběru kandidátů do voleb se na Sjezdu lidových poslanců dopustila KSSS vážné chyby. Volbu předsedy Nejvyššího so-

větu RSFSR prohrála. Upozorňoval jsem zástupce, aby nevolili Jelcina - předvídal jsem, že to povede k nebezpečné konfrontaci se svazovým centrem. Ale zástupci udělali „naschvál Gorbačovovi" nebo uvěřili slibům na kariérní postupy. Někteří z frakce Komunisté Ruska v poslední chvíli dali hlas Jelcinovi a ten o 4 hlasy zvítězil. Navíc s pomocí této frakce byla přijata Deklarace suverenity Ruské sovětské federativní socialistické republiky a její zákony byly postaveny výše než svazové.

Zachování Ruské federace v aktuálním Svazu bylo pro mnohé komunistické delegáty uspokojivé jen krátce. Po půl roce bylo bez ceremonií Jelcinem vyškrtnuto.

S podobnými hesly o národní suverenitě probíhaly volby v ostatních republikách. Místní elity se snažily zachovat si své postavení a klidně využívaly národnostní problémy. Většina vedoucích představitelů svazových republik a i jejich obyvatelstva ale uznávala nutnost zachování silného centra - především v zájmu samotných republik. V tom jsem viděl šanci na energický přechod od unitárního Svazu k federaci suverénních a nezávislých států. Tento proces ale ovlivňovalo rozdmýchávání národnostních konfliktů, které byly na mnoha místech vyprovokovány zdejšími vládnoucími klany a mafiánskými kruhy. Tak tomu bylo v Karabachu a Sumgajtě. Podobné to bylo v Baku, kde byl rozhodnutím prezídia Nejvyššího sovětu vyhlášen výjimečný stav, protože republiková vláda byla zcela paralyzována.

V té době se vyskytly i jiné příčiny neúspěchů při řešení národnostních problémů. Republikové orgány komunistické strany v Pobaltí neuměly najít a rozvíjet konstruktivní vztahy s umírněnými skupinami Národní fronty a přenechaly celé politické pole separatistům a extremistům.

V dubnu 1989 místní stranické vedení v Tbilisi místo dialogu s lidmi upřednostnilo rozehnání masového mítinku vojenskou silou. To byla akce místní vlády s nějakými „iniciativami z Moskvy", která se odehrála za zády nejvyššího stranického vedení. Reakcí na takovou „politiku" byl v Zakavkazsku, podle slov Eduarda Ševardnadzeho, stav, kdy bylo těžké rozeznat místního tajemníka od pověstného nacionalisty.

Řetězovou „přehlídku suverenity" ve všech svazových republikách vyvolala deklarace státní suverenity Ruské federace. Následně po ní k tomuto kroku přistoupily Nejvyšší sověty Uzbekistánu, Moldávie, Ukrajiny, Běloruska, Turkmenistánu, Arménie, Tádžikistánu, Kazachstánu a Kyrgyzstánu. Deklarace o suverenitě přijímaly také autonomní republiky a jednotlivé kraje a oblasti, jak to udělali např. v Irkutsku.

Roztočení kolotoče suverenit podpořil Jelcin hřmotnými populistickými řečmi o vylepšení životní úrovně každého území během dvou let. Ruský ekonomický program, tvrdil, je propočítán na 500 dnů. Ruský program se odlišoval od svazového tím, že sliboval zvýšení ne cen, ale životní úrovně. „Jestliže za dva až tři roky nesplníme svůj program, pak národ napíchne na vidle a odstraní ty, kteří nejsou schopni řídit." To je typická ukázka populismu a extremistického podněcování, se kterým vystoupila nová hlava Ruské federace v létě 1990.

V roce 1996, když jsem objížděl Ruskou federaci během prezidentské kampaně, se mé lidé ptali: „Proč Jelcin nedodržel své sliby, že si lehne na koleje, jestliže nesplní závazky, které dal ruskému národu?" Moje odpověď byla krátká: „To je dáno tím, že na železnici jsou velká zpoždění." Myslím, že lidé už vše pochopili. Jelcin „získal" vítězství díky bezprecedentní falzifikaci a lži.

Jelcin dal sbohem „svazovému centru", ale na podzim 1990 za mnou přišel s návrhem spolupráce mezi vedením Ruské federace a Svazu na provedení radikální tržní reformy, ale ... bez vlády Ryžkova. Problém byl v tom, že program „500 dnů", který deklaroval jako cestu k ruskému ekonomickému zázraku, nemohl být realizován bez spolupráce se svazovými strukturami moci a vlády. Tento program byl z počátku jeho autory rozpracováván jako všesvazový. Mně imponoval svou konstruktivností a dynamikou. A byl jsem proti politické konfrontaci se svazovou vládou. Ta pracovala na vlastním programu pod přímým vedením akademika Abalkina. Já jsem pokládal za možné nalezení kompromisu mezi oběma programy. Na konci naší pětihodinové debaty Jelcin řekl: „Pojďme dělat společnou politiku, konfrontace je nepřijatelná! Nepřípustná!" Tak co, čtenáři? To je skvělé, ne?

Na setkání s významnými vědci, ekonomy Aganbegjanem, Šatalinem, Abalkinem a velmi mladým Javlinským uprostřed října byl vytvořen kompromisní dokument „Základní směr přechodu k trhu". Základním kamenem tohoto kompromisu byl podle hodnocení odborníků „čistě profesionální ekonomický přístup".

Ale tento dokument vyvolal velmi ostrou Jelcinovu reakci. Na zasedání Nejvyššího sovětu RSFSR 16 října provedl nájezd na novou ruskou svrchovanost. Ultimativním tónem nutil přijmout vlastní podmínky - prakticky za odstavení Ryžkovovy vlády - dělení moci, klíčových státních pozic, majetku i ozbrojených sil. Hrozil masovými pouličními demonstracemi a nepokoji. Nemohu nezmínit, že militantní Jelcinův útok se tehdy nesetkal s žádnou podporou ve svazových republikách, spíš začaly být opatrné.

Tímto způsobem se radikální ekonomická reforma stala základem politiky Jelcina a jeho okolí, kterým byli nejradikálnější představitelé Demokratického Ruska. V rezoluci zakládajícího sjezdu Demokratického Ruska 21. října je přímo zakotveno, že v případě „potlačení" suverenity Ruska Nejvyšším sovětem a prezidentem bude „trvat na vyčlenění Ruské federace ze SSSR a na přivlastnění si veškerého majetku Svazu na území republiky".

Jelcinovo skandální vystoupení 16 října připomínalo slova evropských politiků typu Mitteranda a jednoznačně svědčilo o tom, že radikálním demokratům vůbec nejde o ekonomickou reformu, ale mají zájem o jiné cíle. Jestliže Gorbačov nepřijal ultimativní snahu odstavit Ryžkovovu vládu, znamená to, že prezident „potlačil" suverenitu Ruska. Odpovědí bylo, že za zády boje o svrchovanosti začala „válka o zákony" RSFSR proti SSSR. Dne 24. ledna 1991 přijal Nejvyšší sovět bezprecedentní zákon „O činnosti svazových orgánů na území RSFSR", kterým se nejen potvrzovala priorita republikových zákonů, ale bylo stanoveno i potrestání občanů a odpovídajících pracovníků v případě použití svazových zákonů neratifikovaných RSFSR.

Zákon o rozpočtu RSFSR na rok 1991 zcela podrýval základy rozpočtů svazových republik a to znamená i celého Svazu. Rus-

ké vedení jednostranně snížilo příděl Svazu o 100 miliard rublů. Ve výsledku se snížila podpora republik. A když ty nezískaly dotace, snížily dodávky své produkce do Svazu. Tak např. došlo k akutnímu nedostatku bavlny a bavlněných výrobků. Ruská moc jednostranně zvýšila ceny masa, ropy, ropných produktů aj. Vše se zdůvodňovalo populistickými hesly o rychlejším přiblížení ruské životní úrovně vyspělým ekonomikám Západu. Ve skutečnosti vedly narušené hospodářské vztahy k pravému opaku.

Válka zákonů, suverenit a rozpočtů, spuštěná vedením Ruské federace, se přelila do ostatních svazových republik. Podrývaly se ústavní základy, elementární právní řád, hospodářské vztahy i vládnutí v zemi.

Mezitím se podařilo ve svazovém parlamentu konstruktivně přijmout „základní směry". Schválil se program přechodu k tržnímu hospodářství na svazové úrovni, i když autorita vlády byla značně narušena. V určitém momentu se mi podařilo oslabit napětí ve vztazích s Jelcinem při argumentaci o společné zodpovědnosti za osud země. Ale brzy bylo nutné odrážet tlak z jiné strany. Vedle krajně „levicové" opozice se objevili konzervativci, jejichž zájmy pod parlamentním krytím vyjadřovala skupina „Svaz". Koncem roku se na IV. sjezdu lidových poslanů objevil návrh na mé odvolání z funkce prezidenta. Za jeho přijetí hlasovalo 400 „poblázněných" z jedné i druhé strany. Jelcin, Popov a Stankevič byli proti.

Sjezd schválil moje návrhy na úpravu Ústavy, které ustanovily Kabinet ministrů místo Rady ministrů a řadu dalších ustanovení k upevnění výkonné a správní moci, které byly nutné pro zastavení prohlubující se společenské krize.

Probíhaly ostré diskuze a konflikty o celistvosti země, zachování Svazu a o nové svazové dohodě. Navrhl jsem, aby si rozhodl národ. Sjezd s tímto návrhem souhlasil a přijal ustanovení o referendu SSSR, týkajícího se zachování Svazu jako federace rovnoprávných, suverénních republik.

Do roku 1991 vstoupila země bez schváleného rozpočtu. Jeho přijetí narušila ruská administrativa. Propad výroby pokračoval (o 5% ve srovnání s prvním čtvrtletím roku 1990).

Činnost ministerského kabinetu, který vedl Pavlov, byla komplikována obecnými projevy ve svazových republikách a především ruským vedením. Chyby dělala i nová svazová vláda. Některé pozitivní výsledky svazových podniků, které se týkaly reformy maloobchodních cen, se převáděly na ztráty Centra finančních zdrojů, které přešly pod správu republik.

Jednostranné zvýšení mezd v republikách posilovalo inflaci. A svazová finanční reforma té doby byla „šokovou terapií" a nezajišťovala ani minimum sociálních garancí většině obyvatelstva. Ale radikálové zprava i zleva pokračovali v boji o moc.

Těžkou zkouškou byla tragická událost ve Vilniusu v noci z 12. na 13. ledna. Situace v litevském hlavním městě měla dalekosáhlé následky. K řešení krize byli na pomoc vysláni předsedové Nejvyšších sovětů Běloruska a Arménie a poradce prezidenta SSSR ukrajinský básník Boris Olejnik. Před jejich příjezdem, na příkaz velitele posádky, byl proveden vojenský zásah u televizního centra, kde se nacházeli stoupenci nezávislosti republiky. Zemřelo 14 lidí a mnoho jich bylo zraněno. Tragické krveprolití, hrůzné samo o sobě, bylo ještě využito k politickým cílům. Samozřejmé se objevují otázky, komu se hodilo pošpinit krví mrtvých prezidenta SSSR. Podařilo se mi nedopustit eskalaci krize a odmítl jsem, že by to v Litvě bylo prezidentské rozhodnutí. Potvrdil jsem, že k moci nelze dojít neústavní cestou za použití násilí.

Mezitím Jelcin rychle odletěl do Tallinnu na setkání představitelů pobaltských republik, kde byl incident ve Vilniusu ve zprávě pro OSN prohlášen za „agresi Sovětského svazu proti Litvě". Jelcin se obrátil s výzvou na vojenské důstojníky, sloužící v Pobaltí, aby měli výdrž a byli v klidu. Jeho provokativní vystoupení o tom, že „bránit suverenitu *bez ruské armády,* jak je vidět, nepůjde", hrozilo rozkolem v ozbrojených silách, proto jsem ho tvrdě odsoudil na zasedání Nejvyššího sovětu Svazu.

V Moskvě a některých dalších městech radikálové organizovali demonstrace za svržení svazového prezidenta, na kterého se sváděla vina za tragédii ve Vilniusu. Protigorbačovskou hysterii vedli představitelé Demokratického Ruska. V únoru 1991 vystoupil Jelcin v televizi s přímým atakem na Gorbačova: „Ne-

souhlasím s postoji a politikou prezidenta a vystupuji za jeho okamžité odvolání." Cíl byl jasný - zbavit centrálu i perestrojku vedení a na prezidenta navrhnout kohokoliv. Šlo o destabilizaci, které by mohli využít radikálové různých druhů i barev. Jednání svazových vlád, nasměrovaných na podporu společenského pořádku, kritizovalo protiprávní jednání a ohrožení demokracie a suverenity a hrozbu diktatury. Vzpomínám si, jak tvrdě se proti Jelcinovým výzvám postavil Nazarbajev: „I tak je krize hluboká a on ji ještě zhoršuje." Situaci nevítali a odsuzovali i ti představitelé Demokratického Ruska, kteří si zachovali chladnou hlavu a nenechali se unést „mítinkovou euforií".*

S blížícím se 17. březnem - dnem všesvazového referenda - se protigorbačovská a protisvazová vystoupení jelcinovské opozice stupňovala. Počátkem března se konala setkání Demokratického Ruska na šachtách Kuzbasu i vjiných regionech. Najednou však přišla ohromná vlna problémů v ekonomice celé země a hutníci a zemědělci patřili k nejpostiženějším. Za počáteční tři měsíce roku 1991 zastavilo činnost pět koksoven.

Protigorbačovské masové demonstrace proběhly na Maněžném náměstí. A podobná vystoupení se konala v různých ruských městech, kde zazněly výzvy, aby občané v referendu hlasovali „proti" - proti zachování a obnově Svazu. Tragické bylo, že dnem i nocí toto znělo ve sdělovacích prostředcích, jejichž většinu ovládala opozice.

Na letácích, plakátech, v rádiích se stále dokola objevovalo a znělo totéž - neúčast v referendu nebo hlasování pro „ne“, jelcinovská hesla proti Gorbačovovi a Svazu... Ale nová série politických stávek horníků neměla takovou účast, s jakou opozice počítala. Ani zrušení referenda o vztahu ke Svazu, ani získání většinové odpovědi „ne Svazu" se opozici nepodařilo. Naopak, absolutní většina obyvatel RSFSR, Ukrajiny a dalších republik se vyslovila za zachování a obnovu Svazu. Výsledky re-

* Jak řekl v jednom svém vystoupení V. Šejnis, kdyby se Jelcinovy výzvy ze zimy a jara roku 1991 o odstoupení Gorbačova tehdy realizovaly, v srpnu by zvítězili pučisté.

Demonstrace na Manežnim náměstí, březen 1991

ferenda se staly nejen vítězstvím prezidenta SSSR, ale především vyjádřením vůle národa na zachování celistvosti země.

Využil jsem tento úspěch, kterého bylo dosaženo v době rostoucí krize, a navrhl jsem představitelům Ruska, Ukrajiny, Běloruska, Uzbekistánu, Kazachstánu, Ázerbájdžánu, Kyrgyzstánu, Turkmenistánu a Tádžikistánu provést důvěrné setkání k vypracování společného programu konkrétních společných postupů.

K tomuto setkání došlo na konci dubna a je známé pod názvem Novo-ogarjevské setkání 9+1. Jednání se účastnil také Jelcin, který si v té době vytvářel výhodné podmínky pro prezidentské volby v Ruské federaci. V Novo-Ogarjevu bylo přijato společné komuniké o neodkladných opatřeních ke stabilizaci země a překonání krize. Shodli jsme se, že hlavním prostředkem ke stabilizaci bude co nejrychlejší uzavření svazové smlouvy.

Novo-ogarjevská dohoda sehrála roli i v prohraném útoku na generálního tajemníka, který plánovala část spolustraníků. Formálně sice souhlasili se závěry XXVIII. sjezdu, ale chtěli se

zbavit Gorbačova a jeho perestrojkového zaměření. Rozhodující boj byl nasměrován na dubnové plénum ÚV. Ve Smolensku se pod rouškou příprav 50. výročí začátku Velké vlastenecké války první a druzí tajemníci městských výborů Moskvy, Leningradu, Kyjeva, Minská, Brestu, Kerči, Murmanská, Novosibirsku, Oděsy, Sevastopolu a Tuly dohodli o odstranění Gorbačova z postu generálního tajemníka. S tímto cílem se navrhovalo svolání mimořádného sjezdu strany, které iniciovalo vedení KS Ruska. Dubnové plénum ÚV, stejně jako předtím ruský a XXVIII. sjezd strany, se chtělo zbavit perestrojky a Gorbačova. Vystoupení prvních tajemníků ÚV Ukrajiny, Běloruska, moskevské, leningradské organizace a mnoha dalších zněla hrozivě. Mluvili o nastolení výjimečného stavu.

Mou odpovědí bylo, že odcházím z postu generálního tajemníka a jednání jsem opustil. To zřejmě nikdo nečekal. Více než 70 členů ÚV sepsalo prohlášení o podpoře generálního tajemníka a navrhli svolání mimořádného sjezdu. Po tříhodinové debatě se na mě obrátilo politbyro s prosbou, abych vzal svůj úmysl zpět. Nazarbajev a další členové ÚV, kteří si zachovali zdravý rozum, dali najevo svůj odpor k destruktivním výpadkům proti generálnímu tajemníkovi.

V závěrečném projevu jsem řekl, že boj ve straně je jako hostina v době moru a dialog o další teorii a politice strany bude hlavním tématem nového programu na XXIX. sjezdu KS. Výsledkem bylo přijetí velmi důležitého rozhodnutí.

Novo-ogarjevská dohoda pomohla Pavlovovu* vedení vypracovat společné s vedením republik protikrizový program, na jehož realizaci přijaly neformálně účast i pobaltské republiky. Tento dokument jsem podepsal 5 června. Byl vydán jako „Program společného postupu ministerského kabinetu SSSR a vlád suverénních republik o vyvedení ekonomiky z krize do tržních podmínek". Již následující měsíc se začala protikrizová strategie realizovat.

* V. S. Pavlov - po funkci ministra financí byl jmenován do čela ministerského kabinetu v lednu 1991 - poté, co v prosinci těžce onemocněl N. I. Ryžkov.

Rok po přijetí Deklarace státní suverenity RSFSR, kde bylo uvedeno, že Rusko je součástí Svazu, se 12. června uskutečnily volby prezidenta RSFSR. Většinu hlasů s velkým náskokem získal Boris Jelcin. Hlas mu dalo 40 % obyvatel Ruské federace. Ostatní kandidáti - Ryžkov, Bakatin, Žirinovskij a Makašov - zaostali. Kandidáti KSSS prohráli ve všech významnějších městech, to znamená tam, kde je největší koncentrace pracujícího lidu a inteligence. To byla prohra celé Polozkovovy KS Ruské federace a těch členů politbyra, kteří ho vybrali.

Vcelku příjemné bylo zjištění, že ti, kdo volili Jelcina, netrvali na „odchodu ze Svazu", a tím na jeho likvidaci. Taková hesla ani v programu prezidenta nezazněla. Nezávislost, suverenita, osvobození Ruska od „diktátu centra" a také od „loudilů" z jiných republik - to ale bylo slyšet na každém kroku. Jelcin byl zvolen prezidentem RSFSR a já jsem považoval za důležité uznat jeho zvolení a dohodnout se s ním na podpisu nové svazové smlouvy.

Nakonec byl odsouhlasen nový text svazové smlouvy a datum - 20. srpna - s ceremoniálem podpisu. V červenci na plénu schválil ÚV KSSS nový Program KSSS, který vnesl do parlamentní strany sociálnědemokratickou orientaci.

Moji oponenti a odpůrci, kteří se projevili na dubnovém plénu ÚV, udržovali hranici slušnosti a pouze nadšeně tleskali po Lukjanovově vystoupení. Ale zdání smířlivosti bylo klamné. Pokud stoupenci mimořádných činů nedosáhli svého přání legální cestou, hledali jiná východiska.

Uprostřed roku 1991 zavládla určitá politická rovnost mezi svazovým centrem a představiteli většiny svazových republik. Konečně. Rovnoprávnost byla potřeba proto, že nerovnováha měla vliv na subjektivní i objektivní příčiny oslabení ekonomického vývoje.

Vzájemné porozumění v tendencích „9+1“ otvíralo možnost jednotného úsilí na novém kompromisním základě. Objevily se nové snahy o spolupráci v Litevské, Lotyšské a Estonské republice. A tím se otvíraly perspektivy konstruktivního posunu v hlavních směrech.

A v této atmosféře se několik dnů před mým odjezdem na dovolenou na Krym, kde jsem se chtěl věnovat přípravě k podpisu svazové smlouvy, uskutečnilo 30. července mé setkání s Jelcinem a Nazarbajevem. V neformálním rozhovoru jsme důvěrně probírali naše společné kroky po podpisu svazové smlouvy. Předběžně jsme se dohodli na uspořádání voleb svazového prezidenta, na možných kádrových změnách ve svazovém ministerském kabinetu a o jeho statutu.

Jak vyšlo najevo později, celý tento rozhovor byl odposlouchávám KGB. Odposlech posloužil některým vysokým představitelům k rozhodnutí zúčastnit se přípravy a následně provést státní převrat. V každém případě je jasné, že Jazov se rozhodoval: podpořit nebo nepodpořit Krjučkova? Ale záznam s jeho jménem Jazova popostrčit správným směrem.

Srpnový puč

Domluvené datum podpisu nové svazové smlouvy - 20. srpna - mohlo a mělo být historickým mezníkem pro celou zemi. Samotný akt podpisu by dal společnosti a světu jasný signál o připravenosti představitelů většiny - devíti svazových republik a svazového centra - společným úsilím stabilizovat situaci v zemi. Byl by položen právní základ k zachování celistvosti svazové společnosti. K pokračování její demokratické obnovy cestou rozvoje federativních vztahů. Dohoda by upevnila reálnou a racionální rovnováhu zájmů republik i centra a zachovávala by nutný prostor pro nové demokratické reformy. V telefonickém rozhovoru 14. srpna mi Jelcin sdělil, že je pod velkým tlakem lídrů Demokratického Ruska. Moje odpověď byla krátká: „Tebe kritizují za .zachování impéria', mě za jeho rozpad! To svědčí o tom, že jdeme správnou cestou."

Za tři dny jsem se tváří v tvář setkal s jinými odpůrci dohody. Skupina vyšších státních a stranických funkcionářů odstřihla prezidenta SSSR od komunikačních prostředků a izolovala ho s rodinou a spolupracovníky ve vile ve Forosu. Tato skupina

chtěla ve společnosti zavést ultimativně výjimečný stav a převést veškeré prezidentské pravomoci na viceprezidenta Janajeva, neboť prezident měl rezignovat. Bez zaváhání jsem to kategoricky odmítl. Oznámil jsem, že vytvoření Státního výboru pro výjimečný stav je možné jen se souhlasem Sjezdu lidových poslanců nebo Nejvyššího sovětu SSSR. Musí se svolat sjezd nebo sovět, aby konal. Jinak jde o zločin, za který se odpovídá - a to pěkně „po rusku". Doufal jsem, že to návštěvníky donutí změnit jejich úmysly.

Když poslové nezískali můj souhlas ani k jedné jimi navržené variantě a viděli můj jasný odpor, byli v rozpacích. O jejich dalekosáhlých plánech nás přesvědčilo to, že spojení nebylo obnoveno, přístup k vile nebyl možný a její izolace byla ještě posílena. To potvrzovalo naplánované uvěznění prezidenta a převzetí moci.

Důvod převratu byl zřejmý: prezident SSSR nemůže vykonávat svou funkci kvůli těžké nemoci, která bude brzy potvrzena lékařskými zprávami. Není těžké si představit, jakými způsoby to mohly „kompetentní orgány potvrdit". Jak se ukázalo, „důkazy" o těžké nemoci prezidenta a jeho neschopnosti plnit své povinnosti byly od lékařů požadovány na základě osobního příkazu předsedy KGB. Ale ani tak nebyly získány. Klobouk dolů před našimi lékaři - nikdo z nich nepodlehl nátlaku. To znamenalo, že příkaz byl nezákonný.

Dny a noci tohoto puče se stovkami tanků a obrněných transportérů na náměstích a v ulicích Moskvy se pro občany, pro nové demokratické principy a perestrojku staly svého druhu okamžiky pravdy.

Puč diskreditoval perestrojku jako sociálně-politický proces, jehož smyslem a cílem byla mírová, nenásilná obnova, demokratizace společnosti a proces překonání odcizení moci od národa. Puč znamenal jednoznačný směr zpátky do minulosti, kde vládly příkazy shora a autorita strachu - neměnné atributy vztahů mezi mocí a národem.

Lidé brzy pochopili lživé argumenty nastalé situace. Nikde, ani v Moskvě, ani v Leningradu, ani v jiných městech pučisté nezískali masovou podporu. Navíc stovky tisíc občanů v Mosk-

Přílet do Foros u, srpen 1991

vě vystoupili proti Státnímu výboru pro výjimečný stav (SWS). Moskevský sovět i Nejvyšší sovět Ruské federace zaujaly důstojné občanské a politické pozice. Veřejně proti SWS vystoupil jelcin, kterému navrhli spolupráci a v případě jejich podpory slíbili prezidentskou funkci.

Moje odmítnutí spolupráce se spiklenci zbavoval SWS legitimnosti, otřásl jejich počátečními plány a vnesl do jejich řad zmatek a nesoulad. Setkali se s masovým protestem v Moskvě, s odmítnutím některých vojenských důstojníků v účasti na útoku, a tak se SWS otřásl a 21. srpna puč skončil. Mohlo by se zdát, že perestrojka a demokracie zvítězila. Ale puč podkopal autoritu svazových orgánů moci i vedení. Byla podryta i autorita prezidenta Svazu - především tím, že nejvyšší zákon, jakým je Ústava, byl porušen lidmi z nejbližšího prezidentova okolí. Mezi nimi byl Anatolij Lukjanov - předseda Nejvyššího sovětu SSSR. Nyní se ze všech sil snaží distancovat od SWS.

Moskva v době puče, srpen 1991

Ale všechno, co je dnes známo o jeho chování v těch dnech, svědčí o tom, že bez jeho zrady by se Krjučkov a ostatní nerozhodli konat.

Byl přerván tak těžce vybojovaný proces vzájemného porozumění a soužití svazového centra a svazových republik, které se stávaly suverénními a spolupracovaly na základě reálných federálních vztahů.

Už během puče, kdy byla společnost vržena do násilnické atmosféry, začalo vyhlašování nezávislosti na centru v Estonsku, Lotyšsku, na Ukrajině, v Bělorusku, Moldávii, Ázerbájdžánu, Kyrgyzstánu, Uzbekistánu. Rozložení sil v zemi se změnilo. Pochopitelně, už to byla jiná země. Mluvil jsem o tom po návratu z Forosu. Já už jsem byl také jiný...

Zrada mně dobře známých lidí, kteří za mými zády připravili a provedli puč, mnou hluboce otřásla. Nejen, že zneužili mojí důvěry, obelhali mé a zradili. Ale hlavně jsem obelhal já sám se-

Návrat z „dovolené", 22. srpna 1991

be, když jsem přecenil jejich lidské, morální a politické kvality. Musím konstatovat, že na samém vrcholu perestrojky, kdy jsme se tak těžce domluvili na nových perspektivách, mnou vybraní „kandidáti" cynicky zradili demokratické cíle a ideály, díky kterým byla v určitém smyslu slova započata obnova země, státu, společnosti. Dali přednost silovým prostředkům, politice zastrašování, podvodů, nemluvě o nezákonných praktikách. Zvítězila u nich politická krátkozrakost.

Těžkým úderem bylo jednání části tajemníků ÚV, kteří nevystoupili proti pučistům, neboje dokonce podporovali. Výjimkou bylo, bohužel, jen pár soudruhů. Za těchto podmínek jsem přijal těžké rozhodnutí vzdát se povinností generálního tajemníka ÚV KSSS a navrhl samorozpuštění ÚV. Byl jsem vždy proti obviňování milionů komunistů z hříchů a proti pokusům očernit celou historii a činnost KSSS. Ale na stranických kádrech byly jasně viditelné stopy byrokracie a negativní vlastnosti stra-

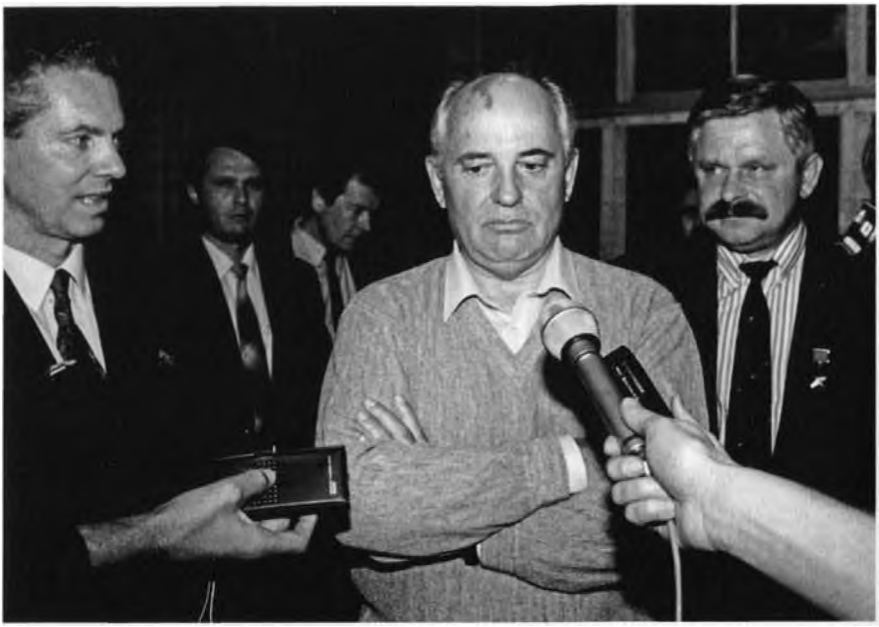

První rozhovor po návratu z Foros u na Krymu, 2 2 . s rpna 1 99I

nicko-administrativního systému. A události, které se odehrály před pučem a ve dnech puče potvrdily toto hodnocení.

Nemohu nezmínit nekompromisní roli Borise Jelcina v boji se SWS. Vítězství pučistů by vrhlo zemi nazpět s těžko překonatelnými negativními důsledky. Druhou stranou mince však byla skutečnost, že Jelcin se stejnou razancí, s jakou se postavil proti spiklencům, dokázal vést boj proti svazové státnosti, která podle něj byla hlavním nebezpečím pro suverenitu Ruska.

jelcin po mém návratu z Forosu mimo jakékoliv ústavní zákonitosti podepsa! příkazy o podřízenosti svazových orgánů republikovým. Do svazových budov byli posláni představitelé RSFSR s pravomocemi kontrolovat a měnit jejich instrukce.

Svým rozhodnutím během puče (o kterém už jsem psal) posílil Jelcin svou roli prezidenta Ruské federace a tu chtěl využít i ve svém dalším konání. Sílily separatistické tendence v repub-

likách, které začaly rychle „privatizovat" svazové budovy a zařízení na svých územích. A tím Jelcin pokračoval ve své uzurpátorské činnosti, která stála za rozpadem SSSR.

Poslední pokus o záchranu Svazu

V době po puči jsem předpokládal, že se s přihlédnutím k odehraným událostem a novému rozdělení sil musíme aktivně pokusit o uzavření nové svazové smlouvy. Většina představitelů svazových republik souhlasila s tím, že je svazová smlouva možná a neodkladná, a vyjadřovali připravenost se na ní podílet. Jelcin s touto činností vyjádřil souhlas a účastnil se veřejných pracovních setkání.

V usnesení, které bylo přijato 2. září 1991 na mimořádném Sjezdu lidových poslanců Svazu, bylo ustanoveno, že zvolení zástupci země v čele s prezidentem SSSR a prezidenty a předsedy Nejvyšších sovětů svazových republik souhlasí s neodkladnou „přípravou a podepsáním Dohody o Svazu nezávislých republik, ve kterém si každá z nich může sama vybrat formu své účasti". Na sjezdu byl přijat zákon SSSR „O orgánech státní správy a vedení Svazu SSR v přechodném období".

Nově započatá práce nad touto dohodou byla těžká, ale krok za krokem se posouvala vpřed. Podařilo se najít vzájemné porozumění a společný jazyk se všemi účastníky, především s Nazarbajevem, který byl pro rychlejší podpis svazové smlouvy.

Hlavní překážky stavěl Jelcin. Proti práci nad dohodou otevřeně nevystoupil, ale snažil se brzdit posun vpřed a neustále se odkazoval na dříve projednané formulace. Jeho cílem bylo odstranění základního principu dohody, a tím bylo vytvoření „jediného konfederativního společenství".

Sabotáž svazové dohody se Jelcinovi dařila až téměř do konce listopadu. Byla to taktika a strategie, rozpracovaná samotným prezidentem. Porážku pučistů hodlali využít radikální demokraté jako šanci k likvidaci svazových struktur a osvobození od svazových povinností i od samotného Svazu. Tuto linii vyjádřili ve svém memorandu ze září 1991, o jehož nutnosti pře-

svědčili i Jelcina, který byl vzdálen od moskevských záležitostí v Soči. Jeho autory děsilo, že se prezidentovi SSSR daří nadále pokračovat v práci nad svazovou dohodou a že se rozjíždí činnost nových svazových struktur - především Státní rady a Mezirepublikového ekonomického výboru. Úspěšně začala i práce na přípravě ekonomické dohody, kterou vedl Javlinskij.

Na zasedání Státní rady 15 října Jelcin prohlásil, že než se přistoupí k reformám, hodlá „dobít" centrum: „Během měsíce zavíráme účet svazových ministerstev, jejichž služby nevyužíváme."

Dne 18. října prezident SSSR a představitelé osmi republik (bez Ukrajiny, Moldávie, Gruzie a Ázerbájdžánu) podepsali Dohodu o ekonomickém společenství nezávislých republik, jak to bylo předjednáno na sjezdu, a následně se k ní přidala i Ukrajina.

V tu dobu Jelcin potvrdil: Rusko přerušilo financování svazových ministerstev kromě ministerstva obrany, dopravy a atomové energie. Na konci října Jelcin oznámil záměr vytvoření Ruské státní banky, snížení počtu spolupracovníků Ministerstva zahraničních věcí SSSR o 90 % („takové ministerstvo Rusko nepotřebuje") a rozpuštění 80 % svazových ministerstev apod. Svazové centrum mělo na jaře 1992 dosáhnout ekonomické stabilizace a během roku měl začít ekonomický růst.

Jelcinovo prohlášení šokovalo svazové republiky i Západ. Na podzim roku 1991 měla největší význam pro osud Svazu bezodkladná stabilizace finančních a ekonomických vztahů se Západem, které byly skutečné oslabeny krizí a přerušeny a zablokovány během puče. Naši západní partneři to chápali, ale s reálnou podporou vyčkávali. Proto jsem celý podzim - od září do listopadu - neustále kontaktoval zahraniční lídry - Majora, Kohla, Mitteranda, Bushe, Andreottiho, Gonzáleze, ministry zahraničí a financí „Sedmičky" i ostatních zemí, poslance i významné byznysmeny a pokoušel se je přemluvit k praktickým krokům. Nejvíce porozumění projevili Francouzi, Němci a Italové.

Jako první přijel v září do Moskvy Major, který tehdy koordinoval „Sedmičku", aby zjistil možnosti realizace londýnských

dohod. V listopadu mi oznámil, že „Sedmička" a Evropské společenství odsouhlasily program rychlé pomoci v hodnotě 10 miliard dolarů.*

Byla naplněna dohoda o přijetí Svazu jako asociovaného a následně plnoprávného člena Mezinárodního měnového fondu. S jeho výkonným ředitelem Camdessusem jsme 20. listopadu v Moskvě projednali možnosti fondu v součinnosti s naší ekonomickou reformou.

Dne 23. listopadu mi Javlinskij, který se projevil jako schopný zástupce ředitele mezirepublikového ekonomického výboru, předložil úspěšně rozpracovanou a republikovými zástupci odsouhlasenou zprávu o důležitých směrech a problémech realizace Dohody o ekonomickém společenství.

Javlinskij smrtelně vážně uvažoval, že by tato dohoda začala v plné síle fungovat hned od roku 1991. Překážkou byly pouze politické záležitosti. Avšak v konečném řešení vše záviselo na podpisu nové svazové smlouvy. Podle návrhu mělo Svazové konfederativní společenství mít národem zvolené instituce - parlament a prezidenta. Společnou armádu. Společný peněžní systém. Dvojí občanství - každé republiky a Svazu. Svazové centrum by mělo na starost strategické otázky vnitřní a vnější politiky, hlavní mezinárodní dohody... S tímto návrhem 4. listopadu v principu souhlasili všichni účastníci Státní rady. Dohodli jsme se na parafování tohoto návrhu, aby ho představitelé republik mohli předat k přijetí republikovým parlamentům.

V té době se jako velmi aktivní podílník Jelcinova rozbíjení Svazu projevil Leonid Kravčuk. Prohlásil, že Ukrajina nebude parafovat Dohodu o ekonomickém společenství, pokud za ní budou stát centrální orgány jakéhokoliv druhu...

Tento postoj člověka, který se nacházel v centru dění té doby, byl pro Jelcina přímo „záchranným kruhem". Ten chápal, že je riskantní otevřeně hovořit o zbytečnosti Svazu. A najednou tohle: já nejsem proti Svazu, ale Kravčuk a Ukrajina ano, a jaký je to Svaz bez ní? A na tomto základě Jelcin ve Státní radě

Když tu dobu popisují Jelcin a Gajdarova vláda, „zapomínají" na to.

14. listopadu při diskuzi o návrhu svazové smlouvy, ve které už byly zapracovány připomínky jednotlivých republik, vystoupil proti prakticky odhlasovanému návrhu o vytvoření svazového společenství.

Rozzlobil jsem se a kategoricky odmítl účast na rozpadu jednotné svazové společnosti. Tehdy mě podržel Nazarbajev: „Musím potvrdit, že všichni, kdo jsme se tu sešli, máme úmysl i vůli vytvořit politický svaz s jednou armádou, územím i danými hranicemi." Nakonec jsme došli k formulaci „demokratické konfederativní společenství". Podepisování jsme dohodli na 25 listopadu.

Po zasedání Státní rady jsem na dotaz novinářů: „Jak se bude země jmenovat?" nechal odpovědět Jelcina. A ten řekl: „Dohodli jsme se, že to bude Svaz - demokratické konfederativní společenství."

Ale na zasedání Státní rady 25 listopadu nepřijel Kravčuk. Jelcin na začátku poznamenal, že v Nejvyšším sovětu RSFSR většina nesouhlasí s formulací „Svaz - demokratické konfederativní společenství". A ještě dodal: „Dohoda bez Ukrajiny - nemožné. Svaz nebude. Počkáme na Ukrajinu."

Na to měl svůj postup: separatisté někde v koutku zaujmou jasnou pozici a pak vyrazí ze zálohy. Navrhl považovat text za odsouhlasený a poslat ho ke schválení Nejvyšším sovětům. Jelcin věděl, že v tomto stavu se dokument nesmí podepsat... Po jelcinovi odmítli parafovat další účastníci zasedání. Byl jsem tímto přístupem krajné rozladěn.

Vyčerpal jsem všechny možnosti vrátit Jelcina k původním formulacím, takže jsem se rozhodl: „Mně to stačilo. Na rozpadu Svazu se podílet nebudu. Zůstaňte tu a řešte. Veškerá zodpovědnost padá na vás." S těmito slovy jsem odešel do své kanceláře a účastníky zasedání jsem tam zanechal.

Za nějakou dobu se u mě objevili Jelcin a Šuškevič. Přinesli návrh, ve kterém byla původní formulace ze 14. listopadu - „Svaz nezávislých států - konfederativní demokratický stát". Zanesl jsem svoje poznámky do textu usnesení Státní rady, se kterými Jelcin i Šuškevič souhlasili. Pak jsme se vrátili do sálu a pokračovali v plném počtu v práci. Všichni účastníci se pode-

psali pod společné komuniké a odeslali návrh Dohody o Svazu nezávislých států - konfederativním demokratickém státě na projednání Nejvyšším sovětům republik i Svazu. Tento návrh byl zveřejněn 27. listopadu 1991.

Jelcinova hra o název nové svazové dohody hraničila s pokrytectvím.

Dne 30. listopadu, den před ukrajinským referendem, mél Jelcin hovor s Georgem Bushem. Vzpomínám si, že Jelcin požádal Bushe, aby jeho obsah držel v tajnosti, dokud nebudou vyhlášeny výsledky ukrajinského referenda. Kravčuk i Šuškevič informovali prezidenta USA o svém setkání s Jelcinem v Bělorusku. Jelcin měl i další tajné kontakty s prezidentem Bushem ohledné otázek týkajících se SSSR. Bush mu jasně řekl, že stojí za zachováním Svazu na základě nové dohody.

V ukrajinském referendu, tak jako v Aktu vyhlášení samostatnosti Ukrajiny 24. srpna 1991, se otázka o vystoupení Ukrajiny ze Svazu (jak to předpokládaly svazové zákony) a tím spíše o jeho likvidaci, vůbec neobjevila. Vyhlášení nezávislosti Ukrajiny nedávalo možnost začlenění do nového Svazu, tím spíše v konfederativní formě. Představit si hlasování za samostatnost jako rozchod se Svazem se jeví jako nevěrohodné, jako podvod a klam. Pro dokreslení atmosféry těchto dnů jsou typická hesla nacionalistických radikálů: Rusko nás okrádá! Bez Ruska se nám bude žít lépe než ve Francii! Za dva či tři roky budeme mít na Ukrajině ekonomický zázrak ap.

Nejvyšší sovět SSSR schválil 3. prosince návrh Dohody o SNS. Ten den jsem se obrátil na poslance Nejvyšších sovětů republik s žádostí, aby podpořili návrh svazové dohody - „aby si země s podpisem dohody vydechla a získala by důležitou oporu i naději ve společné cestě vpřed". Tato výzva odpovídala závěrům všesvazového referenda z března 1991. To vše proběhlo v předvečer bělověžského setkání.

Tajná operace ke zničení Svazu

Na počátku prosince 1991, když mě Jelcin informoval o své nadcházející cestě do Minsku, opomněl mi sdělit to hlavní: že prezidenti Ruska a Ukrajiny, a později se přidal i předseda běloruského parlamentu Šuškevič, mají v úmyslu tajně podepsat dokumenty, ve kterých opouštějí právní a politické základy existence Sovětského svazu a souhlasí s jeho likvidací pod krytím vzniku Společenství nezávislých států.

Setkání proběhlo v přísném utajení pod ochranou speciální jednotky v bělovežské vládní rezidenci Viskuli, blízko hranic s Polskem. „Pracovali jsme v emocionálně vypjaté situaci a napětí se každou minutou stupňovalo," vyprávěl později Jelcin.* (Jako obyčejně přeháněl emocionální náboj - to je jasné). Ruskému prezidentovi poskytovali konzultace a i jinak mu pomáhali Burbulis, Gajdar, Kozyrev a Šachraj. Spěchali celou noc: „Bylo nám jasné, že všechny dokumenty se musí podepsat tady, nic se nesmí odkládat,"* přiznával ruský prezident.

Ale proč zrovna tam - v pustině, kam se těžko dostává tisk, televize, státní představitelé a diplomaté? Jistě proto, že věděli: děláme něco, co nesmí dopředu spatřit světlo světa a dostat se na veřejnost, co může být oznámeno až jako hotový fakt. 8. prosince Jetcin, Kravčuk a Šuškevič, který s některými anti* svazovými prohlášeními nesouhlasil úplně, podepsali Prohlášení představitelů republik Běloruska, Ukrajiny a RSFSR a Souhlas ke spolupráci nezávislých států.

V dokumentech bylo uvedeno: „Rozhovory o podpisu nové svazové smlouvy se dostaly do slepé uličky, objektivní proces odchodu republik ze Svazu SSR a vznik nezávislých států se stal reálným faktem." Vždyť neuběhly ani dva týdny od chvíle, kdy 25 listopadu představitelé sedmi svazových republik poslali návrh svazové smlouvy do parlamentů jednotlivých republik. O tom svědčí jimi podepsané oficiální komuniké. Ale jestli

* B. Jelcin: *Zápisky prezidenta*, Moskva, 1994, s. 150

se skutečně a nečekaně objevila slepá ulička, tak proč se o ní nemluvilo na Státním sovětu v Moskvě, kde se vedly rozhovory na základě a v souvislosti s Novo-ogarjevskými dohodami? Odpověď je jasná: protože v Moskvě všichni z republik a především z Kazachstánu do poslední chvíle vystupovali pro vznik konfederativního svazu republik, a ne pro nějaké „plácnutí do vody".

Kromě tvrzení účastníků bělověžských jednání nic nenasvědčovalo tomu, že by republiky chtěly vystoupit ze Svazu. Kdo a jak určil tento „fakť? Kdo zplnomocnil „trojku" k takovému rozhodnutí? Rozumné odpovědi na tyto otázky nebyly a nejsou. Většina představitelů svazových republik o odchodu ze Svazu neuvažovala. I přes „konstatování" bělověžských dělitelů neměla po puči vyhlášená samostatnost republik sama 0 sobě žádný právní ani praktický podklad, ani slib dobrovolné proveditelnosti ve Svazu. Přesto - vytvoření konfederativního společenství by bylo pro republiky výhodné a pro absolutní většinu obyvatel Svazu psychologicky přijatelné.

Bělověžská dohoda „konstatovala", že „Svaz SSR jako subjekt mezinárodního práva a geopolitické reality přestává existovat". A přitom národy SSSR se v referendu ze 17. března vyjádřily pro zachování Sovětského svazu.

To, co proběhlo tajně a zločinně v Bělověži - řečeno lékařskou terminologií -, svědčí o umrtvení živého, i když silně traumatizovaného organismu, jeho rozřezáním. Hlavním a skutečně aktivním „lékařem" byl prezident Ruska.

„Bez Ruska by nebyla bělověžská dohoda, bez Ruska by se Svaz nerozpadl," tak tehdy popsal situaci prezident Kazachstánu Nazarbajev *(Nězavi si maj a gazeta* tom psala 6 května 1992).

Podle svědectví Grigorije Javlinského, který musel na Jelcinův příkaz přepustit své místo Gajdarovi: „Boris Nikolajevič a lidé v jeho nejbližším okolí měli své politické priority, kterým podřídili vše, a chtěli je realizovat v každém případě. Jedná se především o jediný okamžik (přímo jeden den) nejen politického, ale i ekonomického rozpadu Svazu, likvidaci koordinujících ekonomických orgánů, zahrnujících finanční, investiční 1peněžní sféru. Dále celkový odklon od svazových republik,

i těch, které v tu dobu vůbec tuto otázku neřešily, např. Běloruska a Kazachstánu... Taková byla politická objednávka." *(Li těraturnaj a gazeta,* 1992, č. 40).*

Hlavním zájemcem o rozdělení a likvidaci svazového společenství byl Jelcin a nejradikálnější křídlo Demokratického Ruska, zaslepené utopickou všemocností svobodného a neregulovaného trhu a jeho okamžitým přenesením do ruských podmínek. O tom svědčí již ustanovující program Sovětu představitelů Demokratického Ruska z roku 1990, kde je uvedeno, že půjdou od „výměny stávajícího vedení SSSR v čele s M. Gorbačovem" k „paralelním strukturám", které budou schopny „vytěsnit" nynější svazové uspořádání a budou základem pro budoucí společenství.

Nedivím se, že Kravčuk následné osobně přiznal *(Rabočaj a gazeta,* Kyjev, 1991,11. prosince), že „podepsal dokument rychle, během jednoho večera, bez jakýchkoliv připomínek, diskuzí a schvalování". Podle Kravčukova doznání nebyli přesvědčeni, že „lidé přijmou prohlášení jako závazné, legitimní".** „Všichni jsme cítili, že legitimnost přijatého dokumentu je nedostatečná."*** Pravda pravdoucí.

Bělověžská dohoda a celá procedura jeho přijetí z pohledu legitimity by neustála žádnou kritiku. Ale touha po moci, osobní, politické a další zájmy byly silnější než všechny právní předpisy.

* Tento postoj nemohou Javlinskému dodnes odpustit radikální demokraté „první vlny", pouštějící se do přímého hanobení jednoho z nejvýznamnějších vědců a společenských a politických představitelů Ruska.

** *Svaz byl o možné zachrání t*s. 443

*** *Svaz byl o možné zachrání t*s. 457

Proč ta k spěcha li?

Vzpomínám na televizní debatu k pátému výročí rozpadu SSSR, které se účastnili Šachnazarov, Šuškevič, Burbulis a další.

Redaktor se zeptal Burbulise: „Projekt SNS se neujal?" Tázaný přikývl.

„A co mohlo být místo SNS?" ptal se redaktor.

„Zcela jistě Gorbačovův Svaz."

Burbulis se snažil vypadat neutrálně. Sám však po celou dobu směroval Jelcina a úporně „pracoval" na rozpadu Svazu. Ale Svaz bylo možné zachránit a obnovit. Udržoval jsem tento směr až do konce. A to všechny odpůrce Svazu dráždilo.

V listopadu 1991 se na post ministra zahraničních věcí SSSR vrátil Eduard Ševardnadze. To bylo signálem pro svazové republiky i pro celý svět, že prezident SSSR se pokusí aktivně věnovat vnější politice všemi směry. Tento trend se zastavil díky jednoznačně prozápadní zahraničněpolitické linii Kozyrevova Ministerstva zahraničí RSFSR. Tedy, snažil jsem se proti hlasitým tvrzením odpůrců svazového uspořádání, že se Svaz rozpadl a přestal existovat, „sbírat střípky" a bojovat za Svaz „do posledního dechu".

Za této situace se Jelcinovo vedení rozhodlo vnucovat svoje separatistické a likvidátorské plány. Za zády prezidenta SSSR využíval Jelcin svoje důvěrné kontakty se zástupcem ministra obrany SSSR generálem Gračovem, ministrem vnitra SSSR generálem Barannikovem a ministrem obrany SSSR Šapošnikovem. Mohl spoléhat na jejich podporu v bělověžské záležitosti. Jak mám posuzovat tyto činy generálů, kteří přísahali věrnou službu Svazu?

V Bělověži prohlásili Svaz za „bývalý", informovali o tom prezidenta USA (?!), a přesto se tři republikoví „vůdci" báli setkat s prezidentem SSSR. Setkání bylo již dříve dohodnuto na 9. prosince v Kremlu. Kravčuk ani Šuškevič do Moskvy nepřijeli, jelcin se chtěl pojistit a mít zaručenu bezpečnost.

Co zbývalo prezidentovi SSSR, když zjistil, že by Svaz neměl existovat? Uvěznit Jelcina a jeho souputníky za protiústavní

S Jelcinem a Jakovlevem v Kremlu, prosinec 1991

činnost? Problém byl v tom, že prezident Svazu už neměl plnou kontrolu nad bezpečnostními orgány a armádou. Pokud bych se rozhodl opřít o určitou část silových struktur, mohlo by dojít k ostrému politickému konfliktu s krveprolitím a negativními následky. Na to jsem nemohl přistoupit - to bych přestal být sám sebou. Ale „zradit" Svaz, dokud byla i malinká naděje na jeho existenci, to jsem nemohl a bojoval jsem až do konce za jeho záchranu.

Dne 9. prosince jsem chtěl zhodnotit novou svazovou smlouvu i bělověžskou dohodu v nejvyšších sovětech svazových republik a Nejvyšším sovětu Ruska. Protože prohlášení přineslo jinou formulaci státnosti, která byla v kompetenci Sjezdu lidových poslanců SSSR, navrhl jsem okamžité svolání sjezdu, a nikoliv celonárodní referendum.

Odpovědí bylo blokování účasti zástupců RSFSR a Běloruska na tomto Sjezdu lidových poslanců SSSR. Probírání návrhu sva-

zové smlouvy v republikových parlamentech neproběhlo. Ruské vedení se za jakoukoliv cenu chtělo dobrat přijetí bělovéžské dohody jasnou parlamentní většinou. K tomu Chasbulatov využil Zjuganova. Politický, informačně-psychologický a další nátlak na lidové poslance RSFSR a mezi nimi i členy KS Ruska, kteří byli nerozhodní a vyjadřovali nesouhlas s bělověžskou dohodu, přineslo výsledky. Z 201 poslanců hlasovalo „pro" 188 poslanců, „proti" 6 a zdrželo se 7 osob.* Proti likvidaci Svazu hlasovali S. N. Baburin, V. B. Isakov, I. V. Konstantinov, S. A. Polozkov, R A. Lysov a N. A. Pavlov.

Projednávání a rozhodování pro zemi osudového problému probíhalo v Nejvyšším sovětu RSFSR v uspěchané atmosféře vítězného ultrapatriotismu.

Ve vystoupeních Jelcina a jeho stoupenců zaznělo: jedině Rusko osvobozené od svazového centra může uzavřít spravedlivé a nadějné vztahy s ostatními republikami. Veškeré dotazy poslanců byly zamítnuty. Komunista kosmonaut Sevasťanov vyzýval všechny, aby hlasovali „pro", aby se „zbavili Gorbačova". Výsledky hlasování se oslavovaly vestoje a bouřlivým potleskem. Tak radikální demokraté společně s komunisty pohřbili Velkou Rus, jejímž pokračovatelem byl Sovětský svaz. A za necelé dva roky - v říjnu 1993 - prezident Jelcin rozpráší tento Nejvyšší sovět Ruské federace téměř tak kruté jako bolševici mimořádné zasedání v roce 1918 - střelbou z tanků.

Dodnes není jasné, kolik v těch dnech ve skutečnosti zahynulo lidí. Vyvezli je na přívěsech a pohřbili neznámo kde. Jelcin se bál, že odpovědnost padne na jeho hlavu, proto přišel s nabídkou: jestliže se nezačne vyšetřování všeho, co se událo kolem parlamentu, je ochoten dohodnout se na amnestii pučistů, jejichž činy zrovna projednával Nejvyšší soud. Tak byl proveden zločinecký výměnný obchod.

No - a co dělat nyní? Myslím, že byl možný kvalitativně nový Svaz nezávislých států, ale byl daleko. A vytvoření Celního svazu

* Bělovéžská dohoda byla ratifikována Nejvyšším sovětem RSFSR 12. prosince 1991.

Ruska, Kazachstánu, Běloruska a dalších - to byl krok správným směrem.

Dne 23. prosince jsem prakticky během dne předal Jelcinovi za účasti Alexandra Jakovleva prezidentské pravomoci. Dohodli jsme se, že svazový aparát skončí svou činnost 30. prosince.

K té době musím ještě dodat, že již v roce 1990 vědci a archiváři, kteří pracovali v rusko-polské komisi pro vyplnění „bílých míst našich vztahů s Polskem, našli dokumenty eskortních vojsk NKVD, které nepřímo, ale dostatečně závazně svědčily o odpovědnosti Beriji, Měrkulova a jejich podřízených za katyňské zločiny.

Při návštěvě polského prezidenta Wojciecha Jaruzelského v Moskvě 13. dubna 1990 jsem zveřejnil nález sovětských historiků, který obsahoval materiály NKVD o vojenských zajatcích a intervenovaných osobách. Byla tam příjmení polských občanů, kteří se v letech 1939-40 nacházeli v lágrech NKVD Kozělsko, Ostaškov a Starobělsk.

Od 13. dubna 1990 v oficiálních zprávách TASS ruská strana, vyjadřovala hlubokou lítost v souvislosti s Katyní a oznamovala, že „katyňská tragédie představuje jeden z nejtěžších zločinů stalinismu". Tehdy začalo šetření Hlavní vojenské prokuratury pod číslem 150.

Při jednání 23. prosince 1991 jsem materiály „zvláštní složky" o Katyni, které jsem obdržel toho dne ráno od archivářů, předával Jelcinovi. Dohodli jsme se, že budou předány Polákům. „A teď - řekl jsem - už je to tvoje mise, Borisi Nikolajeviči." Téměř po roce, v říjnu 1992, Jelcinova skupina, která organizovala „Úlohu KSSS u Ústavního soudu", najednou vytáhla dokumenty (přesněji řečeno kopii) „zvláštní složky" o Katyni a tvrdila, že je našla „náhodou" a že je Gorbačov „schovával" před Poláky. Vždyť všichni spolupracovníci o mém předání složky Jelcinovi dobře věděli!

Těžko říct, proč Jelcin předal kopie dokumentů polské straně až po roce, a ne během návštěvy polského prezidenta Lecha Walesy v květnu 1992 v Moskvě. Ale hodit špínu na Gorbačova nezapomněli...

Televizní projev při příležitosti abdikace prezidenta, 25. prosince 1991

V roce 1994 bylo „Katyňské šetření" přerušeno. Myslím, že pokračování vyšetřování všech okolností tohoto případu bude možné až nyní, po rozhodnutí prezidenta Ruské federace Dmitrije Medveděva, který to slíbil v souvislosti se smrtí polského prezidenta Lecha Kaczyňského při letecké katastrofě na jaře roku 2012.

Další záležitost, kterou bych nerad opomenul, se týká výmyslů o tom, že jsem si na pracovních jednáních s Jelcinem ohledně svých privilegií a zvláštního statutu imunity připravil „obrovský seznam křivd" - osvobození od trestné a soudní odpovědnosti.

Samozřejmě, že se během besed mluvilo o postavení prezidenta SSSR po ukončení jeho funkčního období. I například o jeho ochraně jako nositeli státního tajemství. V této souvislosti jsem neměl vůbec žádné připomínky, jelcin neomalené oznámil, že o imunitě prezidenta SSSR po jeho odchodu z funkce nemůže být řeč - jestliže cítí vinu, tak by bylo lepší se přiznat nyní, kdy je ještě prezidentem.

Bez mnou žádaných garancí prezidentské imunity jsem prožil téměř dvacet let. Za tyto roky jsem zažil mnohé: od divokého vystěhování prezidentského bytu i vily během 24 hodin po zákaz výjezdu za hranice 0 v době pohřbu mého přítele Willyho Brandta). Od zinscenované podoby „Norimberského procesu" nad KSSS i Gorbačovem přes vojenskou blokádu a prohlídku Gorbačovova fondu až po zákaz mých vystoupení ve sdělovacích prostředcích a vydávání mých knih. A to ani nemluvím o dvoudolarové penzi a o mnoha dalších malých i větších lumpárnách ze strany staronové nomenklatury a jejího „vůdce". Tak to byla - pro ilustraci - úroveň „bělověžské civilizace". A na ni se dostala celá zem.

V Jelcinových memoárech se můžete dočíst: „Chtěli jsme vytvořit precedens otevřeného a spokojeného života naší bývalé hlavy státu, a ten jsme vytvořili. Udělali jsme to poprvé v ruské historii." Takže to je „precedens", to je „inovace". Demagogie nejhrubšího zrna.

Ale prvnímu prezidentovi Ruské federace (Jelcinovi) byla speciálním příkazem přiznána imunita, za státní peníze vybudována knihovna v Sankt Petěrburgu nesoucí jeho jméno a v Moskvě přidělena nádherná budova pro jeho fond. To je skutečně velký krok vpřed v porovnání s „bělověžskou civilizací".

Posledních pár dnů před odchodem z Kremlu jsem po telefonu hovořil s Kohlem, Mitterandem, Majorem, Bushem a dalšími politickými partnery. Zajímali se o mé postoje, hodnocení a mé prognózy. I když jsem věděl, že chod událostí nejde úplně správným směrem, přesvědčoval jsem je, že se budu snažit využít všech možností k pokračování přátelských vztahů. Horší by bylo, zdůrazňoval jsem, kdyby došlo k dezintegraci. Tomu bychom měli zabránit.

Proto jsem podtrhl podporu Ruska ze Západu. Kladl jsem důraz na aktuální finanční a potravinovou pomoc. Zahraniční partneři se zajímali o mé plány po opuštění Kremlu. Slíbil jsem, že se nebudu schovávat v lesích a že ze společenského a politického života nehodlám odejít. Budu i v nových podmínkách nodle svých možností *a* sil podporovat demokratické reformy,

Nebudu skrývat, že porozumění a přání všeho dobrého od mých dávných známých a zahraničních partnerů často zlepšovala moji ne zrovna dobrou náladu. Měl jsem strach o osud velkého díla, které - řeknu to bez hrané skromnosti - jsem začal já a mí stoupenci. Tento pocit strachu v určité míře zmenšovalo přesvědčení, že jsem pro obnovu země, společnosti a osud svých spoluobčanů udělal a byl jsem připraven udělat vše, co bylo v mých silách.

Při úvahách nad svým posledním vystoupením před občany jsem se rozhodl, že nebudu poukazovat na ambice zakladatelů Společenství. Chtěl jsem ohodnotit chod událostí realisticky. Podtrhnout nebezpečí rozpadu státu a nutnost držet se úspěchů, kterých bylo během perestrojky dosaženo. Ve svém vystoupení v souvislosti s ukončením činnosti prezidenta SSSR 25 prosince jsem oznámil, že nesouhlasím s rozpadem země a že budu dělat vše, co bude v mých silách, aby bylo naplněno prohlášení, podepsané v Alma-Atě, a aby bylo reformami zajištěno východisko z krize...

Čtvrt století, které uběhlo od začátku perestrojky, mi umožnilo dostatečný nadhled, abych prohlásil: „I dnes jsem přesvědčen o správnosti demokratických reforem, které začaly v roce 1985" Uplynulé roky daly za pravdu nejen historické správnosti, ale i rostoucí aktuálnosti obnovy země. Tedy i hlavní smysl projevu ke spoluobčanům z 25 prosince: „Životně důležité je zachování demokratických principů perestrojky. Tyto základy nelze za žádných okolností opustit. V opačném případě by veškeré naděje na zlepšení byly pohřbeny."

Demokratické základy perestrojky, které přežily srpnový puč, byly otřeseny novým přístupem režimu osobní moci a moci „rodiny". Tento režim byl ustanoven s podporou radikálních demokratů staronové nomenklatury při využití demokratických hesel a faktické shovívavosti liberálních „vládců" Demokratického Ruska. Všechna významná rozhodnutí se přijímala za zády lidu a na jeho účet. Tak to bylo se „Šokovou terapií" i ko lapsovou privatizací, která vrhla většinu obyvatelstva do chudoby, nihilismu a způsobila sociální polarizaci, jejíž hluboká rýha se projevuje ve společnosti i nyní. První svobodné zvolený

ruský parlament byl na příkaz Borise Jelcina v říjnu 1993 rozstřílen. Začala válka v Čečensku, která přešla ve zdlouhavý a krvavý boj a její následky jsou viditelné dodnes. Prezidentské volby v roce 1996 se zvrhly v představení, ve kterém se podpláceli voliči, nezákonně se rozházely miliony dolarů, objevily se mnohé falzifikáty a byly zneužity „administrativní zdroje".

Radikální demokraté, kteří se chtěli u moci udržet za jakoukoliv cenu, se změnili v radikální liberály, kteří zapomněli na demokracii a sociální zodpovědnost. Kvůli nim byly zdiskreditovány pojmy jako „demokracie" a „reformy". V tom vidím nejen hlavní vinu „elity" 90. let, ale také dnešní chudobu celé společnosti. Vždyť celý svět se snaží najít nové cesty z globální krize a přejít na nový civilizační stupeň. Zdálo by se, že to vedení země musí vidět a chápat.

Svědčí o tom nové výzvy prezidenta Medveděva k modernizaci. jenže bez nové aktivity společnosti - pokud se tedy chce dosáhnout modernizace celé společnosti, a nejen technického zdokonalení některých výrobních odvětví - není možná. Hlavním subjektem sociální modernizace je občan s jeho právy a povinnostmi. Přerod člověka z „malinkého šroubku" v aktivního účastníka společensko-politických procesů, schopného vlastního výběru a majícího vliv na vlastní i občanský vývoj a na chod svého okolí i společnosti - to byl hlavní cíl perestrojky. A mnohého i dosáhla. Za necelých sedm let perestrojky se udělala spousta práce. Hlavní, co přinesla, byl ohromný nárůst počtu nových lidí různého věku, celých pokolení i mládeže, která přijala účast v aktivní společenské, občanské i politické činnosti.

Během perestrojky se v Rusku doslova probudila a začala žít občanská společnost. Ano, s chybami, se zbytečnými mítinky i řádnou dávkou demagogie. Ale občané už nechtěli, aby se společnost vrátila do let před perestrojkou. Poté, co odvrhli pučisty, nedokázali rozklíčovat politický lov, do kterého ho vrhli demagogové a zkušení intrikáni z nomenklaturního vedení. „Rozhodný vůdce" a euforie z vítězství se ukázaly jako neodpovídající demokracii.

V průběhu perestrojky jsme já i moji spolupracovníci udělali mnoho chyb, o kterých už jsem se zmínil. Přestože mnozí

z mých oponentů tvrdili a tvrdí, že ani KSSS, ani SSSR reformovat nelze, já s nimi nemohu souhlasit. Mnohé bylo možné a potřebné dělat dříve, rychleji a jak je patrno dnes - i razantněji. Strategickou chybou perestrojky se nakonec stalo podcenění hloubky finanční a ekonomické krize, ve které se země ocitla. Přechod k sociálně orientované tržní ekonomice se měl začít od základů dříve. V letech 1990-91 se mohlo zabránit rozrušení spotřebitelského trhu, kdyby se použily nutné finanční prostředky - především ty, co byly ušetřeny podstatným snížením vojenských výdajů.

A je tu zákonitá otázka: proč nemohli představitelé perestrojky udělat vše „dříve, rychleji a razantněji"? Kdo nebo co je brzdilo? Započatý perestrojkový proces hluboké obnovy tak velké a problémové země, jakou Sovětský svaz byl, potřeboval k úspěšnému vývoji déle než necelých sedm let, které byly perestrojce dány, než byla přerušena na sotva poloviční cestě. Odpůrci perestrojky, mohlo by se zdát, že jiné sociální orientace, existovali paralelně a synchronně. Brzdili a sabotovali obnovu. Jiní zase spěchali, „honili" a rozbíjeli svazové struktury. Pod krytím boje s konzervatismem „lámali hřbet" svazovému centru a „dodělávali" ho. Během roku 1991 dostala perestrojka a společně s ní celé svazové společenství dva mocné údery do zad: srpnový puč a prosincovou bělověžskou dohodu. Byly to skutečně dva státní převraty, i když se lišily organizátory a úmysly, vykazovaly několik shod:

Zaprvé - přípravy obou probíhaly tajně, za zády lidu.

Zadruhé - narušily svazovou i republikovou ústavnost.

Zatřetí - byly postaveny na lži.

Začtvrté - byly namířeny proti Gorbačovovi, ale vedly k rozbití státnosti.

Bohužel nejdůležitější shoda obou převratů byla v tom, že za oběma ve skutečnosti stály zájmy nomenklatury. V jednom případě té části, která se bála, že ztratí svou moc a privilegia. A v druhém případě té, která chtěla v nových republikových vládách upevnit, „uzákonit" faktickou správu majetku, která se schovávala pod titulky „všesvazová", „celonárodní", „celospolečenská".

První převrat byl odmítnut, protože vyšlo najevo, že je doznívánim předperestrojkového období. Druhý však byl přijat, protože se kryl hesly podobnými těm perestrojkovým, výzvami k překonání krize a k dalšímu rozvoji demokracie. Staré nomenklatuře se nepodařilo lid zmást, ale nová, soustředěná kolem Jelcina, byla úspěšná.

Projevily se však také rozdíly mezi oběma převraty. Zatímco pučisté se nerozhodli v srpnu proti ruskému parlamentu v Bílém domě zvednout zbraně, Jelcin v říjnu 1993 nechal bez váhání tentýž parlament rozstřílet. A tady vyšel najevo ještě jeden důležitý „aspekt", o kterém se dodnes nemluví. Jelcinova „rozhodnost" se objasňuje tím, že k boji s parlamentem již dříve dostal souhlas a byl podporován řadou vůdčích osobností západních států, které mu střelbu velmi rychle odpustily anebo se o ní prosté „nezmiňovaly".

Perestrojka v současném světě

Věnoval jsem se jednomu nelehkému tématu z pohledu našich demokratických „učitelů" a nemohu tedy přejít mlčením také druhý - boj kolem perestrojky na Západě.

Samozřejmě, osud naší země a perestrojky se rozhodoval především uvnitř našeho státu, závisel v první řadě na stavu naší společnosti, naší ekonomiky a na vzájemných vztazích vnitřních politických sil - to je neoddiskutovatelný fakt. Ale Svaz neexistoval ve vakuu. Mnohé záviselo také na mezinárodní situaci. Na našich vztazích se sousedními zeměmi, s velkými státy i na našem postavení ve světě jako celku. Perestrojka, kterou si vynutil vývoj v jedné z největších komunistických zemí, nemohla nezajímat světové společenství. Proto svět pozorně sledoval naše společensko-politické procesy. Z počátku na Západě nepovažovali perestrojku za nic jiného než za další propagandistickou kampaň. To se týká především USA.

V říjnu 1987 se do centra pozornosti amerických analytiků dostal Boris Jelcin jako skandální opozičník Gorbačovova vedení. Když byl na návštěvě v USA v září 1989, sešel se s ním v Bílém

domě poradce prezidenta v otázkách národní bezpečnosti B. Scowcroft a na 15minut, jakoby náhodou, se v jeho kanceláři objevil G. Bush. Jelcin na něho tehdy moc dobrý dojem neudělal.

Z počátku roku 1990, což je evidentní z později vydaných známých publikací, přesvědčovali vysoce postavení pracovníci americké rozvědky a osobně ministr obrany USA Dick Cheney amerického prezidenta, aby zanechal „monocentristické" sázky na Gorbačova a začal podporovat Jelcina.

Argumenty byly takové, že Jelcinovy politické plány na likvidaci Sovětského svazu a také zavedení volného tržního mechanismu do Ruska více odpovídaly národním zájmům USA než politická linie Gorbačova, který chtěl „změkčit" socialismus a přejít k „regulované" tržní ekonomice.*

CLA - jak dokládá R. Gates - byla jasně na Jelcinově straně, podporovala ho nejen slovně, ale také řadou ocenění jeho iniciativy v oblasti reforem a národnostních problémů. Tato ocenění zvyšovala jeho popularitu v Rusku i za hranicemi.**

V další postsovětské publikaci amerických „znalců" tehdejších poměrů je zaznamenáno, že rozvědka „tak pomáhala vpřed" jelcinovi, že generál Scowcroft se už zmiňoval o „Jelcinově fanclubu v CLA".

Nejkonzervativnější část amerického vedení v čele s prezidentem G. Bushem vsadila na Jelcina. Jeho cíle - rozdělit a zlikvidovat Svaz - odpovídaly zájmům amerického vedení. Američanům vyhovovalo více oslabené Rusko s Jelcinem než perspektiva obnoveného Svazu s Gorbačovem. Tradičně v americké logice silové strategie: „vítězství nebo prohra". Není samozřejmě náhoda, že aktivní roli v tomto americkém vztahu k Jelcinově linii rozpadu Svazu sehráli představitelé vojensko-průmyslového komplexu, rozvědky a ropných monopolů. A to především Cheney, Rumsfeld, Gates a další.

Interpretace konce studené války jako vítězství USA nad SSSR, Západu nad Východem, se rodila v těchto kruzích. Ale

* Gates R. M.: *From the Shadows,* NY, 1996, s. 496

** Gates R. M.: *From the Shadows,* NY, 1996, s. 503

byl to z pohledu amerického vedení pouze pragmatický, jediný možný a racionální kalkul, ve kterém se po skončení období studené války odrazily zájmy těchto kruhů a osob? V letech po rozpadu SSSR, kdy se Amerika považovala za jediného vítěze studené války, zavedly USA na mezinárodní scéně princip, že „vítězové se nesoudí". Ale to rozhodně nevedlo k upevnění pozic USA ve světě. Spíš naopak došlo k nárůstu protiamerických nálad. Ty vyvrcholily teroristickým činem, který zasáhl srdce Ameriky. Teroristická akce z 11. září 2001 vyvolala vlnu soucitu a podpory v celém civilizovaném světě. Ale válka USA s Irákem za porušení principů mezinárodního práva a ignorace OSN rozhodně neupevnila vůdčí postavení USA mezi spojenci. A na autoritě USA nepřidala ani projelcinovská linie.

Během Jelcinova úřadování jako by lídři USA neviděli střelbu v parlamentu, ani divokost „šokové terapie" i podvodné privatizace, která se uskutečnila za pomoci amerických poradců, ani neřesti hrabivého oligarchického systému. Západ schvaloval radikálně-liberální Jelcinův směr a nepočítal s prestiží Ruska na mezinárodní scéně. To byla cena za bombardování Bělehradu přes protesty Moskvy! Nad výstřelky ruského prezidenta se Západ usmíval, jeho představitelé ho poplácávali po zádech a vítali ho jako „současného ruského demokrata". Je jasné, že toto cynické chování k Rusku v širokých masách ruského obyvatelstva nevyvolávalo důvěru k západním demokratickým standardům. A není se co divit, že v jelcinovském období došlo k nárůstu protiamerické nálady.

Oslabené jelcinovské Rusko nezvládlo hrát tu konstruktivní roli, kterou na mezinárodním poli sehrál Sovětský svaz v době perestrojky. Možnosti, které přinesl konec studené války, nebyly využity. Nenašla se cesta k novému světovému řádu - slovy Jana Pavla II. řečeno - ke stabilnějšímu, spravedlivějšímu a humánnějšímu světu.

Během řady let se nevyužily možnosti, otevřené perestrojkou, k vybudování „Velké Evropy" a k rozvoji celoevropských procesů.

Globální finančně-ekonomická krize posledních let je důkazem, že je nutný návrat světového společenství k hlubokým

konstruktivním změnám v mezistátních vztazích, které začaly v době perestrojky a jsou s ní spojeny.

Ve světě se už začínají projevovat nové civilizační potřeby na globální a národnostně-společenské úrovni. To bude „nová modernizace". Jejich cílem nebude jen návrat k předkrizovému řádu. Jejich cílem bude přechod k novému modelu světového rozvoje. A v této souvislosti - a jsem o tom přesvědčen - by mohl být zajímavý i přínosný náhled na perestrojku ve všech jejích aspektech.

Hodnocení

Na perestrojku by se nemělo nahlížet jako na to, co nezvládla nebo nestihla udělat, ale měl by být oceněn převrat v mnohasetleté historii Ruska a otisk v mezinárodním vývoji.

Perestrojka byla především odpovědí na dozrálou situaci v sovětské společnosti s jejími problémy a protiklady. Společně s tím se v ní odrazily i procesy světového vývoje v poslední čtvrtině minulého století. Perestrojka vrátila náš stát do procesu rozvoje světového společenství. Vyvolala souznění ve světě a nastolila tendence budoucího vývoje společnosti.

V tomto smyslu by se mohla perestrojka zapsat do „třetí vlny demokratických revolucí", která propukla v 70. letech v Evropě (Řecko, Španělsko, Portugalsko) a v následujícím desetiletí se přenesla na západní polokouli. Perestrojka převzala tuto štafetu a vrátila ji do Evropy, do východní části kontinentu, dříve zatažené „železnou oponou".

V 80. a 90. letech prakticky všechny země pocítily nutnost adaptovat se na globální výzvy. Každý národ s ohledem na svůj vývoj, historii, mentalitu a své možnosti má právo svobodného výběru. Z toho vyplývá četnost variant vývoje. Nikomu by se neměla svoboda výběru omezovat. A tam začínal můj „revizionismus": vycházím z toho, že demokratický osud nelze řešit bez pluralismu, bez možnosti volby. Co by asi dnes říkali moji kritici a odpůrci? Čas ledacos ukázal...

Ukázali jsme cestu, kterou se vydat dále. Udělali jsme to, co bylo třeba: dali jsme svobodu, glasnosť, politický pluralismus, vytvořili demokracii. Lidé jsou svobodní. Dali jsme jim možnost volby v podmínkách občanské svobody a svobodu myšlení i slova.

Perestrojka ukončila monopol jedné strany a ideologie. Bylo zcela zatočeno se stalinismem a s politickými a ideologickými represemi. Stovky tisíc lidí, nespravedlivě odsouzených, byly rehabilitovány.

Zakázali jsme cenzuru, dali volnost organizování schůzí a mítinků, právo vytváření politických organizací a stran a možnost volby alternativy. Zformovali jsme nové mocenské orgány, byly udělány první kroky k rozdělení moci. Vznikl politický systém, který měl nakročeno k parlamentarismu.

Poprvé se mohlo vycestovat za hranice a otevřeně se mohlo kritizovat vedení i samotná vláda. Možná se všechna práva a svobody nepodařilo zrealizovat, ale cesta k nim byla nezvratná.

Ekonomická logika perestrojky šla směrem postupné demontáže stranicko-administrativního systému hospodaření a postupného zavedení tržního hospodaření. Začala cesta k mnohotvárné ekonomice, k rovnoprávnosti všech forem vlastnictví, energii nabíralo podnikání, pronájmy, vytváření akciových společností, privatizace.

Po schválení zákona o půdě se začalo probouzet zemědělství a vznikaly farmy. Miliony hektarů půdy byly předány obyvatelům vesnic a měst.

Cesta demokratického reformování mnohonárodnostního státu a jeho transformace od centralizované unitární společnosti k reálné federaci vedla k uzavření nové svazové smlouvy. Jejím základem bylo uznání svrchovanosti každé republiky při zachování určitého ekonomického, sociálního a právního společného prostoru, jedné společné obrany a zahraniční politiky.

Změny uvnitř země vedly také k přerodu její mezinárodní politiky. Nový perestrojkový směr ukázal, že se odvracíme od konfrontací z minulosti, že se svět přestává dělit na „náš" a „cizí" a že přestáváme vnucovat svůj systém okolnímu světu. Vy-

tvořil nové parametry bezpečnosti státu a jejího zajištění. Stimuloval dialog o nových principech světového uspořádání.

Zahraniční politika perestrojky, přes všechny těžkosti, přinesla jednoznačně pozitivní výsledky. Hlavním bylo ukončení studené války. Skončila dlouhá a smrtelně nebezpečná etapa světové historie, kdy lidstvo žilo pod neustálou hrozbou jaderné katastrofy.

Vztahy mezi státy Západu a Východu se dostaly do normálního, nekonfrontačního poměru. Byla tu možnost skutečně zmenšit břemeno vojenských výdajů a část uspořených prostředků převést na občanské záležitosti. Přání lidí, kteří přežili „rok 1941", nedopustit nic podobného té ničivé válce, bylo splněno.

Přechod k nové společnosti se obešel bez krveprolití. Podařilo se vyhnout občanské válce. Zašli jsme s reformami už tak daleko, že nebylo cesty zpět. Dodnes se mnozí diví, jak se to mohlo v tak velké a složité zemi podařit.

To jsou rozhodující prvky perestrojky. I neúplný přehled jejích úspěchů vyvrací výmysly o jejím propadu. Po dvou desetiletích je jiný pohled na to, co bylo během perestrojky uděláno, kde se staly chyby a kde se špatně sešly okolnosti. Dramatický paradox perestrojky je těsně spojen s jejím následkem, který nám zůstal: nebát se změny, jít do toho, byl velký risk, ale nejít by bylo pro stav země, v jakém ho perestrojka zastihla, ještě nebezpečnější.

Při pohledu nazpět vidíme fundamentalistické tendence, které ztěžovaly reformování sovětské společnosti. V procesu demokratizace rychle ožívaly a nabíraly na síle protiklady, které se nakupily během 70 let sovětské éry. A ty byly využity nezodpovědnými politiky a bezostyšnými ideology.

Bylo by však nečestné svádět dramatické finále perestrojky pouze na objektivní příčiny, tragické nahodilosti, ruské specifikum a zvláštnosti sovětské minulosti. Vedení, které pracovalo v neustálé časové tísni a bylo pod neustálým tlakem konzervativců, radikálů a nacionalistů, jimž šlo pouze o svržení centrální moci, udělalo spoustu chyb.

Neuměli jsme v plné míře využít počáteční podporu lidu. Nevím, jestli byla ještě někdy projevena taková masová podpora

vedení. Ale postupně jsme ji začali ztrácet. Nevyužili jsme správně dobu k řešení problémů tvorby cen a trhu. Bylo třeba lépe upravit spotřebitelský trh a směleji a razantněji rozvrhnout úspory v obranném průmyslu, aby část byla využita na zboží potřebné pro lid. Tehdy by si nikdo nedovolil lidi mást.

Zpozdili jsme se s reformováním Svazu. Opozdili jsme se s přetvářením KSSS na demokratickou stranu současnosti. To byly dvě největší chyby.

Je dobře známo, že SSSR byl „stranickou společností", kde politicko-ideologická KSSS a státní orgány byly nerozlučně propleteny. Proto oslabení strany s sebou automaticky přineslo i oslabení státu. Stranu vytvářela nomenklatura. A ta, jak je známo z historie, požírá reformátory. Mírní tendence, které udržují způsobilost ke změně. Tragický protiklad byl v tom, že s „vládou KSSS" - dědictvím přežité historické etapy - jsme se nemohli pohnout dopředu a nemohli jsme se rozvíjet a zároveň, kdybychom ji okamžitě zatratili, znamenalo by riskovat kolaps, protože ve všech patrech státních orgánů seděla nomenklatura.

Možným řešením tohoto protikladu mohlo být reformování KSSS. O této záležitosti se jednalo na červencovém plénu ÚV KSSS v roce 1991 a bylo rozhodnuto: svolat mimořádný sjezd na říjen a reformovat KSSS. Byl zpracován a na sjezdu měl být přednesen nový program sociálnědemokratického křídla. Jenže srpnový puč a následně bělověžské dohody tento plán pohřbily, podobně jako novou svazovou smlouvu.

Zásah silného konzervativního křídla v politbyru, v horních stranických patrech, vedl k tomu, že jsme se zpožďovali s přijetím neodkladných rozhodnutí.

A dostávám se k poslednímu, co bych chtěl zmínit. Historická zásluha perestrojkových reformátorů je v tom, že začali základní domácí reformy a vedli je demokratickou cestou, krok za krokem se posunovali vpřed v tendencích jediné možné volby a rozšiřovali hranice svobody, rozměr a hloubku změn. Během perestrojky se podařilo kvalitativně změnit společnost a přidat jí demokratický rozměr. Proto popis chyb nemůže zastínit její úspěchy.

Perestrojka byla alternativou dvěma historickým krajnostem: z jedné strany egoistickému soukromému kapitalismu a z druhé strany Stalinově totalitě. Bylo to současné jak přirozené, tak i cílevědomé hnutí pozitivních vlastností socialismu i kapitalismu.

Perestrojka byla svým způsobem historickým počinem: vždyť sovětskou společnost svými silami osvobodila od totality a otevřela cestu ke svobodě a demokracii jiným zemím a národům. Přes různé názory na perestrojku naši současníci i dnes využívají její úspěchy především ve sféře občanských a politických práv a svobod. 70 až 80 % Rusů se v určité míře opírá o základní demokratické hodnoty, které do jejich života vnesla perestrojka. Na vysoké úrovni zůstávají dosažené výsledky ve vnější politice té doby. Rozdíl mezi perestrojkovou dobou a dobou po perestrojce se projevil i v mezinárodních záležitostech.

Lidstvo vstoupilo do 21. století s množstvím nevyřešených problémů z minulosti a střetlo se s novými, globálními výzvami, Aby se s nimi vyrovnalo, je třeba opravdu demokratický mírový řád. Vytvořené perestrojkové předpoklady a perspektivy - to není „hudba budoucnosti", ale jsou to existující faktory, které se snaží varovat svět před novou konfrontací a nabádají k reálné spolupráci při zvládnutí složitých světových problémů.

Epilog

Hovořil jsem již o tom, že osud to zařídil tak, že na mou hlavu připadl úkol, který málokdy připadne na jediného člověka. Osud byl ke mně štědrý, když mi poskytl takovou ojedinělou šanci... I kdybych dopředu věděl o všech problémech, přesto bych tuto volbu - pokusit se změnit zemi, na jejímž vrcholu moci jsem se ocitl - neodmítl. Považuji i dnes toto rozhodnutí za správné. Můj postoj - který jsem vždy zastával a budu zastávat - je, že v historii jsou vždy různé možnosti, různé alternativy. A historie obecně stojí na přijetí určitých rozhodnutí, je to historie lidstva a společnosti.

Za hlavní sociálně-politické hodnoty považuji - a stále v ně věřím - svobodu, rovnost, spravedlnost a solidaritu. Tyto hodnoty doprovázely pokolení těch, kteří bojovali za svobodu a důstojnost lidstva. Díky těmto hodnotám lidstvo udělalo velké pokroky. V každém případě jsem přesvědčen, že bez svobody, spravedlnosti v politice i životě, bez solidarity a bez všeobecné přijatých norem je společnost buď totalitní, nebo autoritativní.

Dodnes lituji, že jsem loď, kterou jsem kormidloval, nedovezl do klidných vod, že se mi nepodařilo zakončit reformování země a že jsem neudržel perestrojku v mezích svých záměrů.

Prožívám to, protože moje odpovědnost byla veliká jak v měřítku Sovětského svazu, tak ve světové politice.

Jestliže se podívám na věc ze širšího pohledu a vycházím z osudu, který mi určil, abych nebyl jen účastníkem jednoho z nejvýznamnějších převratů v historii, ale byl i člověkem, který měl iniciovat proces obnovy a posunovat ho, tak musím říct - podařilo se mi to. Klepal jsem na dveře historie a ony se otevřely. A otevřely se i těm, o které jsem se staral.

Nevrhl jsem se po moci a nepokoušel se za každou cenu prosadit svou vůli. Když jsem se sta) generálním tajemníkem, bylo třeba vnímat podmínky, následky vlastních kroků a názory dalších členů vedení. V této funkci jsem musel několikrát odpovídat na dotaz, jak bych se cítil, kdybych musel z této funkce odejít, protože by mě znovu nezvolili. Během cesty po Japonsku se mě na to zeptali přímo v průběhu televizní debaty. Tehdy jsem řekl, že je to přirozený důsledek demokracie a že výměnu cestou demokratické volby budu považovat za úspěch své vlastní politiky.

V rozhovoru se svým přítelem Čingizem Ajtmatovem jsem řekl: udělal jsem vlastní výběr a neustoupím z něho, ať to stojí, co to stojí. A tak jsem i postupoval.

Jmenný rejstřík

Abalkin Leonid Ivanovič 371, 419, 420
Abdullin, Azat Chammatovič 231
Abuiadze, Tengiz Jevgenijevič 334
Afanasjev, Jurij Nikolajevič 394, 416
Aganbegjan, Ábel Gezevič 370, 420
Achromějev, Sergej Fjodorovič 358, 359, 405
Achundov, Véli Jusuf 116
Ajtmatov, Čingiz Torekulovič 335, 361, 459
Aldanov (Aldanau), Mark Alexandrovič 335
Alexandrov, Anatolij Petrovič 335
Alexandrov-Agentov (Alexandrov), Andrej Michailovič 248, 280
Alexandrovová, Lija 70
Alexejev, Michail Vasiljevič 26
Alexejevskij, Jevgenij Jevgenijevič 151
Alijev, Gejdar Alijevič (Alirza oglu) 255, 258, 287
Ančiškin, Alexandr Ivanovič 371
Andrejevová, Nina Alexandrovna 388, 390, 391, 393, 399
Andreotti, Giulio 434, 475
Andropov, Jurij Vladimirovič 103, 166, 167-168, 170, 200-203, 208, 214, 226-227, 231,237-240, 234-244, 246-260, 262, 264-265, 268-275, 300-302, 311-312, 315, 326
Andropovová, Taťjana Filippovna 273
Arbatov, Georgij Arkadijevič 248, 298

Astafjev, Viktor Petrovič 333, 335

B
Baburin, Sergej Nikolajevič 443
Bajbakov, Nikolaj Konstantinovič 222, 228, 272, 324
Bakatin, Vadim Viktorovič 426
Baklanov, Grigorij Jakovlevič 394
Barakov, Innokentij Ivanovič 137
Bek, Alexandr Alfredovič 334
Bělinskij, Vissarion Grigorijevič 46-47
Beljajev (Gorbačovův spolužák) 69
Beljajev, Nikolaj lljič 113
Bělov, Vasilij Ivanovič 333
Berdjajev, Nikolaj Alexandrovič 335
Berija, Lavrentij Pavlovič 444
Berlinguer, Enrico 279-281
Berlioz, Hector 210
Bessměrtnych, Alexandr Alexandrovič 353-354
Bikkenin, Nail Barijevič 278
Birjukovová, Alexandra Pavlovna 326
Blinov, Viktor 72
Blix, Hans 337
Boldin, Valerij Ivanovič 278, 341, 379
Bondarenko, Ivan Afanasjevič 201
Bondarev, Jurij Vasiljevič 394
Borisov, Igor Anatoljevič 304
Borodin, Andrej Michailovič 160
Borovikovová, Natalija 70
Bosenko, Nikolaj Vasiljevič 150, 125
Bovin, Alexandr Jevgenijevič 125
Brandt, Willy 399, 401, 446
Brežnév, Leonid lljič 105, 125-126, 133, 136, 141, 148, 151,153-156, 160-161, 175-176, 196, 199, 201, 208, 211-217, 224-231, 234, 237-238,240-250, 252-255, 257, 259, 268, 272, 275, 288, 300, 312, 321, 325-327, 333, 348, 357, 393, 478
Brežněvová, Viktorija Petrovna 243
Budonnyj, Semjon Michailovič 26
Budyka, Alexandr Dmitrijevič 128, 141
Bufalini, Paolo 282
Bugajev, Boris Pavlovič 355
Bucharin, Nikolaj Ivanovič 380
Bíichner, Thomas 188
Bulavin, Kondratij Afanasjevič 26
Bulganin, Nikolaj Alexandrovič 112
Bunin, Ivan Alexejevič 304, 335
Burbulis, Gennadij Eduardovič 309, 438, 441
Burmistrov, Fjodor Petrovič 135
Bush, George 363-365,434, 437, 446, 451

Bykov, Vasilij Vladimirovič 335

C
Castro, Fidel 378
Cervetti, Giovanni 281
Cicero, Marcus Tullius 62
Cliburn, Van (Harvey) 363
Clinton, Bili 187
Cossutta, Armando 281

Č
Čačin, Vladimír Petrovič 120
Čazov, Jevgenij Ivanovič 243, 292-293, 385
Čebrikov, Viktor Michajlovič 227, 254, 272, 295-297, 326, 379, 387-390
Černajev, Anatolij Sergejevič 314, 359, 375, 388, 390
Černěnko, Konstantin Ustinovič 201-202, 206, 214,225-227,231-233, 237, 241-247, 250, 253, 256, 268-270, 273-279, 286-290, 292-293, 298, 300
Černomyrdin, Viktor Stěpanovič 324
Čchin Čchi-čchen 399
Či kin, Valentin Vasiljevič 389, 391
Čuchno, Andrej Vasiljevič 100

D
Daňuševská, Galina 70
Degťarev, Vladimír Ivanovič 165-166
Děmičev, Petr Nilovič 214, 396
Děnikin, Anton Ivanovič 26
Dobroskokin, Grigorij 101
Dobrynin, Anatolij Fjodorovič 285, 326, 359, 375
Dolgich, Vladimír Ivanovič 256-258, 276, 297, 324, 396
Dostojevskij, Fjodor Michajlovič 47
Dubček, Alexandr 180
Dudincev, Vladimír Dmitrijevič 334

E
Einstein, Albert 347

F
Falin, Valentin Michajlovič 326
Fedorčuk, Vitalij Vasiljevič 227, 253-254, 257
Fjodorov, Nikolaj Fjodorovič 335
Florenskij, Pavel Alexandrovič 335
Florentěv, Leonid Jakovlevič 198-199
Frolov, Ivan Tímoféjevič 375
Frumkin, Mojsej Iljič 67

G
Gajdar, Jegor Tímutovič 310, 435, 439
Gale, Robert Peter 337
Galilei, Galileo 408
Gamsachurdija, Zvijad Konstantinovič 79
Gándhí, Rádžív 88, 366, 399,401
Gándhíová, Indira 366
Garbuzov, Vasilij Fjodorovič 228, 272

Gates, Robert 451
Gelman, Alexandr Isaakovič 394
Georgijev, Alexandr Vasiljevič 160
Gercen, Alexandr Ivanovič 23
Girej, chán 195
Girenko, Andrej Nikolajevič 326
Gogol, Nikolaj Vasiljevič 47
Golubjevová, Valentina Nikolajevna 345
Gončar (Hončar), Oles 257
González Márquez, Felipe 367, 434
Gopkalo, Pantělej Jefimovič 28, 45, 52, 75, 85
Gopkalová, Vasilisa Lukjanovna 28
Gorbačov, Alexandr Sergejevič 49, 93
Gorbačov, Alexej Mojsejevič 28
Gorbačov, Andrej Mojsejevič 28-32, 39
Gorbačov, Grigorij Mojsejevič 28
Gorbačov, Mojsej 27-28
Gorbačov, Sergej Andrejevič 28-29, 30, 34-35, 37,41-44, 46,48-53, 56, 75, 86, 192
Gorbačovová, (roz. Gopkalová), Marija Pantélejevna 28-30, 33, 35-41, 45, 49, 53, 57,86, 92, 109, 183
Gorbačovová, Raisa Maximovna 11-13, 15, 59, 74, 77-86, 88, 92-93,96-98, 106, 109-116, 122-123,128, 138-140, 143, 184, 186-192, 194-195, 205-207, 209-210, 220, 266-267, 273-274,283,285, 294,300-304, 325, 360, 362-363
Gorbačovová, Stépanida 30,41
Gorbačovová, Xenia Anatoljevna (11, 267, 300
Govoruchin, Stanislav Sergejevič 190
Gračov, Pavel Sergejevič 441
Gramov, Marat Vladimirovič 201
Grišin, Viktor Vasiljevič 173, 213-214,238-239,242, 258, 276, 288-293, 296
Gromyko, Andrej Andrejevič 208,214, 220,252, 274, 276, 285, 288, 292-293, 295-296, 298, 327, 342, 389-390
Grossman, Vasilij Semjonovič 335

H
Havel, Václav 333
Honecker, Erich 179
Husák, Gustav 168

CH
Chasbulatov, Ruslan Imranovič 309, 443
Cheney, Richard 451
Chiaromonte, Gerardo 281
Chmelnickij, Bogdan (Zinivij) Michajlovič 226
Chruščov, Nikita Sergejevič 67, 102-103, 105, 111-112, 116-118,122-124, 128, 137,

174, 214, 226, 244, 273, 327, 332-333
Churchill, Winston 406, 408

I
Iljumižinov, Kirsan 104
Isakov, Vladimír Borisovič 443
Isakovskij, Michail Vasiljevič 36
Ivan IV. Hrozný 11, 447
Ivaško, Vladimír Antonovič 326

J
Jadov, Vladimír Alexandrovič 128
Jakovlev, Alexandr Nikolajevič 262, 264, 278, 282-284, 326, 335, 341, 359, 370, 337, 374-375, 379, 387-378, 390, 442, 444
Jan Pavel II. 452
Janšin, Michail Michajlovič 75
jaruzelski, Wojciech 444
Javlinskij, Grigorij Alexejevič 434-435
Jazov, Dmitrij Timoféjevič 41, 374, 387, 390, 427
Jefremov, Leonid Nikolajevič 67, 123-125, 132-133, 135-138, 167
Jelcin, Boris Nikolajevič 204-305, 308-311, 324, 326, 343, 373, 380, 383-386, 394, 412,414,416-424, 426-427, 429,432-446, 448, 450-452, 478
Jelčenko, Jurij Nikiforovič 114
Jermak, Timofejevič 26
Jesenin, Sergej Alexandrovič 47
Junák, Ivan Charitonovič 160
Juškov, Serafim Vladimirovič 64-65

K
Kaczynski, Lech Alexandr 445
Kalinin, Michail Ivanovič 60
Kapitonov, Ivan Vasiljevič 148, 251-252
Karagezjan, Karen Karovič 187
Karamzin, Nikolaj Michajlovič 335
Karlov, Vladimír Alexejevič 154, 234
Katajev, Vitalij Leonidovič 361
Kateřina II. 11,476
Kazačoková, Marija Petrovna 66
Kazanéc, Ivan Pavlovič. 248
Kerenskij, Alexandr Fjodorovič 29
Kirejevová, Ella 70
Kirilenko, Andrej Pavlovič 123, 148, 200, 208-209, 212, 214, 232,254-255
Kisljuk, Michail Borisovič 304
Klimov, Oleg Anatoljevič 187
Ključevskij, Vasilij Osipovič 335
Kniga, Vasilij Ivanovič 27
Kobzon, Josif Davydovič 190-191
Kohl, Helmuth 301-302, 389, 401-402, 434, 446
Kolčanov, Rudolf 70
Kolesnikov, podplukovník 42
Konstantinov, Ilja Vladimirovič 443

Kornijenko, Georgij Markovič 274,353-354
Kornilov, Lavr Georgijevič 26
Koržakov, Alexandr Vasiljevič 310
Kosmodémjanskaja, Zoja Anatoljevna 35
Kostomarov, Nikolaj IvanoviČ 335
Kosygin, Alexej Nikolajevič 126, 134, 137, 158, 161, 167, 170-173, 175, 202-203, 208, 214, 216-217, 228, 245, 254, 300
Kovalenko, Alexandr Vlasovič 160
Kozlovskij, Ivan Semjonovič 75
Kozyrev, Andrej Vladimirovič 438, 441
Krasnov, Petr Nikolajevič 26
Kravčuk, Leonid Makarovič 435-438, 440-441
Krjučkov, Vladimír Alexandrovič 427, 430
Kručina, Nikolaj Jefimovič 253
Kulakov, Fjodor Davydovič 113-114, 119-123, 132, 142, 148-155, 160, 167, 174-175, 196-199, 200, 202
Kuličenko, Leonid Sergejevič 160
Kulidžanov, Lev Alexandrovič 330
Kunajev, Dinmuchamed Achmedovič 213, 226, 242, 296, 374
Kuzmin, Vladimír 70
Kuznčcov, Alexej Alexandrovič 170
Kuzněcov, Vasilij Vasiljevič 290

L

Laptév, Pavel Pavlovič 271
Larionov, Alexej Nikolajevič 112-113
Larionov, Pavel Andrejevič. 141
Larionovová, Marija Sergejevna 141
Lebeděv, Ivan Kononovič 112-113
Lemešev, Sergej Jakovlevič 75
Lenin, Vladimír Iljič 181, 227, 246, 260-261, 308, 312-313, 315, 377
Leonov, Pavel Artěmovič 160
Lermontov, Michail Jurijevič 23-24, 47-48
Levada, Jurij Alexandrovič 79, 409
Levinson, Alexej Georgijevič 408
Liberman, Vladimír 68, 70, 76, 80
Ligačov, Jegor Kuzmič 180, 252, 258, 272, 276-277, 287-288, 290, 294-297, 320, 326, 336, 342-343, 357, 373, 375, 380, 383-384, 387, 389-391
Ligačovová, Zinajda Ivanovna 383
Lichačov, Vladimír 70
Lincoln, Abraham 363
Lisičkin, Gennadij Stépanovič 137
Ljachov, Vladimír Afanasjevič 216
Ljakiševová, Nina Tichonovna 79, 207

Lukjanov, Anatolij Ivanovič 379, 426, 429
Lužkov, Jurij Michailovič 190-191
Lysov, Pavel Alexandrovič 443
Lyžin, Nikolaj Michajlovič 134-135

M
Majakovskij, Vladimír Vladimirovič 47
Major, John 435, 446
Makašov, Albert Michajlovič 426
Malcev, Těrentij Semjonovič 154
Malenkov, Georgij Maximovič 67
Mamardašvili, Merab Konstantinovič 79
Marcouová, Lilly 381
Marecká, Věra Petrovna 72, 75
Masljukov, Jurij Dmitrijevič 390
Mazurov, Kirill Trofimovič 158
Medunov, Sergej Fjodorovič 160, 177, 201,239-240
Medveděv, Dmitrij Anatoljevič 445, 448
Medveděv, Vadim Andrejevič 251,278,314, 326, 341,370, 373, 375, 390
Měrkulov, Vsevolod Nikolajevič 444
Mikojan, Anastas Ivanovič 67, 124
Minucci, Adalberto 281
Mironěnko, Viktor Ivanovič 97
Mironov, Vasilij Petrovič 280
Mitterand, Francois 349, 398, 401,420-421,434,446
Mlynář, Zdeněk 70
Molotov, Vjačeslav Michajlovič 34, 67, 417
Mordvinov, Nikolaj Dmitrijevič 75
Morgun, Fjodor Trofimovič 201
Možajev, Boris Andrejevič 335
Možin, Vladimír Potanovič 371
Murachovskij, Vsevolod Serafimovič 203, 204
Muratov, Dmitrij Andrejevič 165
Murtazajev, Akram Kajumovič 165
Murtazajev, Kajum Murtuzajevič 164

N
Nabokov, Vladimír Vladimirovič 335
Najděnov, Viktor Vasiljevič 177
Nakasone, Jasuhiro 299
Nazarbajev, Nursultan Abiševič 423, 425, 427, 433, 436, 439
Néhrú, Džaváharlál 88, 366
Někrasov, Ignat Fjodorovič 26
Něsmejanov, Alexandr Nikolajevič 74
Nikonov, Alexandr Alexandrovič 152
Nikonov, Viktor Petrovič 326, 374, 390
Novikov, Ignatij Trofimovič 248, 253
Nožikov, Jurij Abramovič 304

O
Obama, Barack 409

Obrazcovová, Jelena Vasiljevna 363
Obuchovová, Nadéžda Andrejevna 75
Odojevskij, Alexandr Ivanovič 23
Ogarjov, Nikolaj Platonovič 23
Olejnik, Boris 422
Ordžonikidze, Grigorij Konstantinovič (Sergo) 38, 206
Osipov, Gennadij Vasiljevič 128
Ots, Georg Karlovič 362

P
Pajetta, Giancarlo 280-281
Pastuchov, Boris Nikolajevič 180
Pavlov, Georgij SergejeviČ 421
Pavlov, Nikolaj Alexandrovič 443
Pavlov, Valentin SergejeviČ 371, 425
Pavlovskij, Ivan Grigorjevič 248
Pecchioli, Hugo 281
Pelše, Arvid Janovič 214, 300
Pertini, Alessandro 281-282
Pestov, Valerij Borisovič 187
Petr I. 476
Petrakov, Nikolaj Jakovlevič 371
Petrovskij, Ivan Georgijevič 74
Petuchov, Vasilij Nikolajevič 97
Plechanov, Georgij Valentinovič 132
Pljatt, Rostislav Janovič 75
Podgornyj, Nikolaj Viktorovič 161, 214
Pokutnyj, Nikolaj Feodosjevič 304
Poležajev, Leonid Konstantinovič 305
Polozkov, Ivan Kuzmič 344
Polozkov, Sergej Alexandrovič 426, 443
Poltoranin, Michail Nikiforovič 310, 386
Pompidou, Georges 212
Ponomarev, Boris Nikolajevič 214,279, 297
Popov, Gavril Charitonovič 284, 381,376,416, 421
Pribytkov, Viktor Vasiljevič. 292
Prokofjev, Jurij Anatoljevič 292
Pugačov, Jemeljan Ivanovič 26
Puškin, Alexandr SergejeviČ 23, 34, 47, 59
Putin Vladimír Vladimirovič 304,311

R
Rákosí, Mátyás 103
Rasputin, Valentin Grigorijevič 333, 335
Rašidov, Šaraf Rašidovič 116, 164,213, 242
Razin, Štěpán Timofějevič 26
Razumovskij, Georgij Petrovič 326, 379, 390
Reagan, Ronald 350-357, 362-366, 398, 401, 462
Reaganova, Nancy 363, 366
Rjumin, Valerij Viktorovič 216
Romanov, Grigorij Vasiljevič 255, 256, 297
Roosevelt, Franklin -108

Rozanovová, Marija Vasiljevna 306
Rozov, Viktor Sergejevič 231
Rubbi, Antonio 281
Ruděnko, Illarion Anisimovič 108
Rumsfeld, Donald 451
Rusinovová, Lia 79
Růst, Mathias 374
Rybakov, Anatolij Naumovič 334
Rykov, Alexej Ivanovič 380
Ryžkov, Nikolaj Ivanovič 249-250, 257-259, 271, 276-277, 295, 336, 339, 342, 357,369-370,372-373, 375, 387, 390, 413, 419-420, 425-426

S
Sadykov, Fjodor B. 137
Sacharov, Andrej Dmitrijevič 69, 376,416
Saketti, Alexandr Oliverjevič 62
Saveljev, Viktor Sergejevič 267
Scowcroft, Brand 451
Semjonovová, Galina Vladimirovna 326
Sevasťanov, Vitalij Ivanovič 443
Shultz, George Pratt 323-354, 358, 360
Schróder, Gerhard 187
Silajev, Ivan Stěpanovič 309
Siňavskij, Andrej Donatovič 306
Sitarjan, Štěpán Aramajsovič 371
Slavík, Václav 181
Slavskij, Jefim Pavlovič 335
Sljuňkov, Nikolaj Nikitovič 326, 369-370, 373, 374, 390
Smirnov, Georgij Lukič 379
Sobčak, Anatolij Alexandrovič 305,310-311
Sogojan, Friedrich 11
Sojfer, Valerij Nikolajevič 388
Sokolov, Sergej Leonidovič 374
Sokolovová, Nelli 140
Soloméncev, Michail Sergejevič 155, 157, 214, 256, 272, 286, 296, 379, 387, 389-390, 396
Solovjov, Sergej Michajlovič 335
Solovjov, Vladimír Sergejevič 335
Solženicyn, Alexandr Isajevič 22, 332
Sotkilava, Zurab Lavrentěvič 363
Spiridonov, Boris 69
Stalin (Džugašvili), Josif Vissarionovič 31, 38, 63, 66-70, 73, 75, 89, 102-103, 105, 116-118, 170, 174, 179, 184, 208, 212, 244, 251, 272, 333-334, 344, 348, 373, 377, 381-382, 386, 388, 390-393, 409, 444, 454, 457, 477, 479
Stankevič, Sergej Borisovič 421
Stukalin, Boris Ivanovič 250
Sulejmenov, Olžas Omarovič 333
Suslov, Michail Andrejevič 126, 148, 157, 170, 199, 208, 212-214,218, 225, 226, 232, 237, 240, 300
Sysujev, Oleg Nikolajevič 304

š
Šabunin, Ivan Petrovič 304
Šachnazarov, Georgij Chosrojevič 314,441
Šachraj, Sergej Michajlovič 438
Šapko, Valerij Makarovič 64, 70
Šatalin, Stanislav Sergejevič 420
Šatrov, Michail Filippovič 231
Ščepetov, Andrej Fjodorovič 20
Ščerbickij, Vladimír Vasiljevič 213, 226, 242, 256-257, 298, 336
Ščolokov, Nikolaj Anisimovič 176-177, 256-254
Šejnis, Viktor Leonidovič 423
Šelest, Pjotr Jefimovič 165, 257
Ševardnadze, Eduard Amvrosijevič 219-220, 297, 326, 330, 334, 342, 349, 356-359, 375, 390, 418, 441
Ševčenko, Taras Grigorjevič 118
Šibajev, Alexej Ivanovič 155, 160
Škuro, Andrej Grigorjevič 26
Šumilin, Boris Tichonov 177
Šuškevič, Stanislav Stanislavovič 436-438, 441

T
Talyzin, Nikolaj Vladimirovič 326, 373
Taraverdijev, Leonid 70
Ťaželnikov, Jevgenij Michajlovič 250
Teng Siao-pching 314
Terasaki, Paul 337
Téreščenko, Nikolaj 152-154
Thatcher, Denis. 283-284
Thatcherová, Margaret 283-285
Tichonov, Nikolaj Alexandrovič 214, 228, 231-234, 243, 244, 256, 258, 270-272, 274-276, 278, 286, 288, 292, 295-297
Titarenko, Jevgenij Maximovič 92-93, 267
Titarenko, Maxim Andrejevič 90
Titarenková, Alexandra Petrovna 90
Titarenková, Ljudmila Maximovna 90
Tolstoj, Lev Nikolajevič 47
Tomskij, Michail Pavlovič 380
Topilin, Jurij 70, 76, 80
Trapeznikov, Sergej Pavlovič 250-251
Trudeau, Pierre Elliott 263, 265
Truman, Harry 179
Tulejev, Aman Gumirovič 304
Turgeněv, Ivan Sergejevič 47
Twain, Mark 264

U
Ulbricht, Walter 179
Uljanov, Michail Alexandrovič 345
Ustinov, Dmitrij Fjodorovič 208, 214, 220, 227, 229-230, 238, 243, 256, 273-278, 285, 295,300

V
Vaginovová, Irina Gennadijevna 311

Varšavští, Michail a Inna 128
Vasiljev, Ivan Afanasjevič 333
Vasiljev, Nikolaj 157
Vatutin, Nikolaj Fjodorovič 42
Velichov, Jevgenij Pavlovič 282
Veretěnnikov, Nikolaj 102
Virganskaja, Anastasija Anatolijevna 11, 14, 301
Virganskaja, Irina Michailovna 11-12, 29, 53, 84-85, 111, 114-115, 132, 140, 144, 184, 187, 189, 192, 194-195, 206-207, 209, 266-267, 304
Virganskij, Anatolij Olegovič 184
Višňjakov, Viktor 70
Vizbor, Jurij Josifovič 168
Vlasov, Alexandr Vladimirovič 275
Volskij, Arkadij Ivanovič 271
Vorošilov, Kliment Jefremovič 26
Vorotnikov, Vitalij Ivanovič 256, 258, 272, 297, 326, 342, 373, 388-390
Vozněsenskij, Andrej Andrejevič 210
Vozněsenskij, Nikolaj Alexejevič 170
Vysockij, Vladimír Semjonovič 168

W
Wat^sa, Lech 444
Whelan, Eugene 262-264
Wilson, Woodrow 407

Z
Zagladin, Vadim Valentinovič 280-281
Zajcev, Sawatěj 39
Zajkov, Lev Nikolajevič 320, 350, 361, 390
Zalygin, Sergej Pavlovič 333
Zamjatin, Jevgenij Ivanovič 335
Zamjatin, Leonid Mitrofanovič 282, 283
Zimjanin, Michail Vasiljevič 250, 268, 276, 278, 290, 320
Zjuganov, Gennadij Andrejevič 307, 443
Zolotopup, Nikolaj 100-101
Zolotuchin, Grigorij Sergejevič 160
Zubkov, Vasilij 70
Zverev, Arsenij Grigorjevič 66

Ž
Žírinovskij, Vladimír Volfovič 306, 426
Živkov, Todor 257
Žulev, Dimitr 179
Žuravlevová, Marina Iljinična 180

Fotografie

Všechny fotografie pocházejí ze soukromého archivu Michaila Gorbačova s výjimkou následujících:
s. 321: N. Adamowitsch
s. 171:1. Adonew
s. 395 W. Christoforow
s. 404 n.: S. Lwin
s. 281, s. 371: A. Palma
s. 14: A. Trukhachew

Můj život

MICHAIL GORBAČOV

Vzpomínky a zamyšlení